

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ў ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ў — ўзбек кирилл алифбосининг ўттиз иккинчи ҳарфи. Тил орқа, ўрта кенг, лаблашган унли товушни ифодалайди (ушбу унлининг маъно фарқловчи тил олди варианты ҳам айни шу ҳарф билан ифодаланади, яъни алоҳида белгига эга эмас). Қўлланишига кўра унча фаол бўлмаган бу ҳарф ўзбекча сўзларнинг асосан 1-бўғинида учрайди: ўрдак, ўрик, ўроқ, мўғул, тўғри, кўрқоқ каби; ўзлашма сўзларда эса охириги бўғинларда ҳам қўлланиши мумкин: гулрў, обрў, рўбарў. Ҳар қандай ундош билан ёнмаён кела олади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда ўзига хос белги-шаклларга эга.

ЎГАЙ ОНА — бошқа никоҳдан бўлган боланинг онаси. Оила қонунчилигида Ў.о. билан ўгай бола ўртасидаги муайян ҳуқуқий муносабатлар кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси ОК га кўра,

Ў.о.нинг тарбиясида ёки таъминотида бўлган вояга етмаган ўгай ўғил ва ўгай қизларнинг ота-онаси йўқ бўлса ёхуд ўз ота-онасидан етарли маблағ ололмаётган бўлса, уларга таъминот бериш мажбурияти Ў.о. зиммасига юклатилиши мумкин. Ўз навбатида, ўгай болалар зиммасига ҳам улар вояга етганда шундай мажбурият юкланиши мумкин. Ў.о.га ўгай ўғил ва ўгай қиздан алимент ундиришни талаб қилиш ҳуқуқини берадиган асосли шартларга қонун қуйидагиларни киритади. Ў.о.нинг меҳнатга лаёқатсизлиги (яъни, умумий пенсия ёшига етганлик ёки 1, 2 гуруҳ ногиронлиги, истисно тариқасида — 3 гуруҳ ногиронлиги), шунингдек, Ў.о.нинг ўз ўгай ўғиллари ёки ўгай қизларига камида беш йил тарбия ва таъминот берганлиги факти тасдиқланган бўлиши керак (Ўзбекистон Республикаси ОКнинг 127, 128-моддалари).

ЎГАЙ ОТА — бошқа никоҳдан бўлган боланинг отаси. Ў.о. ўғай болалар (ўғил ва қизлар)га нисбатан шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эмас. Ў.о. ва ўғай бола (ўғил ва қизлар) ўртасида ҳеч қандай қариндошлик факти мавжуд эмас. Оила қонунчилигига кўра, Ў.о. ва ўғай бола ўртасида мулкий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлар вужудга келиши мумкин. Агар Ў.о.нинг тарбияси ва таъминотидаги вояга етмаган болалар ота-оналари бўлмаса ёки ўз ота-оналаридан таъминот учун етарли маблағ ололмасалар, Ў.о. уларга таъминот беришга мажбурдир. Ўз навбатида, ўғай болалар ўзларини маълум даврда тарбиялаган ёки таъминлаган Ў.о. меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож бўлиб қолган тақдирда, уни моддий жиҳатдан таъминлаши кераклиги ҳам қонунда назарда тутилган (Ўзбекистон Республикаси ОК нинг 128-моддаси).

ЎГИ БЕГИ ХОНИМ (асл исми Тағайшоҳ) (? — 1382) — *Амир Темур*-нинг катта қизи. Онаси Турмуш Оғо. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Ў.Б.х. ҳусн бобида тенги йўқ, ақлидрокда беназир бўлган. Амир Темур бу қизини яхши кўрган ва ўзига яқин тутган. Ў.б.х.ни амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка никоҳ қилганлар. Ў.б.х. Муҳаммадбекдан бир ўғил туққан, исми Султон Ҳусайн Мирзо. 1382 йилда Ў.б.х. бедаво касаллиқдан вафот этган.

ЎЖАРЛИК — атрофдаги одамларнинг маслаҳатлари, илтимослари, кўрсатмалари ва ақлий мушоҳадаларига қаршилиқ кўрсатишдан иборат шахс иллоти. Ў. одамнинг ўз билганидан қолмасликда, шахсиятпарастларча интилишида намоён бўлади. У ғазаб, жahl, қасос олиш, қўнғил оғриш туйғулари туйфайли юзага келиши мумкин. Одамнинг ташаббускорлик, мустақиллик ҳислатларининг қандайдир сабаблар таъсирида поймол қилинишига нисбатан норозилик ҳам Ў.ни келтириб чиқаради. Ў. одамлар даврасида ўзини ўзи тан олдириш, тани-

тиш истагига ҳамоҳанг ҳулқ-атвор шакли. Ў. кўпинча жаҳлдор, аламзада, шижо-аткор кишиларда юзага келади. Болалар ва ўсмирларда Ў.нинг пайдо бўлишига асосий сабаб — турмушдаги ноқулай шартшароитлар, тарбиявий таъсирнинг заифлиги, уларнинг эҳтиёжларини қондирмаслик, ўзаро муносабатларда қўполлик, ҳамиятига тегиш омиллари ва бошқалар Улар ҳақҳуқуқларининг поймол этилиши, жисмоний ва ақлий камолоти камситилиши Ў. сари етаклайди. Ўсмирларнинг кўпинча ноўрин, асосиз қарорга келиши фелатворининг иллотига айланиб қолиш хавфини туғдиради. Ў.ни бартараф этишни шахснинг ўзи англаб етса ижобий ўзгариш, иллатни йўқотиш имкони юзага келади.

«ЎЗАГРОСУҒУРТА» КОМПАНИЯСИ — агросаноат соҳасидаги йирик давлатакциядорлик суғурта компанияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 25 фев.даги фармонига мувофиқ ЎЗР Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат суғурта бош бошқармаси («Ўздавсуғурта») негизда ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент шаҳрида жойлашган. Компаниянинг асосий муассислари: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (76,6%), «Ўзпахтасаноат» акциядорлик уюшмаси (13,2%), «Ўздонмахсулот» корпорацияси (4,71%), «Пахшабанк» (2,75%), «Фаллабанк» (0,47%) ва бошқалар (3,27%). Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда 13 дирекцияси ва 176 бўлинмаси, шу жумладан, 159 туман ва 17 та шаҳар бўлинмалари бор. Компаниянинг асосий фаолияти йўналишлари: деҳқончилик соҳасидаги товар ишлаб чиқарувчиларнинг мулки ва маҳсулотини суғурта йўли билан ҳимоя қилинишини таъминлаш; тижорат банклари томонидан қ.х. корхоналарига ишлаб чиқаришни ривожлантириш, деҳқончилик соҳасидаги лойиҳаларни амалга оширишга ажратилган кредитлар учун суғурта кафолатларини тақдим этиш; деҳқончилик

маҳсулотларини етиштириш учун бўнак ва кредит тариқасида бериладиган маблағлар қайтарилишини суғурталаш; юридик ва жисмоний шахсларга турли суғурта хизматларини кўрсатиш; кишлоқ ва шаҳар аҳолисининг шахсий ва мулкый суғуртаси ва бошқалардан иборат. Компания к.х. экинлари ҳосили суғуртаси; молмулкдан кўрилган зарардан суғурталаш; парранда ва ҳайвонларнинг табиий офатлар, турли касалликлар ва бошқалар нағижасида нобуд бўлишидан суғурталаш; гаровга қўйилган мулк суғуртаси; транспорт воситаларини комплекс суғурталаш; йўлдаги мулк (юклар) ни суғурталаш; қурилишмонтаж ишларидаги таваккалчиликларни суғурталаш; бахтсиз ҳодисалардан ва касалликлардан эҳтиёт шарт суғурталаш; лизинг асосида олинган к.х. техникаларини суғурталаш; автофуқаролик жавобгарлигини суғурталаш ва шахрик. 20 га яқин суғурта хизмати турларини амалга оширади. Компаниянинг суғурта мажбуриятлари портфелида к.х. экинлари ҳосили суғуртаси, молмулк суғуртаси, гаровга қўйилган мулк суғуртаси, бахтсиз ҳодисалар суғуртаси, касб масъулияти суғуртаси турларининг салмоғи юқори.

Компания 1997—2004 йиллар давомида 64,6 млн. суғурта шартномалари тузди ва шу шартномалар бўйича 3840,2 млрд. сўмлик жавобгарлик олиб борди, олинган жавобгарлик бўйича суғурталанувчиларга 2227,5 млн. сўм суғурта товони тўлади. Компаниянинг устав капитали (млн. сўм) — 2230, шартномалар бўйича мажбуриятлари — 994183,3, суғурта муқофотлари — 7449, тўланган суғурта товонлари — 1552,4, суғурта захиралари — 3900,25 (2004).

ЎЗАК, асос — сўзнинг асл маъноси-ни билдириб, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган, мустақил ҳолда лексик маъно билдирадиган энг кичик қисм. Сўзга турлича аффикслар қўшилиб келганда ҳам, Ў.нинг маъноси йўқолмайди, ундан ясалган сўзларнинг маъноси ана

шу маъно билан боғланган бўлади. Мас, билимдонлик сўзи лик аффикси орқали билимдон сўздан ясалган; билимдон сўзи билим сўзига дон аффиксини қўшиш билан ясалган, билим сўзи бил сўзига им аффиксини қўшиш билан ясалган. Бил сўзи эса У. сўз бўлиб, билим, билимдон, билимдонлик сўзларининг ясалиши учун асос бўлган.

ЎЗАЛ Турғут (1927.13.10, Малатия, Туркия, — 1993.17.4, Анқара, Истанбулда дафн этилган) — Туркия давлат ва сиёсат арбоби. 1980—82 йилларда давлат вазири, 1983—89 йилларда бош вазир, 1989 йил 9 ноябдан Туркия президенти. Истанбул техника ун-тини тугатган (1950); хусусий компанияларда ўқитувчилик қилган. «Она ватан» партиясини тузган. 1983—89 йилларда партиянинг бош раиси. Ў. қатъий ислохотлар ўтказиб, иқтисодиётни тараққий эттириб олиб чиқди. Унинг очик иқтисодий сиёсати натижасида ишлаб чиқариш экспортга йўналтирилди, хусусийлаштириш бошланди, эркин тижорат минтақалари барпо қилинди ва Туркия иқтисодиёти жадал ривожлана бошлади. Туризм юқори даражада тараққий топди. Ў. 1993 йил 4—7 апр. расмий ташриф билан Ўзбекистонда бўлган.

ЎЗАН — дарё водийсининг энг паст, сув оқадиган, ҳатто сув қайтиш даврида ҳам оқим бўладиган қисми. Катта дарёлар Ў.нинг эни бир неча км га етиши мумкин. Тоғларда Ў. кўпинча тўғри, қирғоқлари тик бўлади, текисликларда эса илон изи, айрим жойлари саёз бўлиб, сувнинг ювиши, чўкиндилар ётқизилиши натижасида шакли (мас, Ўзбекистонда Сирдарё ва Амударё дарёлари Ў.) ўзгариб туради. Қирғоқчил ўлкаларда йилнинг кўп қисмида қуриб ётадиган мавсумий Ў.лар ҳам бўлади.

ЎЗАРО ТАЪСИР — фалсафий тushунча. Объектларнинг бир-бирига таъсир этишини, уларнинг ўзаро

боғлиқлигини ва бир объектнинг бошқа объектни вужудга келтириш жараёнларини англатади. Ў.т. ҳаракат, тараққиётнинг объектив ва универсал шакли бўлиб, ҳар қандай моддий системанинг мавжудлиги ва маълум тартибда тузилишини белгилаб беради.

ЎЗБЕК ДАВЛАТ ДРАМА ТЕАТРИ,

Аброр Ҳидоятлов номидаги ўзбек давлат драма театри — етакчи театрлардан бири. 1968 йил 28 октябр да «Ёш гвардия» театри номи билан ташкил бўлган ва «Дийдор» (М.Каримов) спектакли билан очилган. Ташкилотчиси ва биринчи бош реж.и — Эргаш Масофоев. Ширин *Азизова*, Тўғон Режамаатов, Фарҳод Аминов, Мурод Ражабов, Мадина Тўхтаева, Исамат Эргашев, Муҳаббат Абдуллаева, Малика Иброҳимова, Ноила Тошканбоева, Ҳошим Арслоновлар театрнинг дастлабки актёрларидир. Театр фаолиятининг дастлабки йилларида ўз йўналишини асосан замонавий мавзу ва ёш драматурглар асарларига қаратди: «Ўн саккиз ёшлигим» (М.Каримов), «Биринчи бўса» (А.Иброҳимов), «Оқар сувлар» (Ў.Умарбеков), «Беш кунлик кувёв» (Шухрат), «Захарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» (Ҳамза) ва бошқалар

Юксак ғоявий ва чуқур ҳаётий ҳаққонийликка асосланган сахна асарлари янги принципларни тарғиб қилди. Театр репертуарининг бойишида, актёрлик маҳоратининг ўсишида таржима асарлар ҳам муҳим роль ўйнади. «Баҳс» (М.Байжиев), «Ўлимларни қолдириб доғда» (В.Титов, К.Меленко), «Освенцим жаллодлари» (П.Вайс) ва бошқалар шулар жумласидан.

80-й.ларнинг ўрталаридан театрда новаторлик санъати ўсди, ғоявийэстетик йўналиши, образлар талқини такомиллашди, янги типдаги актёр, режиссура шаклланди. Ўзбек театри мероси ва жаҳон театри ижодидан таъсирланган ҳолда энг долзарб, сахна воситаларига бой, янги сахна шакллари ила йўғрилган спектакллар билан республикадаги етак-

чи театрлардан бирига айланди. «Отасининг кизи», «Майсаранинг иши», «Фармонбиби аразлади», «Учинчи орзу», «Қора камар», «Аршин мол олон», «Искандар», «Малика», «Паранжи сирлари», «Зиёфат», «Тоғажиянлар», «Чеча» каби спектакллар театрга шуҳрат келтирди. 1991 йилдан ҳоз. номда.

1996 йил Баҳодир Йўлдошев томонидан сахналаштирилган «Буюк ипак йўли» спектаклида мусика, хореография, пластик ҳаракатлардан кенг фойдаланилган.

Театр сахнасида илк бор сахналаштирилган «Бухорои шариф» спектакли (реж. Б.Йўлдошев)да реж. ғояси ўзига хос ва ўзгача ечимга эга. қадимий Бухоронинг мусиқий маданияти ва миллий колорити сақланган ҳолда халқ кўшиқ ва рақсларинингспектаклга моҳирона сингдирилишида фольклор услубиятининг энг мураккаб йўли танланган. У.Шекспирнинг «Отелло», «Қирол Лир» асарларининг сахналаштирилиши театр ҳаётида қатта воқеа бўлди. Театр ўзига хос ижодий услуби билан бошқа театрлардан ажралиб туради. Мас, чет эл театрлари актёр ва реж.лари бизга келиб роль ўйнаши (франциялик актёр Франсуа Шатто «Искандар»да Алишер Навоийни ўйнаган), спектакл кўйиши (америка реж.и Д.Каплан «Қирол Лир»ни сахналаштирган) ёки Баҳодир Йўлдошевнинг чет эл театрларига бориб спектакл кўйиши (Лаосда «Келинлар кўзғолони», Америкада «Тинчлик» спектакллари ва бошқалар) бунга мисолдир. «Қирол Лир»ни сахналаштиришда реж. костюм ва сахна безакларига ёрқин шарқ колоритини олиб қиради ва у бу билан асардаги фожиа умуминсонийлигига қаратади.

Театр 90-й.ларнинг бошларида Англия, Шотландия, Шим. Ирландия, Германия каби мамлакатларда гастролда бўлиб, ўз спектаклларини намойиш этган. Элёр *Носиров*, Неъмат Алимов, Афзал *Рафиқов*, Азиза Бегматова, Доно Бобохонова, Мадина Тўхтаева, Гулбахор

Раҳимова, Ноила Тошканбоева, Ҳошим Арслонов кабилар театрнинг ақтидорлари. Бадиий раҳбари Баҳодир Йўлдошев.

Муҳаббат Тўлаҳўжаева.

ЎЗБЕК ДАВЛАТ МУСИҚАЛИ ТЕАТРИ — Ўзбекистонда дастлабки мусиқали театрлардан. 1929 йил Самарқандда *М.Қориёқубовнинг Ўзбек давлат сайёр концерт этнографик труппаси* негизда ташкил топган (1931 йил Тошкентга кўчирилган). Таркибида *К.Яшин, Х.Носирова, Б.Мирзаев, Б.Файзиев, Муллақандовлар, А.Четвертаков, М.Тўрғунбоева, И.Оқилов, Г.Раҳимова* каби санъаткорлар фаолият кўрсатган. Репертуар асосини *мусиқали драма* ва *мусиқали комедия* («Халима», «Ўртоқлар», «Фарход ва Ширин», «Аршин мол олон» кабилар), шунингдек, концерт дастурлари ташкил қилган. 1930 йил Москвада гастролда бўлиб, халқ ижоди олимпиадасида муваффақиятли қатнашган. Унинг ижодий кучлари негизда хоз. *Навий театри, Муқимий театри* ташкил қилинган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТ САЙЁР КОНЦЕРТ ЭТНОГРАФИК ТРУППАСИ — Ўзбекистонда илк профессионал *ашула ва рақс ансамбли*. 1926 йил Ўзбекистон халқ маорифи комиссарлиги қошида *М.Қориёқубов* ташаббуси билан ва унинг раҳбарлигида ташкил этилган. Унда халқ санъати билимдонлари ҳамда ёш истеъдодли созанда, хонанда ва раққос(а)лари тўпланган. Ансамблнинг дастлабки таркибида *Абдуқодир найчи* Исмоилов, *Аҳмаджон кўшинай* Умрзоқов, *Уста Олим* Комилов, *Хаитохун* Қурбонов, *Т.Жалилов, Маматбува ҳофиз* Сагторов, *Ориф гармон* Тошматов, *Ж.Султонов, Юсуфжон қизиқ* Шакаржонов, *Отахўжа Саидхўжаев, Муҳаммад Бобоҳожӣ, Хулойберди, Тамарахоним, Бегимхон* ва *Нурхон* Йўлдошхўжаевалар, *Тухфахон, Тожихон, Халчахон* кабилар бўлган. Унинг репертуаридан халқ лапар ва

яллалари («Билагузук», «Чаманнор», «Гулёр»), рақслар («Қаринаво», «Катта ўйин»), замонавий шър ва кўшиқлар, Юсуфжон кизикнинг долзарб мавзудаги ҳажвиялари. шунингдек, турли сахна томошалари (мас. Ҳамзанинг «Ер ислохоти» ва бошқалар) асосий ўрин олган. Ансамбль, шунингдек, ўзбек мумтоз ва халқ мусиқа намуналарини тарғиб қилган, «Эрк болалари», «Туйғуной» (Ғ.Зафарий), «Лолахон» (К.Яшин) каби мусиқали спектакллари сахналаштирган. 1927 йил Россия, Украина, Татаристон, Бошқирдистон, Грузия, Озарбайжон, Туркменистон шаҳарларида концертлар бериб шухрат қозонган. 1929 йил май ойида Ўзбек давлат мусиқали экспериментал ансамбли номи берилган, октябрда *Ўзбек давлат мусиқали театри* айлантирилган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТ ФИЛАРМОНИЯСИ — қ. *Филармония, Халқ бадиий жамоалар дирекцияси*.

ЎЗБЕК ДИВИЗИЯЛАРИ — 2-жаҳон уруши даврида Ўзбекистонда тузилган миллий ҳарбий кўшилмалар. Давлат мудофаа кўмитаси 1941 йил 16июлда «Мудофаа халқ комиссарлиги ва Ҳарбийденгиз флоти тизимида захиралар тайёрлаш тўғрисида» қарор қабул қилган. Шунга биноан, Ўзбекистон КП (б) МК нинг 5пленида миллий ўзбек ҳарбий кўшилмаларини тузиш ҳақидаги масала махсус кўриб чиқилган ва тегишли тadbирлар белгиланган. 1941 йил охири — 1942 йил мартигача бир неча ўқчи ва отлик аскарлар дивизиялари ташкил этилган. Бу дивизиялар учун қиска муддат ичида командирлар, сиёсий ходимлар, медицина ходимлари, механиклар, сапёрлар ва бошқалар тўпланган. Ў.д., асосан, фронт учун белгиланган ишлаб чиқариш режасидан ошиқча тайёрланаётган куроляроғ ва асбобанжомлар билан таъминланган. Кийимкечакларни корхоналар, кзлар, турли артеллар тайёрлаб берган. Янгидан тузилган Ў.д.

Мудофаа халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилган. Ў.д. турли фронтларда жасорат кўрсатган.

ЎЗБЕК ЛОТИН АЛИФБОСИ,

Ўзбек лотин ёзуви — лотин графикасига асосланган ҳарфтовуш (фонографик) ёзув тури. Ўзбек халқи ва ёзуви тарихида 2 марта жорий этилган. Ўзбек ёзуви ни араб графикасидан лотин графикасига ўтказиш ҳақидаги дастлабки қарор 1929 йил 15—23 май кунлари Самарқанд шаҳри (Ўзбекистоннинг ўша даврдаги пойтахти)да бўлиб ўтган республика адiblари, тил-имлочилари ва умуман етакчи зиёлилар иштирокидаги конференцияда қабул қилинган ва бу қарор 1929 йил 10 авг.да ЎзССР Халқ маориф комиссарлиги ҳайъати томонидан тасдиқланган эди. Ихтиёрийликдан кўра кўпроқ мажбурийликка асосланган бу жараён Москвада ишланган режа асосида Москва вакиллари кузатувида амалга оширилган эди. Самарқанд конференциясида қабул қилинган «лотинлаштирилган ўзбек алифбоси» 33 ҳарф ва бир белги (апостроф)дан иборат бўлган. Конференцияда *сингармонизм* ўзбек адабий тили учун хос ходиса деб топилиши ва алифбога 9 та унли учун алоҳида ҳарфлар киритилгани, шу асосда ишлаб чиқилган имло қоидалари кейинчалик ўзини оқламади, амалда имлода бошбошдоқлик вужудга келди, айни бир сўз бир неча хил ёзиладиган бўлди. Нагжида бу масала 1934 йил янв.да бўлиб ўтган Тил ва имло масалаларига бағишланган республика курултойида қайта муҳокама қилинади ва алифбога тегишли ўзгаришлар киритилади.

Ўтган асрнинг 30-й.лари 2-ярмидан ўзбек ёзувини рус графикаси асосида шакллантириш ишлари бошланиб, бу жараён 1940 йилда янги алифбо қабул қилиниши билан якунланди. Шу йилдан то Ўзбекистон мустақилликка эришгунгача бўлган даврда рус графикаси асосидаги ўзбек алифбосининг қўлланиши рус тили мавқеининг ошиб бориши,

ҳатто «иккинчи она тили» даражасига кўтарилишига, ўзбек тили мавқеининг эса пасайишига, қўлланиш доирасининг торайишига олиб келди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг республикада ўзбек ёзувини рус графикасидан яна лотин графикаси асосидаги ёзувга ўтказиш ҳақида фикр-мулоҳазалар ўртага ташланади. Бу масала бир йил давомида оммавий ахборот воситаларида кенг жамоатчилик иштирокида атрофлича муҳокама қилиниб, 1993 йил 2 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонуни эълон қилинди. Айни шу куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга киритиш тартиби ҳақида»ги қарори ҳам қабул қилинади. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 йил 2—3 сентябрдаги 12-чақириқ 13-сессиясида янги алифбо масаласи муҳокама қилиниб, лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига ўтиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Янгидан қабул қилинган ўзбек алифбоси 31 ҳарф ва бир тутуқ белгиси (апостроф)дан иборат деб белгиланди: Аа — рус графикасидаги «а» товуши, Bb — «б», Cc — «ц», Dd — «д», Ee — «э», Ff — «ф», Gg — «г», Hh — «х», Ii — «и», Jj — «ж» (жонли, жўра), Kk — «к», Ll — «л», Mm — «м», Nn — «н», Oo — «о», Pp — «п», Qq — «қ», Rr — «р», Cc — «с», Tt — «т», Uu — «у», Vv — «в», Xx — «х», Yy — «й», Zz — «з» Çç — «ч», Ğğ — «ғ», Jj — «ж» (аждод), Nñ — «нғ», Ōō — «ў», Şş — «ш», (') тутуқ белгиси (апостроф). Ушбу алифбони ва шу асосда тайёрланган «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари»ни муҳокама қилиш жараёнида бир қатор таклиф ва тавсиялар қилинди, танқидий фикрлар билдирилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 6 май куни «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги Олий

Кенгаш қарорига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида қонун қабул қилди. Бу ҳужжатда янги ўзбек алифбоси 26 та ҳарф, 3 та ҳарфлар бирикмасидан иборат эканлиги, с, j ҳарфлари мустақил ҳарфий белги сифатида 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган алифбодан чиқарилганлиги, айрим ҳарфларнинг шаклига ислоҳ киритилгани кўрсатилган; янги алифбо асосида ишлаш 1996 йилдан бошланиши қайд этилган. Янги алифбо асосида ишлаб чиқилган «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 авг.даги 339-сонли қарори билан тасдиқланган.

2004—05 йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунни амалга ошириш ишларини янада жадаллаштириш ва такомиллаштириш бўйича муҳим қарорлар қабул қилинди.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ АКАДЕМИК ДРАМА ТЕАТРИ — Ўзбекистонда янги сахна санъатини шаклланиши ва ривожланишига қарвонбошилиқ қилган театр жамоаси, энг кекса ва йирик театрлардан. 1913 йил Тошкентда ташкил топиб, 1914 йилнинг 27 фев. да М.Бехбудийнинг «Падарқуш» асари билан очилган (жадидларнинг «Турон» номли театр труппаси спектакли). Труппанинг бадий раҳбари Абдулла Авлоний, маънавий ва моддий ҳомийлари Мунавварқори Абдурашидхонов сингари Тошкентнинг мўътабар кишилари ташкил этган. Ижрочи кучлар Абдулла Авлоний, Низомиддин Хўжаев, Бадриддин Аъламов, Шокиржон Раҳимий, Муҳаммаджонқори Пошшахўжаев, Фузаил Жонбоев, Ҳасанқори, Самеъқори Зиёбоев, Қудратилла Юнусий сингари 24 кишидан иборат бўлган. Труппада «Тўй» (Н.Қудратилла), «Бахтсиз кув»

(А.Қодирий), «Адвокатлик осонми?» (А.Авлоний), «Мазлума хотин» (Ҳ.Муин), «Пинак», «Ўликлар» (М.Қулизода) сингари асарлар сахналаштирилган. 1918 йил «Турон» труппаси давлат ихтиёрига олиниб, унга «давлат театри» мақоми берилди. Бадий раҳбари ва реж.и этиб Маннон *Уйғур* тайинланди.

1918—21 йиллар Уйғур, Ғулом Зафарий, Бадриддин Аъламовлар бошчилигидаги Аброр *Ҳидоят*ов, Абдураҳмон Акбаров, Фатхулла Умаров, Карим Ёқубов, Шокир *Нажмиддин*ов, Музаффар *Муҳамед*ов, Маҳсума *Қориева*, Ятим *Бобо*жонов, Обид *Жалилов*, Сайфи *Олимов*, Босит Қориев сингари театр келажига йўл очган актёрлар репертуарини таъминлаган Абдурауф Фитрат, Ғози Юнус, Чўлпон, Хуршид ва бошқалар драматургларнинг хизматлари катта. «Фаний уй» (Уйғур), «Захарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Иффат қурбонлари» (Ҳамза), «Ёмон ўғил», «Эрк болалари» (Ғ.Зафарий), «Захокки марон» (Ғ.Юнус), «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари» (Фитрат), «Ёрқиной», «Халил фаранг» (Чўлпон) ва бошқалар театр репертуаридан ўрин олди. Театр сахнасида драма, мусиқали драма, болалар театри йўналишлари вужудга келади. Бу жараён 1929 йил театрдан драма, мусиқали драма, ёш томошабинлар давлат театрлари ажралиб чиқиши билан яқунланди.

1920 йил сахналаштирилган «Ҳалима» (Ғ.Зафарий) номли мусиқали драма спектакли сахна ижрочилигида профессионализм ва томошавийликни таъминлади. 1921—25 йиллар давомида «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» (Хуршид), «Қароқчилар», «Макр ва муҳаббат» (Ф.Шиллер) сингари драма, мусиқали драма, фоғия жанрларига оид асарлар сахналаштирилди. Бу спектакллардаги образлар талқини, режиссурадаги синчковлик амаллари театр жамоасини реализм ва профессионализм йўлига сафарбар

этди. 1924 йил Москвада очилган Ўзбек драма студиясига М.Уйғур ва Чўлпон бошчилигида *А.Ҳидоят*, *М.Мухамедов*, *О.Жалилов*, *Т. Султонова*, *Л.Назруллаев*, *С. Табибуллаев*, *Ш.Қаюмов*, *Л.Латилов*, *Ғ.Исомов*, *Ҳ. Раҳматуллаев* сингари 24 киши билим ва маҳоратини оширишга юборилади. Сайфи Олимов бошчилигидаги бошқа бир гуруҳ Боку театр техникумига ўқишга жўнатилади. Мазкур тадбир жаҳоннинг етук театрлари тажрибасини амалда яқиндан ўрганиб, ўз ижро маҳоратини тоблашда муҳим босқич бўлди.

Студиячилар Москвадан қайтгач, театр жамоаси қайта тузилиб, унга Сайфи Олимов бошлиқ, Боку театр техникумини битириб келган Ҳалима *Носирова*, Зухур Қобилов, Карим Ёқубов, Раҳимберди Бобожонов, шунингдек, ёшлардан Шукур *Бурҳонов*, Олим *Хўжаев*, Наби *Раҳимов*, Карим *Зокиров*, Шоҳида *Маъзумовалер* қўшиладилар. 1927—30 йиллар «Арслон», «Ҳалима», «Фарҳод ва Ширин» каби спектакллар саҳналаштирилди. Театрга 1929 йил Ҳамза номи, 1933 йил «академик драма театри» мақоми берилди. 1935 йил Уйғур саҳналаштирган «Ҳамлет», «Отелло» (1941, А.Ладигин билан ҳамкорликда), 1939 йил Я.Бобожонов саҳналаштирган «Бой ила хизматчи» спектакллари режиссура ва ижрода бадиёт намунаси сифатида қайд этилган. Айни пайтда «Номус ва муҳаббат», «Пахта шумғиялари», «Никоб йиртилди» каби спектакллар саҳна юзини кўрди. Жаҳон ва миллий мумтоз асарларга мурожаат этиш билан театр ўз мавқеини янада мустаҳкамлади: «Кўзибулоқ қишлоғи», «Меҳмонхона бекаси», «Ревизор», «Мақр ва муҳаббат», «Ҳамлет», «Бой ила хизматчи», «Отелло» ва бошқалар.

Театрда 2-жаҳон уруши ва ундан кейинги йиллар «Ҳамза», «Жалолиддин Мангуберди», «Алишер Навоий» ва бошқалар, урушга жавобан «Фронт», «Ўлим босқинчиларга» каби спектакллар қўйилди.

1946—60 йил лар яратилган «Ҳаёт қўшиғи», «Оила номуси», «Айбсиз айбдорлар», «Юрак сирлари», «Кутлуғ қон», «Оғриқ тишлар», «Қароқчилар», «Ганг дарёсининг қизи», «Жазоир — менинг ватаним», «Юлий Цезарь», «Хуррият» сингари йирик спектаклларда театрнинг кекса, ўрта, шунингдек, ёш авлодга мансуб ижрочилари самарали натижаларга эришдилар. Реж. лардан *А.Гинзбург*, *Т. Хўжаев* ва *рнит* театр раванкага хизматлари алоҳида бўлди.

1960—90 йиллар театр жамоасида авлод алмашинуви жадаллашди. *Т.Хўжаевдан* кейин *А.Қобулов*, *И.Отабоев*, *Б.Йўлдошев*, *Р.Ҳамидов*, *Х.Аппонов*, *Х.Қўчқоров*, *С.Каприелов*, *Т.Исроилов*, *Л.Файзиевлар* реж. сифатида фаолият кўрсатдилар. *Т.Азизов*, *П.Саидқосимов*, *О.Юнусов*, *Л.Юсупова*, *Р.Иброҳимова*, *О.Норбоева*, *Т.Жамилова*, *Д.Исмоилова*, *М.Иброҳимова*, *Г.Зокирова*, *Т.Тожиёв*, *Л.Орипов*, *Л.Каримов*, *Р.Авазов*, *Ё.Аҳмедов*, *Э.Комилов*, *Л.Мўминов*, *С.Умаров*, *Ё.Саъдиев*, *Ж. Зокиров*, *М.Абдуқундузов*, *Ғ.Ҳоджиев* каби актёрлар театрнинг фаол ижодкорларига айландилар. Театр репертуаридан замон ва замондошлар киёфаси ижтимоий ҳаёт иллатларидан баҳс юритувчи драма ва комедиялар — «Имон», «Кўрмайин босдим тиконни» (И.Султон), «Шубҳа», «Қотил», «Парвоз», «Парвона» (Уйғун), «Тобутдантовуш», «Аяжонларим» (А.Қаххор), «Тоға ва жиянлар» (Р.Бобожон), «Олма гуллаганда» (О. Ёқубов), «Олтин девор» (Э.Воҳидов), «Комиссия», «Қиёмат қарз», «Шошма, кучёш»,

«Ўз аризасига кўра» (Ў.Умарбеков), «Ўғрини қароқчи урди» (Шукрулло), «Келинлар қўзғолони», «Кучёв» (С.Аҳмад) ва бошқалар саҳнага қўйилди. Тарихий драма жанрида М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», И.Султоннинг «Номалум киши» пьесалари мисолида туб сифат ўзгариши юз берди. Асарлар тарихий, фалсафий мавзуи айниқса, бадиий етуқлиги билан реж. ва ижрочилар

учун кенг имкониятлар берди. Кетмакет шу жанрда «Зебуннисо», «Абу Райхон Беруний», «Абу Али ибн Сино» (Уйғун), «Нодирабегим» (Т.Тўла), «Юлдузли тунлар» (П.Қодиров) спектакллари кўйилди. Бу спектакллардаги актёрлар ижроси жамоа учун намуна мактаби бўлди. «Шох Эдип», «Қирол Лир», «Мария Стюарт», «Ғариблар», «Ўлимдан кучли», «Тирик мурда», «Асрга татиғулик кун», «Ой тутилган тунда» каби мумтоз асарлар намуналари театр тарихида алоҳида ўрин тутди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, театр фаолиятида кескин ўзгаришлар рўй берди. Ижодий жамоа ҳар томонлама эркин иш юритиш, репертуар тузиш имкониятига эга бўлди. 2001 йил 21 сентябрдан театр номи ўзгартирилиб, «Ўзбек миллий академик драма театри» деб атала бошланди. Жамоа замонавий мавзуда спектакль яратиш билан бирга буюк тарихий шахслар, катагон курбонларининг бадиий тимсолини яратишга эътибор кучайтирди. Натижада У.Шекспир замондоши К.Марлонинг «Соҳибқирон Темури» драмаси ўзбек сахнасида илк бор сахналаштирилди, А.Ориповнинг «Соҳибқирон Темури» драмаси, У.Азимовнинг Чўлпон ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Кундузсиз кечалар» томошабинларга тақдим этилди. «Жар», «Хотинлар гапидан чиққан ҳангома», «Сабъаи сайёр», «Алишер Навоий», «Абулфайзхон», «Меҳробдан чаён», «Чимилдик», «Қаллиқ ўйин», «Машраб», «Мухаббат султони», «Дарахтлар тик туриб жон беради», «Ҳамлет», «Қирол Лир», «Етти фарёд» ва бошқалар сўнгги йиллар яратилган энг яхши спектакллардир. Ёқуб Аҳмедов, Рихси Иброҳимова, Эркин Комилов, Толиб Каримов, Саидкомил Умаров, Теша Мўминов, Зухра Ашурова, Жамшид Зокиров, Гавҳар Зокирова, Мадина Мухторова, Тохир Саидов, Учқун Тиллаев, Муқаддас Холикова, Саида Раметова, Раъно Ярашева ва бошқалар театрнинг етакчи актёрларидир.

Театрнинг бош реж.и Валижон Умаров (2005).

Театр биноси 2001 йилда замонавий талабларга жавоб берадиган қилиб қайта таъмирланди. Таъмирдан сўнг бино бутунлай янги қиёфага эга бўлди, замонавий техникмуҳандислик асбоблари билан жиҳозланди. Бош тарзи устунлардан ташкил топган, пештоқи эгик ёй шаклида, 3 та кириш эшиги равоқли. Фойе ва зали оғир қурилмалардан халос этилди: фойе шифтига нақшинкор безакли гумбаз, томоша залининг шифтига эса осмонда сузиб юрган булутлар тасвирланган осма гумбаз ишланган, унинг атрофи гул япроқларини эслатувчи кандиллар билан ҳошияланган. Зални ёритишда 7 қисмли нодир ёритиш тизими қўлланган. Бинонинг 2 ён томони 7, 8 м га кенгайтирилди. 1 қаватда вестибюль, 2қаватнинг ўнг қанотида «Мақом» мусиқа салони, чап қанотида театр раҳбарияти хоналари, 3қаватда театр музейи жойлашган. Бинонинг ер ости қисмига кичик зал, ходимлар учун спорт зали ва бошқалар хоналар, гардероб ишланган. Бош тарзитдаги стилобат кенглигида 2 та касса, барлар жойлашган.

Зал деворлари ганчкорлик усулида дарпардалар кўринишида безатилиб, ораликларига бир маромда такрорланувчи зарҳалланган кўк кошинкори вертикал йўллар ишланган. Саҳна пардаси зардўзи кашталар билан жозибадор безатилган. Катта (540 ўрин) ва кичик (110) залдаги ўриндик, фойе ва зинанинг ёғоч тўсиқлари Италиядан келтирилган; залнинг пойдевори яшма тошларидан, фойе поли оч рангли мрамардан қадама усулида ишланган. Эшиклар ёғоч ўймакорлигида жозибадор безатилган.

Бинонинг меъморий ечимида миллий меъморий анъанавий усуллардан фойдаланилган. Бино Навоий кўчасидаги 50-й.ларда қурилган бинолар билан уйғунлаштирилган. Пештоқдаги устунлар қатори ён тарзларидаги

карнизларда давом этади. Стиллобат, девор ва ёйсимон шаклдаги бош зина кизил гранитдан, пойустунлар ва бино пойдевори йирик плиталар билан қопланган. Пештоқ антаблементининг меъморий бўлаклари, устун бошалари, ён тарзларидаги устунлар бетонлар эда куйиб тайёрланган, сўнг бўялган. Бино безакларини яратишда «Усто» бирлашмаси усталари, Ҳайкалтарошлик экспериментал ишлаб чиқариш кти, Тошкент керамика з-ди, «Илҳом» театри расомлари ва бошқалар самарали меҳнат қилди. Олдидаги витражлар кўк ранг, ён тарзлари тилла ранг шишалардан ишланган.

Бинонинг ташки ёритилишига алоҳида аҳамият берилган: устун остига ўрнатилган чироқ ва прожекторлар билан бинонинг тунги салобати, кўрки намоён бўлади.

ЎЗБЕК ТИЛИ — туркий тилларнинг қорлуқ гуруҳига мансуб тиллардан; янги уйғур тили билан биргаликда қорлуқхоразм гуруҳчасини ташкил этади. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили (1989 йил 21 октябр даги «Давлат тили ҳақида»ги қонунга мувофиқ, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган). Асосан, Ўзбекистонда, шунингдек, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон, РФ, Туркия, Саудия Арабистони, Хитой, АҚШ, Германия ва бошқалар мамлакатларда тарқалган. Ў.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони 25 млн. кишидан ортиқроқ (Ўзбекистоннинг ўзида 18 млн.дан, Тожикистонда 1,2 млн.дан зиёдрок, Афғонистонда эса, турли манбаларга кўра, 2,5 млн.дан 4 млн.гача, Қирғизистон ва Саудия Арабистонининг ҳар бирида 550—600 мингдан ортиқ, Қозоғистон ва Туркменистоннинг ҳар бирида 320—330 мингдан ортиқ) кишини ташкил этади (2000).

Ў.т. қипчоқ, ўғуз, қорлуқчигилуйғур каби 3 та тил бирлиги сифатида шаклланиб, мураккаб диалектал таркиби билан

ажралиб туради. Унда 3 та асосий лаҳжа гуруҳи бор. Булар: 1) қорлуқчигилуйғур лаҳжаси; 2) қипчоқ лаҳжаси; 3) ўғуз лаҳжаси. Бу лаҳжа гуруҳлари таркибидаги кўплаб шевалар ўзаро фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан ўзаро фарқтансада, уларнинг барчаси ҳам миллий Ў.т. нинг, адабий Ў.т.нинг шаклланишида у ёки бу даражада иштирок этган. Ў.т.нинг лаҳжалари орасида, одатда, қорлуқчигил лаҳжаси ҳамда унинг таркибига кирувчи шевалар (Тошкент, Андижон, Фарғона, Наманган, Кўкон, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон, Бухоро, Қарши, Ўш, Марғилон. Жалолобод ва бошқалар шаҳарларнинг шевалар) ўзбек адабий тилининг таянч шевалари деб ҳисобланади. Ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилашда Тошкент шева-си фонетик жиҳатдан. Фарғона, Андижон шевалари эса морфологик жиҳатдан таянч шевалар деб олинган.

Ў.т.нинг асосий фонетик белгилари: таянч шеваларда, шунингдек, бошқа туркий тилларда 8—9 унли бўлгани ҳолда, адабий Ў.т.да 6 унлининг мавжудлиги; айрим шеваларга, бошқа бир қанча туркий тилларга хос бўлган лаб ва танглай оҳангдошлиги (сингармонизм)нинг адабий Ў.т.да йўқлиги, урғунинг, асосан, сўзнинг охириги бўғинига тушиши ва бошқалар Морфологик белгилари: отларнинг келишик (6 та келишик мавжуд), эгалик, сон (бирлик ва кўплик) категорияларига эгалиги ва шулар бўйича ўзгариши, жинс категориясининг йўқлиги; сингармонизм йўқлиги туфайли сўз ва шакл ясовчи қўшимчаларнинг бир вариантлиги; сифатларда даража категориясининг (озайтирма ва кучайтирма шаклларининг) мавжудлиги; олмош ва сон туркумларида сўз ясалишининг йўқлиги; кўплаб равишларнинг ўзига хос қўшимчалар билан ҳосил бўлиши; феълларда майл, нисбат, шахссон, замон категорияларининг мавжудлиги (қ. *Феъл*) ваб. Синтактик белгилари: сўзлар тенг ва тобе алрқада бўлиб, тобе алоқанинг 3 тури (бошқарув, мослашув, битишув) мавжуд; сўз тартибида

аниқловчи аниқланмишдан, тўлдирувчи ва ҳол кесимдан олдин келади. У.т. сўз ясалишида аффиксация устунлик қилади. Лексик таркиби ўз ва ўзлашган қатламдан иборат: ўз қатлам умумтуркий ва соф ўзбекча сўзлардан ташкил топган бўлса, ўзлашма қатламда кўплаб арабча, форсча, тожикча, мўғулча, русча ва рус тили орқали кирган байналмилал сўзлар бор. Терминология, асосан, байналмилал лексика ҳисобига бойиб бормоқда. Ўзбек тилига сўз ўзлаштириш мажбурийлик асосида эмас, тиллар ривожланишининг объектив қонуниятларига мос ҳолда амалга ошмоқда.

Туркий халқлар учун муштарак обидани ҳисобланган урхуненисей тош битиқлари, Ўрта Осиё туркий халқларининг умумий адабий тили намуналари бўлган «Девону луготит турк», «Қутадағу биллг» каби ўлмас асарлар ўзбек халқи тилининг ҳам дастлабки ёзма ёдгорликлари ҳисобланади.

Эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши 14-аср охирилари ва 15-асрга тўғри келади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳам илмий, ҳам амалий хизматлари, адабий ижоди муҳим ўрин тутди. Ўзбек адабий тили Лутфий, Саккокий, Навоий, Бобур ижоди билан бошланиб, Огаҳий, Фуркат, Муқимийлар ижодида давом этди, сайқал топди. Ҳоз. ўзбек адабий тили, эски ўзбек адабий тилининг давомчиси сифатида 20-асрнинг 1-чорагида қарлуқчигил лаҳжасининг Тошкент ва Фарғона шевалари базасида шаклланади. Шўро даврида олиб борилган нотўғри тил сиёсати ва турли тазйиқлар оқибатида Ў.т.нинг турли соҳалардаги вазифалари ниҳоятда чекланиб қолади. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгандан кейин, айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ў.т. шаклланишининг янги даври бошланди: Ў.т. хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қиладиган полифункционал тил сифатида ривожланмоқда.

Ўзбекларнинг аждодлари, барча тур-

кий халқлар қатори, 5—8-асрларда урхуненисей ёзувидан ва бошқалар қадимий ёзувлардан фойдаланганлар. 11-асрдан 1929 йилгача араб графикаси асосидаги, 1929—40 йилларда латин графикаси асосидаги (қ. *Эски ўзбек ёзуви*, *Ўзбек латин алифбоси*) ёзувдан фойдаланилган. 1940 йилдан рус графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. 1993 йил 2 сентябр да Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши «Латин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида» қонун қабул қилди. Ушбу қонун 1995 йил 6 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тегишли ўзгартишлар билан қайта қабул қилинди ва «Давлат тили ҳақида»ги қонун билан бир қаторда, унинг давоми сифатида босқичмабосқич амалга оширилмоқда.

Ў.т.ни илмийкиёсий ўрганиш асосан Алишер Навоийнинг «Муҳокамат уллуғатайн» асаридан бошланган. Ҳоз. Ў.т.ни атрофлича, чуқур ўрганишга эса 20-асрнинг 20-й.ларидан киришилган. Бу соҳадаги дастлабки тадқиқотларни Фитрат, Элбек, Ашурали Зоҳирий, Е.Д. Поливанов, Ғози Олим Юнусов ва К.К.Юдахинлар бошлаб беришган бўлса, 30—70-й.ларда С. Иброҳимов, О.Усмонов, А.Ғуломов, А.К.Боровков, В.В.Решетов, У.Турсунов, З. Маъруфов, И.Кўчқортоев, А.Н.Кононов, Ф.Абдуллаев, Фахри Камол, Ш.Шукуров, И. Расулов ўзбек тилшунослиги ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Ҳоз. кунда ўзбек тилшунослигини ривожлантириш, Ў.т.ни янгича методлар асосида ҳар томонлама ўрганиш ўтган асрнинг 50-й.ларидан бошлаб фанга кириб келган Ш. Шоабдурахмонов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова, А.Ҳожиев, А.Рустамов, А.М. Шчербак, Э.Фозилов, Ш.Раҳматуллаев, М.Миртожиев, М.Содиқова, Э. Бегматов, Қ.Маҳмудов, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов ва бошқалар тилшунослар томонидан амалга оширилмоқда. Шунингдек, Германия, АҚШ, Япония, Жанубий Корея ва бошқалар мамлакатларда ҳам Ў.т.ни ўрганишга катта эътибор берилмоқда.

Ад.: Поливанов Е.Д., Введение в изучение узбекского язмка, ч. 1, Т., 1925; Ҳозирги замон ўзбек тили [Лексикология. Фонетика. Морфология], Т., 1957; Кононов А.Н., Грамматика современного узбекского литературного язмка, М.—Л., 1960; ГДербак А.М., Грамматика староузбекского язмка, М.—Л.,

1962; Ғуломов А., Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили [Синтаксис], Т., 1965; Баскаков Н.А., Введение в изучение тюркских язмок, 2изд., М., 1969; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш., Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Т., 1973; Ўзбек тили грамматикаси, 2ж.ли [1ж. — Морфология, 2ж. — Синтаксис], Т., 1975—76; Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш., Ўзбек диалектологияси, Т., 1978; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980; Турсунов У., Ўринбоев Б., Ўзбек адабий тили тарихи, Т., 1982; КаптагиПауеу 5Б., Но^уеу А., 0^гбек 1Шпт§ ип1о 1и§^аИ, Т., 1995; Нурмонов А., Ўзбектилшунослиги тарихи, Т., 2002.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

«ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ»

— илмий-назарий ва ижтимоий журнал. Ўзбекистон Республикаси ҒА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти нашри. 2 ойда 1 марта чиқади. 1958 йил *Ойбек* асос солган. Дастлаб 1958—62 йилларда 3 ойда 1 марта «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» номи билан чоп этилган. 1963 йилдан ҳоз. номда. Жур. да ўзбек тили ва адабиёти, фольклор соҳаларида олиб борилаётган и.т.лар, баҳсмунозаралар, шунингдек, адабиётшунослик, тилшунослик ва фольклоршуносликка оид назарий масалалар ёритиб борилади. «Адабиётшунослик», «Тилшунослик», «Фольклоршунослик», «Илмийадабий мулоқот», «Муҳокама. Мунозара», «Танқид ва тақриз», «Илмий ахборот», «Илмий ҳаёт», «Фанимиз заҳматкашлари» рукнлари остида мумтоз ва замонавий тил ва адабиётни ўрганишнинг муҳим масалалари, жаҳон

сўз санъатидаги илғор тажриба ва таъмоиллар, истиқлол даври адабиётининг етакчи хусусиятлари атрофлича ёритилади. «Мерос» рукни остида эса ўзбек мумтоз илмий ва адабий меросидан намуналар бериб борилади.

Жур.га Ойбек (1958—68), К.Яшин (1969-1981), А. Ҳайитметов (1982-87), Б. Назаров (1987-93), А. Ҳожиев (1994—98), Т. Мирзаев (1999 йилдан) ва бошқалар муҳаррирлик қилган. Адади 1500 (2005).

ЎЗБЕК УЛУСИ — *Дашти Қитчоқнинг* шарқий қисми (Жанубий Ғарбий Сибир) да *Абулхайрхон* асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси. «Ў.у.» атамаси *Ўзбекхон* номи билан боғлиқ. Пойтахти — Чинги-Тура (ҳоз. Тура) шаҳри 1428—46 йилларда Ў.у.га Орол денгизининг шим. қирғоқларидан то Ирғиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарису ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Ў.у. уруғқабилачилик муносабатлари асосида барпо этилган. 1431—46 йилларда Абулхайрхон *Жўжихон* наслидан бўлган кўпгина султонлар (Ибоқхон, Бурка Султон, Жонибек, Герайхон, Мустафохон) нинг айирмачилик ҳаракатларига барҳам бериш учун кураш олиб борган.

15-асрнинг 30-й.ларида *Олтин Ўрда*, *Оқ Ўрда*, *Мўълистон* ва *Темурийлар* салтанатида ички низолар кучайиб кетганидан фойдаланиб Абулхайрхон Ў.у. таркибига ҳоз. Марказий ва Шарқий Қозоғистон ерларини, Сирдарё бўйидаги Сигноқ, Оққўрғон, Арқуқ, Ўзган, Сузоқ шаҳрлари ва Хоразм вилоятини қўшиб олган (1431—35). 1447 йил Ў.у.нинг пойтахти Турадан Сигноққа кўчирилган. Натижада Ў.у. темурийларнинг ён қўшнисига айланган. Дехқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёж уларни ҳар йили Мовароуннаҳрга хужум қилишига сабаб бўлган. Шунингдек, Ў.у. темурийларнинг ўзаро курашларига аралаша бошлаган. Мас, Абулхайрхон *Абу Саид* мирзонинг Самарқанд тах-

тини эгаллашига (1451) ва *Улугбекнинг* набираси Муҳаммад Жўғийнинг тожтахт учун курашига (1459—60) ёрдам берган. Темурийлардан Султон Ҳусайн Бойқаро, Атоуддавла, Манучехр мирзолар Абулхайрхондан ёрдам сўраганлар. Абулхайрхон вафоти (1468)дан сўнг Ў.у. ўзаро ички низолар натижасида инкирозга учраган.

Абулхайрхон ўрнига тахтга ўтирган ўғли Ҳайдархон даврида Ибоқхон, Бурка Султон, Жонибек, Герайхон, манғит амирларидан Ёмғурчи ва Мусо Мирзолар Олтин Ўрда хони Аҳмадхон билан иттифоқ тузиб, Ҳайдархонга қарши кураш олиб бориб, ғалабага эришганлар. Ҳайдархон қатл этилган. Ибоқхон ва унинг иттифоқчилари Абулхайрхоннинг қариндошуруғларини ва тарафдорларини қирғин қилишган. Ундан факат Муҳаммад *Шайбонийхон*, унинг укаси Маҳмуд Султон, Абулхайрхоннинг ўғиллари *Суюнчхўжахон* ва *Кўчкунчихон*, Бахтиёр Султоннинг ўғли Маҳдий Султон, Ҳамза Султон ва баъзи бекларгина қочиб қутулган, холос.

Ў.у. аҳолиси чорвачилик ва деҳқончилик билан шўғулланган (қ. *Дашти Қипчоқ ўзбеклари*).

Гулчехра Султонова.

«ЎЗБЕК ХАЛҚ ИЖОДИ» — ўзбек халқ бадиий ижоди намуналаридан тузилган кўп жилдли нашр туркуми (1964—90). Туркумнинг асосчиси *Т.Зарифов*. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тининг Фольклор бўлими томонидан шу ин-т фольклор архиви материаллари асосида нашрга тайёрланган. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида 37 жилди чоп этилган.

«Интизор. Нурали» (1964), «Муродхон», «Гулихиромон», «Дастагул» (1965), «Гўрўғлининг туғилиши», «Гулнор пари» (1967), «Гулшанбоғ» (1969), «Эргаш Жуманбулбул ўғли» (1971—72), «Тоҳир ва Зухра» (1971), «Орзигул» (1975), «Ҳасанхон» (1976), «Алпомиш» (1979), «Холдорхон» (1981), «Ойсулув»

(1984). «Балогардон», «Баҳром ва Гуландом» (1986), «Эрали ва Шерали», «Юсуф ва Аҳмад» (1987), «Малика айёр» (1988), «Нурали» (1989) каби жилдларда 65 та халқ достони нашр этилган бўлса, «Сув қизи», «Олтин олма» (1966), «Ойжамол» (1969), «Гулпарни» (1967), «Кулса — гул, йиғласа — дур» (1983), «Олтин бешик» (1984), «Зумрад ва Қиммат» (1988), «Лукмони Ҳаким» (1990) сингари жилдлар 400 га яқин халқ эртакларини ўз ичига олган. «Латифалар» (1965, 1967, 1969), «Аския» (1970), «Топишмоқлар» (1981), «Ўзбек халқ мақоллари» (1989) қабилар шу жанрлар материалларидан тузилган. «Гулёр» (1967), «Оқ олма, қизил олма» (1972), «Совет даври кўшиқлари» (1983), «Бойчечак» (1984) каби жилдлар халқ кўшиқларидан ташкил топган.

Кўп жилдлик қағъий илмий тамойиллар асосида нашрга тайёрланган бўлиб, унга киритилган фольклор асарлари бевосита халқ ижодкорлари оғзидан ёзиб олинган. Нашр илмийоммабоп характерга эга. У кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган. Ҳар бир жилднинг адади 60 минг. Рус тилида ушбу нашрдан сайлаб олинган намуналар асосида «Узбекское народное творчество» туркумида 10 га яқин китоб чоп этилган.

Тўра Мирзаев.

«ЎЗБЕКИНВЕСТ» ЭКСПОРТ-ИМПОРТ МИЛЛИЙ СУҒУРТА КОМПАНИЯСИ — ягона корпоратив тизимга эга бўлган кўп тармокли суғурта компанияси. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 13 апр.даги «Ўзбекистон Республикасида инвестицияларнинг суғурта ҳимоясини таъминлаш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ миллий суғурта компанияси тарзида ташкил этилган. 1997 йил 28 фев.дан ҳукуматнинг экспорт ва импорт суғуртаси бўйича махсус суғурта агенти мақомидаги Ўзбекистон Республикаси экспортимпорт миллий суғурта компанияси. Бошқаруви Тошкент шаҳрида. Муассислари: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (устав

капиталидаги ҳиссаси 50 млн. АҚШ доллари), Ўзбекистон Республикаси Ташки иқтисодий фаолият миллий банки (устав капиталидаги ҳиссаси 10 млн. АҚШ доллари). Компаниянинг асосий вазифалари экспортчиларнинг чет элларда сиёсий, тижорат ва тадбиркорлик хатарларидан суғурта ҳимосини таъминлаш; Ўзбекистон Республикаси тижорат банк-резидентларининг суғурта ҳимосини таъминлаш; маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт имкониятларини тадқиқ қилиш ва технология, товар ва хизматларнинг халқаро бозор ҳолати ва ривожланиши комплекс маркетинг таҳлилини ташкил қилиш; республика ва чет эл инвесторларининг шахсий ва мулкӣ манфаатлари суғурта ҳимосини комплекс таъминлаш ва бошқалар Компания чет эл инвестициялари суғурта ҳимоси; и. ч. тижорат фаолиятини умумий хатарлардан суғурталаш; экспорт суғуртаси; жисмоний шахсларни суғурталаш, ҳаёт суғуртаси каби жаҳон суғурта амалиётида қўлланиладиган барча турдаги суғурта хизматларини кўрсатади. Компаниянинг Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда 14 ҳудудий филиали бор. Компания томонидан «Америкен интернешнл групп» молиявий гуруҳи билан ҳамкорликда устав капитали 100 млн. АҚШ доллари бўлган (20% АҚШ, 80% Ўзбекистон); «Ўзбекинвест интернешнл» кўшма корхонаси (Лондон; 1994; чет эл инвесторларига сиёсий хатарлардан суғурта ҳимоси кўфсатиш); ихтисослаштирилган «Ўзбекинвест Эксиминформ» маркетинг агентлиги (1997; маҳаллий тадбиркорларнинг технология, товарлар ва хизматлар жаҳон бозорига кириши маффаатларини ҳимоя қилиш) «Ўзбекинвест Ассиеташ» сервис агентлиги (2000; Ўзбекистон Республикасидаги юридик ва жисмоний шахсларга тиббий, юридик ва техник ассистанс бўйича хизматлар кўрсатиш); «Ўзбекинвест сармоялари» инвестиция компанияси (1997; қисқа муддатли купонсиз давлат облигациялари бозорида брокерлик, дил-

лерлик, андеррайтинг ва номинал эгаллик хизматлари кўрсатиш); «Ўзбекинвест ҳаёт» суғурта компанияси (2003; аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини янада ривожлантириш, ҳаётни узоқ муддатли суғурталаш) каби шўъба корхоналари фаолият кўрсатади.

2003 йилда компания суғурта шартномалар сони 2000 йилга нисбатан 1,5 марта, суғурта мажбуриятлари 2,5 марта, суғурта мукофотлари 3,9 марта, суғурта тўловлари 11,9 марта ўсди.

Халқаро ва давлат даражасидаги институтлар — АҚШнинг инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлиги (МІСа), Хусусий чет эл инвестициялари корпорацияси (ОРІС), Буюк Британиянинг экспорт кредитлари кафолатлари департаменти (ЕССЭ) ва Германиянинг «Гермес», Швейцариянинг экспорт кредитлари кафолатлари бўйича (ЕКС) ва Италиянинг (8АСЕ) комиссиялари билан шериклик муносабатлари ўрнатилган.

Компания 2003 йил декдан халқаро даражада суғурта фаолиятини амалга ошириш сертификатига эга.

Суннатулла Умаров.

ЎЗБЕКИСТОН, Ўзбекистон Республикаси — Ўрта Осиёнинг марказий қисмидаги давлат (бу ҳақда ЎЗМЭ нинг 12 жилдига қ.).

«ЎЗБЕКИСТОН» — ўртача кечпишар винобоп узум нави. Тағоби навини Тағоби дурагайи билан чатиштириб чиқарилган (П.В. Михайлова, А.М. *Негруппь*, Е.П. Сукин). Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига қиради. Тупи кучли ўсади, барги ўртача, беш бўлмали, ўртача кертikli, тўрсимонбўришган, орқа томони тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача, конуссимон, цилиндрсимон, ўртача зичликда. Ғужуми ўртача, думалок, қора. Тошкент атрофларида ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 2900° да 149 қунда, авг. охирида пишиб етилади. Ҳосилдорлиги 140—280

ц/га. *Оидиумга* чидамли. Ҳароратлар ўзгаришларига мослашган. Совуққа чидамли.

«ЎЗБЕКИСТОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ» — ҳафталик ижтимоий-адабий газета. Муассислари: Ўзбекистон маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси. Дастлабки сони 1956 йил 4 янв. да «Ўзбекистон маданияти» номи билан ҳафтада 2 марта чиққан. 1981 йилдан ҳоз. номда кўпайтирилган ҳажмда (8 бет) чоп этилади. Саҳифаларида адабиёт ва санъат масалалари билан узвий боғлиқ ҳолда халқ ҳаётининг барча қирралари маънавийахлоқий кадриятлар нуқтаи назаридан акс эттириб борилади. Мумтоз ўзбек адабиётига, маънавий меросимизга доир тадқиқотлар, адабий танқид ва адабиётшуносликда кечаётган жараёнлар билан бирга тарихий адолат ва ижтимоий фикр ривожига янгиликлар ҳам атрофлича қамраб олинади. Шунингдек, газ. саҳифаларида имонэътиқодга, маънавий эҳтиёжга доир мақолаларга кенг ўрин берилган. Газ.да ўзбек шоир ва ёзувчиларининг янги асарларидан намуналар мунтазам ёритилади. Муштарийлар кино, театр, меъморлик, дизайн, тасвирий ва амалий санъатдаги янгиликлар, мумтоз кўшиқчилик, замонавий эстрада ва рақс санъатидаги жараёнлар билан кенг танишиб борадилар. Ёш, истеъдодли ижодкорларнинг янги асарларини ҳам доимий равишда ўқиб бориш мумкин.

Газ.га О.Ёкубов, М. Мухамедов, Р.Файзий, В.Зоҳидов, Л.Қаюмов, А. Мухтор каби ёзувчилар турли даврларда муҳаррирлик қилганлар. Ҳоз. муҳаррири Аҳмаджон Мелибоев (1988 — 2000; 2004 йилдан). Адади 5500 (2005).

ЎЗБЕКИСТОН АДВОКАТЛАР УЮШМАСИ (АССОЦИАЦИЯСИ) — республикада адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахсларни бирлаштирган мустақил нодавлат ноғижорат ташкилот. 1997 йил таъсис этилган.

Ассоциация ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура тўғрисида», «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида», шунингдек, «Жамоат бирлашмалари тўғрисида», «Нодавлат ноғижорат ташкилотлар тўғрисида» қонунларига ҳамда адвокатура ва адвокатлик фаолиятини тартибга солувчи бошқа меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда юритади. Ассоциацияга аъзолик ихтиёрийдир. Белгиланган тартибда адвокатлик мақомига эга бўлган ҳамда муайян адвокатлик тузилмаси ташкилий шаклида фаолият кўрсатаётган ҳар бир адвокат унга аъзо бўлиши мумкин. Ассоциациянинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ҳудудий бўлимлари мавжуд бўлиб, улар 24 та адвокатлар хайъати, 200 дан ортиқ адвокатлар фирмаси ва 300 дан ортиқ адвокатлик бюросидаги 2000 га яқин адвокатни ўзида бирлаштирган.

Мамлакатда кучли мустақил адвокатура тизимини барпо этишга кўмаклашиш, адвокатларни ўз вазифаларини амалга ошириш жараёнида уларнинг касбий фаолиятини ҳимоя қилиш, адвокатура фаолияти, шахс ҳуқуқ ва эркинликларига тааллуқли қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва муҳокама қилишда иштирок этиш, адвокатларга касб малакаларини оширишда амалий ёрдам кўрсатиш, аҳоли орасида ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш, хорижий давлатлар адвокатлари ва уларнинг уюшмалари билан, шунингдек, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи халқаро нодавлат ташкилотлари билан алоқалар ўрнатиш ва ҳамкорлик қилиш Ў.а.у.нинг асосий мақсад ва вазифаларидир. Ассоциациянинг олий бошқарув органи 4 йилда бир марта чақириладиган Адвокатлар ассоциациясининг съезди ҳисобланади. Съездлар оралиғида ассоциация Бошқаруви фаолият кўрсатади. Бошқарув аъзолари (ҳар бир ҳудудий бўлимдан 2 тадан) съезд томонидан сайланади. Ассоциацияга съездда сайланадиган раис раҳбарлик

килади. Унинг ваколат муддати 4 йил У шу даврда сайланадиган ёки тайинланадиган бошқа лавозимларда ишлаши мумкин эмас (илмийпедагогик ва адвокатлик фаолияти бундан мустасно). Ассоциациянинг нашрий органи «Адвокат пресс» ижтимоийхукукий оммабоп газ. дир (2004 йил авг. дан чиқа бошлаган).

Баҳром Саломов.

ЎЗБЕКИСТОН «АДОЛАТ» СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ («Адолат» СДП) — Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. 1995 йил 18 февралда партия таъсис қирилган тузилиб, Дастури ва Устави қабул қилинган ва шу куни ЎзР Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган. Партиянинг бош мақсади — Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, ислохотларнинг жадаллашувига, ҳукукийдемократик, адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш ва пировардида, Ўзбекистонни жаҳонда ривожланган мамлакатлар сафидан мустаҳкам ўрин олишига муносиб ҳисса қўшиш. Партиянинг ғоявий негизини социалдемократиянинг 3 асосий принциплари: сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий адолат ташкил этади. Қонун устуворлигини таъминловчи адолатли ижтимоий муносабатлар ўрнатилгандагина одил жамият қуриш мумкин бўлади. «Адолат» партияси ушбу йўналишдаги ишларни бажаришни ўзининг асосий вазифаси деб ҳисоблайди. Партия ўртаҳол ва кам таъминланган аҳоли табақаларига таянади ҳамда уларнинг сиёсий, ижтимоий иродасини намоён этишга интилади.

Партияга 50411 киши аъзо (2005 йил 1 январь). Улар 3120 дан ортиқ бошланғич партия ташкилотларига бирлашган. Партия аъзоларининг 30,1 фоизи зиёлилар, 24,1 фоизи ишчилар, 10,3 фоизи деҳқонлар ва қ.х. ходимлари, 11,4 фоизи нафақачи ва пенсионерлар, 10,2 фоизи хизматчилар, 7,4 фоизи тадбиркорлар, 6,4 фоизи талабалардир. Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар ҳамда мамлакатнинг деярли барча

шаҳар, туманларида партия Кенгашлари фаолият кўрсатмоқда. Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоят партия ташкилотлари йирик ташкилотлардир. Қурултой — партиянинг олий органи. У партия Сиёсий кенгаши томонидан камида 5 йилда бир марта чақирилади. Сиёсий кенгаш доимий ишловчи партия раҳбар органидир. «Адолат» СДПнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасидаги фракцияси 10 депутатдан ташкил топган. Фракция раҳбари — партия Сиёсий кенгаши биринчи котиби Д.Ғ.Тошмухамедова. «Адолат» газ. партиянинг нашрий органидир.

Равшан Ҳайдаров.

ЎЗБЕКИСТОН АКУШЕРЛИК ВА ГИНЕКОЛОГИЯ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ

— Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли илмий текшириш муассасаси; акушерлик ва гинекология масалалари бўйича республикада йирик илмий, ташкилийметодик ва консультатив марказ. 1974 йил Тошкентда 2туғруқхона қошида ташкил этилган, 1981 йилдан ҳоз. биносида. Ин-тда 10 илмий бўлим (акушерлик, гинекология ва ҳ.к.), 200 ўринли клиника, клиник ординатура, докторантура, илмий кутубхона, кундузги стационар ва бошқалар бор. 2000 йилдан кунига 200 миқдорга мўлжалланган «Оила ва никоҳ» илмий маслаҳатхонаси (5 бўлим, лаб., тиббий-генетика, оилани режалаштириш марказлари, инсеминация ва физиотерапиядан иборат) фаолият кўрсатади. Жиззах, Наманган, Нукус ва Қаршида интннг филиаллари мавжуд. 2003 йил ин-т қошида сунъий уруғлантириш (экстракорпорал уруғлантириш) билан шуғулланадиган «Янги инсон» номли репродуктив марказ очилди. Ин-тда 10 фан дри, 47 фан номзоди ва 100 дан зиёд малакали илмий ходимлар хизмат қилади (2005). ин-т ходимлари аёллар, оналар ва чакалоқларга тиббий ёрдам кўрсатишнинг янги ташкилий тадбирларини ишлаб чиқади,

ҳомиладорликда камқонликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини аниқлаш ва даволаш; акушерликда қон кетишининг олдини олиш, туғруқда кўп қон йўқотган ҳамда патологик туғруқ ва мураккаб гинекологик операциялардан кейин аёл соғлиғини қайта тиклаш (реабилитация), даволаш масалалари бўйича тадқиқотлар ва илмий қузатувлар олиб боради; акушерлик патологиясининг турли кўринишларида она ва ҳомила ўртасидаги муносабатни, шунингдек, ишлаб чиқариш омилларининг аёл репродуктив саломатлигига таъсирини аниқлайди ва ҳ.к. Ин-тда акушерлик ва гинекология соҳалари бўйича врачлар малакасини оширади ҳамда Тошкент тиббиёт педиатрия институтининг ўқув базаси фаолият кўрсатади.

«ЎЗБЕКИСТОН» АШУЛА ВА РАҚС АНСАМБЛИ — М. Қориёқубов номидаги *Халқ бадий жамоалар дирекцияси* қошидаги бадий жамоа. 1936 йил ХКС қарорига биноан, Ўзбекистон ашула ва рақс Катта ансамбли номи билан Ўзбек давлат филармонияси таркибида ташкил этилган (раҳбари Т. Жалшов, 120 кишидан иборат). 1968— 97 йилларда «Шодлик» ашула ва рақс ансамбли номи билан фаолият кўрсатган. 1997 йилдан ҳоз помда. Таркибида хонанда, раққос(а) ва созандалар (жами 70 кишидан иборат) гуруҳлари мавжуд. Ансамблнинг кўп киррали репертуаридан йирик композициялар («Жон Ўзбекистон» вокал-хореографик сюитаси, «Наврўз» театрлаштирилган томошаси ва бошқалар), ўзбек мумтоз («Рок», «Сокийномаи Савти Калон», «Абдурахмонбеги» каби) ва турли воҳаларга хос халқ ашула, қўшиқ ва рақслари («Сурхондарё термалари», «Нориннорин», «Фарғона рубойиси», «Бухоро нақшлари» ва бошқалар), Н. Ҳасанов, М. Мирзаев, Ц. Зокиров, Б. Алиев, Т. Отабоев каби ўзбек композитор ва бастакорларининг асарлари ўрин олган. Жамоа чет мамлакатларда ўтказилган Ўзбекистон маданият кунлари, ўзбек

санъати ва адабиёти декадалари, турли танлов ва фестиваллар, «Наврўз», «Мустақиллик» каби миллий ва бошқалар байрам ва тантаналарнинг доимий қатнашчиси. Ансамбль Ўзбекистоннинг барча вилоятларида мунтазам концертлар уюштириб, турли қурилишлар, 2-жаҳон уруши жангчилари хузурида маданий хизмат қилган. У, шунингдек, Осиё, Европа, Шим. ва Жанубий Америка, Африка мамлакатлари ва Австралияда гастролда бўлган. Ансамбль таркибида бадий ва мусика раҳбарлари Д. Зокиров, Ҳ. Ямшоёв, М. Мирзаев, Н. Ҳасанов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар К. Отабоев, С. Йўлдошевлар, балетмейстерлар И. Окилов, Л. Петросова, Қ. Мўминов, Д. Жабборова, раққос(а)лар К. Мирқаримова, Қ. Дўстмуҳамедова, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Н. Шерматов, хонанда ва созандалар Э. Йўлдошев, Ф. Умаров, Ш. Жўраев, Ғ. Ёқубов, Н. Ҳайдаров, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Д. Исломов, Ғ. Азимов, сўз усталари Ғ. Тожиаълоев, Ў. Сиддиқов ва бошқалар санъаткорлар фаолият кўрсатган.

Ҳозирда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Т. Отабоев мусика раҳбари, бош балетмейстери — Г. Ширинова. Етакчи ижрочилари — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Ҳ. Азимов, С. Мўминов, М. Соҳибов, Ҳ. Расулов, шунингдек, А. Шарипов, С. Мансурхўжаева, Н. Олимовалар. Ансамбль бир неча кино ва телефильмларда суратга тушган («Шашмаком», 1972; «Али бобо ва 40 қароқчи», 1980 ва бошқалар).

Аваз Ваҳобов.

ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ (ЎЗБА) — Ўзбекистон тасвирий ва амалий санъатининг йирик арбобларини бирлаштирувчи ҳамда маданият, меъморлик, тасвирий ва амалий санъат, санъатшунослик, дизайн, музейшунос, илмий, ижодий, таълим тизимига эга ёш мутахассислар тайёрлашга илмий ме-

тодик раҳбарлик қилувчи олий илмий методик ташкилот; Ўзбекистон бадий ҳаётининг маркази. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон Бадий Академиясини ташкил қилиш тўғрисида»ги 1997 йил 23 янв. фармонида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 март қарорига биноан, 1997 йилда Тошкент шаҳрида ташкил қилинган. ЎзБА таркибида 37 академик (фахрий аъзолари билан) бор. Раиси — Т.К.Дузиёв (1997 йилдан). Олий органи — Бошқарув кенгаши; мажлислар оралиғида ЎзБА фаолиятига Раис бошчилигидаги Бошқарув раҳбарлик қилади. ЎзБАда халқаро алоқалар, ахборот ва маркетинг, таълим, методика ва ижодкор ёшлар билан ишлаш, молияиктисод ва моддий техник таъминот, марказий ҳисобхона, ижодий бўлимлар бошқармалари мавжуд. ЎзБА миллий ва бадий кадрларни тайёрлашда муҳим роль ўйнайди; унинг фаолияти тасвирий ва амалий санъат усталарига ғамхўрлик қилиш, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириш, ёш истеъодларни кашф қилиш, кўргазмалар уюштириш, миллий анъаналарни ривожлантириш, бадийлик асосида юксак маънавий тарбия беришга йўналтирилган.

ЎзБА бадий таълим тизимида *Санъатшунослик институти*, Камолиддин Бехзод номидаги *Миллий рассомлик ва дизайн институти*, Республика рассомлик коллежи, Республика тасвирий ва амалий санъат лицейинтернати, А. Хўжаев номидаги Республика дизайн коллежи, Тошкент шаҳри, республика вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида фаолият юритаётган тасвирий ва амалий санъат академик лицейлари ва коллежлари, ишлаб чиқариш устахоналари ва лаб. лар бор. Академия таркибида *Ўзбекистон Бадий академияси Марказий кўргазма зали*, «Хамар» халқаро алоқалар маркази, *Бадий кўргазмалар дирекцияси*, Замонавий санъат маркази, Тошкент фотография уйи, ЎзБА махсус фонди, *Ўзбекистон бадий ижодкорлар*

уюшмаси, «Оқтош» Ўзбекистон рассомлари ижод уйи, Камолиддин Бехзод мемориал мажмуи (боғ ва музей билан бирга), *Халқаро маданият карвонсаройи*, Тошкент халқаро биеннале дирекцияси (2001 йилдан ҳар 2 йилда ўтказилади — 2001, 2003, 2005), Тошкент халқаро болалар расмлари биеннале дирекцияси (ҳар 2 йилда), Тошкент халқаро фототанлови дирекцияси (2002 йилдан ҳар йили) каби ташкилотлар фаолият кўрсатади.

ЎзБА «Санъат» жур., «Ўзбекистон БА» буклетрежаси (Т., 2004), «Марказий Осие нумизматикаси» (1—4 сонлари, 1996/99; 56 сонлари, 2001—02), «Тоҳаристон экспедицияси материаллари» (1—4 сонлари, 2000—03), «Бактрия ўзбекяпон археология экспедицияси материаллари» (1—5 сонлари, 1997— 2001) кабиларни нашр этади.

Ўзбекистон Республикаси тасвирий ва амалий санъатининг тараққиёт даражасини кўрсатишда кўргазмалар муҳим ўрин тутди. ЎзБА Ўзбекистон ҳукумати қарорига биноан уюштирилган муҳим халқаро кўргазмаларнинг лойиҳа ва тадбирларини илмий ишлаб чиқиш ва бадий безаш ишларини амалга оширади. Жумладан, ЮНЕСКОнинг Париждаги штабквартирасида «Буюк ипак йўли» шаҳарлари — Бухоро, Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган кўргазмаларда қатнашди; ЎзБА етакчи олимлари «Буюк ипак йўли шаҳарлари» («Бухоро — Шарқ дурдонаси», «Хива — минг гумбазлар шаҳри», «Термиз — Буюк ипак йўли кесишган ердаги қадимий ва навқирон шаҳар» ва бошқалар) ҳамда буюк фан ва давлат арбоблари (Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Имом ал-Бухорий, Термизий, Ал-Фарғоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур, Камолиддин Бехзод ва б.) га бағишланган китоб, китоб-альбомларни нашр этишга катта ҳисса қўшди.

ЎзБА Голландия, Греция, Франция, Швеция, Корея Республикаси, Сурия, Япония ва бошқалар мамлакатларнинг БА лари билан ҳамкорлик қилади; Гер-

манияда чоп этиладиган «У08ТОК» жур. да Ўзбекистон, унинг бадий мероси, замонавий тасвирий ва амалий санъати ҳақида материаллар ёритилади.

Миллий ва жаҳон санъати, маданиятига ҳисса қўшганлар, кўп йиллик ижодий фаолияти, илмий асарлари, тадқиқотлари учун Камолиддин Бехзод номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти билан бир қаторда Ўзбекистон БА мукофотлари —Олтин ва Кумуш медаллар билан тақайрланади.

Ад.: Ўзбекистон Бадий Академияси, Т., 2004.

Турсунали Қўзиев.

ЎЗБЕКИСТОН БАДИЙ АКАДЕМИЯСИ МАРКАЗИЙ КЎРГАЗМА ЗАЛИ — республика ва Марказий Осиёдаги энг йирик бадий кўргазма зали; 1974 йил Тошкент шаҳрида очилган (меъмор Р. Хайрутдинов). Биноси Шароф Рашидов ва «Ўзбекистон» шоҳқўчалари кесишган жойда қад кўтарган; экспозиция майд. 2500 кв.м. Бино мурабба тарҳли, 2 қаватли, бал. 15 м. Мужассамот марказида кўргазма зали (залдаги зина орқали 2қаватга чиқилади), зал атрофида санъат асарлари сотиладиган бадий салон, суратлар, амалий санъат буюмлари хоналари бор. Бинода Ўзбекистон БА, Ўзбекистон бадий ижодкорлар уюшмаси жойлашган, уларга ташқаридан алоҳидаалоҳида эшиклардан кирилади. Бино атрофига тоқисимон қилиб галерея ишланган, тоқи ва галерея ичи миллий нақшлар билан жозибадор қилиб безатилган. Бино тарзи конструктив элементлари йиғма панеллардан замонавий услубда эзда тайёрланган. Бино безагида ғозгон мрамари, гранит, кошин, кичик меъморий шакллар ишлатилган, интерьер безакларида ганч ўймакорлигидан фойдаланилган.

Бино атрофидаги кўкаламзорга ҳайкалчалар жойлаштирилган. Бино 1998—99 йларда қайта таъмирланган.

Кўргазма зали йирик халқаро, республика, шахсий, гуруҳли ва кўчма

вернисажкўргазмалар (йилига 50дан зиёд) ўтказилади; рассомлар, ҳайкалтарошлар, амалий безак санъати ва миниатюра усталарининг, «ГрецияЎзбекистон. қадимий маданий алоқалар», «Тошкент Биенна-леси — 2001 ва 2003», «Заргарлик санъати — 2000, 2002», «Иқуо Хираяма. Буюк ипак йўлида» (2002) кўргазмалари шулар жумласидан. Хорижий элчихоналар, хорижий мамлакатларнинг Ўзбекистондаги маданий (Ҳиндистон) ва илмий (Марказий Осиё тадқиқотлари Франция инти) марказлари билан фаол ҳамкорлик қилади; конференциялар, замонавий санъатнинг долзарб масалалари бўйича «давра учрашувлари», бастакорлар, ёзувчилар, кино ва театр ижодий уюшмалари намояндалари иштирокида учрашув ва кечалар ташкил қилади. Кўргазмалар учун каталоглар, буклетлар ва таклифномалар нашр этади.

ЎЗБЕКИСТОН БАДИЙ ИЖОДКОРЛАР УЮШМАСИ — республикадаги рассом, ҳайкалтарош, амалий безак санъати усталари ва санъатшуносларни уюштирган ижодий жамоат ташкилоти. 1932 йилда Ўзбекистон рассомлар уюшмаси номи билан ташкил этилган; 1997 йилдан ҳоз. номда. Уюшманинг асосий вазифалари: миллий тасвирий санъатнинг тарихий қадриятларга асосланган ўзига хос анъаналарини, кўргазмалар ташкил этишни ривожлантириш, юксак савиядаги бадий асарлар яратилиши учун шартшароитлар яратиш. Уюшмага ўз истеъдодини намойиш этган рассомлар, ҳайкалтарошлар, амалий безак санъати усталари, тасвирий санъатга доир ишлари билан кўзга кўринган санъатшунослар аъзоликка қабул қилинади. Аъзоларининг ғоявий-сиёсий ва профессионал савиясини ошириш, улар ижодини оммалаштириш (йиғилишлар, илмий анжуманлар ўтказиш, кўргазмалар уюштириш ва бошқалар)га оид ишлар олиб боради, ижодий фаолиятини уюштиради ва моддий таъминлайди. Олий раҳбар органи — Съезд, съездлараро даврда —

Бошқарув. Уюшмада 1256 аъзо бор, 14 та шўъба (ранг-тасвир, маҳобатли ранг-тасвир, графика, хайкалтарошлик, халқ амалий санъати, амалий безак санъати, плакат, безаш санъати, миниатюра, санъатшунослик, телевидение, кино ва театр рассомлиги, дизайн, бадиий фото, ёш рассом ва санъатшунослар ҳамда фахрий ижодкорлар кенгаши) ишлаб турибди (2005). Уюшмага турли йилларда Ўзбекистон халқ рассомлари И. Икромов, Р. Ахмедов, Ж. Умарбеков, Б. Жалоловлар раҳбарлик қилганлар. 1997 йилдан уюшма бошқаруви раиси Турсунали Қўзиев.

ЎЗБЕКИСТОН БАНКЛАРИ АСОЦИАЦИЯСИ — республика тижорат банклари уюшмаси; аъзо банкларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, уларга ҳар томонлама ёрдам берадиган нотижорат, нодавлат ташкилот. Ижроия дирекцияси Тошкент шаҳрида. 1995 йил 28 июлда таъсис қирилган ташкил этилган. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаштириш, халқаро стандартларга жавоб берадиган замонавий банк инфратузилмасини яратиш, халқаро молия интлари ва хорижий банклар, банк уюшмалари билан алоқаларни ривожлантириш, миллий банк тизими фаолияти учун ташкилийҳуқуқий шароитларни яратиш, банк мутахассислари тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини тубдан яхшилаш, тижорат банкларининг моддийтехника базасини мустаҳкамлашга кўмаклашиш ва бошқалар ассоциациянинг асосий вазифаларига қиради.

Ў.б.а.нинг олий органи — тижорат банклари қурултойи. Ў.б.а.нинг банк мутахассислари тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича инфратузилмаси республика умумтаълим мактаблари қошидаги 39 та ихтисослаштирилган банк синфлари, 5 та банк касб-хунар коллежи, иқтисодиёт йўналишидаги олий ўқув юрларининг банкмолия соҳаси учун мутахассислар

тайёрловчи фтларини, минтақавий ўқув маркази, Марказий Осиёда ягона бўлган *Банкмолия академиясини* ўз ичига олади. Ў.б.а. таркибида банкларга замонавий молия хизматлари кўрсатадиган «Ҳамрох лойиҳаинвест» кўшма корхонаси, «Молия бинокорхизмат» шўъба корхонаси, «Барака» универсал лизинг, «АхборотРейтинг» банклараро рейтинг, «Инвест-граст» банклараро инвестиция, «Ишонч» банклараро суғурта компаниялари (ҳаммаси 1996 йил да ташкил этилган), «Банклараро маслаҳат хизмати» (1999), «Универсал биржа маркази», Кимошди, танлов ва тендер савдоларини ташкил қилиш агентлиги (2003), Банклараро кредит бюроси (2004), Ягона умумреспублика процессинг маркази (2004) фаолият кўрсатади. Нукус, Жиззах, Фарғона шаҳрларида минтақавий муассасалари ташкил этилган.

Улар орқали минтақалардаги банкларга юридик, кадрлар масалаларида ёрдам, шунингдек, йирик дастурларни амалга оширишда банклар ресурсларини бирлаштириш, хорижий сармояларни жалб этиш, кичик бизнес вакиллари ва тадбиркорларга кредитлар ажратиш, деҳқон ва фермер хўжаликларига лизинг хизматлари кўрсатиш ва бошқалар ишларда амалий ёрдам кўрсатилади. Ў.б.а. ривожланган мамлакатларнинг деярли барча банклар уюшмалари ҳамда йирик молия интлари билан яқин алоқалар ўрнатган.

Сайдулло Абдуллаев.

ЎЗБЕКИСТОН БАСТАКОРЛАР УЮШМАСИ — республикада бастакор, композитор ва мусиқашуносларни бирлаштирувчи ижодий жамоат ташкилоти. 1938 йил Ўзбекистон композиторлар уюшмаси номи билан ташкил этилган, биринчи раиси *Т.Содиқов*. 1995 йилдан ҳоз. номда. Асосий вазифалари: Ўзбекистон мусиқа санъатини кенг қўламда бойитиш ва юксалтириш, миллий мусиқа анъаналарини асрабавайлаш, уюшма аъзоларининг касбий, ижтимоий ҳуқуқларини

химоя қилиш, уларнинг ижодий шартшароитлари, профессионал маҳоратининг ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилиш, ижодини республика ва хорижий давлатларда тарғиб этиш. Олий раҳбар органи — курултой, курултойлар орасидаги даврда — Кенгаш (1995 йилдан Кенгаш раиси Р. Абдуллаев). Уюшмада 110 аъзо бор, 7 шўъба (анъанавий ижодкорлик, эстрада ва ҳарбий мусиқа, симфоник мусиқа, камер мусиқа, саҳна мусиқаси, болалар мусиқаси, мусикашунослик) фаолият кўрсатади (2005).

Ў.б.у. Ўзбекистон мусиқа маданиятини ривожлантириш жараёнида фаол қатнашиб, республикада ўтказиладиган кўпгина мусиқа фестивали, танлов, анжуманлар ташаббусқори ва ташкилотчиларидан бири: «Ўрта Осиё ва Қо'зоғистон симфоник мусиқа фестивали» (1960—80 йиллар), «Ўзбекистон — Ватаним маним» кўшиқ танлови (1997 йилдан), «Халқаро симфоник мусиқа фестивали» (1998 йилдан), «Давр садолари» мусиқа фестивали (2003 йилдан), Назира Аҳмедова номидаги хонандалар танлови ва бошқалар Уюшма раҳнамолиги ва иштирокида турли концерт, атоқли бастакор ва композиторларнинг юбилей кечалари, ижодий учрашувлар ўтказилмоқда, махсус радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар тайёрланмоқда, Ўзбекистон мусиқа санъатига бағишланган монография ва тўпламлар нашрдан чиқарилмоқда.

Рустам Абдуллаев.

«ЎЗБЕКИСТОН-178» — ўртапишар помидор нави. Ўзбекистон сабзавот, поллиз экинлари ва картошқачилик илмий текшириш ин-тида 107Д₂Д₃ ДАК коллекция намунасида танлов усули билан чиқарилган (Е.В.Ермолова). Тупи ихчам, сербарг. Меваси юмалоқ, оғирлиги 120—160 г, иссиққа чидамли. Таркибида 5,6% куруқ модда ва 3,2% қанд бор. Кўчати экилганидан кейин биринчи ҳосили 120—125 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 650—700 ц/га. Сақлашга ва ташишга чидамли. 1985 йилдан Фарғона водийси ви-

лоятларида экиш учун давлат реестрига киритилган.

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ

— Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар Давлат қўмитаси (Давгеолқўм) тасарруфидаги музей. 1988 йил очилган. Музей коллекциялари Ўзбекистонда геол. фаолиятнинг 75 йил мобайнида йиғилган қатга ҳажмдаги материаллар ҳамда музейга совға сифатида таниқли геологлар томонидан тақдим этилган шахсий коллекциялар, ЎЗР табиатини ақс эттирувчи суратлар билан бойитилган. Музей Давгеолқўмнинг тадқиқот ишлари олиб борадиган илмий ва ўқув марказига айланди. Ў.ғ.м. геология соқасидаги олий ва ўрта таълим системасида ўқувмаърифий ишларни олиб бориш, турли чет эл компаниялари ва олимларнинг музей экспонатлари билан танишувини ташкил этиш ва геол. фани эришган ютуқларни кенг тарғибот қилиш билан шуғулланади. Музей 5 та кўргазма залидан: кириш, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон худудининг геологик ривожланиши тарихи, регионал геол. монографик палеонтологик коллекциялар ва фойдали қазилмалар, минералогия, геокимё, қадимий кончилик касбкорлиги тарихи ҳамда дунё геологик мероси залларидан иборат. Музейда геол. фанининг ривожланиши, ватанимизнинг илк геологлари, фойдали қазилма конларини очган дастлабки геологлар ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Махсус экспозиция Ўзбекистоннинг ёш суверен давлат сифатида шаклланиши, мамлакатда бозор муносабатларининг ривожланиши ҳамда минерал хом ашё ресурсларининг халқ хўжалигидаги ўрнини тасвирлайди. Экспозицияларда намоиш этилаётган экспонатларнинг умумий сони 32 мингдан ортиқ. Витриналарда киноварь минерали, молибденит, висмут, вольфрамит кристалларини ўзида сақлаб қолган ноёб намуналар намоиш этилган. Махсус петрографик коллекция ўз ичига 300 та намунани (вулканик тоғ жинслар — 228,

метаморфик тоғ жинслари — 46, чўкинди тоғ жинслари — 26) камраб олади; минералогик коллекция эса, 858 та ноёб намунадан, монографик палеонтологик коллекция 2631 та намунадан иборат, улардан 783 таси Марказий Осиё ва Ўзбекистон худудининг ривожланиши тарихи залида ва 1848 таси монографик палеонтологик коллекциялар залида жойлашган. Ў.г.м. қошида Ўзбекистоннинг минерал хом ашё потенциаллини акс эттирувчи турли хил кўргазмалар, тақдимотлар, чет эллик ҳамкорлар билан биргаликда геологик тадқиқотларни ўтказиш ва излаб топилган фойдала қазилмаларни ўзлаштириш масаласига оид учрашувлар ўтказилади. Музейда ноёб объектлар, янги конлар бўйича текшириш, қимматбаҳо металллар ва ярқирама тошлар хом ашёси, жумладан, заргарлик буюмларига эксперт хулосаларининг берилиши ва бошқалар тадқиқотлар амалга оширилади.

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ МУЗЕЙИ — маданий-маърифий, илмий муассаса; Ўрта Осиёда илк бор ташкил этилган бадий музей. 1918 йилда Тошкент шаҳрида Халқ ун-ти музейи сифатида асос солинган; кейинчалик Марказий бадий музей, 1924 йилдан Тошкент санъат музейи, 1935 йилдан ҳоз. номда. Музей Тошкентда яшаган князь Н.К.Романовнинг шахсий тўплами (рус ва Ғарбий Европа рассомлари яратган портрет ва тарихий картиналар, графика ва ҳай калтарошлик асарлари, бадий мебель, чинни буюмлар ва бошқалар) негизида вужудга келган. Туркистон ўлкашунослик музейининг бадий бўлимидан ва бошқалар музейларнинг фондларидан, шахсий тўпламлардан санъат асарлари келтирилиб бойитилган (В.Л. Боровиковский, К. П. Брюллов, В. А. Тропинин, И.М.Никитин, О.А.Кипренский, И.К.Айвазовский, С.В.Иванов, И.Н. Крамской, Н.Н.Ге, А.К. Саврасов, И. И.Шишкин, В.Г. Перов ва бошқалар); музейда 19-аср рус рассомларининг нодир асарлари тўпланган

(И.Е.Репин, В. А. Серов, И.И. Левитан, Н.К.Перих ва бошқалар). Музей фонди 50 мингдан зиёд экспонатга эга (2005), томошабинлар сони йилига 250 мингдан ошади.

Музейда Ўзбекистон халқ амалий санъати, Ўзбекистон тасвирий санъати, рус санъати, Ғарбий Европа санъати, Хорижий Шарқ халқлари санъати бўлимлари, хазина, таъмирлаш устахонаси, фотолаборатория бор, лекторий ташкил этилган. Музей илмий муассаса сифатида Ўзбекистон тасвирий санъати бўйича илмий текшириш ишлари олиб боради: санъат асарлари сотиб олади, уларни илмий ёритади, музей хазинасидаги санъат асарларини таҳлил қилади, тавсифлайди, илмий асарлар, каталог, альбомлар нашр этади (мас, «Япон гравюриси Ўзбекистон давлат санъат музейи тўпламида» каталоги; «Давлат санъат музейи» альбоми, «Тошкентда энг яхши» туркум маълумот китоби ва бошқалар), хазинасидаги санъат асарлари асосида мавзули кўргазмалар ташкил этади, чет мамлакатлар (АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Франция, Швейцария, Россия, Хитой, Япония ва бошқалар) кўргазмаларида иштирок этади (жумладан, «ЭКСПО—2000» халқаро кўргазмаси, Германияда; Халқаро гиламдўзлик кўргазмаси ҳамда «Қадимшунослик ва амалий санъат», АҚШда ва бошқалар). Айниқса, мустақиллик йилларида хорижий мамлакатлар билан ижодий алоқалар кенгайди. Музей Халқаро музейлар қўмитаси (ИКОМ) аъзосидир.

Музейга турли даврларда Ш. Ҳасанова, С.Абдуллаев, Д.Рўзиев раҳбарлик қилган; 1997 йилдан музей раҳбари Насиба Иброҳимова.

Музей экспозицияси санъат жанри ва турларига ажратилган ҳолда хронологик тартибда тузилган. Ҳар бир залдаги экспонатлар санъат турлари, мактаблари, анъаналар ва ҳоз. ривожланиш марказларига қараб жойлаштирилган. Экспозиция Ўзбекистоннинг қадимий санъат

ёдгорликлари — *Заратсой расмлари, Холчаёндан* топилган хайкалларни, сўнг Ўзбекистон халқ амалий безак санъатини намойиш этиш билан бошланади. Ўрта Осиёда яшаб ижод этган рассомлар (И.С.Казаков, Н.Н.Каразин, Р.К.Зоммер ва бошқалар)нинг 250 га яқин санъат асарлари тўпланган, шу ерда ишлаган рассом П. Беньков, А. Волков, М.И.Курзин, Усто Мўмин (А. Николаев), О. Татевосян, В. Уфимцев, Н.В.Кашина, З.М.Ковалевская ва бошқаларнинг асарларига экспозициядан алоҳида ўрин берилган.

Музей фондининг катта қисмини Ўзбекистон тасвирий санъати асарлари ташкил қилади: Ўзбекистон табиат куйчиси Ў. Тансиқбоев, А. Абдуллаев, Я.Абдуллаев, Ш. Ҳасанова, Ч.Аҳмаров, Р. Аҳмедов, Н.Қўзйбоев, С. Абдуллаев, Р.Чориев ижоди, тасвирий санъат тарақиётидаги уларнинг ҳиссаси музей экспозицияларида ўз аксини топган. Музей, шунингдек, бой ўзбек амалий санъати тўпламига эга: ганч, ёғоч ва тош ўймакорлиги намуналари, заргарлик, гиламчилик, каштадўзлик, кулолликка мансуб қимматли буюмлар ўзбек халқининг қадимий ва бой амалий безак санъати ҳақида мукамал маълумот беради.

Музейда Ғарб (Италия, Испания, Германия, Нидерландия, Франция, Буюк Британия) ва Шарқ (Ҳиндистон, Хитой, Япония, Вьетнам, Мьянма) мамлакатларининг тасвирий санъат асарлари ва амалий санъати намуналарига кенг ўрин а;л ■ берилган. Музей дастлаб князь Н.К.Романов саройида, 1935—66 йиллар Халқ ун-ти биносида жойлашган, 1974 йилдан (1966 йил *Тошкент зилзиласи*да вайрон бўлган Халқ ун-ти биноси ўрнида) музей учун махсус қурилган бинода (меъморлари И.Абдулов, А.К.Никифоров, С.А.Роземблум). Бино тарҳи содда куб шаклида, тарзлари металл синч (каркас) ли конструкциялар билан тўртбурчак шаклли қисмларга бўлинган, пойдевор ва пештоғи кулранг мрамор билан қопланган. Музей биносида 1997 йилдан қайта қуриш ва таъмирлаш ишла-

ри олиб борилди; бинонинг 4 томонига Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган замонавий ойналар ўрнатилди, улар залларни бир хилда майин ёритиб туриши санъат асарларини табиий ёруғликда кўриш имконини беради. Музей замонавий кўриклаш ва ёнгинга қарши асбобускуналар, компьютерлар билан жиҳозланди.

Насиба Иброҳимова.

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ — қ. Самарқанд университети.

ЎЗБЕКИСТОН ДИЗАЙНЕРЛАР УЮШМАСИ — профессионал дизайнерларни бирлаштирган ижодий жамоат ташкилоти. 1988 йилда Тошкент шаҳрида тузилган. Олий раҳбар органи — Съезд; съездлар оралиғида ҳар 5 йилда сайланадиган Кенгаш (раис, раис ўринбосари, Кенгаш аъзолари) бошқаради. Уюшманинг асосий вазифаси: республикада дизайнерлик фаолиятини ривожлантириш, дизайнни, миллий дизайн ютуқларини аҳоли орасида ва саноатда (Ўзбекистон саноатини ташқи бозорга мувофиқлаштириш, рақобатбардош саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш) кенг тарғиб қилиш, дизайнерлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга ёрдам бериш. Уюшма Республикада кўргазмалар («Ўзбекистонда дизайн», «Дизайн ва тўқимачилик», «Шарқ либоси — дизайнерлар ижод манбаи» ва бошқалар), фестиваллар («Болажонлар — ширинтойлар», «Мода — 2005» ва бошқалар) уюштиради; халқаро кўргазмаларда иштирок этади. Турли соҳаларда хизмат қилувчи уюшма аъзолари интеръер (М.Фозилов), саноат графикаси (А.Ерошевская, Е.Гуров, И.Дмитриева ва бошқалар), либос (Х. Ҳ.Комилова, А.Ашурбоев, А. Аллаберганова ва бошқалар), меъморлик (Д. Нозилов), заргарлик (Э.Гостев) ва бошқалар соҳалар дизайни бўйича самарали ижод қилмоқда. 1991 йилдан раис — Х.Ҳ.Комилова.

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИ

— ёзувчиларнинг кўнгилли ижодий жамоат ташкилоти. 1934 йил 8—11 мартда бўлган Ўзбекистон ёзувчиларининг I қурултойида ташкил этилган. Бунгача улар турли тўғарак ва уюшмалар ҳолида фаолият кўрсатган. Жумладан, 1919 йил «*Чигатой зурунги*» номли адабий тўғарак атрофида уюшган жадидлар ўзбек миллий адабиётининг шаклланишига ҳисса қўшган. 1926 йилда Самарқандда «*Қизил қалам*» номли адабий ташкилот тузилган, бу ташкилотнинг Қўқон, Фарғона, Наманганда маҳаллий шохобчалари иш олиб борган.

Ў.Ё.у.нинг биринчи раислигига адабиётшунос Раҳмат Мажидий сайланган. Турли йилларда Ў.Ё.у.га Ҳ.Олимжон, Ойбек, Ш.Рашидов, Уйғун, А.Қаҳҳор, Б.Раҳмонов, С. Азимов, Ў.Умарбеков, О.Ёкубов ва бошқалар раҳбарлик қилган. 1996 йилдан уюшма раиси А. *Орипов*. Уюшманинг 700 дан ортиқ аъзоси бор. Вилоятларда ўз бўлимларига, Дўрмон кишлоғида ижод уйига, шифохона мажмаси, Адабиёт жамғармаси ва нашриётига эга. Муассислигида «*Шарқ юлдузи*», «Звезда Востока», «*Ёшлик*» жур.лари ҳамда «*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*», «Ёзувчи» газ.лари чоп этилади. 2002 йилда Халқаро алоқалар ва бадиий таржима кенгаши ташкил этилди.

ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАР ТЕАТРИ

— болалар, ўсмирлар ва ёшлар театри. 1928 йил Тошкентда врач С.Этьен ва расом С. Мальт томонидан рус ёш томошабинлар театри сифатида ташкил этилган. 1998 йил май ойидан ҳоз. номда. Театр «Том тоғанинг кулбаси» (Б.Стоу) спектакли билан очилган. «Золушка», «Қор маликаси», «Оппокойим ва етти гном» каби эртақлардан ташқари катта ёшдаги болалар учун ҳам спектакллар («Дон Кихот», «Икки бойга бир малай», «Горькийнинг ёшлиги» ва бошқалар) қўйилган. Театрда турли йилларда реж.лардан А. Гинзбург, Н.Ладигин, Я. Лобач, И.Радун, актёрлардан В. Султоно-

ва, Т.Цинкобуров ва бошқалар ишлаган. «Калтакесак» (А.Володин), «Азизим Елена Сергеевна» (Л. Разумовский) каби спектакллар шуҳрат қозонган. Театрнинг ижодий йўналиши миллий анъаналар, шунингдек, рус ва Европа сахна санъати-га асосланган. Театр спектакллари икки тил (ўзбек ва рус)да кўрсатилади.

«Зўраки табиб», «Кафтдаги юлдуз» («Зумрад ва Қиммат» эртаги асосида) каби спектаклларда ўзбек халқ масхарабозлик ва қизиқчиликларидан кенг фойдаланилган ва улар замонавий сахна топилмалари билан бойитилган. «Театр зинапоялари» туркуми остида қўйилган спектаклларда жаҳон театри тарихи ёритиб борилмоқда. Театр репертуаридаги спектакллар янги ғоялар, ижодий фантазиялар синтези ва янги ифода воситалари билан суғорилган. «Умар Хайём буржи», «Шарора доимий раққоса», «Гургурт ушлаган киз», «Томдаги скрипкачи», «Иблис аёл», «Маликаи Турандот», «Тухфа қилинган севги хикояси», Навоий дostonлари асосида яратилган «Қушлар тили» ва бошқалар шулар жумласидан.

Театр труппаси кўпгина халқаро фестиваллар (Қоҳира, 1992; Москва, 1992, 1998; Самара, 2000; Исроил, 2002 ва бошқалар) катнашчиси. Театрнинг халқаро фаолият диапозони кенг. Театрнинг ўзи «Хумо» номи билан ёшлар театри, ракс ва мусиқа халқаро фестивалини ўтказди.

Театрда реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Г. Мустафин, балетмейстер М.Искандарова; Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Ф.Режаматова, Ж. Юсупов; артистлардан А. Мильчакова, А. Холмирзаев, А. Картаев, Д. Купрей, Б. Йўлдошев, В. Васильева, О. Қаюмов, Л. Саидўғли, А. Бекмуродов, В. Владимирова, А. Тренина ва бошқалар фаолият кўрсатмоқдалар.

Театр ўз вазифасини ўсиб келаётган ёшларни тарбиялаш, уларни соғлом фикрлаш, замонга мос инсон бўлиб етишишига хизмат қилишда деб билади. Театрнинг бадиий раҳбари ва бош реж.и —

Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби
Н. Абдурахмонов.

Муҳаббат Тўлаҳўжаева.

ЎЗБЕКИСТОН ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ — филолог-ўқитувчилар, лингвист, таржимон ва журналист кадрлар тайёрлайдиган олий таълим муассасаси. 1992 йил 15 майда Тошкент чет тиллар пед. институти (1948) ва Республика рус тили ва адабиёти институти негизда Тошкент шаҳрида ташкил этилган. Унда 9 фт (Инглиз филологияси, 2инглиз филологияси, немис филологияси, француз филологияси, испан филологияси, рус филологияси, таржимонлик, халқаро журналистика, малака ошириш), 51 кафедра, 16 ўқув лаб., 10 та компьютер синфи, 5 интернетсинф ва бизнесмактаб фаолият кўрсатади. Шунингдек, ун-т қошида 888 ўқувчиси бўлган ихтисослашган акад. лицей ҳам мавжуд. Унда 7 та ихтисослик бўйича (инглиз, немис, француз, испан, рус тиллари, таржимонлик, халқаро журналистика) мутахассислар тайёрланади. Унда илмий кадрлар тайёрлаш ҳам кенг йўлга қўйилган. Бу жараён магистратура (лингвистика, таржима назарияси ва амалиёти, халқаро журналистика), аспирантура (миллий тиллар, умумий тилшунослик, роман тиллари, таржима назарияси, герман тиллари, адабиёт назарияси, миллий адабиёт тарихи, ҳоз. миллий адабиёт, журналистика, фольклоршунослик, педагогика назарияси ва тарихи, ўқитиш назарияси ва методикаси), докторантура (киёсийтарихий, типологик ва чоғиштирма тилшунослик, таржима назарияси, адабиёт назарияси, ҳоз. миллий адабиёт) йўли билан амалга оширилмоқда. Герман тиллари (умумий тилшунослик, социолингвистика, психолингвистика мутахассисликлари) ҳамда ўқитиш назарияси ва методикаси (рус тили ва адабиёти, инглиз, француз, немис тилларини ўқитиш методикаси) бўйича 2 та ихтисослашган кенгаш бор.

Унда 2004—05 ўқув йилида 6730

талаба таҳсил олди; 582 ўқитувчи, жумладан, 16 фан д-ри ва проф., 97 фан номзоди ва доцент ишлади. Унтининг кичик босмахонаси, «Филология масалалари» илмий жур. ҳамда «Тил ва дунё» кўп нусхали газ., 930 ўринли ётоқхонаси, 1 млн. 300 минг асарга эга бўлган кутубхонаси, спорт мажмуаси бор. ун-т қошидаги Республика тил ва маданият марказида 20 га яқин тил ўргатилади.

Унтининг аввалги ва ҳоз. фаолияти, илмий ва илмийпедагог кадрлар тайёрлашдаги ютуқлари В.В.Решетов, Ғ.Абдурахмонов, А. Рустамов, Ж. Бўронов, Д.Ў.Ашурова, В.А.Чиннова, Э.С. Азнаурова, И.А.Абутолипов, А.А.Абдуазизов, Ғ.Б.Шоумаров, Ғ.Х. Боқиева, Ў.Қ.Юсупов, А.С.Содиқов, М.М.Ирискулов, М.И.Расулова, М.Ж.Жусупов, И.П.Варфоломеев, Н. О. Ортиқов, М.Н. Нишоннов, М. Пўлатов, Ҳ.Ғуломов, Т.З. Мирсоатов, К.Раҳмонбердиев, Ғ.Ш.Абдуллаева, Н.М.Қамбаров, Ж.А.Ёқубов ва бошқалар проф.ўқитувчилар номи билан боғлиқ.

Ун-т жаҳоннинг етакчи олий ўқув юрталари, жумладан, АҚШдаги Шим.шарқий ун-т, Германиядаги Рур, Берлин ун-тлари ва Гёте ин-ти, Мисрдаги Қоҳира ун-ти, Хитойдаги Пекин чет тиллар ун-ти, Япониядаги Токио ун-ти, Франциядаги Страсбург журналистика мактаби каби 20 дан ортиқ билим даргоҳлари билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган.

Дурдона Худайберганова, Гўзал Эргашева.

ЎЗБЕКИСТОН ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ИНСТИТУТИ — жисмоний тарбия ўқитувчилари ва спорт турлари бўйича мутахассислар тайёрловчи олий таълим муассасаси. 1955 йилда Тошкентда жисмоний тарбий техникуми асосида ташкил этилган. Ҳоз. кунда Ин-тда 4 та фт (спорт ўйинлари, яккакураш спорт турлари, сиртки таълим ва малака ошириш), 19 та кафедра, 4 та муаммолар лаб., докторантура, аспирантура, нашриёт, босмахона, 170 минг асар

жамғармасига эга кутубхона, 6 та спорт зали, 12 та спорт майдони, 240 ўринли талабалар уйи мавжуд. Шунингдек, ин-т қошида Ўзбекистон Олимпия академияси, ихтисослашган илмий кенгаш, «Фан — спортга» илмий жур. тахририяти фаолият кўрсатади. 2004/05 ўқув йилида Ин-тда 2123 талаба таълим олди, 156 проф.ўқитувчи, жумладан, 11 фан дри, 41 фан номзоди ва доцент ишлади. Ин-тда спорт турлари ва касбий таълим (жисмоний тарбия ва жисмоний маданият) йўналишлари бўйича бакалаврлик ҳамда 16 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрланади. ин-т талабалар спорт жамоаси республикада ўтказилаётган «*Универсиада*» ўйинларида етакчилик қилиб келаяпти. «Тўмарис» (волейбол) ва Жисмоний тарбия институти спорт клуби (баскетбол) аёллар жамоалари эса Ўзбекистон чемпионатларининг кўп карра ғолибидир. Ин-тда таҳсил олган Собир Рўзиев, Руфат Рисқиев, Лина Черязова, Артур Григорян, Оксана Чусовитина, Миржалол Қосимов, Рустам Саидов каби спортчилар жаҳон чемпионатлари, олимпиада ва Осиё ўйинларида чемпион бўлишган. Ин-тнинг илмий педагогик фаолияти Ҳожи Аҳмад Тўрахўжаев, Роза Рафиқова, Вадим Аванесов, Озода Рихсиева, Абдухамид Ҳамроқулов, Тўлқин Юнусов каби олимлар номлари билан боғлиқ, ин-т олимлари Германия, Корея Республикаси, Польша, Россия, Украина, Ҳиндистон, Қозоғистон, Қирғизистон давлатларидаги турдош ўқув юртлари мутахассислари билан илмий ҳамкорлик қилишади.

Ропижон Қудратов.

ЎЗБЕКИСТОН ЖУРНАЛИСТЛАРИ ИЖОДИЙ УЮШМАСИ — мустақил, ўзини ўзи бошқарувчи, нодавлат жамоат бирлашмаси. 2004 йил 26 март Тошкентда ижодий уюшмани тузиш бўйича ташаббускор гуруҳ раҳбарлигида ўтказилган таъсис конференциясида Ўзбекистон Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш

ва қўллабқувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармасининг қонуний вориси сифатида ташкил топган. Дастлаб Ўзбекистон Журналистлари уюшмаси (Кенгаши, 1957), Ўзбекистон Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллабқувватлаш ижтимоий-сиёсий фонди (1996) деб номланган.

Ижодий уюшманинг Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва Тошкент шаҳрида бўлимлари бор. Уюшма қошида 10 ижодий кенгаш фаолият юритади.

Уюшманинг асосий мақсади журналистларнинг жамиятда тутган ўрни ва мавқеини кўтариш, мулкчилик шаклидан қатъи назар, турли газ., журналлар, теле ва радиоканалларда, нашриёт ва ахборот агентликларида ишлаётган, шунингдек, эркин ижодкорларнинг ижтимоий-иқтисодий, ижодий ҳамда муаллифлик ҳуқуқларини, шаъни ва кадрқимматини, давлат ва жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситаларининг муассислари ва ноширлари олдидаги ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишдир.

Уюшманинг олий раҳбар органи Конференция бўлиб, у ҳар 5 йилда камида бир марта қақрилади. Конференция оралиғидаги даврда уюшма фаолиятига Уюшма бошқаруви раҳбарлик қилади.

Уюшма қошида Ўзбекистон миллий матбуот маркази фаолият кўрсатади. «Истиклол» нашриёти, «Журналист» шўъба корхонаси мавжуд.

Ижодий уюшма томонидан ҳар йили «Йилнинг энг фаол журналисти» ва «Энг улуғ, энг азиз» («Тасвирий ойна» ижодий уюшмаси билан ҳамкорликда) ижодий танловлари ўтказиб келинади.

Ҳамид Султонов.

ЎЗБЕКИСТОН ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ АКАДЕМИЯСИ — ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари учун ходимлар тайёрловчи олий таълим муассасаси. 1994 йил 2 сентябрда тйшқил қилинган. Ички ишлар органлари юқори малакали мутахассисларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг ма-

лакасани ошириш академиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Академия таркибига ички ишлар органлари зобитларини тайёрлаш ўқув курслари, зобитлар малакасани ошириш фти, олий академик курслар, ички ишлар органлари сержантлар таркибини тайёрлаш олий курслари, 21 кафедра, 14 бўлим, турли ёрдамчи хизматлар қиради. Академияда ўқиш мўддати: ички ишлар органлари зобитлари ихтисосликлари бўйича 4 йил, ички ишлар органлари бошқарувини ташкил этиш бўйича 1 йил, сержантлар тайёрлаш бўйича 6 ой. Тингловчиларга ижтимоий-гуманитар, иқтисодиёт фанлари, махсус ва умумий юридик фанлар ўқитилади, амалий фаолиятнинг илғор шакл ва услублари ўргатилади. Уларга Ўзбекистон ФАнинг 3 академиги, 19 фан д-ри ва 13 проф., 87 фан номзоди ва 39 доцент билим беради.

Академияда 14 та муаммо бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Улар асосан ички ишлар органларининг жамоат тартибини муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши кураш борасидаги фаолиятини, Ички ишлар вазирлиги олий ўқув юртлирига ўқувтарбия жараёни шакл ва услубларини такомиллаштиришга қаратилгандир. Бу борада бир неча илмий асарлар, дарслик ва қўлланмалар яратилди, 1998 йилдан «Ҳуқуқ—Право—Гаш» илмийназарий юридик жур. (ўзбек, рус, инглиз тилларида) чоп этилади. Академия АҚШ, Япония, Германия, Венгрия, Швеция, Россия ва Украина давлатлари ўқув юртлири ва ҳуқуқтартибот органлари, шуниингдек, АҚШ Адлия вазирлиги, Халқаро Қизил Хоч ва бошқалар халқаро ташкилотлар билан алоқа ўрнатган. 1999 йилдан буён Академия тарихи музейи ишлаб турибди. 4 та замонавий ўқув биноси, 2 та ётоқхона, меҳмонхона, 14 та маърузалар зали, 130 ўқув аудиториеси ва ўқувуслугий хоналари, 500 минг нусхадан ортиқ асарга эга 3 та кутубхона, босмахона, шаҳардан ташқаридаги ҳарбийдала ўқув маркази, дам олиш уйи, учта зал ва бассейндан иборат спорт

мажмуаси, стадион, спорт майдончалари, отиш тири, криминалистик полигон, телемарказ ва бошқалар бор.

Академия спортчилари Ўзбекистон миллий терма жамоалари таркибида турли халқаро мусобақаларда муваффақиятли қатнашиб, 320 дан ортиқ медални (шундан 50 таси олтин) қўлга киритган. Академия хузурида Ўзбекистон хотин-қизлар самбо федерацияси тузилган.

«ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ АҲБОРОТНОМАСИ» («Экономический вестник Узбекистана») — ойлук илмийамалий, ижтимоий-иқтисодий журнал. Муассиси Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги. Ўзбек ва рус тилларида нашр қилинади. Журналнинг биринчи сони 1919 йил 30 мартда «Народное хозяйство Туркестана» номи билан чиққан. 1924 йилдан — 1965 йил январь гача фақат рус тилида турли номлар билан чиқарилган. 1965—1990 йилларда Республика Режа қўмитаси органи сифатида «Экономика и жизнь» номи билан нашр этилди, 1990 йилда унинг асосида «Ҳаёт ва иқтисод» ҳамда «Жизнь и экономика» нашрлари ташкил этилган. 1993 йилдан ЎЗР Истикболни белгилаш ва статистика давлат қўмитасининг ижтимоий-иқтисодий жур. сифатида «Иқтисод ва ҳисобот» ва «Экономика и статистика» номларида нашр этила бошлади. 1998 йилдан жур. илмийамалий мақом олди ва ҳоз. номда нашр этилади. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ривожланишининг энг янги йўналишлари, иқтисодий ислохотлар, макро ва микроиқтисодиёт, менежмент ва корпоратив бошқарув, ташқи иқтисодий фаолият, кичик ва хусусий тадбиркорлик, фермер ва дехқон хўжаликлари фаолияти ва бошқалар мавзулар ёритилади. Адади 3000 нусха (2005).

ЎЗБЕКИСТОН КАСАБА УЮШМАЛАРИ ФЕДЕРАЦИЯСИ — ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасидаги

фаолият тури бўйича умумий манфаатлар билан бирлашган ходимлар, қисман иш билан банд бўлганлар ёки вақтинча ишсизлар, талабалар ва ўқувчи ёшлар, пенсионерлар, аҳоли бошқа қатламларини бирлаштирган касаба уюшмаларини ўз ичига олади ва ўзини ўзи бошқарадиган кўнгилли нодавлат, нотижорат жамоат ташкилоти ҳисобланади. 1990 йил 12 сентябрда ташкил топган. Касаба уюшмаларининг бош вазифаси касаба уюшмалари аъзоларининг меҳнат, ижтимоий, иқтисодий, маънавий, интеллектуал ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилишда ҳаракат бирлигини амалга оширишдан иборат. Ўзбекистон касаба уюшмалари кенгаши (Узсовпроф) 1925 йилдан фаолият кўрсата бошлаган. Собиқ иттифок даврида унинг тасарруфида тармоқ республика кўмиталари мавжуд эди. Лекин уларнинг биронтаси ўз уставига эга эмасди. Фақат СССР касаба уюшмалари (ВЦСПС) уставига биноан фаолият кўрсатарди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг республикада тармоқ касаба уюшмалари тузилиб, улар ўз уставларини қабул қилди ва Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказди ҳамда Ў.к.у.ф.га уюшди. Булар қуйидагилардан иборат:

Авиация ходимлари касаба уюшмаси;

Автомобиль, дарё, электр транспорти ва йўл хўжалиги ходимлари касаба уюшмаси;

Агросаноат мажмуи ходимлари касаба уюшмаси;

Алоқа ходимлари касаба уюшмаси;

Давлат муассасалари ва жамоат хизмати ходимлари касаба уюшмаси;

Енгил, мебель саноати ва коммунал-маиший хизмат ходимлари касаба уюшмаси;

Ёқилғизэнергетика комплекси, кимё саноати ва геология ходимлари касаба уюшмаси;

Маданият ходимлари касаба уюшмаси;

Металлургия ва машинасозлик саноати ходимлари касаба уюшмаси;

Матлубот кооперацияси, савдо ходимлари ва тадбиркорлар касаба уюшмаси;

Соғлиқни сақлаш ходимлари касаба уюшмаси;

Таълим ва фан ходимлари касаба уюшмаси;

Қурилиш ва қурилиш ашёлари саноати ходимлари касаба уюшмаси;

Темирўлчилар ва транспорт қурувчилари касаба уюшмаси.

Ўзбекистон касаба уюшмалари тизимини бошланғич касаба уюшма ташкилотлари, касаба уюшмаларининг туман, шаҳар, вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри кенгашлари ва бошқалар ташкил этади. Федерация кенгаши Ўзбекистон касаба уюшмалари федерациясининг қурултойлар оралиғидаги раҳбар органидир. У 5 йил муддатга сайланади ва ҳар бир аъзо ташкилотдан тўғридан тўғри микдорда (2 тадан) вакил юбориш йўли билан шакллантирилади. Федерация кенгашига вакиллар федерация аъзолари бўлган ташкилотларнинг қурултойлари, конференциялари ва мажлисларида сайланади. Федерация кенгаши таркибига қурултойда сайланган аъзолар, федерация раиси, унинг кенгаш бўйича ўринбосарлари, федерация фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича доимий фаолият кўрсатувчи комиссиялар раислари ки[з]ади. Федерация раиси аynи вақтда Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси кенгаши, Раёсат ва Ижроия кўмита раиси ҳам ҳисобланади. Федерация кенгашининг мажлиси заруратга қараб, лекин ҳар йили камида 1 марта чақирилади.

Федерация кенгаши уюшмалараро ва минтақалараро вазифаларни ҳал этишда аъзо ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради; касаба уюшмаларига қонунчиликда бериб қўйилган ҳуқуқларни рўёбга чиқаради, барча даражадаги касаба уюшмалари ташкилотларида ягона молиявий фаолиятни ва интизомни белгилайди ҳамда ўрнатади, федерациянинг халқаро фаолиятини олиб боради ва ҳ.к. Федерация кенгаши девонида

меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, маданий-маърифий ва спорт ишлари, юридик, халқаро ишлар, ташкилий ишлар, ижтимоий суғурта, молия бўлимлари, котибият ҳамда ишлар бошқармаси бор.

Касаба уюшмалари тизимида 28355 та бошланғич ташкилот бўлиб, улар 6336611 нафар касаба уюшма аъзосини бирлаштиради (2005 йил март). Бошланғич касаба уюшма ташкилотларида умумий йиғилиш (конференция), тармоқ касаба уюшмаларининг туман, шаҳар, вилоят ташкилотлари ва Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ҳамда вилоятлар уюшмаларо бирлашмаларида конференция, тармоқ касаба уюшмалари ва Ўзбекистон касаба уюшмалари федерациясида курултой олий орган ҳисобланади. Умумий йиғилиш, конференция ва курултой 5 йилда камида 1 марта чакирилади.

Ўзбекистон касаба уюшмаларининг асосий эътибори меҳнаткашлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш, уларнинг фаоллигини ошириш, касаба уюшмалари ҳаракатида демократик ўзгаришларни чуқурлаштиришга қаратилган. Жамоашартномавий муносабатларни ривожлантириш борасидаги фаолият натижасида жамоа шартномалари тузилган юридик шахслар сони кўпайди. Жамоа шартномаларининг ижтимоий функцияси кучайди, уларнинг иш ҳақи ва ходимларнинг даромадига таъсири ошди. Самарали бандлик, меҳнатга ҳақ тўлашнинг ижтимоий адолатли тизимини жорий этиш, меҳнатни меъёрлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Иш жойларида соғлом ва бехатар меҳнат шароитлари яратилиши борасида ташкилий ишлар амалга оширилди, кўп ҳолларда ходимларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашга эришилди. Касаба уюшмаларининг аёллар ва ёшларни, шунингдек, ижтимоий ҳимояга муҳтож ногиронлар, пенсионерлар, байналмилалчи жангчиларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилишга эътибор кучай-

ди. Қонун яратувчилик соҳасида Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари билан ҳамкорликда касаба уюшмаларининг фаол иштироки таъминланди. Ижтимоий суғурта маблағларини бошқариш механизми такомиллаштирилиши, янги соғломлаштириш муассасалари қурилиши ва мавжудларини реконструкция қилиш натижасида ходимлар ва улар оила аъзоларини соғломлаштиришда ижобий ўзгаришларга эришилди.

Ўзбекистон касаба уюшмалари чет эл миллий касаба уюшмалари марказлари, жаҳон ишчилар ҳаракатининг етакчиси *Халқаро эркин касаба уюшмалари конфедерацияси* ҳамкорлигида Франция Меҳнат демократик федерацияси, Америка Меҳнат федерацияси, Бельгия эркин касаба уюшмалари умумий бирлашмаси, Австрия касаба уюшмалари федерацияси билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатган. Шунингдек, Хитой, Япония, Ҳиндистон мамлакатлари касаба уюшмалари билан алоқалар мустаҳкамланиб бормоқда. Касаба уюшмаларининг ҳаракат дастурида *Халқаро меҳнат ташкилоти* билан халқаро ҳамкорлик муҳим ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси томонидан бу ташкилотнинг 11 та конвенцияси ратификация қилинган.

У.к.у.ф. «Ишонч» (ўзбек тилида ҳафтасига 4 марта чиқади) ва «Ишонч-Доверие» (рус тилида, ҳафтасига 1 марта чиқади) газ.лари нашр этади.

ЎЗБЕКИСТОН КАСАБА УЮШМАЛАРИ ФЕДЕРАЦИЯСИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ СПОРТ ЖАМИЯТИ — Ўзбекистондаги спорт жамиятларидан бири. 1987 йилда «Спартак», «Меҳнат», «Пахтакор», «Зенит», «Буревестник», Ўзбекистон ва Ўрта Осиё темир йўлининг «Локомотив» кўнгилли спорт жамиятлари тугатилиб, улар ўрнида Ўзбекистон касаба уюшмаларининг республика кўнгилли жисмоний тарбия-спорт жамияти тузилган эди. 1991 йил нояб.да унга «Ўзбекистон» касаба уюшмалари жисмоний тарбияспорт жамияти

номи берилди. 1998 йил 4 июлдан ҳоз. номда. Бу жамиятнинг асосий вазифаларига қасаба уюшмалари кучимқониятларини бирлаштириб, меҳнат жамоалари, ўқув муассасалари, турар жойларида жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш, тармоқ ходимлари ва уларнинг оила аъзолари бўш вақтларини мазмунли ўтказиш мақсадида оммавий спорт мусобақалари, туристик саёҳатлар ва бошқалар маданийспорт тадбирларини уюштириш қиради. Жамиятнинг Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоят, туманларда бўлимлари фаолият кўрсатади. 5863 та бошланғич ташкилотда 1 млн. 430 мингдан зиёд аъзоси бор, улардан 685 минг нафари спорт тўғараклари ва соғломлаштирувчи гуруҳларда шуғулланади. Жамиятда футбол, волейбол, енгил атлетика, шахмат, кураш каби 60 та спорт тури кенг оммалашган. Шуғулланувчилар 236 та стадион, 347 та спорт зали, 109 та бассейн ва 6478 та спорт майдончасида машғулот олиб боришади. Улардан 29 стадион, 12 спорт зали, 12 бассейн ва 50 та спорт майдончаси бевосита жамиятга қарашлидир. Жамиятдаги 67 та болаларўсмирлар спорт мактабида 2412 нафар мутахассис 19898 ўқувчи билан машғулот ўтказди (2005). Жамият аъзоларидан Оксана Чусовитина (спорт гимнастикаси), Александр Доктуришивили (юнонрум кураши), Бекзод Хидиров (бокс), Сергей Лагутин (велоспорт), Антон Ряхов (байдарка), Гўзал Хуббиева (енгил атлетика) каби етакчи спортчилар олимпиада, Осиё ўйинлари, жаҳон ва Осиё чемпионатларида совриндор бўлишган.

ЎЗБЕКИСТОН КИМЁ-ФАРМАЦЕВТИКА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ — илмий текшириш муассасаси. 1964 йилда СССР Нефть кимёси саноати вазирлиги қошида ташкил этилган. 1996 йилдан шу номда. Интга асосчиси А.С. Султонов номи берилган (1994). Интнинг асосий илмий текшириш йўналиши табиий бирикмалар ва

синтетик моддалар асосида янги дори воситаларини олиш, уларга илмийтехник ҳужжатлар (регламент, фармакопоя мақолалари) тайёрлаш ҳамда тажриба-саноат намуналарини ишлаб чиқариш, нефткимё, газ, озик-овқат ва бошқалар саноат корхоналари учун зарур бўлган катализаторлар олиш, каталитик жараёнларни ишлаб чиқиш ва саноатга татбиқ қилиш муаммолари устида тадқиқотлар олиб боришдан иборат. ин-т олимлари томонидан кашф этилган юракқон томир системаси касалликларида қўлланадиган «Шарқ табиби» шифобахш балзами, 3%ли «фенсулқал» суртмаси, жигар хасталигига даво «кобальт фитат» препарати амалиётда қўлланади.

Ин-тда 12 лаб. ва бўлимлар, шунингдек, тажрибаи.ч. бўлими мавжуд бўлиб, уларда 106 ходим ишлайди, шулардан Ўзбекистон ФАнинг 1 акад. (М.Ф.Обидова), 5 фан дри, 20 фан номзоди фаолият кўрсатади (2005).

ЎЗБЕКИСТОН КОНСЕРВАТОРИЯСИ, Ўзбекистон давлат консерваторияси — муסיқа санъати соҳасида республикада етакчи таълим муассасаси. 1936 йил Олий муסיқа мактаби (1934) негизда Тошкент консерваторияси сифатида ташкил топган. 1976—2002 йилларда Мухтор *Аишрафий* номида, 2002 йилдан ҳоз. номда. Ў.к.да 5 фт, 24 кафедра, бакалаврият, магистратура, ассистентстажёрлик, аспирантура ва малака ошириш босқичлари, иктидорли болалар академик лицейи мавжуд. 1000 дан зиёд талаба ва ўқувчилар *композиция, муסיқашунослик*, хор ва операсимфоник дирижёрлиги, европа классик, миллий ва эстрада йўналишидаги ижрочилик (созандалар ва хонандалик турлари), замонавий технологиялар (муסיқий овоз режиссёрлиги), муסיқий педагогика, танқид ва журналистика каби ихтисосликлар бўйича таълим олмақда (2005). Шунингдек, унинг таркибида муסיқали театрстудия, симфоник, ўзбек халқ, пуфлама ва эстрада чолғулари оркестр ва ансамбллари (мас,

Фахриддин Содиқов номидаги «Мақом» ансамбли, бигбэнд, торли кватретлар ва бошқалар), хор жамоалари, «Миллий чолгулар» музейи ва илмий ишлаб чиқариш лаб., Ихтисослашган илмий текшириш маркази, «Мусиқа» нашриёти, фонотека, кутубхона, «Халқ мусиқа ижодиёти» лаб., овоз ёзиш студиялари фаолият кўрсатмоқда. Ў.к.да турли йилларда *К.Лисовский, В.Успенский, Я.Пеккер, Ъ.Надеждин, М.Аирафий, А.Козловский, Б. Зейдман, Н.Яблоновский, Ъ.Гиенко, Ҳам. Раҳимов, Н.Ҳошимов, Ил.Ақбаров, И.Ражабов, Ф. Содиқов, Ф.Кароматли, Ф.Мамадалиев, М.Рейсон, А.Геккельман, В.Пўлатов* ва бошқалар дарс берган. Консерваторияда 2004—2005 ўқув йилида 50 проф. (*С.Қобулова, Т. Алиматов, З.Ҳақназаров, Қ.Муҳиддинов, О.Юсупова, Ф.ЯновЯновский, А.Одилов, Т.Ғафурбеков, Р.Юнусов* ва бошқалар), 70 дан зиёд доцент ишлади.

Ў.к.да ўқув жараёнининг муҳим босқичи — ижодий фаолиятидир. Консерватория жамоаси йилига 300 дан зиёд турли концерт ўтказмоқда. Концертижроччилик фаолиятига 38 та Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист ва бошқалар фахрий унвонларга эга мутахассислар, шунингдек, 80 дан зиёд халқаро ва республика танлов лауреатлари ўз хиссаларини кўшмоқда. Консерваториянинг илмийуслубий фаолияти, асосан, ўзбек мумтоз ва замонавий мусиқа, Марказий Осиё ва жаҳон халқлари мусиқа ижоди, мусиқа назарияси ва тарихи, ижроччилик масалалари билан боғлиқ.

2002 йилда ЎзР Президенти И.Каримов ташаббуси билан қурилган янги биноси (бош меъмор В.Спивак, меъморлар А.Калисломов, Р.Шокиров ва бошқалар, рассомлар *О.Ҳабибулин, В.Ган, Р. Худойбергенов* ва бошқалар) энг замонавий ускуналар ва чолгулар билан таъминланган. Умумий ҳажми 35.180 кв.м, 305 аудиторияси, 4 концерт зали, 4 овоз ёзиш студияси, спорт заллари ва бошқалар мавжуд.

Дилора Муродова.

ЎЗБЕКИСТОН ЛИБЕРАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ (ЎзЛиДеП), Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либералдемократик партияси — Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. 2003 йил 15 нояб. да партиянинг таъсис съезди ва Сиёсий кенгашининг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Унда партиянинг Сиёсий кенгаши, Ижроия кўмитаси сайланиб, устав ва дастури тасдиқланди. 2003 йил 3 дек. да ЎзЛиДеП Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар кенгрок фаолият кўрсатиши учун янги имкониятларни очиш, мамлакатнинг манфаатлари ва унинг тараққиётининг стратегик истиқболларига жавоб берадиган, бозор иктисодиёти, ҳуқуқий давлат принципларига асосланган демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратиш, халқнинг, аввало, ёшларнинг онгига демократик кадриятларни етказиш ва жорий этиш билан боғлиқ ҳаракат дастурини амалга оширишга куч ва имкониятларни сафарбар қилиш партиянинг асосий мақсади ҳисобланади.

3 йилда камида 1 марта чақириладиган Съезд партиянинг олий раҳбар органидир. Сиёсий кенгаш, Сиёсий кенгашнинг Ижроия кўмитаси, Марказий назораттафтиш комиссияси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шунингдек, туман (шаҳар)лар Кенгашлари партия бошқарувининг раҳбар органларидир. Партия ташкилотининг Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар Кенгашлари, туман ва шаҳар Кенгашлари фаолият юритади. Партиянинг 7000 дан ортик бошланғич ташкилоти бўлиб, партия аъзолари сони 144628 кишидан иборат (2005 йил март).

ЎзЛиДеП Сиёсий кенгаши Ижроия кўмитаси раиси М.М. Тешабоев. Ўз ЛиДеПнинг 41 аъзоси ЎзР Парламентининг

Қонунчилик палатаси депутаты ва 33 аъзоси сенатор ҳисобланади. Партия Сиесий кенгаши Ижроия қўмитаси аъзоси А.Х.Шодмонов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида ЎзЛиДеП фракциясининг раҳбари этиб сайланган. «XXI аср» ҳафталик газетаси (2003 йил 15 нояб.да таъсис этилган) ЎзЛиДеП нашридир.

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ,

Акмал Икромов номидаги Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи давлат музейи — маданий-маърифий муассаса; Самарқанд шаҳрида. 1982 йилдан *Самарқанд бадиий музейқўриқхонаси* таркибидаги бош музей. 1896 йилда Самарқанд статистика қўмитаси музейи сифатида очилган; 1911 йилдан Самарқанд шаҳри музейи, 1921 йилдан Самарқанд вилояти музейи, 1927 йилдан ўлка музейи, 1930 йилдан Ўзбекистон Марказий давлат музейи, 1937 йилдан Самарқанд вилоят ўлкашунослик музейи. 1945 йилдан Ўзбек халқи маданияти республика музейи, 1955 йилдан Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи республика музейи; 1968 йил *А.Икромов* номи берилган; 1969 йилдан ҳоз. номда.

Музейда 5 та экспозицион бўлимлар (тарих, санъат ва этнография, илмий-маърифий, кўргазмалар ва фонд), кутубхона, кинозал, фотолаборатория, илмий таъмирлаш устахонаси, архив бор. Музей хазинаси ва экспозициялари археология, нумизматика, этнография, амалий безак ва тасвирий санъат асарлари, меъморий қисмлар, қимматли ҳужжатлар, китоб ва қўлёзмаларнинг бой тўпламига эга.

Музей хазинасида 208 минг дан зиёд экспонат бор (2005), томошабинлар сони йилига 50 мингдан ошади.

Музей илмий муассаса сифатида илмий текшириш ишлари олиб боради, 1976 йилдан республика ва халқаро кўргазмаларда иштирок этади; хорижий музейлар билан алоқалар йўлга қўйилган. Хазинасидаги ҳамда республи-

кадаги бошқа музейлар ва чет мамлакатлар музей ва тўпламлари материаллари асосида йилига 20 дан ортиқ кўргазмалар уюштиради. Музей Халқаро музейлар қўмитаси аъзоси.

Музейда турли даврларда В.Л.Вяткин, М.Е.Массон, Л.М.Ремпель ва бошқалар олимлар ишлаган.

Музей 1911 йилдан музей ва кутубхона учун қурилган бинода, 1930 йилдан Улуғбек ва Шердор мадрасаларида, 1934 йилдан савдогар А.Калонтаровнинг собиқ уйида жойлашган; 1978 йилдан Регистон майдонида музей учун махсус қурилган бинода (меъмори М.С.Булатов); умумий майд. 10 минг кв.м. экспозиция ва кўргазма заллари майдони 5 минг кв.м.

«ЎЗБЕКИСТОН МАРКАСИ» НАШРИЁТ МАРКАЗИ

— почта хизмати, почта маркаларини нашрга тайёрлаш ва уларни почта муомаласига чиқариш ишлари билан шуғулланадиган ташкилот. 1992 йилда ташкил этилган. Дастлабки почта маркалари рус ва немис мутахассислари билан ҳамкорликда ишлаб чиқарилди. 1996 йилдан республика расомлари, дизайнерлари ва мутахассислари томонидан нашрга тайёрланиб, чоп этила бошланди. Почта маркаларида давлатимиз тарихи, халқимиз маданияти ва анъаналари, фан ва техника соҳасидаги ютуқлар, халқимизнинг буюк сиймолари, тарихий обидалар, республика худудида ўсuvчи камёб ўсимликлар ва хайвонот оламида йўқолиб бораётган хайвон турлари акс эттирилади.

«Ў.м.» н.м. ўз махсулотлари (почта маркалари) билан халқаро кўргазмаларда иштирок этди. Марказ филателистик материал тарқатувчи чет эл фирмалари ва ташкилотлари билан ёзишмалар олиб боради (яна қ. *Алоқа маркалари, Почта алоқаси, Филателия*).

«ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТИ» — маънавий-маърифий, илмий-сиёсий журнал. Муассиси: Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги, Ўзбекистон Телера-

диокомпанияси, Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси. 2 ойда бир марта чиқади.

Жур. дастлаб «Туркистон матбаачиси» («Туркестанский печатник», 1918—24) номи билан ўзбек ва рус тилларида яхлит ҳолда ойда 2 марта чиққан. Кейинчалик унинг ўрнига ўзбек тилида «Мухбирлар йўлдоши» (1928 — 38), «Большевик матбуот» (1939—41), рус тилида «Наш раборк» (1924—25), «Трибуна раборка» (1927—28), ўзбек ва рус тилларида «Маҳаллий матбуот ходимларига ёрдам» («В помощь работникам местной печати», 1952—64), «Ўзбекистон матбуоти» («Печать Узбекистана», 1965—68), «Мухбир» («Корреспондент», 1969—90) журналлари чоп қилинган. Жур. 1991 йил январдан ҳоз. номда.

«Ў.м.» мулкчилик шаклидан қатъи назар, республика оммавий ахборот воситалари (ОАВ) — газ.журналлар, телерадио, ахборот агентликлари, нашриётлар, босмаҳоналар, китоб савдоси, ижодий уюшмалар фаолиятини кенг ёритиб боради. Кейинги йилларда республика ОАВларидаги ислохотлар ва янгиланишлар жараёни, шу жумладан, журналистларнинг касб маҳоратини ошириш, уларнинг ижодий ва амалий тажриба алмашишига кўмаклашиш, журналист кадрларни тайёрлаш ва ахборот воситаларининг янги технологик тизимини такомиллаштириш ҳамда дунё мамлакатларидаги ОАВлари фаолиятига доир янгилик ва тажрибаларни Ўзбекистон ОАВлари орасида оммалаштиришга доир мавзулар кенг қамраб олинмоқда.

«ЎЗБЕКИСТОН МЕТАЛЛУРГИЯ КОМБИНАТИ» АКЦИЯДОРЛИК БИРЛАШМАСИ — қора металлургия саноати корхонаси. Тошкент вилояти Бекобод шаҳрида. Қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат, чўян, пўлат қувурлар ва пўлат прокат), арматура пўлати, швеллерлар, пўлат шарлар, пўлат эмалланган идишлар ишлаб чиқаради, республика

бўйича йиғиладиган темиртерсак, металл чикиндиларини қайта эритади.

1942 йилдан умумхалқ хашари йўли билан курила бошлаган, 1944 йил 5 мартда ишга туширилган. Зда мартен цехи, чўян куйиш цехи ва 1974 йилдан эмалланган пўлат идишлар ишлаб чиқариш цехи мавжуд. Мартен цехида 3 мартень печи бор (1944, 1945 ва 1949 йилларда ишга туширилган). 1946—49 йилларда прокат цехи ишга туширилди. 1962 йилли узлуксиз пўлат кунов курилма ишга туширилган; 1974 йилдан эмалланган пўлат рўзгор идишлари ишлаб чиқариш бошланади. 1978 йил авгда йиллик қуввати 250 минг т бўлган электр ёрдамида пўлат эритадиган 1печь, дек.да 2 печь, 1979 йил сентябр да 3печь маҳсулот бера бошлади. 1984 йил июлда навли прокат цехининг 1навбати, 1987 йил сентябрда 2навбати ишта туширилди. 1991 йилдан 32—76 мм ли пўлат қувурлар ишлаб чиқарадиган икки линия маҳсулот чиқара бошлади. 1994 йил июнида тоғкон саноати учун руда майдалаш тегиримон шарлари ишлаб чиқариш ст-яни фойдаланишга топширилди. Корхонада асосий маҳсулотлар билан бирга 50 яқин турдаги халқ истеъмоли товарлари ҳам ишлаб чиқарилади.

Корхона 1944—94 йилларда «Ўзбекистон металлургия з-ди» деб номланган. 1994 йил 24 мартдан унинг таркибига Ширин машинасозлик з-ди, «Иккиламчи қора металллар» корхоналари бошқармаси кирди ва акциядорлик ишлаб чиқариш бирлашмасига айлан-тирилди. 2003 йилда 486 минг т пўлат, 550,7 минг т тайёр прокат, шу жумладан, 132,1 минг т тегиримон шарлари ишлаб чиқарилди. Чет элларга 86740 минг АҚШ долларилек маҳсулотлар экспорт қилинди. Маҳсулотлари Россия, Қозоғистон, Афғонистон, Эрон ва бошқаларга экспорт қилинади. Чет эллардаги фирмалар билан ишлаб чиқариш ва илмий алоқалар ўрнатилган.

Александр Фармонов.

ЎЗБЕКИСТОН МЕЪМОРЛАР

УЮШМАСИ — республика меъморларини бирлаштирган ижодий жамоат ташкилоти. 1934 йилда Тошкент шаҳрида ташкил этилган. Ў.м.у.нинг асосий вазифалари: меъморликни ривожлантириш, меъморлар малакасини ошириш, ёш истеъодларни қўллабқувватлаш, фахрий меъморлар билан ишлаш, танловлар (шаҳар марказлари, йирик жамоат бинолари, монументал ҳайкал ва монументлар, энг яхши лойиҳа ва қурилишлар, нашр этилган китоб ва альбомлар бўйича), кўргазмалар (ёш меъмор ва талабалар ижодига бағишланган, тарихий шаҳарлар юбилеи ва турли тарихий саналар муносабати билан танловлар ўтказиш ва бошқаларга оид) уюштириш, халқаро анжуманларда иштирок этиш, халқаро алоқаларни йўлга қўйиш ва бошқалар Уюшмада 1000 га аъзо бор (2005); унинг қошида ижодий лойиҳа устахоналари, кўргазма зали мавжуд. Уюшмага малакали, олий маълумотли, эътиборга сазовор. лойиҳалари, қурилган бинолари, нашр этилган илмий асарлари билан танилган меъморлар аъзоликка қабул қилинади. Олий раҳбар органи — Қурултой; улар орасида Қурултой томонидан ҳар 5 йилда сайланадиган Пленум (раис, раис ўринбосари ва Пленум аъзолари) бошқаради. Ў.м.у.нинг Қорақалпоғистон, Тошкент ва барча вилоятларда бўлимлари мавжуд бўлиб, улар шаҳарларни қайта қуриш, тарихий меъморий ёдгорлиқларни таъмирлаш соҳасида илмий текшириш ва лойиҳалаш ишлари олиб боради.

Ў.м.у.га турли даврларда Г.М.Сваричевский, Л.Н.Воронин, В.О.Жаҳонгиров, А.Т.Шахов, М.С.Булатов, Ф.Ю. Турсунов, Т.Ф.Қодирова, Ф.М. Ашрафийлар раҳбарлик қилган; 1998 йилдан раиси А.Р.Тўхтаев.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ (ЎЗА) — Ўзбекистондаги етакчи информацион агентлик. Ахборотларни ўзбек, инглиз ва

рус тилларида тарқатади. У ўз фаолиятини Тошкентда 1918 йилдан РостАнинг бўлими сифатида бошлаган. Кейинчалик ТАСС тизимида республика телеграфхборот агентлиги — ЎзТАГ мақомида иш юритган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг 1992 йил 6 фев.даги фармони билан Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги — ЎЗА сифатида қайта ташкил этилди.

ЎЗА — Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамаси фаолияти билан боғлиқ расмий ҳужжатларни асл манбадан олиб, тезкорлик билан тарқатадиган ягона давлат ахборот агентлигидир.

ЎЗАда дунёдаги йирик, хусусан, Хитой, Туркия, Россия, АҚШ ва бошқалар мамлакатларнинг ахборот агентликлари билан ахборот алмашинуви яхши йўлга қўйилган. ЎЗА мамлакат ичкарисида ва хорижда мингдан ортиқ обуначига эга; ЎЗА ахбороти ҳамда суратларидан фойдаланувчилар орасида нафақат газ. ва жур.лар, телевидение ва радиостанциялар, балки Ўзбекистондаги, МДҚ давлатларидаги ва бошқалар мамлакатлардаги элчихоналар, бизнес марказлар, вазирликлар ва идоралар ҳам бор.

Агентликнинг Республика ахбороти, маҳаллий ахборот, халқаро ахборот, таржима ва фотоахборот таҳририятлари мавжуд. ЎЗА мамлакатнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида ўз мухбирлари ва фотомухбирларига эга.

Нораги Очилов.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ БОҒИ, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий боғи — Ўзбекистонда мамлакат миқёсидаги энг йирик маданият ва истироҳат боғи. Тошкент шаҳрининг марказий қисмида жойлашган; майдони 69 га. 1991 йилда *Алишер Навоий* таваллудининг 550 йиллиги тантаналари муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан бунёд этилган. Тошкент шаҳрининг

ёшлари ташаббуси билан ҳашар усулида қурилиб ишга туширилган истироҳат боғи (1938) ҳамда боғ билан *Халқлар Дўстлиги саройи* оралигидаги ҳудудда лойиҳа асосида меъморий мажмуа юзага келтирилди. Мажмуа марказида фавворали айлана ҳовуз, амфитеатр шаклидаги томошабинлар жойлари ва сахна, каналлар устидаги кўприклар ва тепаликда ўрнатилган Навоий ҳайкали, амфитеатрнинг икки ёнида Олий Мажлис ва «Наврўз» бинолари жойлашган. Миллий боғнинг янги қисми шарқона «чорбоғ» услубида лойиҳаланган мунтазам тартибли кенг ва шиная йўлкалардан иборат мумтоз композицияга эга. Ҳудуддаги табиий пастибаландликлардан оқилона фойдаланиб сўлим маскан, ажойиб манзара яратилган. Боғнинг муҳим таркибий қисми Алишер Навоий мемориал мажмуидир (меъморлар: В.Акопжаниян, Д.Латипов; ҳайкалтарошлар: Э.Алиев, Н.Бандзеладзе, В.Дегтяров). Боғнинг тепалик қисмидаги айвон (*ротонда*) анъанавий услубда ишланган: устунларга ўрнатилган феруза гумбаз, унинг остида Навоийнинг маҳобатли ҳайкали қад кўтарган; пойгумбаз мукарнаслар билан, гумбаз ичи ганчкорлик билан безатилиб, шоирнинг тинчлик ва эзгуликни мадҳ этувчи мисралари битилган. Мемориал мажмуага мрамор зиналар орқали чиқилади. Миллий боғ ҳудудидаги йирик жамоат бинолари — Халқлар Дўстлиги саройи, Олий Мажлис биноси, «Наврўз» ресторани, *Абулқосим мад-расаси*, айлана шаклидаги сахна ва амфитеатр уйғунликда яхлит мажмуа ҳосил қилади. Миллий боғдаги сув ҳавзалари, боғдан оқиб ўтган каналлар (2 та чархпалак ўрнатилган), фавворалар, кўкаламзорлар (терақ, акация, арча, қарағай, тут, чинор ва бошқалар, майсазор ва гулзорлар) хушманзара кўринишга эга. Миллий боғ Тошкент шаҳрининг энг гўзал ва сўлим масканларидан бўлиб, шаҳар аҳолиси ва меҳмонлари дам олиши, хордиқ чиқариши учун қулайликлар яратилган; боғда Наврўз (2000 йилдан) ва

Мустақиллик (2005 йилдан) байрамларининг бош тантаналари ҳамда халқ сайиллари ўтказилади, турли маданий-маърифий тадбирлар уюштирилади. Миллий боғ 2005 йилда қайта таъмирланиб, яна ҳам кўркем қиёфага кирди.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ КУТУБ-ХОНАСИ, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат миллий кутубхонаси — Ўзбекистондаги энг йирик кутубхона; *кутубхонашунослик* ва *библиография* бўйича ЎзРнинг илмий-услубий маркази. Республиканинг маънавий-маданий маркази сифатида жамиятнинг маънавий ва ахборот эҳтиёжларини қондириш, фан, маориф, миллий маданиятни бойитишга хизмат қилади, мамлакатдаги барча кутубхоналар учун кутубхоначилик, библиография, илмий текшириш методика ва ахборот ишларини амалга оширади. Ў.м.к. Халқаро кутубхоналар ассоциациясига аъзо.

Тошкент шаҳрида 1870 йилда Тошкент оммавий кутубхонаси номи билан асос солинган. 1886 йилдан Туркистон оммавий кутубхонаси, 1919 йилдан Туркистон халқ кутубхонаси деб аталган. 1925 йилдан Ўзбекистон давлат кутубхонаси, 1929 йилдан Ўрта Осиё давлат оммавий кутубхонаси, 1934 йилдан Ўзбек давлат оммавий кутубхонаси. 2002 йилдан ҳоз. номда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасарруфида. 1948 йилда *Алишер Навоий* таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан кутубхонага шоир номи берилган. Ў.м.к. Республика илмий техника кутубхонаси ва Ўзбекистон миллий китоб палатасини ўзида бирлаштирган йирик билим масканидир. Фондида 6,5 млн.га яқин китоб бор (2005); шундан 5,2 млн. китоб ва даврий нашрлар, 541,7 минг микрофильмлар, 2,073 млн. Илмий-техника адабиёти, 364,8 минг чет тиллардаги адабиёт, 33,9 минг техник норматив ҳужжатлар ташкил қилади. Улар орасида ўзбек ва Шарқ мумтоз адабиёти намуналари (тўплами), жаҳоннинг 75 дан ортиқ тил-

ларидаги китоблар мавжуд. 300 ўринли 9 та кироатхона, 20 ўринли интернет марказ, медиа марказ, 10 ўринли интернетга уланган ўқув компьютер маркази бор. Китобхонларнинг ўртача қатнови йилига 500 мингга, китоб берилиши 1,7 млн. наشري ташкил этади; 13 мингдан зиёд турли хусусиятга эга бўлган маълумотлар бериш амалга оширилади.

Ў.м.к.да қуйидаги бўлимлар мавжуд: китобхонларга хизмат кўрсатиш; фондни бутлаш; адабиётларга ишлов бериш ва каталоглар бўлими, китоб сақлаш; илийуслубий; миллий библиография; ахборот; ўсмирлар бўлими; маданият ва санъат бўйича илмий ахборот; чет эл адабиётлари; кутубхоналараро абонемент (КАА); автоматлаштириш ва ахборот технологияси; илмий тадқиқот маркази; наشريёттаҳририят; нодир ва қадимий наشرлар; депозитар сақлаш фонди; назоратдиспетчер, маъмурий хўжалик бўлими.

Ў.м.к.нинг асосий вазифаси китобхонларга тезкор ва сифатли хизмат кўрсатиш, йиғилган ахборотни китобхонга етказиш, ўтмишнинг бой тарихий маданий меросини, ахлоқий ғояларга тўла асарларни тўла ўрганишга ёрдам беришдир. Унинг ўта қимматбаҳо ва нодир наشرлар фонди кутубхона китоблар тўпламининг фахри бўлиб, унда 15 мингдан ортиқ нодир китоблар ва қўлёзмалари бўлган 250 мингдан ортиқ нашрдан иборат материаллар сақланади. Улар орасида Ўрта Осиёнинг 20-аср бошигача бўлган тарихи, этнографияси, географияси ва маданиятига оид 594 жилдан иборат ноёб энциклопедия — «Туркистон тўплами», А.Л.Кун томонидан тузилган 1200 дан ортиқ ноёб фотосуратларни ўз ичига олган 4 қисмли «Туркистон альбоми», Ш. Иброҳимов тузган «Тақвим» (1871), даврий наشرлар, «Острог инжили» (1581), «Арифметика» (1703), «9немис инжили» (1489), «Шарқ кутубхонаси» (1697) ва бошқалар мавжуд. Ўзбек адабиётининг йирик вакиллари Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Ғафур Ғулом, Абдулла

Қаҳҳор ва бошқаларнинг ҳаётлигида илк бор наشر этилган асарлари катта аҳамиятга эга. Кутубхона ҳар йили фондини бутлашнинг турли манбаларидан ўртача 15—20 минг нусха наشرлар олади.

Кутубхона республикада наشر этиладиган асарларнинг 2 назорат нусхасини олади. 2003 йилдан хорижий даврий наشرлар обунаси учун (у хоҳ қоғозда, хоҳ электрон кўринишида бўлсин) валюта маблағи билан таъминланган. 1956 йилдан Халқаро китоб айирбошлаш ишлари, 30 мамлакат ва 150 дан ортиқ ташкилотлар билан кенг алоқалар йўлга қўйилган. Жумладан, Германия (жаҳоннинг 125 номдаги илмий журналларига обуна), АҚШ (диссертация авторефератлари ва бошқаларнинг электрон базасидан фойдаланиш) компаниялари билан алоқалар ўрнатилган. Кутубхона мутахассислари Халқаро конференция, семинарларда иштирок этади, хорижда малака оширади. Шунингдек, кутубхона мунтазам уюштириладиган Ўзбекистондаги Германия, АҚШ, Швейцария, Россия, Украина, Хитой, Япония, Эрон, Малайзия элчихоналари, халқаро жамғарма ва ташкилотлар (АҚШ элчихонаси Ахборот маркази, Жаҳон ва Осиё тараққиёт банки ваколатхоналари ва бошқалар) билан фаол ҳамкорлик қилади. Бу алоқалар кутубхона фондини тўлдириш, турли анжуманлар ўтказиш, китоб кўргазмалари, чет тилларни ўрганиш, малака алмашиш, маърифий ишларда иштирок этишда ҳамда кутубхонани техника билан жиҳозлаш, нодир наشرлар ва тўпламларни сақлашда ўз самараларини бермоқда.

1998 йилдан кутубхоначилик жараёнларини автоматлаштириш, 1999 йилдан ватан ва чет эл наشرларига янги электрон каталог тузишга киришилган. 2000 йилда Ў.м.к.нинг 130 йиллиги кенг нишонланди. Кутубхона адабиётлар тарғиботининг турли анъанавий ва ноанъанавий шакл ва усулларидан унумли фойдаланади: китобрасмли кўргазмалар, адабий-бадий композициялар, тасвирий санъ-

ат асарлари кўргазмалари ва бошқалар ташкил қилади. Йилига 30 номда методик библиография кўлланмалари, кўрсаткичлар, янги адабиётлар каталоги, йўриқнома кўлланмалари («Мустақил Ўзбекистоннинг муҳим ва унутилмас саналари тақвими», «Ўзбекистон Республикаси маданий ҳаёти кўриниши», «Кутубхоначилик дунёси», «Ўзбекистон маданияти ва санъати»га оид янги адабиётлар ва бошқалар) ва бошқалар нашр этади.

Ад.: Государственная библиотека Узбекистана имени Алишера Навои (1870—1970), Т., 1977; Корнилийцин А.И., Судьба книг. Т., 1994; Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси (эслатма), Т., 2003.

Абдусалом Умаров.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ РЕАБИЛИТАЦИЯ МАРКАЗИ — Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигига қарашли илмий текшириш муассасаси; ногиронларни тиббий, ижтимоий, психологик, ҳуқуқий ва касб бўйича реабилитация масалаларини ўрганадиган йирик илмий, ташкилий методик ва консульта- тив марказ. 1972 йил Тошкентда ногиронларни меҳнат қобилиятини аниқлаш ва тиклаш илмий тадқиқот лаб. сифатида ташкил этилиб, 1980 йил у ногиронларни меҳнат қобилиятини аниқлаш ва тиклаш илмий текшириш институтига айлан- тирилди. 1997 йилдан ҳоз. номда. Асосий йўналишлари: ногиронлик муаммолари- ни тиббий-меҳнат экспертизаси орқали фуқаролар меҳнат қобилиятини турғун йўқотиш даражасини аниқлаш, уларда сақланиб қолган функционал ҳолатларни турли реабилитация чоратадбирлари ёр- дамида тиклаш, ўзига мос меҳнат тури билан шуғулланишига йўлланма бериш, уларни оила ва меҳнатга қайтариш, жа- миятда ўз ўрнини топишга ёрдам бериш, шунингдек, малакали реабилитолог му- тахассисларни тайёрлаш, жойлардаги тиббиймеҳнат экспертиза комиссияси

(ТМЭК) ҳамда 10 та минтақавий ҳудудий реабилитация марказлари фаолиятини мувофиқлаштириш, илмий текшириш асосида ишлаб чиқилган услубий ме- ёрий ҳужжатларни амалиётга жорий қилиш. Марказда 3 илмий бўлим (тера- пия, жарроҳлик, неврология), 150 ўринли клиника, функционал диагностика ва тестлаш, физиотерапия, биокимёвий лаб., рентген хонаси ва қабулхона бор. Ў.м.р.м.да 5 та фан дри, 12 фан номзо- ди ва 30 дан зиёд илмий ходим хизмат қилади (2005). Аспирантура бўлими очилган (2003). Илмий кенгаш фао- лият кўрсатади, монография, услубий кўлланма ва бошқалар нашр этилади.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ СИМ- ФОНИК ОРКЕСТРИ — республика- да етакчи *симфоник оркестр*. 1938 йил Ўзбек давлат филармонияси таркибида Ўзбекистон давлат симфоник оркестри номи билан ташкил топган (биринчи бош дирижёри — Г.Шпитальный). 1982 йил- дан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган жа- моа. 1986 йилдан ҳоз. номда. Ўз фаолияти давомида оркестр чет эл мумтоз (Гайдн, Моцарт, Бетховен, Брамс, Малер, Лист, Глинка, Чайковский, Равель, Дебюсси ва бошқалар) ва 20-аср композиторлари (Р.Штраус, Бриттен, Прокофьев, Стра- винский, Онеггер, Шchedрин, Шостако- вич, Шёнберг, Шнитке ва бошқалар)нинг деярли барча симфоник асарларини ижро этган. Жамоа Ўзбекистон композиторлари (М.Ашрафий, Ик. Акбаров, М.Бурхонов, Б.Зейдман, М.Тожиёв, М.Маҳмудов, Р.Вильданов, Т.Қурбонов, С.Жалил, М.Бафоев ва бошқалар) асарларининг биринчи ижрочиси ва тарғиботчиси- дир. Оркестрга А *Козловски*, Н.Олимов, З.*Ҳақназаровлар* раҳбарлик қилган. 1998 йилдан бадиий раҳбари — К.*Жалилов*, бош дирижёри — А.*Эргашев*. Ор- кестр билан машҳур дирижёрлардан К.Кондрашин, Ю.Силантьев, А.Мелик- Пашаев, А.Кац, Ф.Мансуров (Россия), К.Мазур (Германия), Ж.Боудри (Канада), С.Акчил (Туркия), Г.Калайяни (Италия)

ва бошқалар, созандалардан И.Стерн, Ж.Фергюссон (АҚШ), М.Аз (Франция), Ж.Лилл (Англия), Турини (Италия), Д.Ойстрах, Л.Коган, М.Ростропович, Э. Гилельс, Р.Керер, Г.Кремер, В.Спиваков, Т.Николаева ва бошқалар, хонандалардан И.Сумак (Перу), Б.Минжилкиев (Қирғизистон), М.Рейзен (Россия) ва бошқалар чиқишлар қилганлар. Оркестр республикада ўтказиладиган симфоник мусиқа («Ўрта Осиё ва Қозғистон», «Ўрта Осиё ва Кавказorti мамлакатлари»), замонавий мусиқа («Давр садолари», «Илҳом — XX») фестиваллари, халқаро мусиқа анжуманларида (Тошкент, 1975; Олмаота, 1975; Самарқанд, 1978, 1983 ва бошқалар) фаол қатнашган; Россия, Украина, Озарбайжон, Туркия, Болтиқбўйи ва Ўрта Осиё мамлакатлари, Таиланд, Сингапурда гастролда бўлган. Ижролари ўнлаб грампластинка ва ўзбек радиоси фонотекасига ёзилган.

ЎЗБЕКИСТОН «МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ» ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ (ЎзМТДП) — Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. 1995 йилнинг 3 июнида бўлиб ўтган таъсис қурултойида ташкил топган. ЎзМТДП теран миллий рух ва дунёқарашга эга бўлган, рухан ва қалбан ватанпарварлик ғояларини, сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилашга, ўз-ўзини бошқаришга интилаётган, ўзлигини англаш, миллий бирлик ва миллий тикланишни муҳим ҳаётий мақсадлари деб ифода этаётган фуқароларнинг қарашлари ва манфаатларини бирлаштиради. ЎзМТДП зиёлилар, миллий тараққиёт йўлидан бораётган мулкдор ва тадбиркорлар, ижодий фаолият билан машғул интеллектуал меҳнат соҳаси вакиллари, истиклол ғоясига садоқатли ёшлар, ўз манфаатларини умуммиллий манфаатлар билан уйғунликда кўраётган фуқаролар ҳамда партиянинг дастурий мақсадига хайрихоҳ бошқа ижтимоий табақаларга суянади ва уларнинг манфаатларини химоя қилади. Партиянинг олий органи

Қурултой бўлиб, партия Марказий кенгаши томонидан камида 5 йилда бир марта чақирилади. Қурултойлар оралиғида партиянинг доимий ишлайдиган раҳбар органи — Марказий кенгаш (хайъат)дир. Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар партия кенгашлари партиянинг минтақавий ташкилотлари ҳисобланади. Шаҳар ва туманларда Ўз МТДПнинг шаҳар ва туман кенгашлари фаолият юритади. Партия ўз атрофига 50 мингдан ортиқ аъзони бирлаштирган (2005).

ЎзМТДП 1999 йил 8 дек.да илк бор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўлиб ўтган сайловларда иштирок этди ва парламентда 12 депутатдан иборат ўз фракциясини тузди. Фракция аъзолари парламент кўмиталари ва комиссиялари таркибида қонунчилик фаолиятини олиб борди, Олий Мажлисининг барча иш йўналишларида, назораттахлил жараёнида, мафқуравийоммавий тадбирларда иштирок этди. 2004 йил 26 дек.да икки палатали парламентга ўтказилган сайловларда 11 нафар партия аъзоси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати этиб сайланди. Партиянинг Қонунчилик палатасидаги фракциясига партия Марказий кенгаши раиси Х.Н. Дўстмухамедов раҳбарлик қилади. ЎзМТДПнинг нашри «*Миллий тикланиш*» газ.идир.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети (ЎзМУ) — Ўзбекистондаги энг йирик олий ўқув юрти ва илмий текшириш марказларидан бири; Ўрта Осиё ва Қозғистондаги биринчи унт. 1918 йил *Туркистон халқ университети* сифатида Тошкент шаҳрида ташкил этилган. Туркистон халқ ун-ти 1920 йилдан Туркистон давлат унти, 1923 йилдан Ўрта Осиё давлат ун-ти (САГУ), 1960 йилдан Тошкент давлат ун-ти (ТошДУ) деб номланган. ЎзР Президентининг 2000 йил 28 янв.даги фармонида мувофиқ, унтга мил-

лий ун-т мақоми берилди ва у ҳоз. номи билан аталди. 1995 йил Мирзо *Улугбек* номи берилган.

1920/21 ўқув йили Туркистон ун-тида тиббиёт, физикамат., ижтимоий-иқтисодий (ижтимоий фанлар), тарихфилол., техника, к.х., ҳарбий фтлар бўлиб, уларда 2969 талаба ўқиган. Ишчи ва деҳқонларни, айниқса, маҳаллий миллат вакиллари унтга киришга тайёрлаш мақсадида унинг хузуридаги *ишчилар факультети* муҳим роль ўйнади. ун-т йилданйилга кенгайиб борди. 1924 йил ижтимоий фанлар фти асосида маҳаллий хўжалик ва ҳуқуқ фти тузилди. Баъзи фтлар бирлаштирилди, айрим фтларда бир канча бўлим ва кафедралар очилди. ун-т мамлакатда Ўрта Осиё ва Қозоғистон учун кадрлар тайёрлашнинг асосий марказига айланди. Ўзбек *зиёлиларининг* таркиб топишида муҳим роль ўйнади. 20-й.ларнинг 2-ярмидан унтда илмий текшириш ишларига алоҳида аҳамият берилди. 1929 йил аспирантура очилди. ун-т олимлари томонида халқ хўжалиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган кашфиётлар қилинди. Хусусан, 1928 йил ун-т олими П.Б. Грабовский. И.Ф. Белянский билан биргаликда электрон нур ёрдамида ҳаракатдаги тасвирни бир жойдан бошқа жойга узатадиган ва қабул қиладиган «радиотелефот» апаратини яратдилар. 1928й.дан ун-т фтлари асосида мустақил тармоқ интлар, жумладан, Ўрта Осиё пахтачилик инти, Ўрта Осиё пахтачилик ва ирригация политехника институти (ҳоз. *Тошкент ирригация ва мелиорация институти*), Ўрта Осиё тиббиёт инти, Тожикистон к.х. институти, Тожикистон агрономияпед. инти, Туркменистон зооветеринария инти, Ўрта Осиё ирригация муҳандислари ва техниклари инти, Ўрта Осиё геол.қидирув инти, Ўрта Осиё индустриал институти (ҳоз. *Тошкент техника университети*), Ўрта Осиё ипакчилик инти, Ўрта Осиё молияиқтисод институти (ҳоз. *Тошкент иқтисодиёт университети*) ва бошқалар институт ҳамда илмий текшириш муассасалари таркиб

топди. 1931 йил унтда биол., техника, физикамат., ишчи фтлари ишлади. 1935 йил тарих, тупрокшуносликгеол.геогр. фтлари ташкил топди. 1938 йил сиртки бўлим очилди. 2-жаҳон уруши (1939—45)дан олдинги даврда ун-т ўқитувчилар таркиби уни тугатган миллий кадрлар (*Т.Н.ҚориНиёзий, Т.З.Зоҳидов, Т.А.Соримсоқов, О.С.Содиқов ва бошқалар*) ҳисобига кенгайди. 1941 йил нояб.да ЎзДУ (ҳоз. *Самарқанд университети*) САГУГА қўшилди (1945 йил яна ажралиб чиқди). Филол. (1942), шарқ (1944), геогр. (1945), геол. тупрокшунослик (1945) фтлари ташкил этилди. 1943 йил апр.да аспирантура кенгайтирилиб, докторантура очилди. ун-т олимлари 1943 йил *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг* ташкил топиши ва ривожланишида асосий роль ўйнадилар. Кейинги йилларда ун-т фаолияти янада кенгайди, ўқув жараёнлари такомиллашди, и.т.лар юксалди. 1991 йил шарқ ва юридик фтлари негизда *Тошкент шарқшунослик институти, Тошкент юридик институти* ташкил топди. Унтда 14 фт (физика, механикамат., кимё, биол.тупрокшунослик, геогр., геол., ўзбек филол.си, хорижий филол., журналистика, тарих, фалсафа, ижтимоий-сиёсий фанлар, иқтисодиёт, ҳуқуқшунослик), фт мақомидаги тиллар маркази, тайёрлов бўлими, 102 кафедра, Амалий физика илмий текшириш институти, Олий пед. институти, Амалий экология ва табиатдан унумли фойдаланиш илмий текшириш бўлими, ботаника боғи, 16 илмий лаб., миллий кадриятлар маркази фаолият кўрсатади. Шунингдек, ўқув, ўқувсулбий, аспирантура, маркетинг, ички назорат ва мониторинг, режамолия, ҳисоб, кадрлар бўлимлари, магистратура маркази, бош муҳандис хизмати ва бошқалар мавжуд. Унтда 3 млн. дан ортик асарга эга 14 та кутубхона (улардан 13 таси фтлар қошида) фаолият кўрсатади. Кутубхонада тошбосма ва нодир қўлёзмалар фонди бор.

Унт 34 таълим йўналиши бўйича ба-

кавалрлар, 108 мутахассислик бўйича магистрлар тайёрлайди. 68 мутахассислик бўйича аспирантура, 20 мутахассислик бўйича докторантура мавжуд. 2005 йил 164 аспирант, 16 докторант, 127 тадқиқотчи илмий текшириш олиб борди, 14 ихтисослашган кенгаш (9 дрлик ва 5 номзодлик) 30 мутахассислик бўйича фаолият кўрсатади. 2004/05 ўқув йили унтда 10250 талаба таълим олди, 1059 проф. ўқитувчи, жумладан, 136 фан д-ри ва проф., 387 фан номзоди ва доцент ишлади. ун-т проф. ўқитувчилари орасида ЎзР Фанлар академиясининг акад.лари (А.А.Абдувахобов, Ж.А.Азимов, Т.А.Азларов, Ш.А.Алимов, Ш.А.Аюпов, Т.Н.Долимов, Т.Ж.Жўраев, Т.С.Йўлдошбоев, А.Т.Мамадалимов, Ж.А.Мусаев, М.М.Мусахонов, А.Р.Муҳаммаджонов, Т.М. Мўминов, Н.А.Парпиев, С.Ш.Рашидова, М.Салоҳиддинов, Ш.И.Солиҳов, Н.Ю.Сотимов, Б.О.Тошмухамедов, С.Ш.Шермухамедов ва бошқалар) бор. Унтда муҳим фан тармоқлари бўйича илмий мактаб ва йўналишлар яратилди. Хусусан, ун-т олимларининг мат. ва механика (В.И.Романовский, Т.А. Саримсоков,

С.Х. Сирождидинов, Ш.Қ. Фармонов, Т.А.Азларов, М.С. Салоҳиддинов, Ш.А. Аюпов, Ш.О.Алимов, М.Т.Ўрозбоев, А.Бегматов), физика (С.В.Стародубцев, О. Холмухамедов, Ш.Отажонов, С.У. Умаров, Р.Х.Маллин, кимё (О.С.Содиқов, Р.Тиллаев, К.С.Аҳмедов, Ў.Н.Мусаев, С.Ш.Рашидова, Ш.Т.Толипов), биол. (Е.П.Коровин, Т.З.Зоҳидов, А.Т.Тўлаганов, А.Ваҳобов), тупроқшунослик ва агрокимё (С.Н.Рижов, Х.А.Абдуллаев), биокимё ва биофизика (Ё.Х.Тўракулов), баланд тоғларни ўзлаштириш (И.А.Райкова), генетика (Ж.А.Мусаев), геол. (А.С.Уклонский, О.И.Исломов, Т.Н.Долимов), геогр. (Л.Н.Корженевский, А.Солиев, З.М.Акрамов, Х. Х. Ҳасанов), фалсафа (А.Т. Аюпов, К.С.Содиқов, Э.Юсупов, С. Шермухамедов, Ж.М.Бобоев, И.Раҳимов), тарих (В.В.Бартольд,

А.А.Семёнов), ҳуқуқшунослик (Х. С.Сулаймонова, О.Э.Эшонов, Ш.З.Ўразаев), шарқшунослик (Ш.Шомухамедов), филол. (Ғ.К.Каримов, О.Шарафиддинов, С.Д. Долимов, А.Ғ.Ғуломов, Л.П.Қаюмов, Б.Қосимов, У.Норматов, А.Абдуазизов, Ш.Раҳматуллаев), психология (Э.Ғозиев), социология (Н.Алиқориев) соҳасидаги тадқиқотлари машҳур.

Унт ташкил топгандан бери 110 мингдан ортиқ мутахассис тайёрланди (2005). Унтда таниқли шоир ва ёзувчилардан Ойбек, М.Авезов, А.Қаҳҳор, А.Мухтор, П.Қодиров, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов, Ўзбекистон Қахрамонлари О.Шарафиддинов, А.Орипов, Э.Воҳидов ва бошқалар ўқиган.

Унтда «ЎзМУ хабарлари» жур. (1997) ва «Миллий университет» газ. (1918) чиқади. ун-т ўз босмахонасига эга бўлиб, унда ҳар йили проф.ўқитувчиларнинг 100 дан ортиқ илмий асар ва ўқув методик адабиётлари нашр этилади.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ ИЛМИЙ КУТУБХОНАСИ,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университетининг илмий кутубхонаси — Ўзбекистон Республикасидаги қадимий ва йирик кутубхоналардан бири. Таркиби ва миқдори жиҳатдан Ўрта Осиё ва Қозоғистон давлатлари олий ўқув юртлари кутубхоналари ичида энг йириги. 1918 йил Тошкент шаҳрида *Туркистон халқ университетининг* Асосий кутубхонаси сифатида ташкил этилган; 1968 йилдан Тошкент давлат ун-ти кутубхонаси деб аталади; 1969 йилда «илмий кутубхона» макоми берилди; 1976 йилдан Ўзбекистон Республикасидаги олий ўқув юртлари кутубхоналарининг илмий методик маркази. 1995 йилдан ҳоз. номда. Кутубхона фондида 3 млн.дан ортиқ турли фан соҳаларига доир адабиётлар мавжуд (2005); ҳар йили бир неча 10 минг дона китоб олади. Кутубхонанинг дарсликлар ва ўқув қўлланмалари, илмий ва маълум-

мотнома адабиётлар фонди, хорижий тилдаги адабиётлар ва даврий нашрлар фонди муҳим аҳамиятга эга. 1926 йилдан Ўрта Осиёда, 1938 йилдан иттифоқда чоп этилган китоб ва журналларнинг мажбурий нусхасини ола бошлаган.

Кутубхона фондида нодир қўлёзмалар, литографияда босилган асарлар, фан соҳаларига оид шарҳ ва ғарб тилларида ноёб ёдгорликлар, олимларнинг шахсий китоблари бор.

Илмий кутубхонада китоб фондиди тўлдириш, китобларга илмий ишлов бериш ва каталоглаштириш, китоб фондиди сакдаш, илмий библиография, ғоявийтарбиявий ишлар, илмий методик ишлар, китобхонларга хизмат кўрсатиш, кутубхоначиликбиблиографик ва ахборот жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш бўлимлари фаолият кўрсатади, компьютер хонаси бор. Бундан ташқари илмий кутубхонанинг ун-т асосий биноси ва фтларида жойлашган шохобчалари мавжуд. Илмий кутубхона илмий китоблар, фтлардаги 14 соҳадаги ўқув кутубхоналари бўлимлари, 16 ўқув заллари (700 ўринли) орқали китобхонларга хизмат кўрсатади (2005). Махсус залларда янги адабиётлар билан таништириш учун «Ахборот ҳафталиклари», «Кафедралар куни», «Мутахассислар куни», «Дипломантлар куни» каби кўргазмалар уюштиради.

Илмий кутубхона Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртлари бўйича Кутубхоналараро абонементнинг мувофиқлаштирувчи маркази, олий ва махсус ўқув юртлари кутубхоналарининг методик маркази сифатида республикадаги 65 та олий ўқув юртлари кутубхоналарига маълумотномалар, маслаҳатлар, методик ёрдам ишларини амалга оширади. Хорижий мамлакатлар (АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Япония ва бошқалар) билан ҳамкорлик қилади.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ (ЎЗМЭ) Ўзбекистон Республикасининг биринчи универсал мил-

лий энциклопедияси. Тошкентда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти томонидан нашр этилади. 1996 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Ўзбекистон Республикаси Қомусини нашр этиш тўғрисида» қарор қабул қилди. Шу қарор асосида универсал энциклопедиянинг соҳа сўзликларини тузишга киришилди, мезонлар ишлаб чиқилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 20 мартда «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида»ги 154қарори қабул қилинган, бу ишни амалга ошириш учун барча шартшароитлар юзага келди. Қарорда 12 жилдли универсал ЎЗМЭнинг илмийназарий ва ғоявийсиёсий йўналиши белгилаб берилди. Шу қарор асосида «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти тузилди. ЎЗМЭнинг мазмун ва мундарижасини белгилашда жаҳон қомусчилиги аънаналаридан ва мамлакатимизда орттирилган ижобий тажрибалардан фойдаланилди (ЎЗМЭ мақсади ва вазифаларининг 1 жилди муқаддимасида баён қилинган).

ЎЗМЭнинг умумий ҳажми 1600 нашриётҳисоб табоғини ташкил этиб, қарийб 50 минг мақолани ўз ичига олади. ЎЗМЭда тасдиқланган йўналиш (концепция)га кўра, энциклопедияда Ўзбекистон Республикаси ҳақида материаллар билан биргаликда умумбашарий маълумотлар ҳам берилади; ижтимоий (60%) ва табиий (40%) фанлар мутаносиблиги сақланади. Ҳамма универсал энциклопедияларда бўлгани каби, унга барча замонлар ва халқларга мансуб машхур шахслар, кашфиётчилар, сайёҳлар, фан, техника, адабиёт ва санъат намояндалари, таниқли давлат ва сиёсат арбоблари тўғрисида мақолалар кирган (бу борада тегишли мезон ишлаб чиқилган).

ЎЗМЭнинг асосий илмий таянчи — Бош тахрир ҳайъатидир. Унинг рўйхати юқоридаги сўнгги қарор билан тасдиқланган. Бундан ташқари, фан

соҳалари бўйича 160 дан зиёд кишини бирлаштирган 23 та илмиймаслаҳат кен-кини ҳам тузилган. Уларнинг рўйхати VII¹ бир жилд сарварағи ва унинг орқаси |л бериб борилади.

ЎЗМ»)нинг 1 жилди 2000 йил-да нашрдан чиқди. Мазкур жилд Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон миллий энциклопедияси ўқувчиларига» йўллаган табриги билан бошланган. Энциклопедиянинг умумалифбо ҳарфидаги сўнгги 11 жилдининг нашри 2005 йилда якун-ланади. Аини вақтда Ўзбекистон Респу-бликасига бағишланган махсус жилди (12 жилд) ҳам нашр этилади.

ЎЗМЭнинг ҳар бир жилдида 125—130 нашриётҳисоб табоғида материал берилади; 800—1200 атрофида безаклар: рангли ва окқора суратлар, хариталар ўрин олади; 800 дан зиёд муаллифлар, тақризчилар қатнашади.

«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИ-КЛОПЕДИЯСИ» ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЁТИ — кўп жиддли *Ўзбекистон миллий энциклопедияси* (ЎЗМЭ), соҳа эн-циклопедиялари, изоҳли ва кўп тилли луғатлар, маълумотномалар тайёрлаш ва нашр этишга ихтисослашган илмиймаъ-рифий муассаса. Нашриётнинг дастурий йўналиш фаолиятига, шунингдек, ўзбек халқининг бой тарихий, маданий ва адабий меросига, миллий кадриятларга оид, тиббиёт, соғлом авлод, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, жисмоний тарбия ва спорт, туризмга доир илмий, илмийоммабоп, бадий адабиётлар, ўқув дарсликлари ҳамда ўқув қўлланмаларини нашр этиш ҳам қиради. Тошкент шаҳрида жойлашган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 20 мартдаги қарори билан ташкил этилган. Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 11 июндаги қарори асосида нашриётга Аб-дулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти ва Абу Али ибн Сино номи-даги Тиббиёт нашриёти қўшилиши му-носабати билан қайта ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ах-борот агентлиги тизимида.

Нашриётда 11 та илмий тахририят ва бўлим (ЎЗМЭ ушбу жилдининг сарварағи орқасидаги рўйхатга к), шунингдек, ўқув адабиётлари ва тезкор нашрлар тахририяти, спорт ва туризм тахририяти, ишлаб чиқариш, дизайн ва компьютер ва бошқалар хизмат бўлимлари бор. Нашриётга илмийметодик раҳбарликни жамоатчилик асосида ишлайдиган Бош тахир ҳайъати (универсал энциклопедияга) амалга оширади. Унинг таркибига йирик олимлар, жамоат арбоблари, на-шриёт раҳбарлари кирган. Бош тахир ҳайъати ЎЗМЭнинг ғоявий, илмий, тахирий ва бадий даражасини оши-ришда, мақолалар мезонини белгилаш-да, сўзликларни тасдиқлаш, мураккаб ва мунозарали масалаларни ҳал этишда қатнашади, ҳар бир жилд материаллари-ни нашрга тавсия этади.

Нашриёт илмий тахририятлари ҳузурида фан соҳалари бўйича илмиймаслаҳат кенгашлари ҳам тузил-ган. Уларнинг аъзолари Бош тахир ҳайъати аъзолари раҳбарлигида ишлай-ди ҳамда муайян соҳанинг сўзлиги ва мақолаларини кўриб чиқиб, тасдиқлайди.

Нашриёт ўтган давр мобайнида 60 дан ортиқ номда турли фан соҳалари бўйича энциклопедиялар ва изоҳли луғатлар, маълумотномалар, луғатлар, оммабоп китоблар нашр этди. Булар орасида «Ўзбекистон Республикаси», «Тошкент» (рус ва ўзбек тилларида), «Пахтачилик» (2 жли, рус тилида), «Уйрўзгор», «Сало-матлик энциклопедиялари», «Ҳадис» (1—4 жилдлар; 4 марта нашр этилди), «Уйрўзгор», «Болалар энциклопедияси» (3 марта нашр этилди), «Хотин-қизлар энциклопедияси» (3 марта нашр этил-ди), «Иш юритиш» (4 марта нашр этил-ди), «Ислом энциклопедияси», «Буюк ипак йўли» (рус тилида), «Ўзбекистон Республикаси» (рус, ўзбек ва инглиз тилларида), «Ўзбек исмлари изоҳли луғати», «Нефть ва газ бўйича энцикло-педик изоҳли луғат», «Физикадан изоҳли

луғат», «Тилшунослик терминлари изоҳли луғати», «Русчаўзбекчахитойча сўзлашгич», «Ўзбекчаарабча луғат», «Самарқандия», «Термиз тазкираси», «Маънолар махзани» (ўзбек халқ мақолларининг изоҳи) ва бошқалар адабиётлар, ўрта мактаб, касб-хунар коллежлари, тиббиёт мактаблари учун дарсликлар бор. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институти билан биргаликда 4 жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» наشري устида иш олиб борилмоқда. 2004 йилда наشريёт 84 номда, 1429,3 наشريётхисоб табоғида, 942,1 минг нусхада босма маҳсулот чиқарди.

Муроджон Аминов.

ЎЗБЕКИСТОН МУСКАТИ — хўраки ва винобоп узум нави. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Бутуниттифоқ ўсимликшунослик интининг Ўрта Осиё тажриба ст-ясида *Каттақўртн* ва *Александрия мускати* навларини чагиштириб чиқарилган (*АМ. Нееруль, М.С.Журавель*). Тупи кучли ўсади, барги ўртача, тўгарак, сал керрик, пўсти қалин, эддор, сершира, карсиллайди, мускат таъмли. Таркибида 22—25% канд, 4—4,5% кислота бор. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 2900—3000° да 156—160 кунда, сентябр бошларида пишиб этилади. Ҳосилдорлиги 400—450 ц/га. Янгилигида ейлади, сифатли майиз тайёрланади. Новдалари яхши пишади. Совуққа чидами паст (тупи қишда кўмилади). Зараркунандаларга чидамли. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади (яна қ. *Мускат*).

ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ — Ўзбекистон мусулмонларига раҳбарлик қилувчи диний ташкилот. 1943 йил 20 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари курултойида таъсис этилган. Тошкентдаги Бароқхон мадрасасида жойлашган. Бу ташкилот 1992 йилдан Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси, деб юритилган,

1996 йилдан ҳоз. номи билан аталади. У давлатдан ажралган мустақил ташкилот сифатида фаолият юритади. Идора Ўзбекистондаги мусулмонлар ўртасида диний ишларни бошқариб туради, фатволар беради, масжидларга имом-хатиблар тайинлайди, диний ходимлар тайёрлайди. Моддий жиҳатдан мусулмонлардан масжидларга тушадиган хайр-эхсон, ёрдамчи хўжаликлар ва бошқалар ҳисобига таъминланади. Идора раҳбар органи — Олий ҳайъат. Унинг раиси муфтий ҳисобланади. Идоранинг ҳуқуқшунослик, халқаро алоқалар, таълим ва кадрлар тайёрлаш, масжидлар ва фатво бўлимлари бор. Тошкентдаги Имом Бухорий номидаги ислом ин-тида (1971) ва ўнта ўрта махсус ислом билим юрти (шулардан 2 таси хотин-қизлар билим юрти)да кадрлар етиштирилади. Идора муассислигида «Ҳидоят» жур. ва «Ислом нури» газ. нашр этилади. Идора тасарруфидаги «Мовароуннаҳр» наشريёти диний адабиётлар, диний таквим ва бошқаларни чоп этади. Мусулмонлар идораси хорижий мамлакатлардаги кўпгина диний ташкилотлар билан алоқа қилади. Ҳар йили 3,5—4 минг кишининг ҳаж сафарини уюштиришда фаол иштирок этади. Идора ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунга риоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Дин соҳасидаги маънавий-маърифий, таълим ишларини ва фаолиятини янада такомиллаштиришда ижтимоий кўмак ва имтиёзлар бериш тўғрисида»ги 2003 йил 22 авг.даги 364-сон қарорига асосан идора қошида махсус жамғарма ташкил этилди. У ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини асраш, халқимиз, айниқса, ёшларимизни диний ақидапарастлик ва экстремизм хатаридан ҳимоя қилиш, мамлакатимизда ижтимоиймаънавий муҳитни янада соғломлаштириш ҳамда дин соҳасидаги маънавиймаърифий ва

таълим ишларини янада такомиллаштиришга хизмат қилади.

Идорага турли йилларда Эшон Бобохон Абдумажидхон ўғли (1943—1957), Зиёвуддинхон Бобохонов (1957—1982), Шамсуддинхон Бобохонов (1982—1989), Муҳаммадсодиқ Муҳаммаднусоф (1989—1993), Мухторжон Абдуллаев (1993—1997) раислик қилган. Абдурашид қори Бахромов 1997 йилдан раисдир.

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ

Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги муассаса. 1925 йилда Ўрта Осиё Давлат нашриёти негизида Ўзбекистон Давлат нашриёти (Ўздавнашр) номи билан ташкил этилган. Республикада 30-й.ларнинг 2-ярмига қадар барча турдаги адабиётлар Ўздавнашрда чоп қилинган. 2-жаҳон уруши йиллари республикадаги мустақил нашриётлар Ўздавнашрга бирлаштирилган, матбаа корхоналари, китоб савдоси ишлари ҳам унинг ихтиёрига берилган. Ўздавнашр бўлимлари негизида «Ўқитувчи» (1949), Давлат бадиий адабиёт нашриёти (1957), «Медицина» (1958), «Ёш гвардия» (1960) нашриётлари ташкил этилган. 1964 йилдан Ўздавнашр «Ўзбекистон» нашриёти деб атала бошлаган. 2004 йилда «Ўзбекистон», «Меҳнат», «Ўзбланкнашр» нашриётлари, Тошкент матбаа к-ти бирлаштирилиб, «Ў.»н.м.и.у.га айлантирилди. Унинг таркибига болалар нашрлари: «Гулхан», «Фунча» жур.лари, «Тонг юлдузи», «Класс!» газ.лари, «Соғлом авлод», «Зеркало XXI века» газ.лари тахририятлари киритилди (нашриёт тарихи ҳақида яна қ. *Ноширлик*). «Ў.»н.м.и.у. Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Республика ҳукумати қарорларини ва бошқалар расмий материалларни, турли меъёрий ҳужжатларни нашрга тайёрлаб, чоп этади. Шунингдек, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, юридик адабиётларни, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, академик лицейлар ҳамда касб-хунар коллежла-

ри учун дарсликлар, ўқув ва методик қўлланмалар ҳамда бошқа адабиётларни нашр қилади. Таълим ўзбек, рус, тожик, туркман, қирғиз ва қозоқ тилларида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари учун дарсликлар чиқаради. Ўзбек, қардош ва хорижий тилларда илмийоммабоп, бадиий адабиётлар, маълумотномалар, луғатлар, тасвирий санъат маҳсулотлари, фотоальбомлар, буклетлар, проспектлар, календарлар, плакатлар, кўргазмали куроллар, газета-журналлар, шунингдек, халқ истеъмоли моллари босма маҳсулотлари, идора ҳужжатлари, синф журналлари, дастурлар, турли иш қоғозлари (бланклар) ни ҳам чоп этади.

Сўнгги йилларда «Ў.»н.м.и.у. Республика Президенти И. Каримов асарларининг 12 жилдини (ўзбек ва рус тилларида), олий ўқув юртлари талабалари учун Ё. Тўрақуловнинг «Биохимия», Т.А.Саримсоқовнинг «Ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назарияси», З. Салимовнинг «Кимёвий технологиянинг асосий жараёнлари ва курилмалари»нинг 1 ва 2 жиддлари, М.Салоҳиддиновнинг «Математик физика тенгламалари», Н.А.Парпиевнинг «Анорганик кимё», Т. Жўраев ва бошқаларнинг «Олий математика асослари» каби фундаментал дарсликларни, банк тизими фаолияти билан боғлиқ кўп жилдли меъёрий ҳужжатлар тўпламларини нашр этди. «Ў.»н.м.и.у. аҳолига, ташкилот ҳамда муассасаларга ноширликматбаа хизматини кўрсатади.

Босмаҳонасида 2003 йилда замонавий рангли газ.ларни чоп этиш цехи ишга туширилди. Ҳоз. кунда (2005) бу цехда 20 дан ортиқ газ. ва жур. чоп этилмоқда. Уларнинг бир галлик тиражи 500 минг нусхани ташкил этади.

«Ў.»н.м.и.у. 2004 йилда 1737 босма табоқ ҳажмида, 6 млн. 380 минг нусхада китоб, газ., жур. ва бошқалар босма маҳсулотларни чоп этди.

Шомуҳиддин Мансуров.

«ЎЗБЕКИСТОН ОВОЗИ» — ижтимоий-сиёсий газета. Муассиси Ўзбекистон Халқ демократик партияси. Ҳафтада 3 марта, рус тилидаги нашри — «Голос Узбекистана» эса 1 марта чиқади. Дастлабки сони 1918 йил 21 июнда — «Иштирокиюн» («Коммунист») номи билан чиққан. Кейинчалик «Қизил байроқ» (1920), «Туркистон» (1922), «Қизил Ўзбекистон» (1924), «Совет Ўзбекистони» (1964) номларида нашр этилган. 1991 йилдан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда У. Эшонхўжаев, Қамчинбек, К. Алиев, Қ.Сорокин, М. Шермухаммедов, М.Ромиз, М. Ҳасанов, В. Раҳимий, А. Худойбаҳтов, М. Усмонов, Р. Мажидий, А. Ўразаев, Р. Абдурахмонов, С. Азимов, О. Абдурахмонов, С. Ражабов, Ҳ.Ғуломов, Ш. Рашидов, М. Қориев, Л.Қаюмов, Ў. Усмонов, Р. Раҳмонов, Ш. Убайдуллаев, А. Суюн ва бошқалар муҳаррирлик қилган.

Ўзбек адабиёти ва журналистикасининг улкан намоёндалари — Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Собир Абдулла, Зулфия ва бошқалар ўзларининг илк ижодларини шу газ. саҳифасида эълон қилганлар.

Ҳаётнинг барча соҳаларида бошланган ислохотлар моҳиятини очиб бериш, истиқлол сиёсатини халқ қалбига олиб кириш, янгича онг, янгича тафаккурни шакллантириш, мустақиллик мафкурасини яратиш — газ.нинг асосий вазифасидир. Сиёсат, маънавият ва маърифат, парламент ва ҳуқуқ, ижтимоий ҳаёт ва иқтисодиёт, экология ва сихатсаломатлик, спорт ва ҳарбий ватанпарварлик, ҳатлар ва оммавий ишлар ҳамда тижорат бўлимлари бор. Мамлакатнинг барча вилоятларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам ўз муҳбирларига эга. Адади 10000 (2005). Бош муҳаррири Сафар Остонов (2002 йилдан).

Намоз Саъдуллаев.

ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА АКАДЕМИЯСИ — ишчилар фтлари, техникумлар учун умумий фанлардан дарс берадиган педагог кадрлар тайёрлаган олий ўқув юрти. 1929/30 ўқув йили Самарқанддаги Ўзбекистон олий пед. институти негизида ташкил этилган. И.т. ишлари ва олий мактаблар учун кадрлар тайёрлашни ривожлантириш мақсадида 1931 йил январда академия ҳузурида аспирантура очилган. 1933 йил 173 ўқитувчи, жумладан, 15 проф., 40 доцент, 70 ассистент ишлаган. Булар орасида *Б.Л.Вяткин*, *П. Солиев*, *Фитрат*, *Отажон Ҳошим* каби машҳур проф.лар бўлган. *И.М.Мўминов*, *А.М. Баҳовуддинов*, *С. Умаров*, *А. Тўлаганов* каби олимлар, *Ойдин*, *Амин Умарий*, *Уйғун*, *Ҳамид Олимжон* каби ёзувчилар шу академияда таълим олган. Ў.п.а. асосида 1933 йил Ўзбекистон давлат ун-ти (ЎЗДУ) ташкил этилди (қ. *Самарқанд университети*).

ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ — қ. *Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти*.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ, Ўзбекистон — Ўрта Осиёнинг марказий қисмидаги давлат (бу ҳақда ЎЗМЭнинг 12-жилдига қаранг).

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АМАЛИЙ САНЪАТИ МУЗЕЙИ — маданий-маърифий, илмий муассаса; 1937 йилда Тошкент шаҳрида очилган муваққат хунармандлик кўرғазмаси заминида амалий санъат (хунармандчилик) музейи ташкил қилинган. 1960—97 йилларда Ўзбекистон Маҳаллий саноат вазирлиги таркибида бўлиб, «Ўзбекистон амалий санъат асарлари доимий кўрғазмаси» деб аталган, 1997 йилдан ҳоз. номида ҳамда ЎзР Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ихтиёрида. Музейда экскурсиялар, кўрғазмалар, хазина, илмий методика бўлимлари, кутубхона

(интернет тармоғига уланган) бор. Музей хазинасида 19-асрнинг 1-ярмидан то hoz. кунгача бўлган даврда ўзбекистонлик усталар томонидан яратилган амалий санъат дурдоналари ииғилган. Уларни бадий жиҳатдан 3 гуруҳга ажратиш мумкин: қадимий анъаналарда яратилган, ҳар бир ҳудуднинг ўзига хослигини акс эттирган санъат асарлари; 20-аср 2-ярмидан халқ усталари анъанавий услубни йўқотмаган ҳолда ўз ижоди билан ривожлантириб яратилган санъат асарлари; бугунги кун амалий санъат тараққиётидан келиб чиқиб замонавий санъат талаблари даражасида яратилган етук санъат асарлари. Улар 20 номдаги (кулоллик, чиннисозлик, шишасозлик, каштадўзлик, дўппи, матога гул босиш — читгарлик, бадий мато, миллий кийим, гиламчилик, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик, локли миниатюра, заргарлик, кандакорлик, пичоқчилик ва бошқалар) тўпламда сақланади ва музей экспозицияси ҳам шу номлар бўйича намойиш этилади. Музей илмий муассаса сифатида амалий санъат бўйича кенг кўлама илмий текшириш ишлари олиб боради, буюмларни сотиб олади, илмий ёритади, экспозицияларида намойиш этади, буклет, каталоглар нашр этади, кўргазмалар, экскурсиялар, илмий анжуманлар уюштиради.

Музей 1938 йилдан 19-аср охирида бунёд этилган чор Россиясининг дипломати А.А.Половцевнинг собиқ саройида жойлашган. Бинонинг ўзи ҳам халқ меъморлиги ва безак санъатининг нодир намунасидир. Уни қуриш ва безашда Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива ва бошқалар шаҳарлардан келган усталар қатнашган, бино ганч ва ёғоч ўймакорлиги, наққошлик билан жозибадор безатилган. Марказий хона (собиқ меҳмонхона) шифти кундал услубида безатилган бўлиб, уста О. Қосимжонов наққошларга бошчилик қилган, қошинларини риштонлик кулол уста Абдулла ишлаган. Хонадаги 2 камин безаклари шифт ва девор нақшлари билан уйғун, 2 тоқча ва меҳроб безагини яратишда тош-

кентлик уста Т.Арслонқулов қатнашган. Хонанинг юқоридаги эшигидан бошқа хона (собиқ истироҳатхона)га ўтилади, бу хона ҳам нафис безатилган. Бинонинг бошқа хоналарида безак кам; 1961 йилда Т.Тўхтаўжаев бошчилигида таъмирланган. 1970 йилда музейга қўшимча 2 қаватли бино қурилган. Меъмор У. Абдуллаев, М. Илҳомов лойиҳалари асосида ва улар раҳбарлигида музей биноси реконструкция қилинган; 80—90-й.ларда расом Ч. Аҳмаров марказий хона деворларини амалий санъат мавзюидаги миниатюра асарлари билан безаган.

Музей ҳақида «Ўзбектелефильм»да «Амалий санъат музейи» (2003), «Амалий санъат музейи экспозициялари бўйлаб саёҳат» (2004) фильмлари ишланган.

Ад.: Ўзбекистон халқ амалий санъати, 2 жилдди, Т., 2004.

Турғун Дўсмаев.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БОШ ПРОКУРАТУРАСИ — прокуратура органларининг ягона марказлаштирилган тизими. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари тўғрисида» 1992 йил 8 янв. фармони асосида иттифок қарамоғидаги Ўзбекистон ССР прокуратураси Ўзбекистон Республикаси прокуратурасига айлантирилиши тартибда ташкил этилган.

Ўзбекистон прокуратура органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият юритиш тартиби, шунингдек, ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида (118—120-моддалар), «Прокуратура тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1992 йил 9 дек.) да белгилаб берилган. «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири (2001 йил 29 авг.) асосида Ўзбекистон Республикаси прокуратураси Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасига айлантирилган.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг тизимини Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри прокуратуралари, туманлар ва шаҳарлар прокуратуралари, вилоят прокуратураларига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокуратураси, Ўзбекистон Республикаси Транспорт прокуратураси, туман прокуратураларига тенглаштирилган ҳарбий округлар, ҳудудий ҳарбий, транспорт ва ихтисослаштирилган прокуратуралар ташкил этади. Бош прокуратура ҳузурида Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ҳисобдордир. Бош прокурор, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига кўра, *қонунчилик ташаббуси* ҳуқуқига эга. Бош прокуратурада Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори (раис), унинг 1-ўринбосари, ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, прокуратура органларининг бошқа ходимларидан иборат таркибда ҳайъат тузилади. Ҳайъатнинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини Ўзбекистон Республикаси Президенти тайинлайди ва уларни лавозимдан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Ўзбекистон Ре-

спубликаси Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади. Қуйи прокурорларни лавозимга Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори тайинлайди ва бўшатади. Қорақалпоғистон Республикаси прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан лавозимга тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 9 дек. қарори билан тасдиқланган Низомга кўра, прокуратура ходимларига махсус унвонлар таъсис этилган. Ҳақиқий ҳамда 1, 2 ва 3 даражали Давлат адлия маслаҳатчиси унвонлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан берилади. Турли даражадаги адлия маслаҳатчиси ва юрист унвонларини ходимнинг ишчанлик ва шахсий фаизлатларини ҳисобга олиб, эгаллаб турган лавозимга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори беради.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг «Қонун ҳимоясида» жур. (1996 йил апр.дан) ва «Ҳуқуқ» газ. (1997 йил 27 авг.дан) нашр этилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ — Ўзбекистон Республикаси ҳукумати; ижро этувчи ҳокимиятнинг марказий органи. Қароргоҳи — Тошкент шаҳрининг Мустақиллик майдонидаги Ҳукумат уйи. Вазирлар Маҳкамасининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20-бобида ва «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида» (1993 йил 6 май; янги тахрирда 2003 йил 29 авг.)ги қонунда белгиланган. Конституцияга кўра, Вазирлар Маҳкамаси иқтисодийнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди. Вазирликлар, давлат қўмиталари,

идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида: иқтисодий, ижтимоий-маданий жараёнларни бошқаради; мулкчиликнинг барча шакллари уйғунлаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодий-монополиялаштиришдан чиқариш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий механизмини ишга солиш асосида эркин тадбиркорлик учун шартшароитлар яратади; хўжалик юретишнинг янги шакллари барпо этишга ва мустаҳкамлашга қўмаклашади; Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш чоратадбирларини кўради; ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорининг белгиланган кафолатларини ҳамда ижтимоий таъминот даражасини таъминлаш чоратадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади; Республика бюджетини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш истиқболларини ва энг муҳим дастурларини ишлаб чиқади ва уларнинг ижросини ташкил этади, бошқарув тузилмасини такомиллаштириш тўғрисидаги таклифларни ишлаб чиқади; фан ва техникани ривожлантириш чоратадбирларини амалга оширади; фуқароларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш, уларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини таъминлаш чоратадбирларини кўради; соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди, маданиятнинг ривожлантиришга қўмаклашади; Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлигини ва мудофаа қудратини ошириш, давлат чегараларини қўриқлаш, жамоат тартибини сақлаш тадбирларини амалга оширишга қўмаклашади; республика ва халқаро аҳамиятга эга бўлган йирик экологик дастурларни амалга ошириш борасидаги ишларни мувофиқлаштиради; йирик авариялар ва фалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини

тугатиш чоратадбирларини кўради; Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакиллигини таъминлайди, ҳукуматлараро шартнома ва битимлар тузади, уларни бажариш чоратадбирларини кўради; ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик соҳасида раҳбарликни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раисларидан иборат.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича қиради.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилади. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиغا биноан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Бош вазири тақдимиغا биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавоб беради, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди.

Вазирлар Маҳкамаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Вазирлар Маҳкамаси ваколатига қирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишга, унинг мажлисларида раислик қилишга, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини ҳамда Бош вазир фармойишларини бекор қилишга ҳақли.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президен-

ти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида жавобгардир. Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 14 февдаги 62сонли қарори билан тасдиқланган Вазирлар Маҳкамасининг Регламентида белгиланган. Вазирлар Маҳкамасининг иши чораклик режаларига мувофиқ олиб борилади.

Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида давлат бошқаруви, хўжалик ва ижтимоиймаданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади. Вазирлар Маҳкамасининг мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида 1 марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати фаолият кўрсатади. Бош вазирнинг қарорига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси Раёсати таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин. Шошилиш масалаларни муҳокама қилиш зарурати тутилганда Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсатининг навбатдан ташқари мажлислари ўтказилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Бош вазир ҳар ҳафтада Бош вазир ўринбосари, Ахбороттаҳлилий бошқармаси бошлиғи ва Аппарат раҳбари иштирокида кенгашлар ўтказида, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириқлари бажарилишини уюштириш масалалари, ҳукумат аппаратининг кундалик фаолияти муҳокама қилинади.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги конун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Давлат ва хўжалик бошқарувининг айрим масалалари бўйича таклифлар тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг айрим топшириқларини бажариш учун Вазирлар Маҳкамасининг муваққат комиссиялари ва бошқа ишчи органлари тузилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларини тайёрлаш, тегишли қарорлар лойиҳаларини, таҳлилий, ахборот ва бошқалар материалларни тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг бажарилишини мунтазам равишда текшириб бориш учун Вазирлар Маҳкамаси Аппарати фаолият кўрсатади. Қуйидаги Ахбороттаҳлил департаментлари Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг асосий таркибий бўлинмалари ҳисобланади: Иқтисодиётдаги таркибий ислохотлар йиғма ахбороттаҳлил департаменти; Агрорасаноат ва сув хўжалиги комплекслари масалалари ахбороттаҳлил департаменти; Коммунал соҳа, транспорт, капитал қурилиш ва қурилиш индустрияси масалалари ахбороттаҳлил департаменти; Ёкилғиэнергетика комплекси, кимё, металлургия ва машинасозлик масалалари ахбороттаҳлил департаменти; Истеъмол товарлари ва савдо комплекси масалалари ахбороттаҳлил департаменти; Ахборот тизимлари ва телекоммуникациялар масалалари ахбороттаҳлил департаменти; Таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий муҳофаза масалалари ахбороттаҳлил департаменти ва Ташқи алоқалар масалалари ахбороттаҳлил департаменти. Вазирлар Маҳкамаси аппарати ишини Вазирлар Маҳкамаси аппарати раҳбари мувофиқлаштириб боради. Аппарат раҳбари ўз мақоми бўйича Бош вазир ўринбосарига тенглаштирилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан вазифасига тайинланади ва бўшагилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Халқ сўзи» — «Народное слово» газ.ларининг ҳаммуассиси

(ушбу газ.лар айна вақтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси газ.лари ҳисобланади), «*Правда Востока*» газ.нинг муассисидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси биноси — Тошкент шаҳрининг *Мустақиллик майдонида* (1968, меъмори Б. Мезенцев ва б.; муҳандиси В. Кричевский ва бошқалар). 7 қаватли бино темирбетон блоклардан тикланган, 1 қавати V шаклидаги устунлардан иборат; тарзидаги вертикал чизиқлар феруза ранг девор йўллари билан бинога улғуворлик бахш этган. 1999 йил фев.да содир бўлган қўпоровчилик вақтида шикастланган бино 2000 йилда таъмирланди. Таъмирлашда бинони мустаҳкамлаш, «*Ҳукумат уйи*» талабига мос янги меъморий ечимини ҳал этишга аҳамият берилди. Бинонинг янги кўриниши кўркам, салобатли ҳамда вазмин: очиқ қолдирилган 1 қавати қизил мрамор девор билан беркитилди; асосий кириш эшиги устидаги том чизиғидан чиқиб юқорига кўтарилган ойна деворда республика герби ва байроғи ўрнатилди. Бинонинг тилла ранг ойналари сиртларига ишлатилган гранитлар пойдевор сиртидаги қопламалар билан уйғун. Бинонинг ички қисми ҳам қайта таъмирланди, хоналар пардозланиб улғувор кўринишга эга бўлди (ганчкорлик ишларида М. Султонов, Мирвоҳид Усмонов ва бошқалар; наққошлик ишларида А. Каримов ва бошқалар усталар иштирок этган). Бинонинг ички ҳовлиси пирамида шаклидаги махсус шаффоф ойнали том билан ёпилиб «қишқи боғ» тусини олган. Бино майдондаги бошқа иншоотлар билан уйғунликда мажмуа ҳосил қилади, атрофи кўкаламзорлар, гулзорлар билан сўлим масканга айлантирилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЛМИЙ-ОММАБОП ВА ХУЖЖАТЛИ ФИЛЬМЛАР КИНО-СТУДИЯСИ — қиска ва тўламетражли, хужжатли, хроникал, илмийоммабоп фильмлар ишлаб чиқарувчи киностудия.

1934 йил республика кинохроника студияси сифатида ташкил бўлган. 30-й.лардан 1960 йилгача турли киногўплам, киножурналлар, жумладан, ойлик киножурнал ва махсус тематик фильмлар ишланган. Махсус фильмлар бирор муҳим воқеа ва саналарга бағишланган. Д. Яшин, В. Усова, Д. Демуцкий, Ш. Зоҳидов, М. Қаюмов, О. Турсунов, А. Саидов, О. Раҳимов, М. Краснянский, А. Иброҳим, А. Умаров ва бошқалар энг фаол ижодкорлар бўлган. «Колхоз тўйи», «Гулсара», «Ўзбек адабиёти ва санъатининг Москвада ўтган декадаси» каби фильмлар республика хужжатли киносининг дастлабки фильмконцерт жанри намунапаридир.

Уруш йиллари республика кинохроникаси ва хужжатли кино намуналари ғоявий мавзу йўналишига кўра ҳарбий ватанпарварлик, сафарбарлик ва фронтга ёрдам масалалари билан боғлиқ бўлиб, давр хужжати сифатида қимматлидир, ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётни, кино санъати тарихини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. 1949 йил республика кинохроника студияси тугатилди. «Ўзбекфильм» қошида кинохроника сектори тузилиб, у хужжатли ва хроникал фильмлар ишлаб чиқариш билан шуғулланди. 1961 йил Ўзбекистон илмий-оммабоп ва хужжатли фильмлар киностудияси номи билан мустақил киностудия сифатида ажралиб чиқди. 1996 йилдан ҳоз. номда. 1968 йил Қорақалпоғистонда Нукус филиали ташкил топди. Киностудия Бутуниттифоқ Кинематография институти (ВГИК) ни тугатиб келган кадрлар билан мустаҳкамланди. Т. Нодиров, Н. Отауллаева, Л. Файзиев, Д. Салимов, А. Бобожонов, Б. Музаффаров ва бошқалар шулар жумласидан. «Ўзбекистонимизга келинг», «Уззу кун шамол» (Лейпциг халқаро кинофестивалининг «Кумуш кабутар» совринини олган), «Паранжи» (шу фестивалнинг «Олтин кабутар» соврини), «Бобо» (Краков халқаро кинофестивалининг «Кумуш аждар» соврини), «Ўн уч қадирғоч», «Мирзачўл», «Аскар фронтдан қайтди»,

«Фронтчи киз», «Бўри» (Португалиянинг Сантарема халқаро кинофестивалининг «Кумуш барг» соврини), «Интурист кеча, бугун, эртага» каби фильмлари билан жаҳонга юз тутди.

90-й.ларнинг дастлабки йилларида фильм ишлаб чиқариш бирмунча камайди. Аммо 1996 йил «Ўзбеккино» давлат акционерлик компанияси ташкил этилгач, киностудия шу ташкилот тизимида яна фаол ишлай бошлади. Киностудияда бир йилда 40 дан ортик турли жанр ва мавзуда фильмлар яратилади. Бундан ташқари, халқ таълими вазирлиги ва турли ташкилотларнинг буюртмаларига биноан ҳам фильмлар ишлаб чиқарилади. Мустақиллик ўзбек ҳужжатли киночилари учун авваллари норасмий тарзда тақиқланган бир қанча мавзуларни ёритиш имконини берди. Айни шу йилларда «Истиклол фидойилари» рукни ташкил қилинди ва «Бехбудий», «Фитрат», «Мунавваркори Абдурашидхон», «Саид Ахрорий», «Истиклолнинг буюк йўли», «Абдулла Қодирийнинг юрган йўллари» (ҳаммасининг режи Ф.Шодмонов), «Чўлпон» (режи Ш. Махмудов) каби ҳужжатли фильмлар яратилди. Айниқса, киностудия ижодкорлари томонидан яратилган «Рух» (реж. Б. Музаффаров), «Қорақўл», «Қоғоз уйча», «Улар Германияда ўқиган эдилар» (Ш. Махмудов), «Ташналик» (Т.Юнус) ва бошқалар фильмлар турли фестиваллар совринига сазовор бўлди. Миллий кадрятларимизни халқ оmmasига янада кенг таништириш мақсадида «Аҳмад Яссавий» (реж. Ж. Қосимов), Аҳмад Фарғонийга бағишланган «Иккинчи умр» (Ж.Исҳоқов), «Ал-Бухорий» (Ф.Файзиев), Маргинийга бағишланган «Фикҳ оламининг султони» (Х.Валиев) каби фильмлар ишланди.

Студияда Ф.Шодмонов, Х.Валиев, У.Ортиқов, Ж.Исҳоқов, А.Тўлаганов каби тажрибали киноҳужжатчилар қатори А.Дадашев, М.Каримов, Р. Ҳуснутдинов, М.Абдуллаев каби ёшлар фаолият кўрсатмоқдалар. Шунингдек, Ш. Аб-

босов, Р.Ботиров, С. Назармуҳамедов, А.Акбархўжаевлар ҳар йили ҳужжатли киноvideофильмлар яратмоқдалар.

Тоир Юнусов, Зухра Пулатова.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАРКАЗИЙ БАНКИ** — қ. *Марказий банк.*

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
СИ МИЛЛИЙ КИТОБ ПАЛАТАСИ** — Ўзбекистондаги библиография ва матбаа статистикаси соҳасидаги марказ. 1926 йил 3 янв.да Самарқандда ташкил этилган. 1934 йилдан Тошкентда. Ў.Р.м.к.п. (МКП) матбуот статистикаси материалларини тайёрлайди, республикада нашриётчиликнинг ривожланишини баҳолайди, уни режалаштиришга ёрдам беради. Республикадаги барча нашриёт ва нашриёт ҳуқуқига эга бўлган ташкилотлар маҳсулотини қабул қилади, уларнинг статистикаси билан шуғулланади, барча китоблар, шунингдек, жур. лар, тўплам ва газ.лардаги асосий материаллар библиографиясини тайёрлайди, матбаа нашрларининг халқаро стандарт белгиларини жорий этиш ва миллий матбаа архивини ташкил этиш билан шуғулланади.

МКП таркибида назорат нусхасини қабул қилиш ва матбуот статистикаси, кундалик библиография, библиографик маълумотномалар, каталоглар, матбаа архиви каби тармоқлар мавжуд. 1927 йилдан республикадаги матбуот нашрларининг мажбурий нусхасини олиб, улар асосида илмий библиография, матбуот статистикасини амалга оширади. МКП 1969 йилдан ўзбек тилида, 1971 йилдан рус тилида алифбо ва систематик каталоглар ёрдамида турли библиографик маълумотномалар тайёрлайди. 1928 йилдан «Ўзбекистон матбуоти солномаси» ва унинг таркибида 3 ойда 1 марта «Танқидий мақолалар солномаси», «Тасвирий санъат асарлари солномаси», «Вақтли нашрлар солномаси» ва бошқалар нашр этилади.

МКП 1976 йилдан Ўзбекистонда (1920 йиллардан) чоп этилган китоблар библиографиясини тайёрлаб, китоб ҳолида нашр қилишга киришиб, 30 жилдли китоблар солномасини тайёрлади. Шу билан бирга, турли соҳаларга оид ўнлаб махсус нашрлар ҳам ўқувчиларга тақдим этилди. Жур. материаллари, газ. мақолалари солномалари ҳам оймаой нашр этиб борилади. Миллий матбаа библиографияси электрон шаклда ҳам тайёрланмоқда.

МКПнинг архив фондида қарийб 80 йил давомида Ўзбекистонда чоп этилган 3 млн. 230 минг саклов бирлигидан иборат босма нашрлар мужассам. МКП библиография назарияси ва методикаси бўйича илмийметодик ишлар олиб боради. Ҳар йили архив фондига Ўзбекистондаги нашриётлар чоп этаётган мингдан ортиқ китоб, шунингдек, 110 номдаги жур. ва бюллетенларнинг, 510 дан ортиқ номдаги газ.нинг ҳар бир сони кўшиб борилади. МКП 2002 йилга қадар Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузурда иш юритган, кейин эса Ўзбекистон миллий кутубхонаси таркибига ўтказилган.

Зухриддин Исомиддинов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ — Ўзбекистон парламенти, олий давлат вакиллик, қонун чиқарувчи органи. Дастлаб бир палатали парламент сифатида ташкил этилган ва фуқароларнинг умумий, тенг, тўғридантўғри сайлов ҳуқуқи асосида шакллантирилган. 1 қақриқ Олий Мажлис кўп партиялилик асосда 3 турда — 1994 йил 25 дек., 1995 йил 8 ва 22 янв. да бўлиб ўтган сайловларда сайланган ва 1995—99 йилларда фаолият кўрсатган. 2қақриқ Олий Мажлисга сайловлар 1999 йил 5 ва 19 дек.да бўлиб ўтган ва у 2000—2004 йларда фаолият кўрсатган. Бир палатали парламент 250 депутатдан иборат бўлиб, у ишлаган даврда 10 та кодекс, иккита миллий дастур, 240 та қонун, 468 та қарор қабул қилинган, қонун ҳужжатларига 1573 та қўшимча ва

ўзгартиришлар киритилган. Бу йилларда парламент, ўз конституциявий ваколатларига асосланиб, демократик жамиятнинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, бозор иқтисодиёти принципларини ривожлантириш бўйича муайян ишларни амалга оширди. Қонунчилик, давлат бошқаруви, ўтиш даври муаммоларини ечишда муайян тажрибага эга бўлди. 2002 й: 27 янв.да ўтказилган референдумда икки палатали парламентни тузиш масаласи Ўзбекистон халқи томонидан қўллабқувватланди. 2004 йил 26 дек. ва 2005 йил 9 янв.да Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига, 2005 йил 17—20 янв.да Олий Мажлис Сенатига сайловлар бўлиб ўтди ва Олий Мажлис 2 палатадан — Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенат (юқори палата)дан иборат қилиб шакллантирилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий принциплари тўғрисида» (2002 йил 4 апр.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» (2002 йил 12 дек.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида» (2002 йил 12 дек.)ги Конституциявий қонунлар, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида» (2003 йил 29 авг.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида» (2003 йил 29 авг.) каби қонунлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатаси ҳудудий, бир мандатли сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланадиган 120 депутатдан иборат. Қонунчилик палатаси депутатлари умумий, тенг ва тўғридантўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик па-

латаси бўлиб, Сенат аъзолари (сенаторлар)дан таркиб топади. Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — 6 кишидан сайланади. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли кўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Сенатнинг 16 нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳар иккала палатанинг ваколат муддати — 5 йил. Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига 25 ёшга тўлган ҳамда камида 5 йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг, вилоят, туман, шаҳар давлат ҳокимияти вакиллик органининг 25 ёшга тўлган ҳамда камида 5 йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган депутати Сенат аъзоллигига сайланиш учун номзод бўлиши мумкин.

Ўзбекистон парламенти кенг, кўп қиррали ваколатларга эга. У ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципига асосланиб, давлатнинг бошқа идоралари билан ҳамкорлик қилиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Қонунчилик, давлат бошқарувининг муҳим масалаларини кўриб чиқишда ва ҳал этишда иштирок этади, давлат бюджетини тасдиқлайди, парламент назоратини амалга оширади ҳамда қатор давлат органларини шакллантиришда қатнашади. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади. Қонунчилик

палатаси таркибида қуйидаги депутатлар фракциялари: Ўзбекистон Либералдемократик партияси депутатлар фракцияси, Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси депутатлар фракцияси, Ўзбекистон «Адолат» социалдемократик партияси депутатлар фракцияси (бу уччала фракция «Демократик блок»ка бирлашган), Ўзбекистон Халқ демократик партияси депутатлар фракцияси, Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси депутатлар фракцияси фаолият олиб бораёпти. Қонунчилик палатаси депутатлари профессионал, доимий асосда ишлайди. Сенатда доимий асосда ишловчи сенаторларнинг сони сенаторлар умумий сонининг 1/4 игача бўлган миқдорда белгиланган.

Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси Спикер ва унинг ўринбосарларини, Олий Мажлиснинг Сенати эса Сенат раиси ва унинг ўринбосарларини сайлайди.

Парламентнинг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, қоида тариқасида, сентябрнинг 1-иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача иш қунига қадар ўтказилади. Сенат мажлислари заруратга қараб, лекин йилига камида 3 марта ўтказилади. Қонунчилик палатаси ва Сенат мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош Вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари, Бош прокурори, Марказий банк бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин. Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат раиси, Сенат ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин. Қонунчилик палатаси ва Сенат алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар. Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг кўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи си-

ёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Парламентнинг Қонунчилик палатаси ва Сенати фаолиятини самарали ташкил этиш, қўмиталар ишини мувофиқлаштириб бориш, кун тартиби бўйича таклифлар тайёрлаш, қонунларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни ташкил этиш мақсадида уларнинг таркибида Кенгашлар тузилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатаси ўз ваколатлари муддатига тегишинча депутатлар ва сенаторлар орасидан қўмиталарни сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг қўмиталари (2005)

Бюджет ва иқтисодий ислохотлар масалалари қўмитаси;

Қонунчилик ва судҳуқуқ масалалари қўмитаси;

Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси;

Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;

Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси;

Саноат, қурилиш ва савдо масалалари қўмитаси;

Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология қўмитаси;

Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;

Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси;

Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитаси.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг қўмиталари (2005)

Бюджет ва иқтисодий ислохотлар масалалари қўмитаси;

Қонунчилик ва судҳуқуқ масалалари қўмитаси;

Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;

Ташқи сиёсат масалалари қўмитаси;

Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;

Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология қўмитаси.

Қонун лойиҳаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар томонидан дастлаб Қонунчилик палатасига киритилади. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенатга юборилади. Сенат эса қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Агар қонун лойиҳаси Сенат томонидан рад этилса, у Қонунчилик палатасига қайтарилади. Парламентнинг юқори ва қуйи палаталари ўртасида юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида келишув комиссияси тузиши мумкин. Олий Мажлис Сенати томонидан маъқулланган қонун 10 кун ичида Президентга имзолаш учун юборилади. Президентнинг қонунни имзолаш муддати 30 кун этиб белгиланган. Республика Президенти қайтадан муҳокама қилиш ва овоз беришни ўтказиш учун қонунни ўз эътирозлари билан парламентга қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда Олий Мажлисининг иккала палатасида ҳам учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан маъқулланса, қонун Президент томонидан 14 кун ичида имзоланиши керак. Қонун белгиланган тартибда эълон қилиниши лозим.

Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзолари ўз ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас. Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзолари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нашрлари: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси», «Халқ сўзи» — «На-

родное слово» газеталари.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси парламентлараро ҳамкорликни кенг йўлга қўйган. МДХ давлатлари ва бошқа ривожланган хорижий мамлакатлар парламентлари билан шартномалар тузилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Европа Иттифоқи Комиссиясининг «Ўзбекистонда демократиялаштириш жараёнининг ривожланишига қўмаклашиш» ва «Ўзбекистонда демократик ислохотларни янада кучайтириш» лойиҳалари муваффақиятли бажарилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Тошкент шаҳрининг Халқлар дўстлиги проспектидаги бинода, Сенат эса Мустақиллик майдонидаги бинода иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси биноси мужассамоти ечимида меъмор маъмурий жамоат биноларига хос мумтоз услубдан фойдаланган. Бино тарҳи мурабба шаклида (86x86 м), устунлар қатори билан қамраб олинган, устунлар бошасига барглари гулдастаси ишланган. Бино тарзлари тилла ранг яхлит ойналар билан қопланган, ойнаванд девор тепадан пастга тушгунча 3 марта ичкарига киритилиб ўзига хос кўриниш касб этган. Бино феруза ранг гумбаз (бал. 11,5 м, диаметри 34,5 м) билан ёпилган, гумбаз устига анъанавий тожсимон ойнаванд туйнук ишланган. Бино атрофидаги оқ устунлар феруза гумбаз ҳамда тилла ранг ойналар билан уйғунликда бинога кўркамлик, салобат бахш этган. Бинонинг 500 ўринли мажлислар зали айлана шаклидаги амфитеатр услубида ҳал этилган (Президиум ва нотиклар минбари ҳам бўлиналарнинг бирига жойлаштирилган), залнинг галереяли 2ярусидан меҳмонлар ва оммавий ахборот вакилларига жой ажратилган. 1,2 ва 3қаватларда иш хоналари, парламент гуруҳларининг мажлислари учун кичик заллар жойлашган. Бино ички безакларида ёғоч ўймакорлиги (С. Раҳматуллаев, Ҳ. Одилов, Ҳ. Ғаниев, М. Иброҳимова), ганчкорлик (М. Султонов, Мирвоҳид

Усмонов, А.Пўлатов, М. Қосимов ва бошқалар), наққошлик (Х. Нуралиев, 3. Болтабоев ва бошқалар)дан маҳорат билан фойдаланилган (айниқса, гумбаз ости нақшлари жозибадор), миниатюра расмлар билан зийнатланган (Ғ. Камолов, Х. Назаров, Ф. Раҳматуллаев).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг биноси — 2005 й собиқ Ҳукумат уйи биноси ўрнида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан бунёд этилди. Бино 3 қисмдан ташкил топган: марказий кириш қисми ва унинг икки ёнидаги ўнг ва чап қанотлардан иборат, 4 қаватли қилиб қурилган, шунингдек ер ости қавати ҳам эга. Марказий қисми ҳашаматли 4 та устунда жойлашган 3 та ички гумбазли пештоқдан ташкил топган, пештоқ орқали кенг ва ёруғ миёнсарой (вестибюль)га кирилади, миёнсарой айлана шаклидаги салобатли мажлислар зали билан боғланган. Миёнсаройнинг тепасидаги қаватда кичик мажлислар заллари жойлашган. Бинонинг чап қанотида сенаторлар иш хоналари, қабулхоналар, Конституцион суд ишчи хоналари ҳамда Ҳисоб палатаси ишхоналари ва заллари жойлашган. Бинонинг ўнг қанотини сенаторларнинг ишхоналари, сақланиб қолган ва таъмирланган «Баҳор» концерт зали учун машқ заллари ва бошқалар қўшимча хоналар эгаллаган. Бинонинг ички ва ташқи пардозларида маҳаллий ва замонавий ашёлардан тайёрланган миллий меъморий безаклар ишлатилган. Ички безакларда ганчкорлик (М. Усмонов, А. Пўлатов, Х.Азизов ва бошқалар), наққошлик (А.Каримов ва бошқалар), тоштарошлик (хайкалтарош Р. Бузруков ва бошқалар) маҳорат билан қўлланилган; намоёнлар (В.И.Бурмакин, Р.Худойбергандов ва бошқалар), *гобелен* (А. Икромжонов эскизи) ва бошқалар билан зийнатланган. Бино Мустақиллик майдонидаги иншоотлар ва кўкаламзорлар, фавворалар билан ажойиб уйғунликда, Анҳор бўйига туташган томонидаги худудда сўлим маъсқан ҳосил қилинган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ СЕНАТИ —
к. *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси.*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ МАЖЛИСИНИНГ
ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ — к.
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ СУДИ — Ўзбекистон фуқаролик, жиноий ва маъмурий суд ишларини юриштириш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи. Олий суднинг ташкил этилиши ва унинг фаолият кўрсатиши масалалари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (110-модда), «Судлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрири, 2000 йил 14 дек.), Фуқаролик процессуал ва Жиноятпроцессуал кодекслари нормалари, шунингдек, қонунчиликнинг бошқа ҳужжатларида белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий судлари, вилоятлар, шаҳарлар, туманлараро, туман судлари ва ҳарбий судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Олий суд ишларни I инстанция суди сифатида ва назорат тартибида кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Олий суд раиси, унинг I-ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов хайъатлари раислари, Олий суд судьяларидан иборат. Ўзбекистон Республикаси Олий судига қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи берилган.

Ў.Р.О.с. Олий суд Пленуми, Раёсати, Фуқаролик ишлари бўйича судлов хайъати, Жиноят ишлари бўйича судлов хайъати, Ҳарбий хайъат таркибида иш олиб боради. Олий суд Пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, 4 ойда 1 марта чакирилади ҳамда Олий суд судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси олий судларининг раисларидан иборат таркибда иш олиб боради. Олий

суд Пленуми ишларни назорат тартибида кўради, суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради, Олий суд раисининг тақдимномаларига биноан, Олий суд Раёсатининг таркибини, судлов хайъатларининг таркиби ва раисларини тасдиқлайди. Олий суд Раёсати Ў.Р.О.с. судьяларидан белгиланган миқдорда тузилади. Олий суд Раёсатининг мажлислари ҳар ойда камида 1 марта ўтказилади. Олий суднинг судлов хайъатлари ишларни I инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради, суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади, суд статистикасини таҳлил қилади ва х.к. Олий суд раиси, раис ўринбосарлари, судьялари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан 5 йил муддатга сайланади.

Ў.Р.О.с. «Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси» (1989 йилдан ўзбек ва рус тилларида), Олий суд Пленуми қарорлари тўпламини нашр этади. «*Куч — адолатда*» газ.нинг муассиси ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ
ФАОЛИЯТ МИЛЛИЙ БАНКИ, Ўзмилий банк — йирик кредитмолия муассасаси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 7 сентябрдаги Фармонида кўра ташкил этилган. Бош идораси Тошкент шаҳрида. Муассиси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Банк Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг халқаро молия бозорларидаги агенти ҳисобланади. Республиканинг барча вилоят марказларида ва Қорақалпоғистонда вилоят бўлимлари бор. Марказий операция бўлими, Тошкент шаҳар (пойтахт) ва вилоят бўлимлари Тошкент шаҳрида

жойлашган.

Банк лойиҳаларни молиялаш, универсал тижорат, инвестицияларни йўналтирувчи ва чакана банк вазифаларини бажаради. 1993—2004 йиллар давомида банк жалб этилган ва ўзига тегишли ресурслар ҳисобидан умумий қиймати 7 млрд. АҚШ доллари бўлган 170 дан зиёд инвестиция лойиҳаларини молиялаштирди. Бу лойиҳалар миллий иқтисодиётнинг энергия ресурслари, нодир мегаллар қазиб олиш ва қайта ишлаш, к.х., тўқимачилик ва киме саноати, транспорт, алоқа, саноатлик инфратузилмаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш соҳаларида амалга оширилмоқда.

Банк фаолиятида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш учун хорижий инвестицияларни жалб этиш устувор йўналишлардан бири ҳисобланади. Банк томонидан бир қанча халқаро кредит-муассасаларининг кредит йўналишлари доирасида умумий қиймати 443 млн. АҚШ доллари бўлган 140 дан ортиқ кичик бизнес инвестиция лойиҳалари молияланмоқда (2005). Жаҳоннинг 67 мамлакатадаги қарийб 600 та хорижий банк билан вакиллик муносабатлари ўрнатган. Банкнинг республиканинг барча минтақаларида жойлашган 96 бўлими ва филиаллари корпоратив ҳамда чакана миқозларга замонавий банк хизматлари кўрсатади. 2004 йилда 600 мингдан кўпроқ миқозларга хизмат кўрсатди.

Банкнинг эълон қилинган капитали ҳажми эквивалентда 485 млн. АҚШ доллари, жамланма баланс 292 млн. АҚШ доллари (2005, 1 янв.), кредит портфелининг 73,5%ни узоқ муддатли кредитлар ташкил этади.

2000—2004 йилларда жамланма баланси сўм эквивалентида 3,5 баравар ўсди. Банк республикадаги бир қанча ижтимоий жамғармаларга доимий асосда моддий ёрдам кўрсатади, ижтимоиймаданий тадбирларга ҳомийлик қилади. Банк Ўзбекистон Тасвирий санъат галереясини молиялайдиган асосий муассаса (га-

лереядаги 300 дан ортиқ тасвирий санъат асарлари, ноёб қадимий ва ўрта аср тангалари банкнинг коллекциясидир).

Равшан Фуломов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА ТОВАР ХОМ АШЁ БИРЖАСИ —

юқори харидоргир товарлар, хом ашё маҳсулотлари савдосини амалга оширадиган етакчи биржа. 1994 йил 8 апр.да «Тошкент» универсал товар-фонд биржаси (1991) нинг «Тошкент» республика фонд биржаси ва товар-хом ашё биржасига бўлиниши натижасида ташкил топган. Бошқаруви Тошкент шаҳрида. Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент вилоятидан ташқари барча вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида филиаллари бор. Барча филиаллари ягона электрон тизим билан боғланган. Биржада мамлакатадаги ва чет эллик харидорлар учун нефть маҳсулотлари, кўмир, пахтани қайта ишлаш маҳсулотлари (пахта толаси, линт, шрот, шулха), рангли ва қора металллар, цемент, минерал ўғитлар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқаларнинг мунтазам савдоси ўтказилади. 2004 йилдан республика ички бозорида талаб юқори бўлган товархом ашё маҳсулотларининг лимит фондлар бўйича тақсимоги тизими тугатилди ва мазкур биржада бу ресурсларнинг мунтазам очик ва рақобатли биржа савдоси йўлга қўйилди. Биржа савдоларида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар учун ўзига керакли товархом ашё ресурсларини миллий валютага ва асосли нархларда сотиб олиш имкониятлари яратилди. Мунтазам ва кундалик биржа савдоларининг бутун республика ҳудудини қамраган ягона электрон тизими барпо этилган. Биржада аккредитация қилинган 1000 га яқин брокерлар ишлайди. Биржа ҳузурида савдоларда тузилган шартномаларнинг сотувчилар ва харидорлар томонидан бажарилишини кафолатлайдиган ҳисобклиринг палатаси фаолият кўрсатади (2004). Республиканинг барча вилоятларида, айниқса, кишлоқ жойларида деҳқон ва

фермер хўжалиklarига ресурслар со-тиш билан уларнинг ўз махсулотларини ҳам биржа кўргазмаларига қўядиган 37 та махсус савдо майдончалари ташкил этилган. Биржада кўргазмаярмарка савдолари электрон тизими жорий этилган бўлиб, товарлар биржа *листинга* фото-тасвирлари билан бирга киритилади. Бу эса миллий экспортёрларнинг жаҳон бозорларига чиқишига ёрдам беради. 2004 йилда биржада 150,5 минг т пахта толаси, 63,8 минг т шрот, 137,7 минг т автомобиль бензини, 346,6 минг т дизель ёнилғиси, 136 минг т цемент, 37,2 минг т қора металллар прокати, 43,9 минг т кўмир, 19,1 минг т минерал ўғитлар ва бошқалар махсулотлар сотилди. 2004 йилда биржанинг умумий товар айланмаси 450,1 млрд. сўми ташкил этди (2000 йилда 65,8 млрд. сўм; 2003 йилда 288,3 млрд.сўм).

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ (Ўзбекистон ФА) — мамлакатнинг олий илмий ташкилоти. Академиклар ва унинг хорижий аъзоларини ҳамда ўз тасарруфидаги илмий муассасалар илмий ходимлари ва мутахассисларини бирлаштиради. Асосий вазифаси фан ва техника соҳасидаги давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлаш, давлат ва жамият тараққиётини таъминловчи истиқболли йўналишлар бўйича фундаментал илмий текшириш ва илғор технологияларни ривожлантириш стратегиясини белгилаш, табиий, техникавий, тиббий, ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, илмийтехникавий ва маънавиймаърифий ривожига кўмаклашувчи фундаментал тадқиқотлар олиб боришдан иборат. ФА фан, техника, маданият ва маърифат соҳасида фундаментал ва амалий тадқиқотларни амалга оширади, илмий ишланмаларни мувофиқлаштиради ва уларга самарали раҳбарликни таъминлайди, давлатнинг интеллектуал, иқтисодий ва маънавий салоҳиятини юксалтиришга қаратилган

фан ва кенг қамровли илмий технология ютуқларини ўз вақтида ишлаб чиқаришга жорий этади. Ўзбекистон ФА ҳар йили ўз фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот тақдим этади.

Ўзбекистон ФА 1943 йил 4 ноябда ЎзФАНнегизида ташкил этилган. Т.Н. Қорунёзий унинг биринчи президенти қилиб сайланган. Академия ташкил топган йили унинг таркибида 11 ҳақиқий аъзоси, 18 мухбир аъзоси ҳамда 3 фахрий аъзоси бўлиб, 10 илмий текшириш институтини бирлаштирган. 210 илмий ходим, жумладан, 28 фан д-ри ва 80 га яқин фан номзоди ишлаган.

Академия ташкил топган даврдан бери унинг илмий текшириш муассасалари ходимларининг сони, илмий текшириш ишларининг қўлами ва салмоғи жиҳатидан катта тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Академия олимлари табиат, жамият ва инсоният тараққиёти, миллатлар, миллий маданиятлар, давлат ва миллий муносабатларнинг ривожланиш муаммолари, таълим ва маърифат масалалари, либераллаштириш шароитида миллий иқтисодий ривожлантириш ва рақобатбардошлилигини оширишнинг методологик асослари, мулкий муносабатлардаги ўзгаришлар, меҳнатни рағбатлантириш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муаммолари, молиякредит, солиқ ва суғурта механизмни такомиллаштириш, фуқаролик жамияти ва кучли демократик давлатни шакллантириш масалалари бўйича тадқиқотлар олиб борадилар. Академия олимларининг Ўзбекистон ўтроқ суғорма деҳқончилик маданиятига асосланганлиги ва энг қадимий цивилизация ўчоқларидан бири эканлиги, Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг илк кўринишлари мил. ав. 2-минг йилликларда бошланганлиги тўғрисидаги тадқиқотлари катта аҳамиятга эга. Академия олимлари фундаментал тадқиқотлар устида ишлаш билан чегараланибгина қолмай, мамлакат тараққиёти учун зарур бўлган замонавий

асбобускуналар, тиббий жиҳозлар, доридармон, фойдали ўсимликларнинг янги навлари, к.х. экинлари зараркундаларига қарши воситалар, шунингдек, ер ости бойликларини қазиб олишнинг янги технологияларини яратмоқдалар.

ФА нинг кўпгина муассасалари хорижий давлатларнинг илмий муассасалари билан биргаликда тадқиқотлар олиб боради. Жумладан, Ўзбекистон ФАнинг Ядро физикаси, Электроника, Физикатехника, Микробиология, Биокимё, Сув муаммолари, Умумий ва ноорганик кимё интлари билан АҚШ, Хитой, Германия, Италия, Франция, Япония, Корея Республикаси, Ҳиндистон, Туркиядаги йирик илмий марказлар ўртасида манфаатли ҳамкорлик йўлга қўйилган.

Академиянинг илмий текшириш муассасалари ўзларининг илмийташқилий фаолиятларини тегишли фан йўналишлари (физикамат. ва техника фанлари; кимё, биол. ва Ер ҳақидаги фанлар; ижтимоийгуманитар фанлар) бўйича вице-президент хизмати билан биргаликда олиб боради. Академиянинг «Академас-боб» илмий.ч. бирлашмаси, «Алгоритминжиниринг» инти, *Археология институти, Биокимё институти, Биоорганик кимё институти*, «Ботаника» илмий.ч. маркази, *Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институти, Геология ва геофизика институти*, «Замонавий информацион технология» илмий техника маркази қошидаги *Кибернетика институти, Зоология институти, Иммунология институти, Иқтисодиёт институти*, Космик асбобсозлик институти, Космик тадқиқотлар маркази ва унинг таркибидаги *Астрономия институти, Математика институти, Микробиология институти, Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги институти*, Полимерлар кимёси ва физикаси инти, *Сейсмология институти, Сув муаммолари институти, Тарих институти, Тил ва адабиёт институти, Умумий ва ноорганик кимё институти, Фалсафа ва ҳуқуқ институти, «ФизикаКуюёш»*

илмий.ч. бирлашмаси таркибидаги *Физикатехника институти* ва Материалшунослик инти, *Физиология ва биофизика институти, Шарқшунослик институти, Электроника институти, Ядро физикаси институти, Ўсимлик моддалари кимёси институти*, Қорақалпоғистон бўлими (қ. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон бўлими*) ҳамда Хоразм Маъмур академияси, Самарқанд минтақавий бўлими, Бухоро илмий маркази, Илмийўқув маркази, Асосий кутубхонаси (қ. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг асосий кутубхонаси*), Иссиқлик физикаси бўлими, *Адабиёт музейи, Ўзбекистон тарихи давлат музейи, Темурийлар тарихи давлат музейи, Қатагон қурбонлари хотираси музейи*, Ботаника боғи, Автоматлаштириш ва ҳисоблаш техникаси бўйича ихтисослашган лойиҳаконструкторлик бюроси, «Радиопрепарат», «Тезлатгич» корхоналари, Чирчиқ шаҳридаги «Композит» тажрибаэкспериментал 3-ди, РТ70 радиорасадхонаси, тажриба 3-ди бор.

Ўзбекистон ФАнинг юқори органи — ФА академиклари ва илмий текшириш муассасалари директорларидан ташкил топган Умумий мажлис. ФА Умумий мажлиси илм-фанни ривожлантириш ва академия фаолиятининг энг муҳим масалаларини кўриб чиқиш учун унинг Ҳайъати томонидан ҳар йили камида 1 марта чакирилади. Умумий мажлисда илм-фанни ривожлантиришнинг устувор, истиқболли ва илғор йўналишлари ва уларга тааллуқли илмий дастурлар лойиҳалари муҳокама этилади ҳамда улар бўйича зарур қарорлар қабул қилинади, академия фаолиятининг асосий ташқилий масалалари ҳал қилинади, унинг ҳақиқий ва хорижий аъзолари сайланади (қ. *Академик*).

Ўзбекистон ФАнинг 122 аъзоси бор (2005). Академия муассасаларида 5259 илмий ходим, жумладан, 360 фан д-ри ва 860 фан номзоди ишлайди.

ФА да илм-фан соҳасида юксак

муваффақиятларга эришган олимлар учун АлХоразмий (1992 йил таъсис этилган), Захириддин Муҳаммад Бобур (1993), Ҳ.М. Абдуллаев (1993) номида медаллар таъсис этилган. Акад. лар Ҳ. Фозилов, Ё.Турақулов, проф. Ф. Абдуллаев АлХоразмий номидаги, акад. У. Каримов ва тарихчи олим Р.Сулаймонов Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги, акад.лар И.Ҳамробоев, Ф.Усмонов ва проф. НМ.Кучерский Ҳ.М.Абдуллаев номидаги медалга сазовор бўлишган.

Ўзбекистон ФА наشريётчилик ишини, асосан, «Фан» наشريёти орқали амалга оширади. ФА да «Гелиотехника», «Информатика ва энергетика муаммолари Ўзбекистон журнали», «Механика муаммолари Ўзбекистон журнали», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Ўзбекистон биология журнали», «Ўзбекистон кимё журнали», «Ўзбекистон математика журнали», «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси маърузалари», «Ўзбекистон тарихи», «Ўзбекистон физика журнали», «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» илмий жур.лари, «Фан ва турмуш» илмий-оммабоп жур. нашр этилади.

Ўзбекистон ФА президентлари: Т.Н.ҚориНиёзий — 1943—47 йиллар; Т.А. Саримсоқов — 1947—52 йиллар; Т.З.Зоҳидов — 1952—56 йиллар; Ҳ.М. Абдуллаев — 1956—62 йиллар; У.О. Орифов — 1962—66 йиллар; О.С. Содиқов — 1966—84 йиллар; П.Қ.Ҳабибуллаев — 1984—88 йиллар; М.С.Салоҳиддинов — 1988—94 йиллар; Ж.Л.Абдуллаев (ФА президенти вазифасини бажарувчи) — 1994-95 йиллар; Т.Ж.Жўраев 1995-2000 йиллар; Б.С.Йўлдошев 2000 йилдан.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ АСОСИЙ КУТУБХОНАСИ — республикадаги йирик кутубхоналардан бири. 1933 йил Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Фан кўмитаси таркибида ташкил этилган. 1943 йил Ўзбекистон ФА таркибига кирган. 1964 йилда Ўзбекистон ФА кутубхоналари тизими марказлаштирилиб,

24 та (2005 йилда 27 та) илмий текшириш интларининг кутубхоналари бирлаштирилди. 1983 йилдан махсус қурилган бинода. Фондида 3,6 млн.дан ортиқ асар сақланади (2005), шундан 698,2 мингдан зиёд нусхаси чет эл нашрларидир, шунингдек, 70 дан ортиқ СДдиск маълумотлар базасига эга. 20 мингдан ортиқ китобхонга хизмат кўрсатади.

Кутубхона фонди нодир асарларга бой: Ўзбекистон ФА тизимидаги биргина Шарқшунослик институти кутубхонасида 60 мингга яқин ноёб қўлёзмалар бор; фан ва техника соҳасидаги нодир қадимий нашрлар алоҳида жамланган [А.П.Федченконинг «Кўқондан. 1871 йилдаги Кўқон хонлиги бўйлаб қилинган саёхатлар ҳақида» (1871); Клавиҳонинг «1403—1406 йилларда Клавиҳонинг Амир Темур саройига Самарқандга қилган саёхати кундалиги» (1881); Ўрта Осиё тадқиқотчиси Б.А.Федченконинг кутубхонаси катта қимматга эга], шунингдек Ўзбекистон олимларининг диссертация ва авторефератлари ҳам тўпланган.

Кутубхонанинг асосий вазифаси — Ўзбекистон ФА интлари ва бошқалар илмий текшириш муассасалари ходимларини зарур адабиёт ва ахборотбиблиография хизмати билан таъминлаш. Кутубхона Республика ягона ахборотмаълумотнома фондининг аъзоси, унга табиий фанлар бўйича депозитарий вазифаси юкланган, Кутубхоналараро абонемент (КАА)нинг маркази, кутубхоналарнинг чет эл нашрлари билан тўлдиришнинг бош кутубхонаси ҳамда Ўзбекистон ФА кутубхоналар тармоғининг услубий марказидир. Китобхонлар гуруҳига ягона китоб фонди ёрдамида ахбороткутубхоначилик хизмати кўрсатилади.

Кутубхонада қуйидаги бўлимлар бор: раҳбарият, кутубхонашунослик, китобларни тўплаш ва кутубхоналараро уларни айирбошлаш; чет эл нашрлари, халқаро китоб айирбошлаш, китобхонларга хизмат кўрсатиш, адабиётларга илмий ишлов бериш, илмий библиография, китоб фонди ва адабиётларни сақлаш,

илмий услубий ишлар; шунингдек нухса кўчириш ва кўпайтириш марказлашган бўлими мавжуд. Кутубхона фонди алифболи, тизимли, предметли, янги хорижий китоблар, чет эл вақтли матбуоти каби каталоглар тизими ёрдамида ёритилади. Чет эл адабиётлари марказлашган тартибда сотиб олинади ҳамда халқаро китоб айирбошлаш орқали келтирилади, баъзи чет эл нашрлари микрофильм тарзида олинади. Сўнгги йилларда чет эллардаги 147 ҳамкорлари билан китоб алмашади. 1994 йилдан кутубхона янги технологиялар билан жиҳозланади: маҳаллий компьютер тармоғи ўрнатилди; 1995 йилдан янги олинган адабиётларнинг электрон каталоги шакллана бошлади; Автоматлаштирилган кутубхона дастури «ИР-БИС» ўрнатилди (1998); Автоматлаштирилган Кутубхона модели ва ўқув маркази ишга тушди (2000) ва бошқалар.

Китобхонлар талабини тез ва тўла қошриш мақсадида кутубхона турли хизмат шаклларида фойдаланади; кўзгармалар залида китобхонлар янги олинган адабиётлар билан таништириб борилади ва зарур ахборотлар билан таъминланади, унда кутубхонага келиб тушган маҳаллий, чет эл нашрлари маълум вақт мобайнида намоиш этилади. Кутубхонанинг ўқув курсларида кутубхона ходимларига методик ёрдам бериш, янги технологияларни иш жараёнларига татбиқ этиш, малака ошириш ишлари мунтазам олиб борилади. «Янги адабиётлар ахборот бюллетени», «Ўзбекистон олимлари» туркумида библиография ва библиографик кўрсаткичларни нашр этади. Кутубхона турли тарихий воқеалар, саналарга бағишлаб кўргазмалар ташкил этади, адабиётлар тарғиботининг анъанавий ва ноанъанавий шакл ва услубларини қўллайди, уюштирилган кўргазмалар учун кўрсаткичлар нашр этади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН БЎЛИМИ
— Қорақалпоғистон Республикасида-

ги олий илмий муассаса. Асосий ва-зифаси табиий ва ижтимоий фанлар соҳасида фундаментал тадқиқотларни ривожлантириш ҳамда ишлаб чиқариш тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган и.т.ларни амалга оширишдан иборат. Қорақалпоғистонда илмий текшириш ишларини мувофиқлаштириш маркази ҳисобланади.

Қорақалпоғистонда дастлабки илмий муассаса — Комплекс илмий текшириш институти 1931 йил ташкил этилган. 1939 йил бу ин-т Қорақалпоғистон ХКС хузуридаги Тил ва адабиёт интига айлантирилди. ин-т 1947 йил Ўзбекистон ФА таркибига кирди ва Қорақалпоғистон иқтисодий ва маданият илмий текшириш институти деб номланди. 1957 йил ин-т Комплекс илмий текшириш институтига айлантирилди. 1959 йил ушбу ин-т негизида Ўзбекистон ФА нинг Қорақалпоғистон филиали ташкил этилди. 1991 йил филиал Ўзбекистон ФА нинг Қорақалпоғистон бўлимига айлантирилди. Таркибида Н.Довқораев номидаги Тил ва адабиёт институти (1959), Тарих, археология ва этн. институти (1992), Биоэкология институти (1994), Табиий фанлар комплекс институти (1994), Оролбўйи халқлари ижтимоий-иқтисодий муаммолар институти (1976—2003 йилларда ҳисоблаш маркази), Ботаника боғи (1989), Асосий кутубхонаси бор (2005).

Бўлим илмий текшириш муассасаларида олиб борилаётган тадқиқотларнинг асосий йўналишлари: Оролбўйи халқларининг қадимий даврдан бугунгача бўлган тарихи, археологияси, этн.си; қорақалпоқ халқи этногенези ва этник тарихи, санъат, ёзма ва оғзаки тарихий манбаларни ўрганиш; қорақалпоқ адабиёти, тили ва тил тарихи, халқ оғзаки ижодиёти; Орол денгизи ҳавзасининг табиий муҳитга таъсири, экологик инқироз оқибатларини ўрганиш, биологик хилмаҳиллик муаммолари; худуддаги табиий бойликлардан тўғри ва оқилона фойдаланишнинг илмий асослари, хом

ашё захиралари, табиий бойликларни топиш ва улардан фойдаланишнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, яримўтказгич материал ва органик бирикмалар асосида электрониканинг айрим муаммоларини ўрганиш, худуд шароитида қайта тикланувчи ноанъанавий энергия турларидан фойдаланиш; Қорақалпоғистон Республикасининг доимий ривожланиш дастурини, Оролбўйи худуди ижтимоий-иқтисодий жараёнларининг математик моделларини ишлаб чиқиш. Бўлим илмий ходимлари ўз илмий йўналишларига мос 33 мавзу бўйича иш олиб боради (2005).

Бўлим илмий текшириш муассасаларида 140 илмий ходим, жумладан, Ўзбекистон ФА нинг 3 акад., 14 фан дри, 50 фан номзоди ишлайди. 1960 йилдан Бўлимнинг «Ахбороти» («Хабаршиси») нашр этилади. Бўлим олим ва тадқиқотчиларидан М.Нурмухамедов, С.Баҳодирова, Қ.Бойниёзов, С.Ниетуллаев, С.Аллиёров, Т.Мамбетниязов, А.Насруллаев, М.Календеров, Р.Есемуратова, Д.Қозоқбоев, А.Тўрабоевлар турли даврларда Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотиغا сазовор бўлганлар. Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Қорақалпоғистон бўлими ҳайъати раислари: *М.Нурмухамедов* (1959—61), *С.Камолов* (1961-96), *Ч. Абдилов* (1996-97), *Т.Ешчанов* (1997—2004); 2004 йилдан Н.К.Аимбетов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИГИ

Ўзбекистон Республикасининг доимий сиёсийҳуқуқий алоқасини белгиловчи ҳолат; бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва бурчларида ифодаланади. Ў.Р.ф.ни тасдиқловчи ҳужжатларга эга бўлган шахслар Ўзбекистон фуқаролари ҳисобланади. Ўзбекистон фуқаролари бир вақтнинг ўзида бошқа мамлакатларнинг фуқаролари бўлиши мумкин эмас. *Фуқароликка*. эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тарти-

би «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонун (1992 йил 2 июл)да белгилаб берилган. Ушбу қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, шунингдек, давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам Ў.Р.ф.га қабул қилиниши мумкин. Қонунда Ў.Р.ф.га қабул қилиш шартлари, Ў.Р.ф.нинг тўхталиши ва йўқотилиши ҳоллари кўрсатиб ўтилган. Ў.Р.ф. тўғрисидаги ишларни Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари юритади. Ўзбекистон Республикаси ўз худудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди, уларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини ҳимоя қилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЎҚУВЧИЛАР САРОЙИ

Ўқувчилар саройи — Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги мактабдан ташқари таълим муассасаси. 1935 йил июнда Ўзбекистон МИК қарорига биноан Тошкент шаҳрида Пионерлар саройи номи билан ташкил этилган. 1961 йилдан Республика пионер ва ўқувчилар саройи деб номланган. 1992 йил январдан ҳоз. номда. Асосий вазифаси ўқувчи ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш, уларнинг мактабда олган билимларини чуқурлаштириш, касб-хунар малакаларини эгаллашларида кўмаклашиш, дунёвий ва замонавий билимлардан воқиф қилиш, ижодий ҳамда ташкилотчилик қобилиятларини шакллантириш ва ўстириш, кашфиётчилик

ва ихтирочилик ишларига жалб этишдан иборат. 1935 йил дек. да 2 йиллик гимнастлар мактаби, 1936 йил янв.да *Тамара* раҳбарлигида шарқ рақслари мактаби ва шу йили болалар мусика мактаби очилган. 1950-й.лардан саройда амалий санъат тўғараклари, жумладан, Маҳмуд *Усмонов* раҳбарлигида ганчкорлик тўғараги иш бошлаган.

2005 йил саройда 5 бўлим, мусика мактаби, 210 тўғарак, клуб, доирачилар дастаси, рақс дасталари, болалар хаваскорлик халқ дастаси, вокал чолғу ва ўзбек халқ чолғу асбоблари дасталари ишлади; уларда 3742 ўгил киз иштирок этди. Сарой Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳридаги ўқувчилар саройи ва ижодиёт марказларига методик хизмат кўрсатади. Сарой халқаро, республика миқёсидаги оммавий тадбирлар, жумладан, қарийб 10 йилдан бери ўтказилиб келинаётган «Ёш раққосалар», «Макомчилар», «Болалар вокал дасталари» республика танловлари ташаббускори. Шунингдек, ЮНИСЕФ Халқаро болалар ташкилотининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, ЎзРдаги миллий маданий марказлар билан ҳамкорликда «Замонавий дунё — болалар нигоҳида» расмлар танлови, «Дўст билан обод уйинг», «Болалар овози» мавзуларида дўстлик фестивалларини ўтказди. Сарой тўғараклари истеъдодли аъзоларининг халқ усталари, рассомлари, хунармандлари устахоналарида, ихтирочи олимлар лаб.ларида амалий ва ўқув машғулотларини ўтказишлари учун кенг имкониятлар яратилган. Саройда «Устоз-шогирд» анъаналари мавжуд. *К. Дадаев, Ғ. Ёқубов, Фаррух Зокиров, К. Мўминов, Ц. Жабборова, К. Дўстмуҳамедова, М. Аҳмедова, Т. Жамилова, Дилмурод, Холмурод ва Элмурод Исломовлар, Зиёда ва Насиба Мадрахимова* каби санъаткорлар сарой тўғарак ва дасталарида илк касб малакаларини эгаллаганлар.

Элмурод Исломов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ — Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатларини, суверенитети, ҳудудий яхлитлигини ҳамда аҳолининг тинч ҳаётини ҳимоя қилиш, урушлар ва қуроли можароларни қайтариш ва олдини олиш учун давлат томонидан ташкил этилган ва сақлаб турилган ҳарбий бирлашмалар, қўшилмалар ва қисмлар. ЎзРда Мудофаа вазирлиги тизимидаги қисм ва бўлинмалар, Ички ишлар вазирлигининг ички ва коровул қўшинлари, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизматининг ҳарбийлаштирилган қисмлари, *Чегара қўшинларидан* ташкил топган. ЎзР Олий Кенгашининг 1991 йил 31 авг.даги «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Баёнотида «Давлат мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш мақсадида ЎзР да Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардия тузилади. Республика ҳудудида жойлашган собиқ СССР Ички ишлар вазирлиги, СССР Давлат хавфсизлик комитети ҳамда Ички қўшинлари ЎзР юрисдикциясига олинади», деб кўрсатилган эди. Бу 1991 йил 31 авг.да қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги қонунда «Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия ва муқобил хизматни ташкил этиш ҳуқуқига эга» деб ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди. Бу амалда ёш республикага ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини берди.

ЎзР Президентининг 1991 йил 6 сентябр даги фармониغا асосан, Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил этилди, унинг штат тизими ва ваколатлари белгиланди. 1991 йил 10 сентябрдаги фармонга биноан, Мудофаа Вазири айни вақтда Миллий гвардия қўмондони этиб тайинланди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 25 октябр даги қарорига биноан, Мудофаа ишлари вазирлигининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва низомлари тасдиқланди.

Туркистон ҳарбий округи бошқарув органлари негизида Мудофаа ишлари вазирлиги Бош штаби ва бошқармалари тузилди.

ЎЗРнинг «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги Қонуни ҳамда 1991 йил 30 дек.даги Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Кенгашининг Қуролли Кучлари ва Чегара қўшинлари ҳақидаги Минск қарори асосида 1992 йил 1 фев.дан собиқ Иттифок тизимидаги қўшинларни маблағ билан таъминланиши тўхтатилишини инобатга олган ҳолда ЎЗР Олий Кенгаши 1992 йил 10 янв.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган СССР Ички ишлар вазирлигининг ҳарбий қисмлари ва ўқув муассасаларини Ўзбекистон Республикаси тасарруфига олиш тўғрисида», 14 янв.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмлар ва ҳарбий ўқув муассасалари тўғрисида» қарорлар қабул қилди. Унда ЎЗР ҳудудида жойлашган собиқ Иттифокка қарашли Ички ишлар ва Мудофаа вазирлигининг қисмлари, бирлашмалари, қўшилмалари, олий ўқув юртлари, ҳарбий тузилмалари мамлакатнинг қонуний тасарруфига олинадиган, деб белгиланди. Қарор асосида ҳарбий хизматчилар, уларнинг оила аъзолари, ҳарбий муассасалардаги ишчи ва хизматчилар, собиқ Иттифок армиясида хизмат қилган пенсионерларга ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояланди. Ҳарбий қисмлар ва ўқув юртлари, муассасалар, ташкилотлар давлат томонидан моддий техника ва маблағ билан таъминланди.

1992 йил 24 мартда ЎЗР Президентининг «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган Чегара қўшинлари бўлинмалари ҳақида»ги фармони билан Республика Миллий Ҳавфсизлик Хизмати қошида Чегара қўшинлари бошқармаси ташкил этилди ва Ўрта Осиё Чегара қўшинлари бўлинмалари унинг тасарруфига ўтказилди.

1992 йил 18 майда «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳаво де-

санти қўшинлари, ҳарбий транспорт авиацияси, разведка қўшинлари, таъминот қисмлари ҳақида»ги фармон билан бу қўшинлар республика тасарруфига ўтказилди. ЎЗР Президентининг 1992 йил 12 нояб.даги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳаво ҳужумига қарши ҳарбий қисмлар ҳақида»ги, 13 нояб.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган кимёвий ҳарбий қисмлар ҳақида»ги фармонлари билан мамлакатимиз ҳудудида жойлашган мазкур турлардаги қўшинлар республика тасарруфига олинди ва сифат жиҳатидан тақомиллаштирилди. Шу тарзда мустақил мамлакат Қуролли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври якунланди.

ЎЗР ўз Қуролли Кучларини тузишда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) нинг ҳуқуқий меъёрлари, Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Хельсинки якунловчи акти, МДХ коллектив ҳавфсизлик Шартномаси каби халқаро ҳужжатларнинг барча талабларига риоя қилди.

ЎЗР Президентининг 1992 йил 3 июлдаги фармонида мувофиқ, Мудофаа ишлари вазирлиги Мудофаа вазирлигига айлантирилди. ЎЗРнинг «Мудофаа тўғрисида», «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида» ҳамда «Муқобил хизмат тўғрисида»ги қонунлари қабул қилинди.

1993 йилнинг 22 нояб.да «Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий қисмининг Жанговар байроғи тўғрисида»ги Президент фармони имзоланиб, Қуролли Кучлар Жанговар байроғининг ягона намунаси белгиланди. ЎЗР Олий Кенгашининг 1993 йил 29 дек.даги Ўзбекистон Республикасининг «Ватан ҳимоячилари кунини белгилаш тўғрисида»ги қонунига биноан, 14 янв. — Ватан ҳимоячилари кунини, деб эълон қилинди.

1995 йил авг.да қабул қилинган ЎЗР Ҳарбий доктринаси мамлакатнинг ҳарбий соҳадаги сиёсатини белгилаб берди. Минтақадаги ҳарбий сиёсий вазият-

дан келиб чиққан ҳодда 2000 йил 3 фев. куни ЎзРнинг Мудофаа доктринаси қабул қилинди.

ЎзР Қуролли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври яқунлангач, олдандаги вазифа уни замон талаблари асосида ислох қилишдан иборат бўлди. Бунда аввало кўшинлар қўлланишнинг стратегик ва тактик жиҳатидан келиб чиқиб, Қуролли Кучлар тузилиши асоси ЎзРни ҳимоя қила оладиган кўшинлар ва махсус кўшинларни тузишга қаратилди. Булар: *қуруқликдаги кўшинлар*; *ҳарбий ҳаво кучлари* ва ҳарбий ҳаво ҳужумидан мудофаа кўшинлари; махсус ва муҳандисликқурувчилик кўшинлари; Ички ишлар вазирлигининг ички ва коровул кўшинлари; Миллий хавфсизлик хизматининг ҳарбийлаштирилган қисмлари ва чегара кўшинлари.

Қуруқликдаги кўшинлар таркибига мотоўқчи, танкчи ва артиллерия қўшилмалар ва қисмларидан, ҳаво десанти, ҳужумчи десант, ҳаво ҳужумидан мудофаа бўлинмалари, тез ҳаракат қилувчи кучлар қисмлари, таъминот қисмлари ва бўлинмалари қиради.

Ҳарбийҳаво кучлари Қуролли Кучларнинг энг юқори манёврланган кўшин турларидан бири ҳисобланади.

Махсус кўшинлар жанговар ҳаракатларни оператив таъминлаш масалаларини ҳал этиш учун мўлжалланган.

Кўшинларнинг ҳаракати ва манёври учун йўлларни тайёрлашда муҳандислик бўлинмаларининг тутган ўрни алоҳида. Бу бўлинмалар ғилдиракли ва занжирлик асослардаги йўлётқизгич, миналардан тозаловчи муҳандислик машиналари, кўприк қурувчилар ҳамда ўзиюар механизациялашган кўприклар каби махсус техника турлари билан таъминланган.

Кўшинларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ҳарбий алоқа кўшинларига боғлиқ. Улар кўшинлар ва қуролларни бошқариш тизимида ахборотларни алмаштириш хизматини бажарадилар. Алоқа кўшинлари симли алоқа, радиоалоқа, махфийлаштирилган алоқа

воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳарбий ҳаракатларнинг боришига таъсир ўтказадилар.

Муҳандисликқурувчилик кўшинлари Қуролли Кучлар инфратузилмаси тараққиётини таъминлаш ва давлат стратегик иқтисодий дастурини бажаришга ҳисса қўшиб келмоқда. Уруш шароитида мазкур кўшинларга мудофаа биноларини, коммуникация қурилишлари ва қутқарувавария ишларини бажариш юклатилган.

ЎзР Чегара кўшинлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 24 мартадаги фармонида кўра тузилди. Чегара кўшинларига ЎзР давлат чегараларини, унинг суверенитетини ҳимоя қилиш вазифаси қўйилган. Ички ишлар кўшинларининг махсус бўлинмалари муҳим давлат объектларини кўриқлаш, махсус ҳарбий операцияларда қатнашиш, террорчиларга қарши кураш каби вазифаларни бажаради.

Уруш ҳолатида Ўзбекистон Қуролли Кучлари ўз вазифаларини ЎзР Миллий хавфсизлик хизмати кўмитаси ва Ички ишлар вазирлиги билан биргаликда амалга оширади. Уларнинг биргаликдаги ҳаракатини мувофиқлаштириш учун 2000 йилда Мудофаа Вазирлигида Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Бирлашган Штаби тузилди.

Қуролли Кучларга Олий бошқарувни Президент амалга оширади. ЎзР

Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ, Президент Республика Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондонни ҳисобланади.

Қуролли Кучларнинг ташкилий даврида Қуролли Кучлар ташкилийштанг тузилиши такомиллаштирилди ва унга мувофиқ ҳарбий қисмлар, муассасалар ва ҳарбий ўқув юртлари ислох қилинди; ҳарбий билим юртлари тармоқларини кенгайтириш ва Қуролли Кучлар академиясини барпо этиш ҳисобига миллий кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизими яратилди; Қуролли Кучлар вазифаларига биноан, ҳарбий хизматчилар барча

тоифасининг таълим жараёни яхшиланди; минтақадаги геостратегик вазият ва ҳарбий-сиёсий ҳолат ҳисобга олиниб, кўшинларни жойлаштириш тизими тақомиллаштирилди. Бу — давлат чегараларини ҳамда халқимиз манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш имконини яратди; замон талабига жавоб бера оладиган кўшинларни барқарор бошқариш тизими барпо этилди; ҳарбий хизматни ташкил этишнинг инфратузилмаси яратилди; ЎзРнинг Конституцияси, «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида», «Мудофаа тўғрисида» қонунлари, 1996 йилда Умумҳарбий Низомлар қабул қилиниши билан Қуролли Кучларимиз ҳуқуқий базаси яратилди.

Олий Мажлиснинг 1чақириқ 14сессиясида Қуролли Кучларни, Чегара ва Ички кўшинларни ягона давлат сиёсати асосида босқичмабосқич чуқур ислоҳ этиш масалаларига қаратилди. Қуролли Кучларни ислоҳ қилишда жаҳон ва давлатимиз ҳарбий ютуқлари, ҳарбий қурилишнинг илғор тажрибалари ва фанидан фойдаланилди. Жанговар вазифаларни ҳал қилишнинг янада самарали имкониятларини излаш борасида фаол иш олиб борилди. Бунда, албатта, экстремизм ва халқаро терроризм фаолиятининг фаоллашуви каби янги омилларга қарши кураш ҳам назарда тутилди. Ислоҳот шахсий таркибни маънавийахлоқий тарбиялашни, уларнинг профессионал тайёргарлигини ва қайта тайёрлашни ташкил этишнинг бутун тизимини қайтадан кўриб чиқишни кўзда тутди. У жангчиларда Ваганга муҳаббат ва садоқатни, юксак маънавий фазилатлар ва мустаҳкам иродани тарбиялашга, профессионализмни, аъло жанговар тайёргарликни таъминлашга йўналтирилган.

Ўзбекистон Қуролли Кучлари тизимида олиб борилган ислоҳотлар, давлат мудофаасини ташкил этиш борасида тўпланган тажрибалар асосида ЎзРнинг «Мудофаа тўғрисида»ги қонуни Олий Мажлиснинг 2чақириқ 5сессиясида 2001 йил II майда янги таҳрирда тасдиқланди.

Қонун давлат мудофаасининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоийҳуқуқий тадбирлар мажмуидан иборатлигини назарга олган ҳолда мудофаа масаласида ЎзР Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, Мудофаа вазирлиги, Қуролли Кучлар Бирлашган штаби, ҳарбий округлар, вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳамда мамлакат фуқароларининг давлат мудофаасини таъминлашдаги ваколатларини белгилаб берди.

Мудофаа ва Қуролли Кучларга раҳбарликни ЎзР Президенти — Республика Қуролли Кучларининг Олий Бош кўмондони амалга оширади. Уруш шароитида ЎзР Мудофаа вазири бир пайтнинг ўзиде Қуролли Кучлар Олий Бош кўмондонининг ўринбосари ҳисобланади.

ЎзРнинг Конституциясида белгиланган тартибга кўра, Республика Қуролли Кучлари Олий Бош кўмондони ЎзРга ҳужум қилинганда ёки тажовуздан биририни мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади ҳамда ЎзРнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади; Қуролли Кучларнинг олий кўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

ЎзР Мудофаа вазирлиги ўз тасарруфидаги кўшинларга бошқарувни амалга оширади, мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳасидаги давлат сиёсати юритилишини, ЎзР Мудофаа вазирлиги кўшинларининг замонавий қуроляроғлар, ҳарбий техника ва моддийтехника воситалари билан жиҳозланишини, ҳарбий ҳамкорлик кенгайтирилишини, чақирувнинг ва Қуролли Кучлар кадрлари тайёрлашнинг ташкил этилишини таъминлайди.

Кўшинларни оператив бошқарувини

ташкил этиш мақсадида Ҳарбий округлар ташкил этилди. Ҳарбий округ бу — операцион йўналишларда ЎзРнинг хавфсизлигини таъминловчи асосий ҳарбиймаъмурий бирлик ҳамда умумқўшин тезкорстратегик ҳудудий бирлашмасидир. Ҳарбий округлар ташкил этилиши билан қўшинлар ва қисмларни қайта жойлаштириш амалга оширилди. Бу уларни энг муҳим стратегик йўналишларда жамлашга, ҳудудий мудофаанинг ҳақиқий тизимини шакллантиришга имкон берди. Бугунги кунда ҳар бир ҳарбий округ, йирик қисмлар ўз ўқув полигонларига эга ва уларда ҳарбий техникани бошқариш кўникмаларини ҳосил қилиш, жанговар қуроолардан отиш, артиллерия, ҳаво жангги тайёргарлиги, взвод, батальон, қисм таркибида тактик ўқув машғулотларини ўтказиш учун барча шароитлар яратилди.

Ҳарбий ислохотлар стратегияси асосида сон жиҳатидан унча катта бўлмаган, замонавий қуроляроғ ва техника билан қуроолланган армияни, жанговар ҳаракатлар олиб боришнинг энг самарали усулларини эгаллаган ва ҳар қандай босқинчи кучларга қарши туришга ҳамда зарба беришга кодир бўлган тезкор, ҳар томонлама ўзига суянган ва таъминланган қисмларни тузиш асослари яратилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда Мудофаа вазирлигининг Тошкент умумқўшин командирлари, Самарқанд автомобилчи командирмуҳандислар, Чирчиқ танкчи командирмуҳандислар, Жиззах авиация олий ҳарбий билим юрглари, Тошкент ахборот технологиялар ун-тининг махсус алоқа фти, Ички ишлар вазирлигининг Тошкент олий ҳарбий техника билим юрти, Ёнғин хавфсизлиги олий техника мактабида Қуролли Кучлар сафларига турли мутахассисликлар бўйича малакали кадрлар тайёрланмоқда. 1995 йил 2 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари академияси очилди. Ҳарбий касбни танловчи ёшлар учун Тошкент, Самарқанд, Урганч ва Фарғона шаҳрларида ҳарбий мутахассисликлар-

га йўналтирилган лицейлар фаолият кўрсатмоқда. Ҳарбий лицей тингловчилари 2 йил мобайнида ҳарбий кўникма тўплаб, ўзлари танлаган қўшин турлари бўйича олий ҳарбий билим юртига йўл оладилар.

Ад.: Каримов И., Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолатидир, Т., 2003; Ватан ҳимояси — муқаддас бурч. Т., 2001; Армия — давлат таянчи ва тинчлик кафолати, Т., 2005.

Ислом Иноятлов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ АКАДЕМИЯСИ — Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари учун юқори малакали ҳарбий кадрлар тайёрловчи муассаса.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 15 авг.даги «Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари академиясини ташкил этиш тўғрисида»ги 414—49 сонли қарорига мувофиқ, 1995 йил 2 сентябрда ташкил этилди. Академия олий қўмондонлик таркибига, тезкортактик ихтисосга эга олий малакали ҳарбий, илмийпедагогик ва илмий кадрлар тайёрлашга, тадқиқотлар ўтказишга, шунингдек, ЎзР Қуролли Кучлари учун катта ва олий офицерларни тезкорстратегик тайёрлаш, катта ва олий офицерларнинг касбий тайёргарлик малакасини ошириш учун ҳарбий фан муаммоларини ўрганишда фундаментал, кидирув ва амалий тадқиқотлар ўтказиш, ҳарбий сиёсат, қуролли кучлар қурилиши ва тайёргарлиги бўйича амалий масалаларни тадқиқ этишга мўлжалланган. Академияда тингловчилар 2 йил давомида сабоқ олишади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ МАРКАЗИЙ МУЗЕЙИ — Ўзбекистон Республикаси

Мудофаа вазирлигига қарашли муассасалардан бири. 1965 йилда Марказий офицерлар уйи қошида Туркистон ҳарбий округи жанговарлик шўхрати музейи си-

фатида ташкил этилган. 1975 йил 7 майда ҳоз. биносига кўчган. Умумий майд. 3 минг кв. м дан ортиқ. Экспонатлари 10 мингдан зиёд. Музейнинг асосий иш фаолияти экспозициялар (буюмашёлар, ҳужжатлар, жанговар мукофотлар ва куроляроғлар) оркали ёшлар ва ҳарбий хизматчиларни ҳарбий ватанпарварлик, она юртга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашга қаратилган.

Музей биноси «Жасорат» номли боғда жойлашган. Бино олдида қўлида курул ушлаган аскар хайкали қўйилиб, унда «Ватан ҳимоячисига» ёзуви бор. Ҳайкал атрофида 2-жаҳон урушида Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган 338 ўзбекистонлик жангчиларнинг, 53 та Шухрат ордени нишондорлари ва «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвонини олган ватандошларимиз номлари мраммарга ўйиб ёзилган. Боғ хиёбони бўйлаб 2-жаҳон уруши давридаги ва жанговар замонавий, ҳақиқий техника (МИГ21 самолёти, «Катюша» ЖМ13 машинаси, танклар, пушқалар, гаубицалар) қўйилган. Разведкачилар, десантлар, ҳаво ҳужумидан мудофаа жангчилари, денгизчилар, учувчилар, артиллериячилар, танкчилар, пиёда аскарлар, чегарачилар, ҳарбий тиббиёт ходимлари, алоқачилар ва сапёрлар бюстлари ўрнатилган. Ҳарбий хизматга чақирилганлар боғда қасамёд қилишади.

Бино 3 қаватдан иборат бўлиб, экспозициялар 3 ҳарбий тарихий даврга бўлиб ёритилган. 1-давр «Темурийлар давридаги ҳарбий санъат (14—15-асрлар)» га бағишланган. *Амир Темур* ҳарбий саркарда сифатидаги кўп қиррали фаолияти ёритиб берилган. Зал экспозициялари асосини «Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши учинчи ҳарбий юриши» батал диорамаси (ўлчами — 12,5х3,5, муаллифлари Алишер Эргашев, Маҳмуд Самиков ва Мухтор Зоировлар) ташкил этади. Шу билан бир қаторда «Амир Темур от устида» портрети (муаллиф Р.Зиёдиллаев), куроляроғлар намуналари, байроқлар, «Амир Темур давлати харитаси», ноғоралар ва ҳ.к. ўрин олган.

1қаватда кўргазма ва кино заллари жойлашган.

2-давр фашизмга қарши кураш (1941—45 йиллар) йилларида ўзбек халқининг қаҳрамонлигига бағишланган. Ҳар бир кўргазмада у ёки бу жангда қатнашган ўзбекистонлик аскарларни шахсий буюмлари, жанговар мукофотлари, ҳужжатлари ва ҳ.к. қўйилган. Ватандошларимизнинг меҳнат фронтидаги фаолияти кенг ёритилган. Экспонатлар орасидан фашистлар Германиясидан тортиб олинган ўлжалар (фашистлар Германияси ҳарбий мукофотлари, ўт очиш куруллари), куроласлаҳалар, ҳарбий машина, танк ва самолётларнинг макетлари жой олган. Зал экспозициялари хронологик характерга эга бўлиб, Брест қалъаси учун бўлган жанглардан тортиб то Берлингача бўлган жангларни ўзида ёритган ҳамда тўлиқ маълумот берилган.

3-давр «Мустақил Ўзбекистон ҳимоясида» деб номланади. ЎзР Қуролли Кучлари ташкил топиши тарихи, унинг қонуний асослари, Қуролли Кучларимиз қўшинлари таркиби, ҳарбий худудий бўлинмалар — ҳарбий округлар, улардаги қисм ва қўшилмаларнинг жанговар тайёргарлиги, олий ҳарбий билим юрталарида, сержантлар тайёрлаш мактабларида ҳарбий кадрларни тайёрлаш, шу билан бир қаторда миллий армиямизнинг халқаро ҳарбий ҳамкорлиги, тарбиявий, маданий-маърифий, спорт ҳамда ҳарбий оммавий ахборот воситалари фаолияти кенг ёритилган. Музей армия фаолиятини ёритишда республикамиз музейлари орасида ўзига хос илмий марказга айланган. Музей қошида уруш ва Қуролли Кучлар фахрийларининг кенгаши тузилган.

Дилором Раҳимова.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ-НИНГ ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — қ. *Давлат байроғи.*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ-НИНГ ДАВЛАТ ГЕРБИ — қ. *Давлат герби.*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ- НИНГ ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ — қ. *Дав- лат мадҳияси.*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ- НИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУДИ

— конституциявий назорат олиб борувчи олий суд органи. Ўз фаолиятини қонун асосида мустақил амалга оширади. Конституциявий суднинг ваколати, унинг тузилиши ва фаолияти тартиби Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 108, 109-моддалари ва «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонун (1995 йил 30 авг.) билан белгиланган. Конституциявий суднинг ваколатига қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўриш киради. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, жумладан, қуйидаги ваколатларга эга: қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномавий ва бошқалар мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди; Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради; Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига шарҳ беради; Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади.

Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан Конституциявий суд раиси, раис ўринбосари ва судьяларидан, шу жум-

ладан, Қорақалпоғистон Республикасининг вакилидан иборат таркибда 5 йил муддатга сайланади. Конституциявий суднинг ҳар бир судьяси яқка тартибда сайланади. Конституциявий суд доимий ишлайдиган орган, унинг мажлислари заруратга қараб ўтказилади ва қоида тарзида очиқ бўлади. Конституциявий суднинг фаолият кўрсатишини таъминлаш учун унинг девони тузилади. Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари депутат бўла олмайдилар, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас. Конституциявий суд судьялари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб қучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас. 1998 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Ахборотномаси нашр этилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА- СИНИНГ КОНСТИТУЦИЯСИ —

Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни, олий юридик қучга эга бўлган сиёсийҳуқуқий ҳужжат. 1992 йил 8 дек. да 12чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1 Сессиясида қабул қилинган. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Конституциявий қонун (1991 йил 31 авг.) ушбу Конституция учун асос бўлиб хизмат қилган. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясини яратиш ғояси илк бор 1990 йил 20 июнда бўлиб ўтган мамлакат Олий Кенгашининг 2сессиясида илгари сурилган. Ушбу сессия Президент И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституциявий комиссияни тузиш тўғрисида қарор қабул қилган. Унинг таркибига депутатлар, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг вакиллари, давлат ҳамда жамоат бирлашмалари, қорхоналар ва хўжаликларнинг раҳбарлари,

хукукшунос олимлар ва мутахассислар кирган. Олий Кенгашнинг 10сессиясида комиссия таркиби қисман янгиланган. Комиссия ишлаб чиққан лойиҳа матбуотда эълон қилиниб, кенг муҳокама этилган. Конституциявий комиссия умумхалқ муҳокамаси яқунларини кўриб, лойиҳани тузатиб ва маъқуллаб Олий Кенгаш сессиясида кўриб чиқишга тавсия қилган. Лойиҳа Олий Кенгаш сессиясида ҳам моддамамода муҳокама этилгандан сўнг қабул қилинган. 2002 йил 27 январьда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ, Конституциянинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муқаддима, 6 бўлим, 26 боб, 128 моддadan иборат. Муқаддимада Конституция қабул қилиш сабаблари ва мамлакатимиз олдига қўйилган вазифалар белгиланган. 16 бўлимда Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатидаги асосий конституциявий принциплари кўрсатилган. Бундай принциплар қаторига давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги ҳамда ташқи сиёсат тамойиллари қиради. «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб аталган 26 бўлим *инсон ҳуқуқлари шитт* Ўзбекистонга хос яхлит ва кенг тизимидир. Конституция Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона *фуқароликни* ўрнатди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Ўзбекистонда ҳамма учун *виждон эркинлиги* қафолатланиши Конституцияда мустаҳкамланган, ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, мерос ҳуқуқи билан қафолатланади. Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш ҳуқуқига эга-

дир. Барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эга бўлиб, иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади. Ҳар бир инсон билим олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Конституцияда ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хаттиҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи қафолатланади. Хотин-қизлар ва эрақлар тенг ҳуқуқлидирлар. Конституция ва қонунларга риоя этиш фуқаролар учун мажбурийдир. Ўзбекистонни ҳимоя қилиш — мамлакат ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Конституциянинг 3 бўлими «Жамият ва шахс» деб аталади. Бу бўлимда иктисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги қафолатланиши баён этилган. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилиши, фойдаланиши ва уни тасарруф этиши таъкидланади. Рўйхатдан ўтказилган қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади. Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти

тақиқланади.

Конституцияда кўрсатилишича, оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар, шунингдек, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз оналарига ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар. Ўзбекистонда *оммавий ахборот воситалари* эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. *Цензура*та йўл қўйилмаслиги алоҳида таъкидланади.

Конституциянинг 46ўлими *Ўзбекистон Республикасининг маъмурийхудудий тузилиши*та бағишланган. 56ўлим давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ҳақида бўлиб, унда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўз ифодасини топган. *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Вази*рлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти асослари, *Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти, сайлов тизими, прокуратура*, молия ва кредит, мудофаа ва хавфсизликка оид алоҳида боблар бор.

Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби сўнги 66ўлимда ўз ифодасини топган. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида ²/, қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинганлигини нишонлаш мақсадида Конституция қабул қилинган кун — 8 декабрь умумхалқ байрами — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси куни деб эълон қилинди (ЎЗР қонуни, 1992 йил 8 дек.).

2001 йил 4 январьда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида» фармойиши чиқди. Фармойиш асосида

барча таълим турларида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш йўлга қўйилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ — Ўзбекистон худудининг маълум қисмларга бўлиниши.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16боби Ў.Р.м.х.т.га бағишланган. Конституцияга кўра, «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат» (68-модда). Ўзбекистон Республикасининг хоз. маъмурийхудудий бўлиниши мамлакатнинг ишлаб чиқарувчи кучлари ахволини, уларнинг жойлашиш хусусиятини, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши, жойлардаги бошқарувнинг ташкилий тузилишини ақс эттиради. *Вилоят* Ўзбекистон Республикаси маъмурийхудудий тизимидаги юқори бўғиндир ва энг йирик бўлинма сифатида алоҳида ўрин тутади. Худудий тизимнинг қолган бўғинлари — *туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул* вилоятнинг таркибий қисмлари, ички бўғинларидир. Қишлоқ жойларидаги иқтисодий, хўжалик ва ижтимоиймаданий ҳаётга туманлар орқали бевосита раҳбарлик амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасидаги шаҳарлар республика бўйсунувидаги, вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси ва туман бўйсунувидаги шаҳарларга бўлинади. Республика бўйсунувидаги шаҳарлар тоифасига аҳолиси 500 минг кишидан ортиқ йирик иқтисодий, маданий, маъмурий марказ бўлган шаҳар (Тошкент шаҳри) киради. Вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қонда тарикасида, камида 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин. Туман бўйсунувидаги шаҳарлар тур-

кумига саноат корхоналари, коммунал хўжалиги, давлат уйжой фонди, ривожланган ижтимоиймаданий муассасалари, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган ва унинг $\frac{2}{3}$ қисмини ишчи, хизматчилар, уларнинг оила аъзолари ташкил этган шаҳарчалар, аҳоли пунктлари киради. Қишлоқ, овул, шаҳарча — республика маъмурийхудудий тизимидаги энг куйи бўғинлар. Шаҳарчалар туркумига саноат корхоналари, курилишлар, т.й. стациялари ва бошқалар муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда, қоида тариқасида, камида 2 минг аҳолиси бўлган аҳоли пунктлари киритилиши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

«Ўзбекистон Республикасида маъмурийхудудий тузилиш, топонимик объекتلарга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонун (1996 йил 30 авг.)да вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллари тузиш, тугатиш, уларнинг чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни кўчириш тартиби белгиланган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ОЛИЙ ХЎЖАЛИК СУДИ

— Ўзбекистонда хўжалик суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи. Хўжалик судининг ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 111-моддаси ва «Судлар тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни (янги таҳрири, 2000 йил 14 дек.)да белгилаб берилган. Бунга кўра, мазкур суд Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳри хўжалик судларининг

судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Олий хўжалик суди ишларни Гинстанция суди сифатида, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради; Олий хўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текширади, уларнинг иш тажрибасини умумлаштиради ва оммалаштиради. Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди раис, унинг 1-ўринбосари, ўринбосарлар, судлов хайъатларининг раислари, Олий хўжалик суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги тартибда иш олиб боради: Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг Пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг Раёсати; фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати; маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов хайъати.

Олий хўжалик суди Пленуми бир йилда камида 2 марта чақирилади, Раёсатининг мажлислари ҳар ойда камида 1 марта ўтказилади.

Олий хўжалик суди судьяларининг мақоми, уларни сайлаш ва тайинлаш тартиби қонунда кўрсатиб ўтилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ОРДЕН ВА МЕДАЛЛАРИ

— Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари. Улар билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари меҳнат ва жанговар хизматлари, самарали давлат, ижтимоий ва ижодий фаолиятлари учун тақдирланишлари мумкин. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси учун хизмат кўрсатган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам, айрим ҳолларда корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, ижодий жамоалар ва ҳарбий бўлинмалар, Ўзбекистон Республикаси маъмурийхудудий бирликлари ҳам мукофотланиши мумкин. «Давлат мукофотла-

ри тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1995 йил 22 дек.)га кўра, орден ва медаллар Олий Мажлис томонидан таъсис этилади, орден ва медаллар билан Ўзбекистон Республикасининг Президенти тақдирлайди.

Орден, медаль билан мукофотлашга тақдим этиш, мукофотлаш ва орден, медални топшириш қонунда назарда тутилган тартибда амалга оширилади. Орден, медаллар билан тақдирлаш тўғрисидаги фармонлар оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Бир шахс айти бир орден, медаль билан, коида тарикасида, бир марта тақдирланади. Орден, медаллар билан тақдирлаш шахснинг вафотидан кейин ҳам амалга оширилиши мумкин. Фуқаролар навбатдаги мукофотга аввал мукофот билан тақдирланган вақтидан кейин камида 3 йил ўтгач тақдим этиладилар. Фавқулодда ҳолларда аввал тақдирланган вақтидан қатъи назар тақдим этилишлари мумкин.

Ҳар бир орден ва медаль Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тасдиқланган ўз Низом ва тавсифига эга. Орден ва медаллар, орден ва медалларга оид тегишли ҳужжат тантанали вазиятда топширилади. Орден ва медаль билан мукофотланган шахслар бир йўла тўланадиган пул мукофоти оладилар ва қонун ҳужжатларида белгилаб кўйиладиган имтиёзлардан фойдаланадилар. Орден, медаль билан вафотидан кейин мукофотланган тақдирда, орден, медаль, мукофотлаш тўғрисидаги ҳужжат ва бир йўла тўланадиган пул мукофоти мукофотланганининг оиласига топширилади.

Ў.Р.о. ва м., одатда, умумдавлат байрамлари ҳамда бошқа байрамлар ва тантанали мажлислар вақтида тақиб юрилади. Бошқа ҳолларда эса нишондорлар ЎЗРнинг ё орден, медалларини, ёхуд уларнинг планкалардаги ленталарини тақиб юришлари мумкин.

Ў.Р.о. ва м.ни, планкалардаги орден ленталари, медаль ленталарини тақиб юриш қоидалари ҳамда орден ва медал-

лар ленталарининг тавсифи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 6 апр.даги 1095сон фармонига иловада баён қилинган.

Ў.Р.о. ва м.дан шахс оғир жиноят содир этгани учун ҳукм қилинганида — суднинг тақдимномасига биноан; шахс ўз шаънини бадном этувчи хаттиҳаракатлар содир этганида — тақдирлаш тўғрисида тақдимнома киритиш ҳуқуқига эга бўлган органнинг тақдимномасига биноан маҳрум этилади.

Ўзбекистон Республикасининг орденлари:

«Мустақиллик» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Ўзбекистон халқ ёзувчиси марҳум Абдулла Қодирий (Жулқунбой) (1994 йил), Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Абдуғаниевич Каримов (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 авг. қарори билан), марҳум шоир Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон (1999 йил 24 авг.) мукофотланган (яна қ. *«Мустақиллик» ордени*).

Амир Темур ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апр. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари (1996 йил 28 авг.), Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Абдуғаниевич Каримов (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 26 дек. қарори билан), Андижон вилояти (2003 йил 22 авг.), шахмат бўйича жаҳон биринчилигининг ғолиби Рустам Қосимжонов (2004 йил 14 июнь) мукофотланган (яна қ. *Амир Темур ордени*).

Жалолиддин Мангуберди ордени — Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 30 авг. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Хоразм вилояти (2003 йил 22 авг.), Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг 1-ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари бирлашган штабининг бошлиғи Исмоил Эргашев, Ўзбекистон Республикаси Му-

дофаа вазирининг ўринбосари, Жануби-Ғарбий маҳсус ҳарбий округ қўшинлари қўмондони Алишер Жумамуротович Собиров, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати ходими Муйиджон Ваҳхобович Тоҳирий мукофотланган (яна қ. *Жалолиддин Мангуберди ордени*).

«Буюқ хизматлари учун» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 авг. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳамда хорижий давлатларнинг фуқаролари фан ва техникани, иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантиришдаги катта хизматлари, давлатлараро ҳамкорликни ривожлантиришга ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини оширишга қара тилган ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш ишига сезиларли ҳисса қўшганлиги учун тақдирланадилар. Орден I микрон қалинликдаги олтин қопланган 925 даражали (пробали) қумушдан тайёрланади ва 8 қиррали мусамман қўринишида бўлиб, унинг қирралари ёқут рангда тайёрланган. Орденининг қалинлиги 8 мм, оғирлиги 65 г.

«Элюрт ҳурмати» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 28 авг. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан мамлакат мустақиллигини, унинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга, миллий маънавиятни, маданиятни юксалтиришга катта ҳисса қўшган, ўз меҳнати, илмий, жамоат иши, меҳнатсеварлиги ва ватанпарварлиги бп жамоатчиликнинг иззатҳурматига са зовор бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари мукофотланадилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланишлари мумкин. Орден I микрон қалинликдаги тилла қопланган 925 пробали қумушдан тайёрланади ва у 2 ёқлама нурлар таралувчи 8 қиррали юлдуз шаклида бўлади.

«Фидокорона хизматлари учун» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 авг. Қонуни билан таъсис

этилган. Бу орден билан мамлакатнинг иқтисодий ва маданий юксалишига, мудофаа қудратини кучайтириш ва миллий хавфсизлигини таъминлашга, жамиятда тинчлик ва барқарорликни, миллатлараро ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга, халқ фаровонлигини оширишга катта ҳисса қўшган, ўзининг истеъдоди, билим ва тажрибасини Ватан равнақиға бахш этиб, фидойилик намунасини кўрсатиб келаётган фуқаролар ва ҳарбий хизматчилар мукофотланади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. Орден I микрон қалинликдаги олтин қопланган 925 пробали қумушдан тайёрланади ҳамда 8 қиррали ёқут рангли юлдуз шаклида бўлади.

«Меҳнат шухрати» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1995 й. 30 авг. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Ўзбекистонда иқтисодиёт ва маданият юксалишига, халқ фаровонлиги ошишига, тинчлик ва барқарорлик сақланишига хизмат қиладиган улкан ишлари учун мукофотланадилар. Муътаасно ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. Орден 0,25 микрон қалинликда тилла қопланган 925 пробали қумушдан тайёрланади. Орден марказ қисмидан нурлар таралиб турган яшил дафна новдалари билан ўралган бўртма нотўтри эллипс шаклидадир.

I ва II даражали «Соғлом авлод учун» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан кишилар оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги, соғлом авлодни камол топтириш учун энг яхши моддий шароит ва ахлоқий муҳитни таъминлашдаги алоҳида хизматлари учун мукофотланадилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлмаган кишилар ҳам мукофотланишлари мумкин. I даражали орден юқори даражали ҳисобланади. Мукофотлаш, қоида

тариқасида, куйидаги тартибда: аввал II даражали, орадан камида 3 йил ўтгандан кейин I даражали орден билан тақдирлаш тарзида амалга оширилади. I даражали «Соғлом авлод учун» ордени олтин суви югуртирилган 925 пробали кумушдан тайёрланиб, 34 мм диаметрдаги тўғри доира шаклига эга. II даражали «Соғлом авлод учун» ордени 925 пробали кумушдан тайёрланади.

I ва II даражали «Шоншараф» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 авг. Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Ватанни ҳимоя қилишда фидойилик ва мардлик учун, Ўзбекистонда мудофаа қудратини ва миллий хавфсизликни мустаҳкамлаш, қуролли кучларнинг жанговар тайёргарлигини ошириш ва ҳуқуқтартиботни таъминлаш ишидаги катта хизматлари учун мукофотландилар. Мустасно ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. «Шоншараф» ордени 2 даражадан иборат: I даражали «Шоншараф» ордени; II даражали «Шоншараф» ордени. Орденининг олий даражаси I даражадир. Мукофотлаш, қоида тариқасида, камида 3 йил оралатиб: II даражали ва I даражали навбатида амалга оширилади. I даражали «Шоншараф» ордени 0,25 микрон қалинликдаги тилла қопланган 925 пробали кумушдан тайёрланади. II даражали «Шоншараф» ордени 925 пробали кумушдан тайёрланади. Ҳар иккала даражали орденнинг асоси хиёл бўртма шаклдаги 8 қиррали юлдуз кўринишида бўлиб, унинг марказидан учи тугал нурлар таралиб туради.

«Дўстлик» ордени — Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май Қонуни билан таъсис этилган. Бу орден билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг вакиллари ўртасида дўстлик, ўзаро ҳамжихатлик ва тотувликни мустаҳкамлаш ишида эришган катта ютуқлари, Ўзбекистон

халқининг бошқа мамлакатлар халқлари билан дўстлик ва ҳар тарафлама ҳамкорлигини ривожлантирганликлари учун мукофотландилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин. Орден 1 микрон қалинликда тилла қопланган томпақдан тайёрланади ва у бир-бирига жойлаштирилган турли катталиқдаги, маркази битта бўлган 2 та 8 қиррали юлдуз шаклида бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг медаллари:

«Олтин юлдуз» медали — к. «Ўзбекистон Қаҳрамони».

«Жасорат» медали — Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май Қонуни билан таъсис этилган. Бу медал билан Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизматининг ва ички ишлар органларининг ходимлари республиканинг миллий хавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш ва жиноятчиликка қарши курашда, ҳарбий бурчни ёки хизмат бурчини адо этиш вақтида кўрсатган мардлик ва жасоратлари учун мукофотландилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ёки Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар табиий офат, ёнғин ва бошқалар фавқулодда ҳолатлар вақтида жамоат тартибини сақлашда одамлар ҳаётини, давлат ва жамоат мулкани сақлаб қолишда кўрсатган жасоратлари учун мукофотланишлари мумкин. Медал дастлаб 0,5 микрон қалинликда никель, кейин эса 0,25 микрон қалинликда тилла қопланган мис қотишмасидан тайёрланади ва диаметри 34 мм ли доира шаклида бўлади.

«Шухрат» медали — Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май Қонуни билан таъсис этилган. Бу медал билан республика иқтисодиёти, фани ва маданиятини ривожлантириш, ёш авлодни ватанпарварлик ҳамда миллий истиқлол ва ижтимоий тараққиёт ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш ишида ўзининг ҳалол меҳнати билан катта ютуқларга эришган

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар мукофотланадилар. Медаль дастлаб 0,5 микрон қалинликда никель, кейин эса 0,25 микрон қалинликда тилла қопланган мис қотишмасидан тайёрланади ва қисман турли рангдаги эмаль берилган бўлади. Медаль диаметри 34 мм ли доира шаклида.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ПРЕЗИДЕНТИ — Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи. Ўзбекистонда президентлик лавозим сифатида 1990 йил 24 мартда таъсис этилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови мамлакатнинг 18 ёшга тўлган фуқаролари умумий, тенг ва тўғридантўғри сайлов ҳукуқи асосида яширин овоз бериши йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти 7 йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонун (1991 йил 18 нояб.) ва унинг янги таҳририда (2004 йил 3 дек.) қабул қилинган тегишли моддаларида белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод кўрсатиш ҳукуқи га сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар эгадирлар. Сайлаш ҳукуқи га эга бўлган фуқаро ёки фуқаролар гуруҳи Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод кўрсатиш учун камида 300 нафар сайловчидан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳини тузиши керак. Президентликка номзодлар кўрсатиш сайловга 65 кун қолганда бошланади ва 45 кун қолганда тугайди. Номзодлар кўрсатиш

сиёсий партияларнинг юқори органлари, шунингдек, сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилиши томонидан амалга оширилади. Президент сайловида 2 та номзод иштирок этган тақдирда, овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг нисбий кўпчилик овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида 2 тадан ортиқ номзод иштирок этган тақдирда, агар номзодларнинг ҳеч бири овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини ололмаган бўлса, сайловчиларнинг овозини энг кўп олган 2 номзод иштирокида тақрорий овоз бериш ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови якунлари тўғрисидаги ахборот сайловдан кейин 10 кундан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан эълон қилинади. Сайланган Президент Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов комиссияси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови натижалари расмий тарзда эълон қилинган кундан эътиборан кечи билан 2 ой ичида Олий Мажлис йиғилишида қасамёд қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришади. Президент қуйидагича қасамёд қилади: «Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига қафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан».

Ўзбекистон Республикасининг Президентига, Конституцияга мувофиқ кенг ва хилмаҳил ваколатлар берилган. Бу ваколатлар давлат ҳаётининг деярли барча соҳаларига тааллуқли бўлиб, мамлакат иқтисодиёти ва умуман жамият ривожланишига жуда катта таъсир ўтказади. Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг қафили; Ўзбекистон Республикасининг сувере-

нитети, хавфсизлиги ва худудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чоратадбирлар кўради; мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради. Президент Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. Қуролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонлар беради. Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизматини тузади. Фавқулодда вазиятлар (реал, ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, мамлакатнинг бутун худудиди ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини 3 кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Президентнинг ваколатлари жумласига *фуқаролик*, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат муқофотлари билан тақдирлаш, *афв этиши* тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳидан кечишни амалга ошириш каби масалаларни ҳал этиш киритилган. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун худудиди мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида мувофиқлаштирувчи вазифани бажаради. Президентнинг ижро этувчи ҳокимият органларига нисбатан ваколатлари аввало унинг Ўзбекистон Ҳукуматини тузишдаги иштирокида кўринади. Президент Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан, *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси* аъзоларини тасдиқлайди ва лавозимларидан озод қилади; вилоят ҳокимларини ҳамда

Тошкент шаҳри ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг тасдиғига киритади. Президент Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадрқимматига доғ туширадиган хаттиҳаракат содир этган ҳокимларни ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақди. У республика бошқаруви органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатиши, бекор қилиши мумкин. Президент қабул қиладиган ҳужжатлар «Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси»да, шунингдек, республика газ.ларида расман эълон қилинади. Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас. Президентнинг шахси дахлсиздир ва «Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг асосий қафолатлари тўғрисида»ги қонун (2003 йил 25 апр.) билан муҳофаза этилади. Президентнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилинишига, шунингдек, унинг шаъни ва қадрқимматига путур етказилишига йўл қўйилмайди ва бундай ҳаракатлар тегишли қонунларга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши мумкин. Бу қоида истеъфога чиққан Президентга нисбатан ҳам ўз кучини сақлаб қолади. Президент меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти бетоблиги сабабли ўз вазифасини бажара олмаслиги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари қўшма қарорига кўра тузилган давлат тиббий комиссия ҳулоаси билан тасдиқланган тақдирда 10 кун муддат ичида палаталарнинг қўшма фавқулодда йиғилишида депутатлар, сенаторлар орасидан 3 ойгача бўлган муддатга Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини вақтинча бажарувчи сайланади. Бу ҳолда 3 ой муддат ичида

Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумхалқ сайлови ўтказилиши шарт. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат қурилиши соҳасидаги тажрибасидан унумли фойдаланиш мақсадида ваколати тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Сенат аъзоси лавозимини эгаллаши кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1960-боби «Ўзбекистон Республикасининг Президенти» деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ҳуқуқий мақоми белгилаб берилган. Олий Кенгаш 12-чакириқ 1-сессиясида депутатлар томонидан Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти лавозимига *Н.А.Каримов* сайланган эди. «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонунга биноан, 1991 йил 29-декабр ва 2000 йил 9 январьда муқобиллик асосида тўғридан тўғри умумхалқ Президент сайловлари ўтказилди. Бу сайловлар натижасида *И.А.Каримов* Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди.

Ўзбекистон Республикасининг Президентини самарали фаолият юритишни таъминлаш мақсадида Президент девонини тузади, турли хизмат бўлинмаларини шакллантиради. Ўзбекистон Республикасининг Президентини *Оқса* ойдаги қароргоҳида фаолият юритади. «Дўрмон» (Қибрай тумани) қароргоҳида турли халқаро учрашувлар, олий мартабали меҳмонларни кутиб олиш маросимлари ва бошқалар тadbирлар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президентини девони биноси — Тошкент шаҳрининг марказий қисмида, Ўзбекистон шохкўчаси (Анхор бўйи)да жойлашган (1964, меъморлар В. Березин, А. Файнлейб, Р. Блезе, С. Эшонхўжаев ва бошқалар; муҳандис Э.Леннишмидт ва бошқалар). Асосий бино 6 қаватли бўлиб, биринчи қаватга 900 ўринли мажлислар зали туташган. Бино аниқ

геометрик шакллардан фойдаланилгани, нисбатларнинг аниқ ва монументаллиги, бадиий кўркем ва меъморий жиҳатдан оддийлиги билан ажралиб туради. Асосий бино (уз. 94 м) шимолга қараган, 3 бўлакдан иборат. Бино тарзидаги вертикал бўлинишлар, катта ҳажмдаги деразалар ҳамда асосий кириш эшиги мутаносиблиги бинога алоҳида улуғворлик бахш этган. Бинонинг жан. томони ҳам шу тарзда ҳал этилган, унга куёш нурини тўсувчи махсус мосламалар ишланган. Мажлислар зали биносида вестибюль, фойе, кутубхона, ошхона ва бошқалар кўшимча хоналар мавжуд; залга асосий бинонинг 2-қаватидаги махсус йўлакдан ўтилади; бинонинг ғарб томонидаги ойналар олдида алюминий пластинка (асалари инига ўхшаш тўсик)лар қўйилган, жан. томони қабарик блоклардан ташкил топган. Бино пардозида юкори сифатли мрамор плиталар, кошинлар, сувоғида майдаланган мрамор бўлакчалар ва бошқалар ишлатилган; атрофидаги ҳудуд кўкаламзорлар, гулзорлар билан сўлим масканга айлантирилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING СУД ҲОКИМИЯТИ —

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг алоҳида мустақил (қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар билан бир қатордаги) тармоғи. Унинг зиммасига давлат идоралари, фуқароларнинг турлитуман уюшмалари ва алоҳида шахслар ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқ (қонун) доирасида кечишини ва ҳал этилишини таъминлаш вазифаси юклатилган. Суд ҳокимиятига хос хусусиятлар судловнинг давлат номидан, махсус тартибда ташкил этилган (сайланган ёки тайинланган) муассасалар (қ. *Суд тизими*) томонидан амалга оширилиши, судларнинг ўз фаолиятида фақат қонунга бўйсунуши ҳамда фуқаролик, маъмурий, жиноий ва бошқалар ишларни қонунда белгиланган процессуал тартибда ҳал этиши, судлар бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақил фаолият юрити-

ши, суднинг танҳолиги (яъни давлатнинг бошқа ҳеч қайси идораси судлов функцияларини ўз зиммасига ололмаслиги), суд ҳокимиятининг тўлақонли ва қатъийлиги (суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар, ҳукм ва қарори барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийлиги) да намоён бўлади. Мамлакатимиздаги суд ҳокимиятининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Судлар тўғрисида»ги қонуни (2000 йил 14 дек.)да белгилаб берилган (яна қ. *Суд ҳокимияти*).

ЎЗБЕКИСТОН РУС АКАДЕМИК ДРАМА ТЕАТРИ — Тошкентдаги кўҳна театрлардан бири. 1934 йил 21 октябр да «Интервенция» (Л.Славин) спектакли билан очилган. Театр асосчилари В.А. Чиркин (бадий раҳбар), М.К. Вулконский (директор). Е.В. Ростов (реж.), актёрлардан А.С.Загаров, Е.Л.Ленина, А.М.Шестаков, Н.С.Фирсов, Л.М.Петрова, О.И.Андреева, О.И.Герасимова, П.С.Давидов, Г.Н.Загурская, З.А.Радецкая, А.П.Розанцев, Н.Г.А^чатуров ва бошқалар театрнинг дастлабки ижодкорларидир. 1936—99 йиллар театр М. Горький номи билан юритилган. 1967 йилдан Академик театр. 1999 йилдан ҳоз. номда. Театр ўз номидан келиб чиқиб, М.Горький асарларни сахналаштиришга эътибор берди («Тубанликда», «Душманлар», «Мешчанлар», «Егор Буличёв ва бошқалар», «Сўнгилар», «Қуёш болалари» ва б).

2-жаҳон уруши йиллари «Батальон ғарбга боради», «Рус кишилари», «Олеко Дундич», «Генерал Брусиллов» сингари спектакллар қўйилди. Урушдан кейин театр жамоаси Тошкент санъат интини тугатган ёшлар билан мустақамланди. Ўша даврда М.Мансуров, К.Ефремова, В.Александрова, Е.Злобин, Д.Алексеев, Н. Алексеева, П. Дроздов, В. Русинов, Н.Мягкова театрнинг энг машхур ак-

тёрлари бўлган. Уларга Е.Яворский, М.Любанский, Р.Ткачук, В.Рецептер, И. Ледогоров келиб қўшилган.

50-й.лар театр ижодий фаолиятида кескин бурилиш бўлди, янги режиссура, янги изланишлар, янги иш услуби натижасида жамоа янги театр шакллари асосида ижод қилди. «Чин инсон қиссаси» (Б.Полевой), «Қандала» (В.Маяковский), «Қашшоқ қалб тарихи» (М.Горький), «Иркутск воқеаси» (А.Арбузов), «Шохи сўзана» (А.Қаҳҳор), «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Ҳамлет» (У.Шекспир), «Зулмат ҳокимияти» (Л.Толстой) каби спектакллар билан театр ўз мавқеини мустақамлади. Драматургик асар дунёсига чуқур кириш билан ўй ва фантазияларнинг аниқлигига эришиш, фикр долзарблиги ва аҳамиятига алоҳида аҳамият бериш натижаси ўларок мумтоз асарлардан «Жиноят ва жазо», «Чайка», «Дон Карлос», «Ревизор», «Юкссиз сайёҳ» ҳамда «Ламанчалик киши», «Хатолар комедияси», «Момо ер», «Валентин ва Валентина», «Авлобар бекаси», «Уч пуллик опера» каби спектакллар юзага келди.

Мустақилликдан сўнг кучли актёрлар гуруҳи шаклланди, мактабтеатр студияси талабаларидан унумли фойдаланиш, турли мамлакатлар муаллифларининг асарларини сахналаштириш йўлга қўйилди: «Графиня Юлия» (А.Стринберг), «Ҳамма боғда» (Э.Олби), «Буюк магия» (Э.Де Филиппо), «Жорж Данден ёки жинни килинган эр» (Ж.Мольер), «Хизматкорлар» (Ж.Жене), «Ҳар тўқисда бир айб» (А.Островский), «Мехмонхона бекаси», «Арлекино» (К.Гольдони), «Гоголни ўйнаймиз...» (Н.Макьявелли), «Аёллар тангоси» (В.Асланова) ва бошқалар.

В.Русинов, Н.Мягкова, Н.Сундукова, Э.Дмитриева, О.Овчинникова, Л.Стоцкая, Г.Луковникова, В.Кудашкин, О.Володина, С.Архипов, Д.Абдулина, О.Васильев, И.Кирьянов, А.Кошелев, К.Мошченко, И.Ненашев, А.Ўрмонов, Л.Хўжаева, Т.Ҳошимова ва бошқалар театрнинг етакчи актёрларидир (2005). Те-

атринг бадий раҳбари — *В.М.Шаниро*.
Владимир Островский.

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАСИ (ЎзССР), Ўзбекистон ССР — *Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш* ўтказилиши натижасида ташкил топган ва СССР таркибига кирган миллий республика (1925—91). *Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси*, *Бухоро Халқ Совет Республикаси* ва *Хоразм Халқ Совет Республикаси* худудларининг, асосан, ўзбеклар ва қорақалпоқлар яшайдиган қисмларида вужудга келган. Ўрта Осиёнинг марказий қисмида жойлашган. Майд. 447 400 км². Аҳолиси 5 млндан ортиқ (1926), 6,4 млн. (1939), 8,3 млн. (1959), 11,8 млн. (1970), 15,4 млн. (1979), 20 млн.га яқин (1989) киши. ЎзССРда ўзбеклар (14 млн. дан ошиқ), қорақалпоқлар (411 900), тожиклар (933 600), козоклар (808 200), қирғизлар (174 900), туркманлар (121 600) яшаган (1989). Пойтахти 1925 йил фев. дан то май ойигача Бухоро, 1925 йил майдан то 1930 йил дек.гача Самарқанд, 1930 йил охиридан Тошкент. ЎзССР худуди шим. ва шим.ғарбда Қозоғистон ССР, жан.ғарбда Туркменистон ССР, жан. шарқда Тожикистон ССР, шим.шарқда Қирғизистон ССР, жан.да Афғонистон билан чегарадош бўлган.

Сиёсий тарихи ва давлат бошқаруви. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши натижасида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси тугатилиб, унинг худуди янги тузилган ЎзССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР (ЎзССР таркибида, 1929 йилдан Тожикистон ССР), шунингдек, Қорақирғиз (Қирғизистон) мухтор вилояти (РСФСР таркибида; Қирғизистон ССР), Қорақалпоқ мухтор вилояти (Қозоғистон АССР таркибида; кейинчалик Қорақалпоғистон АССР, 1936 йилдан ЎзССР таркибида) таркибига киритилди.

Умумўзбек советларининг Бухорода бўлган I қурултойи (1925 йил 13—17 фев.)да «Ўзбекистон Совет Социалистик

Республикасини ташкил этиш тўғрисида декларация» қабул қилинди. Қурултойда республиканинг олий органлари: ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси ЎзССР МИК ва ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети — ЎзССР ХКС тузилган. ЎзССР маъмурий жиҳатдан 1925 йилда дастлаб 8 та вилоят (Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Хўжанд, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм) ва Тожикистон АССР (1929 йилгача ЎзССР таркибида бўлган), 22 уезд ва 241 волостга бўлинган. 1926 йилда маъмурий-иктисодий р-нлаштириш амалга оширилган. 1987 йил да ЎзССР таркибига Қорақалпоғистон АССР (1936 йилдан у ЎзССР таркибида бўлган), 12 та область (Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё), 155 р-н, 123 шаҳар, 95 та посёлка ҳамда Тошкент шаҳри кирган. ЎзССР Бутуниттифоқ советларининг 3 съезди (1925 йил 13 май)да СССР таркибига киритилган. 1927, 1937, 1978 йилларда ЎзССР Конституциялари қабул қилинган.

Республика сиёсий ҳаётида Ўзкомпартия (1925 йил фев.да Бухорода тузилган) етакчи роль ўйнаган. ЎзССР да ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи олий органи — ЎзССР Олий Совети (1937 йилдан) ҳамда ижро қилувчи ва бошқарувчи олий органи — ЎзССР Министрлар Совети (1946 йилдан) ҳисобланган. Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари — 2,5 йилга сайланадиган халқ депутатларининг область, р-н, шаҳар, посёлка, қишлоқ ва овул советлари бўлган. Бирок амалда ҳокимият *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси* (КПСС)нинг республикадаги бўлими — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва марказ гумашталари қўлида бўлган. ЎзКП(б) эътиборини совет ҳокимиятини мустаҳкамлашга, *босмачилик* ва маҳаллий мулкдорларга қарши курашга, социалистик индустриалаштиришни амалга оширишга, к.х.ни коллективлаштиришга, маданий инқилобни ўтказишга

қаратган.

Ўзбекистон ССР ташкил қилинганидан сўнг республика давлат бошқаруви органлари Иттифоқ органлари тартибида ва улардан андоза олинган ҳолда тузилган. Бу иттифоқдош республикаларнинг марказдан туриб бошқаришнинг энг осон ва оддий, шу билан бирга мустақкам шакли эди.

Меҳнат аҳлининг энг оммавий ташкилоти — касаба уюшмалари ҳам партия кўмиталарига тўлатуқис қарам бўлиб қолган.

Мустабид тузум ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашга мунтазам эътибор қаратган. Бу ишлар билан *Бутуниттифоқ ленинчи коммунистик ёшлар союзи* (ВЛКСМ) нинг Ўзбекистондаги органи — Ўзбекистон ленинчи коммунистик ёшлар союзи (ЎЗЛКСМ) шуғулланган.

Республикадаги деҳқонларни ғоявий жиҳатдан бирлаштириб турган ташкилотлардан бири «Қўшчи» иттифоқи бўлган (1920—33 йилларда фаолият кўрсатган). 1924 йилда 200 минг кишини ўзига бирлаштирган бу иттифоқ ҳам аста-секин большевикларнинг қишлоқдаги мустабид сиёсати тарғиботчисига айланган. Қишлоқ камбағалларининг энг қашшоқ қисмини ўзида бирлаштирган бу ташкилот коллективлаштириш (жамоалаштириш) ва «қулоқлаштириш» даврида салбий роль ўйнади.

ЎЗССРда большевиклар томонидан амалга оширилган «социалистик тажриба» маҳаллий халқ томонидан норозилик билан қарши олинди. Совет ҳокимиятининг дастлабки 10 йилликларида миллий раҳбар ходимлар ва зиёлилар томонидан марказнинг зўравонлигига қарши очик танқидий фикрлар айтилган. Мухолифат айрим давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчилар, шоирлар, маориф ходимлари ва ҳуқуқшуносларни ўзаро бирлаштирган эди.

Совет режими даставвал мавжуд тузумга мухолифатда турганларга қарши *репрессия* сиёсатини амалга оширган

бўлса, 30-й.лардан бошлаб ўз халқиға нисбатан оммавий террорни қўллади.

20-аср 20-й.ларининг 2-ярми ва 30-й. лар бошида ЎЗССРда «Ўн саккизлар гуруҳи», «иноғомовчилик», «қосимовчилик», «бадриддиновчилик», «миллий иттиҳодчилар», «наркомпрос иши» каби сиёсий ишлар тўқилиши ва *Мунавварқори* бошчилигидаги миллий зиёлиларнинг қамокқа олиниши натижасида ўзбек халқининг кўплаб асл фарзандлари қатагон қилинди. Москвада бўлиб ўтган суд мажлисидан кейин Мунавварқори бошчилигидаги 15 киши отиб ташланди, қолган 70 киши эса узок муддатли қамок жазосига ҳукм қилинди (1931 йил апр.).

30-й.лар ўртасига келганда бутун мамлакатда бўлгани сингари ЎЗССРда ҳам оммавий қатагонлар авж олди.

Республикадаги аксарият сиёсий раҳбарлар 1937—38 йилларда «миллатчилик ва совет ҳокимиятига қарши қураш олиб бориш»да, шунингдек, қуролли кўзғолон кўтаришни тайёрлашда айбланди. Ф.Хўжаев, А.Икромов, С.Сегизбоев, А.Каримов каби сиёсий раҳбарлар қатл этилди.

ЎЗССР жамиятнинг барча табақаларига ёйилган ҳибсга олиш тўлқини остида қолди. Давлат ва жамият арбоблари, хўжалик раҳбарлари ва оддий кишилар билан бир қаторда миллий зиёлилар оммавий равишда қатагон қилинди. 20-аср ўзбек адабиётининг арбоблари; *Фитрат*, *Чулпон* ва *Абдулла Крдирий* ва бошқалар отиб ташланди.

1937—39 йилларда тўқиб чиқарилган сохта айбловлар бўйича Ўзбекистонда 41 мингдан ортиқ киши ҳибсга олиниб, улардан 37 мингдан ортиғи жазоланди, 6 920 киши эса отиб ўддиришга ҳукм қилинди. Умуман олганда, 1937—53 йилларда ЎЗССР Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) тройкаси (учлиги) томонидан 100 мингдан ортиқ киши қатагон қилинди, улардан 15 минг нафари отиб ташланди. 1936—40 йилларда фақат давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчи-

лар, шоирлар ва олимлардан 5 758 киши камокка олиниб, улардан 4 811 киши отиб ўлдиришга ҳукм қилинган эди.

1925—29 йилларда Ўзбекистонда ерсув ислоҳоти амалга оширилди. Бу ислоҳот жойларда шартшароитлар ва тайёргарлик даражасига қараб 3 боскичда ўтказилди (қ. *Ўрта Осиёда ерсув ислоҳоти*). Кейинчалик қ.х.ни коллективлаштириш амалга оширилиб, кз ва сзлар тузилди. Бироқ шўролар ҳокимияти ўзига тўқ деҳқон хўжаликларини «қулоқ» («муштумзўр») сифатида тугатиш сиёсатини олиб борган (қ. *Қулоқлаштириш*).

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ЎзССРдан 1,5 млн. киши фронтга кетган, улардан 450 мингдан ортиқ киши жанг майдонларида ҳалок бўлган. Фашистлар босиб олган ҳудудлардан Ўзбекистонга 1 млн.дан ортиқ киши, жумладан, 200 минг бола эвакуация қилинди. Ўзбек халқи яна бир бор ўзининг гуманизми ва бағри кенглигини кўрсатди.

Ўруш йилларида миллий сиёсатда кечириб бўлмас зўравонликка йўл қўйилди. 1943—44 йилларда қалмоқлар, кримтатарлар, чеченлар, ингушлар, немислар, қорачойлар, греклар, месхети турклари, болкорлар ўз тарихий ватани ёки доимий яшаш жойларидан мамлакатнинг шарқий ҳудудларига кўчириб юборилди. Қримдан 151 604 крим татарлари, Грузиядан 110 минг месхети турклари, Шим. Кавказдан 175 минг чечен, 20 мингдан ортиқ ингуш, 4 500 болкор, армани ва греклар ЎзССРга кўчирилди. Кўчириб келтирилганлар орасида бошқа халқларнинг вакиллари ҳам оз эмас эди. Уларга маҳаллий ҳокимият ва ўзбек халқи томонидан қатта ёрдам кўрсатилди. Жумладан, уйжой ва ер сотиб олиш учун тегишли миқдорда қарз ажратилди, озик-овқат билан ёрдам кўрсатилди. Махсус кўчириб келтирилганларнинг кўпчилиги кз ва сзларга ишга жойлашдилар, кейинчалик Мирзачўлни ўзлаштиришда иштирок этдилар. Уруш йилларида ЎзССР қ.х. аҳли энг мураккаб ва оғир шароитларда меҳнат қилиб, давлатга 4 148 000 т пах-

та, 82 млн. пуд ғалла, 54 067 т пилла, 195 минг т шоли, 57 444 т ҳўл мева, 36 минг т куруқ мева, 159 300 т гўшт, 22 300 т жун ва бошқалар маҳсулотларни етказиб бердилар. Бу фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшилган муносиб ҳисса эди. Урушда вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклашга ёрдам бериш учун кўплаб ўзбекистонликлар РСФСР, Украина ССР, Белоруссия ССР ва бошқалар республикаларга жўнатилди.

Уруш тугагач, орадан кўп ўтмай ЎзССР бўйлаб яна бир ялпи киргин тўлкини елиб ўтди. 20-асрнинг 40-й.лари охири ва 50-й.лари бошидаги қатағонлар, асосан, маданият ва фан арбобларига қарши қаратилди. Ўзбекистон Компартияси МК марказнинг йўлйўрикларига таянган ҳолда дунёқараш ва ижоди партия мафқурасидан фарқ қиладиган ижодий зиёлилар вакилларига қарши ҳужум бошлади. Ёзувчи ва шоирлардан Саид Аҳмад, Шукрулло, Мирзакалон Исмоилий, Шўхрат, Максуд Шайхзода, Миркарим Осим, Ҳамид Сулаймонов, шунингдек, Мухиддин Қориёқубов 1951 йилда «советларга қарши миллатчшик фаолияти» олиб борганликда айбланиб камокка олиндилар ва 25 йил озодликдан маҳрум этидилар. Ўзбек халқининг фахри хисобланган *Ойбек* бадном қилинди.

20-асрнинг 50—80-й.ларида ЎзССРда турли саноат корхоналари қурилган, янги шаҳар ва посёлкаларга асос солинган. Мирзачўл, СурхонШеробод ва бошқалар чўлларнинг ўзлаштирилиши натижасида экин майдонлари кенгайган. Халқнинг турмуш даражаси маъйян даражада яхшиланган, бироқ маънавиятга кучли зарар етказилган. Айниқса, Ўзбекистон иктисодиёти марказ манфаатларига бўйсундирилган. СССРнинг аграр республикаларидан бирига айланган ЎзССРда пахта яккахокимлиги ўрнатилган. 20-асрнинг 60-й.ларида Орол денгизининг қуриши бошланди ва у минтақадаги экологик муҳитга жиддий зарар етказди.

ЎзССР Конституциясида ЎзССР Совет Иттифоқи таркибидаги тенг

хуқуқли суверен республика сифатида ўз худудида давлат ҳокимиятини мустақил равишда амалга оширади, чет давлатлар билан алоқа боғлаш, улар билан шартномалар тузиш ҳамда дипломатик ва консуллик вакиллари айирбошлаш, халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш хуқуқига эга деб белгилаб қўйилган бўлса ҳам, амалда Ўзбекистоннинг хуқуқи РСФСР таркибидаги областлар ёки автоном республикалар хуқуқи билан тенглаштирилиб қўйилган эди. Юқори лавозимдаги кадрларни тайинлаш ёки олиб ташлаш марказдан туриб ҳал қилинар эди.

20-асрнинг 80-й.лари бошларига келганда совет режими, унинг сиёсий тизими ва хўжалик юритиш усуллари ўзининг ривожланиш имкониятларини тугата бошлайди. ЎзССР иқтисодиёти ҳам, катта хом ашё ва табиий бойликлар захирасига эга бўлишига қарамасдан, СССРнинг марказий ҳудудларидан жуда тез ортада қола бошлаган.

ЎзССРнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида 1984 йил 23 июнда бўлган Ўзбекистон Компартияси МК 16-плenumsи машъум роль ўйнаган. Москва ташаббуси ва кўрсатмаси билан ташқил қилинган бу пленумда қабул қилинган ҳужжатлар ЎзССРда ўзбек халқини асоссиз бадном этиш компаниясини бошлаб берди.

СССР Бош прокурори ҳузурида алоҳида муҳим ишлар бўйича махсус 12 кишилиқ терговчилар гуруҳи тузилиб, 1983 йилдаёқ ЎзССРга юборилган эди. Улар кейинчалик марказдан республикага келган «десантчилар»га таяниб, Ўзбекистонда навбатдаги қатагонни амалга оширди.

ЎзССРда пахта тайёрлаш ва уни қайта ишлаш билан боғлиқ жараёнлардаги «қўшиб ёзиш», «ўғрилиқ», «кўзбўямачилиқ», «порахўрлик» ва ҳ.к.ни (аслида бундай молиявий жиноятлар ва қинғирликлар бутун СССР худудидаги иқтисодиётда чуқур иддиз отиб келган эди) тергов қилувчи Гдлян ва Иванов гуруҳининг талаби билан ре-

спубликадаги жамоа хўжаликлари раислари ва сз директорларининг 60%, к.х. етакчи мутахассисларининг 45%, пахтачилик бригада бошлиқларининг 35%, шунингдек, кўплаб раҳбарлар, вилоятлар ва туманлар партия комитети котиблари, республика миқёсидаги партия, совет ва хўжалик раҳбарлари ўз вазифаларидан олиб ташланди ва уларга нисбатан жиноий иш қўзғатилди.

1983—90 йилларда ЎзССРда «пахта иши» деган уйдирма бўйича жами 40 минг киши тергов қилинди, 5 минг киши эса сохта айблар билан жиноий жавобгарликка тортилди. Тергов жараёнида инсон ҳуқуқлари топталиб, тутқунларга жисмоний ва руҳий таъзияқ ўтказилди. Уларнинг оила аъзолари ва қариндошуруғлари ҳам қамокқа ташланди.

ЎзССР ва ўзбек халқига нисбатан қилинган ушбу қатагон ва ёвузликлар халқ оммасини совет режимига нисбатан нафратини оширди, тузумга бўлган муносабатини кескин ўзгартирди. Ана шундай мураккаб бир вазиятда республикада мустақиллик учун кураш кучайди. Ўзбек халқи ўзининг миллий руҳи, озодлик ва келажакка бўлган ишончини йўқотмай, мустақиллик пойдеворини кийинчилик билан бўлсада, аста-секин қўйиб борди. Мустақилликка ишонч 1990 йил 20 июнда ЎзССР Олий Совети «Мустақиллик декларацияси»ни қабул қилганида яққол намоён бўлди. 1991 йил 31 авг.да «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» конун қабул қилиниб, Ўзбекистон мустақилликка эришди.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Ўзбекистоннинг совет даври тарихи муайян йўқотишлар ва фожиалар билан биргаликда катта қурилишлар ва саноат корхоналари бунёд этилган давр ҳамдир. Айнан шу даврда ўзбек халқи ўзининг фидокорона меҳнати билан ЎзССРни Шарқдаги замонавий к.х. республикасига айлантирган эди. Бу йилларда иқтисодиёт, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот

соҳаларида муайян ютуқларга эришилди.

ЎзССРда 1925—26 йилларда ишчилар сони 11 900 кишига етди. Уларнинг 29,3% ни маҳаллий миллат вакиллари ташкил этарди. Ўзбекистон учун саноат қурилишини кенг суръатда жадаллаштириш ниҳоятда зарур эди. Чунки республика иқтисодиёти 20-асрнинг 30-й.лари бўсағасида ҳам аграр хусусиятга эгаллигича қолаётган эди. 1927 йилда ЎзССР халқ хўжалигида қ.х.нинг салмоғи 62,6%, саноатнинг салмоғи 37,4% ни ташкил этар, шу билан бирга саноат ишлаб чиқаришнинг 90% қ.х. хом ашёсини қайта ишлашга асосланган эди. Иқтисодиёт хом ашё йўналишида бўлганлиги сабабли ЎзССР саноати фақат бир томонлама ихтисослаштириляётган эди: унинг 2/3 қисмига яқини пахта тозалаш саноати ҳиссасига тўғри келарди, у бутунлай метрополия эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиларди, унинг бошқа тармоқлари ўз ҳолича ривожланиб, умуман, СССР иқтисодиёти билан заиф боғланган эди.

Биринчи 5 йиллик даври (1928—32) да ЎзССРда 289 та саноат корхонаси қурилди ва ишга туширилди, 79 та корхона қайта ташкил этилди, саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари 3 баравар, нефть казиб чиқариш 2,5 баравар, металл ишлаш саноати маҳсулотлари 6 баравар, цемент ишлаб чиқариш 3,5 баравар орди. Енгил саноатнинг кўнчилик, пойабзал ишлаб чиқариш, тикувчилик соҳалари ва ипгазлама ишлаб чиқариш суръатлари ошиб борди. Ана шу даврда Ўрта Осиёда пахтачилик машинасозлик саноатининг тўнғичи бўлган «Ташсельмаш» ва Қувасой цемент з-ди барпо этилди. «Чирчиққурилиш», Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши тез суръатлар билан олиб борилди. Фарғона тўқимачилик ф-каси ва ёғ з-ди, Бухоро, Тошкент ва бошқалар шаҳарларда тикувчилик фкалари ишга туширилди.

Саноатнинг ривожлантирилиши энергетика базасини кенгайтиришни талаб қиларди. Фарғона, Самарқанд, Тошкент ва бошқалар жойларда янги электр ст-

ялари қурилди. 1932 йилда барча электр ст-яларининг сони 1928 йилдаги 16 та ўрнига 49 тага етди, электр қуввати ишлаб чиқариш эса 7 баравардан зиёдрок ошди.

Иккинчи 5 йиллик даври (1933—37) да ЎзССРда барпо қилинадиган саноат корхоналари маҳаллий шароит ва миллий манфаатларни эмас, балки марказ эҳтиёжларини ҳисобга олиб режалаштирилган эди. Мас, Чирчиқдаги азотли ўғитлар з-ди ва Тошкент тўқимачилик ктини барпо этишдан мақсад Ўрта Осиё минтақасида пахтачиликни ривожлантиришдан иборат бўлган. Умуман иккинчи 5 йиллик даврида 189 та турли саноат корхоналари ва электр ст-ялари барпо этилди. Улар орасида Фарғонадаги йигириштўқиш ф-каси, Хавдоғ ва Учқизил нефть конлари, Тошкент матбаа кти, Қўкон суперфосфат з-ди, Бухородаги иссиқлик электр ст-ялари, Қодирия ва Бўржар ст-ялари, Тошкент локбўёк з-ди ва бошқалар бор бўлиб, улар, асосан, Иттифок эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилган.

Урушдан олдинги учинчи 5 йиллик даври (1938—42)да саноат ривожланишида силжиш кузатилди. Урушнинг бошланишига келиб, ЎзССРда 134 та саноат корхонаси кўшимча равишда ишга туширилди. Улар орасида Чирчиқ электркимё кти, Тошкент тўқимачилик ктининг 2 навбати, Мўйноқдаги йирик балиқконсерва з-ди бор эди. Чирчиқ ГЭС, Олмалиқ мис эритиш кти, Қувасой ГРЭСи, Товоқсой ва Самарқанд ГЭСларини қуриш, Ангренадаги кўмир конини ишга тушириш жадал суръатлар билан борди.

Уруш бошланиши вақтига келиб республиканинг саноат потенциали 1445 та йирик ва ўрта саноат корхоналарини ҳамда 19 мингта майда корхоналарни ўз ичига олган. И.ч. воситаларини ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқарадиган тармоқлар ўртасидаги нисбат жиддий равишда ўзгарди. Йирик саноат салмоғи 1928 йилдаги 16,3%дан 1940 йилда 32,8% га кўтарилди.

Саноатни кадрлар билан таъминлаш жараёни зиддиятли хусусиятга эга бўлди. Умуман, шиддатли индустриалаштириш суръатлари ишчилар ва муҳандистехник кадрлар билан таъминлашнинг миқдор жиҳатидан ўсишига объектив шароит яратди. Мас, йирик саноатда ишчилар синфининг сони биринчи 5 йилликдаги 17,9 мингдан 62,4 минг кишига етди ёки деярли 3,5 барабар ортди. 1937 йилга келиб саноат ишчиларининг умумий миқдори 181 минг кишидан иборат бўлган. Лекин улар орасида маҳаллий миллат вакиллари озчиликни ташкил қилган.

Совет давлатининг сиёсий раҳбарияти, халқ хўжалигини бошқаришда ўзлари йўл кўйган хато ва камчиликлар натижа-сида юзага келган йўқотишлар ўрнини маъмурийбуйруқбозлик орқали маж-бурлаш ва юқоридан ташкил қилинган «социалистик мусобақа», «зарбдорлик», «стахановчилик» ва бошқалар бир қатор ишчилар ҳаракатлари воситасида «омма-нинг инқилобий ғайратшижоати»ни авж олдириш билан қоплашга интилди.

ЎзССР Иттифоқ пахта хом ашёси-ни етказиб берувчи асосий республика ҳисобланган. Ўзбекистонда етиштирил-ган пахтанинг асосий қисми Россиянинг тўқимачилик фабрикаларига қайта иш-лаш учун юборилган ва чет элларга экс-порт қилинган. Ўзбекистон саноати, асо-сан, қ.х. эҳтиёжларига хизмат қилишга йўналтирилган эди. Саноатда қ.х. маҳсулотларига дастлабки тарзда иш-лов берадиган тармоқлар асосий ўринни эгаллайди. Республика хом ашёсининг пировард маҳсулоти Иттифоқ саноат мар-казларига ишлаб чиқарилар, бинобарин, фойданинг асосий қисми ҳам ўша ерда қоларди. Шунингдек, Бухоро — Урал ва дунёда энг узун Ўрта Осиё — Марказ газ қувурлари орқали Ўзбекистоннинг табиий гази РСФСР ва Шарқий Евро-па давлатларига жўнатилган. Лекин ре-спубликадаги шахар ва қишлоқларнинг аксарият қисми газлаштирилмаган эди. Ўзбекистонда қазиб олинган олтин, уран

ва бошқалар нодир металлларнинг экс-портидан келган валюта марказнинг ха-зинасига тушган. Республикада ишлаб чиқарилган саноат ва қ.х. маҳсулотлари 42 та мамлакатга экспорт қилинган, лекин Ўз ССР чет эллар билан алоқа ўрнатиш, хорижий фирмалар ва компани-ялар билан бевосита иқтисодий шартно-малар тузиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Бун-дай ваколат фақат марказдаги Иттифоқ министрликлари ва идоралари зиммаси-да бўлган.

ЎзССРда большевиклар партияси томонидан 20-асрнинг 20-й.лар охири — 30йлар бошида амалга оширилган «маданий инқилоб» миллий маданият-га қаттиқ зарба берди. Марказ томони-дан ўзбек халқининг минг йиллик урф-одатлари ва асрий қадриятлари зарарли деб ҳисобланиб, улар ман этилди. 1929 йилда халқимизнинг кўп асрлик тарихи, маданияти акс этган араб имлосига асо-ланган ўзбек ёзуви лотин, 1940 йилда эса кирилл имлосига алмаштирилди. Ис-лом дини ва унинг қадриятлари оёқоти қилинди. Ўзбек тили 2даражали тилга, рус тили эса давлат ва асосий муома-ла тилига айланттирилди. Бироқ бундай ҳолатларга қарамасдан совет даврида маданият соҳасида муайян ютуқларга ҳам эришилди. Саводсизликни тугатиш ишлари олиб борилди, педагогик ва ил-мий кадрлар тайёрлаш мақсадида янги мактаблар, техникумлар ва интлар очид-ди. Мафкуравий тазйикларга қарамай, Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Абдулла Қаҳҳор, Максуд Шайх-зода, *Миртемир* каби ёзувчи ва шоирлар, Ҳабиб *Абдуллаев*, Иброҳим *Мўминов*, Обид *Содиқов*, Яхё *Ғулумов* каби олим-лар, Олим *Хўжаев*, Раззоқ *Ҳамроев*, Шу-кур Бурхонов, Лутфихоним Саримсоқова, Ҳалима *Носирова*, *Тамарахоним* каби санъаткорлар етишиб чиқди.

ЎзССР Халқ Комиссарлари Сова-тининг раислари: *Ф.Хўжаев* (1925—37), *А.Каримов* (1937), *С.Сегизбоев* (1937—38), *А.Абдураҳмонов* (1938—46 йилгача); ЎзССР Министрлар Сова-

тинг раислари: А.Абдурахмонов (1946 — 50), А.Мавлонов (1950—51), Н.Муҳитдинов (195153; 195455), У.Юсупов (195354), С.Камолов (195557), М.Мирзааҳмедов (195759), О.Алимов (1959— 61), Р.Курбонов (196171), Н.Худойбердиев (197184), Ғ.Қодиров (198489), М.Мирқосимов (198990). ЎзССР Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг раиси: *И.Каримов* (1990 йил 1 нояб.дан).

Ўзбекистон Компартияси МКнинг 1котиблари: В.Иванов (1925 — 27), Н.Гикало (1929), *А.Икромов* (1929— 37), У.Юсупов (193750), *А.Ниёзов* (195055), Н.Муҳитдинов (195557), С.Камолов (195759), *Ш.Рашидов* (195983), *Н.Усмонхўжаев* (198388), *Р.Нишон* (1988—89), И.Каримов (198991).

ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси: йил *Охунбобоев* (1925—37 йилгача); ЎзССР[^]Олий Совети Президиуми раислари: йил *Охунбобоев* (1937—43),

А.Мўминов (1943 — 47), А.Ниёзов (194750), Ш.Рашидов (195059), Ё.Насриддинова (1959—70), Н.Матчонов (1970—78), И.Усмонхўжаев (197883), О.Салимов (1983—86), Р.Нишон (198688), П.Ҳабибуллаев (198889), М.Иброҳимов (1989—91), ЎзССР Олий Совети раиси: Ш.Йўлдошев (1991 йил 12 июндан).

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамакчилиги даврида], Т., 2000; Азизхўжаев А., Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар, Т., 2001; Алимова Д. А., Голованов А. А., Ўзбекистон мустақил совет тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий таъриқ оқибатлари, Т., 2000; Тарих шохидлиги ва сабоқлари, Т., 2001; Ўзбекистон тарихи (1917—1991 йил), Т., 2002; Шамсутдинов Р., Қишлоқ ғожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун, Т., 2003.

Қаҳрамон Ражабов, Баҳодир Пасилов.

ЎЗБЕКИСТОН СОҒЛИҚНИ

САҚЛАШ МУЗЕЙИ — тиббиёт тарихи музейи. 1973 йил Тошкентда ташкил этилган. 1984 йилдан Қ.С.Зоиров номидаги Ў.с.с.м. деб юритилади. Тиббиёт ва гигиена билимлари ҳамда соғлиқни сақлаш соҳасида эришилган муваффақиятларни тарғиб этади. Ўзбекистон тиббиёт тарихи билан таништиради. Музей экспозицияси бир неча бўлим: одам анатомияси, физиологияси, гигиенаси, Ўзбекистон тиббиёт тарихи бўлимидан иборат.

Музейда Абу Али *ибн Сино* яшаб ўтган 10—11-асрлардаги тиббиёт тарихига оид манбалар кўп. Буюк ҳакимга бағишланган мемориал залда табибнинг кошинкор сиймоси, 5 жилдли «Тиб конунлари» асари, унда тасвирланган жарроҳлик асбоблари, унинг хотирасига Ҳамадонда тикланган мақбара макети сақланади.

Музей фондидаги «шиша одам» меъдаичак йўли, ўпка, юрак, кичик ва катта кон айланиш доирасининг электрлаштирилган макети, муляжлар, расмлар, фотосуратлар инсон организми фаолиятидаги энг муҳим жараёнларни тушуниб олишга ёрдам беради. Шунингдек, таниқли тиббиёт олимларининг илмий асарлари, ички аъзоларнинг рентген суратлари, тиббиётга оид плакатлар ҳамда мустақиллик даврида тиббиёт соҳасида эришилган муваффақиятлар билан таништиради.

Музейда кинолекторий мавжуд. Тиббиёт тарихи, илмий тиббиёт, касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, даволаш усуллари, ичиш, чекиш, гиёҳвандликнинг оқибатлари ва оддини олиш, соғлом турмуш гарзи тўғрисида вақт вақти билан суҳбатлар ўтказилади. Алкоголизм, чекиш, наркомания ва СПИД тўғрисида фильмслайд бор.

«ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ» — илмий-тарихий журнал. Ўзбекистон ФА Тарих институти нашри. Жур.га 1998 йил июлда асос солинган. Унинг 1-сонини 1999 йил январда чиққан. Тошкент шаҳрида ҳар 3 ойда 1 марта чоп қилинади (Ўзбекча

ва русча мақолалар биргаликда). «Ў.т.» тарихчи мутахассислар, олий ўқув юрталари проф.ўқитувчилари ва талабалари ҳамда Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчиларга мўлжалланган. Жур.даги «Ўзбекистон давлатчилиги тарихидан», «Тарихда шахслар», «Мунозара ва муҳокама», «Ёш тадқиқотчи минбари», «Тарихий атамалар», «Топонимика ва тарих», «Тарихга янги нигоҳ», «Тарихшунослик», «Этнология масалалари» ва бошқалар рунклар остида Туркистон ва Ўзбекистон тарихига оид илмий мақолалар эълон қилинади. Шунингдек, тарихчи олимлар иштирокида республика ва хорижда ўтказилган турли илмий анжуманлар ва халқаро конференциялар тўғрисида маълумотлар берилди.

Бош муҳаррири Д.Алимова (2000 йилдан). Адади 462 нусха (2005).

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ — Ўзбекистон ФА нинг йирик илмий текшириш ва маданий-маърифий муассасаларидан бири. 1876 йилда Тошкент музейи номида ташкил этилган. 1883 йил Туркистон оммавий кутубхонаси билан бирлаштирилди. Этн., археология, нумизматика, ҳарбийтарих бўлимлари бўлган (1903). 1918 йил Туркистон ўлка халқ музейига, 1922 йилдан Туркистон Бош музейига, 1925 йилдан Ўрта Осиё Бош музейига айлантирилди. 1943 йилдан Ўзбекистон халқлари тарихи музейи деб номланган. 1969—92 йиллар Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи деб аталган. 1992 йил 21 апр. даги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 203сонли қарорига мувофиқ, бир неча музейларни бирлаштириш асосида ҳоз. номи билан қайта ташкил этилди.

Музей Ўзбекистон ва Ўрта Осиё халқларининг моддий ва маънавий обидаларини сақлаш ва ўрганиш бўйича мамлакатда йирик илмий текшириш маркази ҳисобланади. Ҳоз. кунда унинг захирасида 250 мингга яқин тарихий, санъат ва маданият ёдгорликларидан

иборат осори атиқалар сақланади. Бунинг 60 мингдан ортиғини археология, 80 мингдан зиёди нумизматика ва 16 мингдан ортиғини этн. ёдгорликлари ташкил этади. Унда маҳаллий ўлкашунослар, ўтмиш билан қизиқувчи ҳаваскорлардан тўпланган ўлка тарихига оид нумизматика, археология, уйрўзгор буюмлари ва фотосуратлардан иборат коллекциялар ҳам мавжуд.

Археология фондида археологик ёдгорликлардан топилган ашёлар, деворий тасвирилар, уйрўзгор буюмлари, меҳнат қуроллари, қадимий ёзувлар тасвирланган ашёлар ва бошқалар буюмлар сақланади.

Нумизматика фондида эса энг қадимий даврлардан то шу кунгача зарб этилган олтин, кумуш, мис тангалар, пуллар, олтин ва кумуш медаллар ва подшо сулолаларининг муҳрлари жамланган.

Музейдаги этн. фонди эса ниҳоятда қимматли буюмлардан иборат бўлиб, халқимизнинг уйанжомлари, кийим-кечаклари, заргарлик буюмлари, халқ хунармандчилигининг ҳамма соҳасига оид иш қуроллари ва маҳсулотларидан намуналар — ҳар бир этн. ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Шулардан 10 мингдан ортиғи ўзбек халқининг ижтимоий ҳаётига оид бўлса, 6 минги Ўзбекистон ҳудудида яшовчи бошқа миллатларга тааллуқлидир.

Музейнинг янги экспозицияси Ўзбекистонни жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссасини, шу билан бирга Ўзбекистон ҳудудидаги тарихиймаданий жараёнларнинг энг қадимий даврлардан бошлаб ҳозирга қадар бўлган тараққиётини ўзида акс эттирган.

ЮнонБактрия, Кушон, Кўхна Хоразм, Нахшаб, Бухоро ва Чочда зарб қилинган тангалар алоҳида диққатга сазовор. Бу тангаларда маҳаллий ҳукмдорларнинг қиёфаси, бошқаларида эса қабила белгилари ёки тамгалари зарб қилинган. Музей экспозициясида Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган тоҳирийлар, сомонийлар, қорахонийлар, темурийлар, Бу-

хоро, Хива ва Қўқон хонликларига мансуб тангалар намоиш этилган.

Музей архив ва кутубхонага эга. Музей фаолияти давомида олимлар томонидан илмий асарлар, илмий ва оммабоп китоблар, альбом, буклет ва турли кўрсаткичлар ҳамда мактаб ўқувчилари ва талабалар тарбияси учун илмийметодик қўлланмалар нашр этиб келмоқда. Улар орасида кейинги йилларда нашр этилган «Темурийлар сулоласининг тангалари» (1996); «Каталог металлургических и керамических изделий Узбекистана XIX-XI вв.» (2000); «Ўзбек миллий кийимлари» (2002); «Фарғона водийсидаги миллий озодлик курашлари» (2003); «Тошкентнинг янги шаҳар қисми тарихи» (2004) каби нашрлар бор.

Музейда 4 та фан д-ри ва 4 та фан номзоди ишлайди. 2003 йил апр.да музей қошида илмийметодик кенгаш ташкил қилинган.

Музей 1964 йилдан 1887 йил қурилган собиқ Туркистон давлат палатаси биносида фаолият юргизган. 1992 йил апр. дан собиқ Ленин музейи биносига кўчиб ўтди. Мазкур бино (1970, меъмори Е.Розанов, В.Шестопалов ва бошқалар) Тошкент шаҳрининг марказида Шароф Рашидов шоҳқўчасида жойлашган. Бино мурабба тарҳли, 20 та зал (умумий экспозиция майд. 3,2 минг кв.м), маърузалар (500 кв.м) ҳамда конференция (170 кв.м) заллари, устахоналар, фонд, иш хоналаридан иборат. Анъанавий панжара услубида ишланган қуёш нуридан сакловчи тўсиқлар оддий геометрик шаклдаги бинога жозибадорлик бахш этган; кенг йўлка (пандус) бино олди майдонига олиб бориб, 2қават вестигюли билан боғланади. Бино 1999—2003 йилларда қайта таъмирланди (меъмор Р.Искандаров ва бошқалар), ички тузилиши ўзгартирилди, янги дизайнда замонавий техника билан жиҳозланди. Устахоналар, фонд ҳамда ходимларнинг иш хоналари 1қаватда жойлашган. Бино интеръери миллий анъаналарда (ганчкорлик — *М.Усмонов ва бошқалар*;

ёғоч ўймакорлиги — *К.Ҳайдаров ва бошқалар*) зийнатланган, таъмирлаш даврида маҳобатли деворий расмлар (рассом А. *Икромжонов*, А.Алиқулов) билан безатилган.

Жаннат Исмоилова.

ЎЗБЕКИСТОН ТАСВИРИЙ САЊЪАТ ГАЛЕРЕЯСИ — ўзбек халқининг бой бадиий меросини сақлаш, тасвирий санъат асарларини тўплаш ва ютуқларини тарғиб қилишга қаратилган маданий-маърифий муассаса. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки тасарруфида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 12 октябр «Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки галереясини ташкил қилиш тўғрисида»ги қарорига биноан асос солинган. 2004 йилдан Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ташаббуси билан Тошкент шаҳрида махсус қурилган бинога жойлаштирилган (бош меъмори В.Н.Бреусенко; бош муҳандиси Г.В.Костина). Тўртбурчак тарҳли бино меъморликнинг энг сўнгги ютуқларини қўллаган ҳолда бунёд этилган, пойдевори, зиналари мармар билан қопланган, ички безакларида ганч ўймакорлигидан фойдаланилган.

Галереяда 15 та кўرғазма хонаси (умумий экспозиция майдони 3,5 минг кв.м), зарур техника ускуналари билан жиҳозланган мажлислар зали ҳамда хазина, маъруза ва кино заллари, кутубхона, моҳир уста студияси, устахоналар, бадиий салон, кафетерий бор. Галерея хазинасида 20-аср бошидан ҳоз. кунгача яратилган Ўзбекистон тасвирий санъатининг 1000 дан зиёд ранг-тасвир ва графика асарлари ҳамда нодир нумизматика намуналари сақланади. Ўзбекистон тасвирий санъатининг 20-аср бошларида ижод қилган *П.Беньков*, *Л.Бурэ*, *А.Волков*, *Усто Мўмин*, *М.Курзин*, *Н.Кашина*, кейинроқ *Н.Қарахан*, *А.Абдуллаев*, *Ў.Тансиқбоев*, *Н.Қўзибоев*, *Ч.Ахмаров ва бошқалар*нинг асарлари билан бир қаторда замонавий тасвирий санъат намояндалари —

Ўзбекистон БА академиклари *Б.Жалолов, Ж.Умарбеков, А.Мирзаев, С.Раҳметов, С.Абдуллаев* каби рассомларнинг асарлари ҳам экспозициядан ўрин олган. Галереянинг нумизматика бўлимидаги Ўрта Осиёда турли тарихий даврларда зарб қилинган тангалар Ўзбекистон тарихини ўзида акс эттиради ҳамда катта маданий-тарихий ва илмий аҳамиятга эгадир.

Галерея Ўзбекистон ранг-гасвир асарларини тўплаш, сақлаш, республика бой маданиятини ўрганиш ҳамда тасвирий санъат асарлари кўргазмаларини уюштириш орқали кенг қўламда тарғиб қилиш ишларини амалга оширади, жаҳон бадиий маданияти ютуқларини ўрганади ва хоз. давр эстетикаси ва ижтимоий муаммоларига бағишланган илмий анжуманлар, маърузалар, семинарлар ташкил қилади, ахборотлар тайёрлайди ҳамда китоб, журнал, альманах, каталоглар нашр этади. Кўргазмалар ва тажрибалар алмашиш йўли билан, фестивал, ярмарка, танловлар уюштириш воситасида илмий, маданий халқаро алоқаларни йўлга қўяди. Халқаро микёсдаги тадбирларда қатнашади.

ЎЗБЕКИСТОН ТЕАТР ИЖОДКОРЛАРИ УЮШМАСИ — сахна санъати ва унинг ижодкорларини бирлаштирувчи, театр санъати, сахна ижрочилиқ маданиятини ривожлантиришга хизмат қилувчи ижодий жамоат ташкилоти. Дастлаб (19-асрнинг 2-ярми) «Муסיқа уюшмаси», «Хор жамияти», «Драматик санъат ҳаваскорлари уюшмаси» каби номлар билан юритилган. Уюшма турли мамлакатлардан гастроллар уюштириш, ўзбек спектаклларига томошабинлар жалб этиш ва бошқалар вазифалар билан шуғулланган. 1945 йилда «Ўзбекистон театр жамияти» ташкил топди. Ўзбекистонда фаолият юритган турли уюшмалар негизида ижодий, тарғибий, ташкилий, ижтимоий тадбирларни амалга ошириш, театр маданиятини ривожлантириш, сахна санъатини бадиийғоявий юксалтириш, ижодкор-

лар маҳоратини ошириш, Ўзбекистон ва жаҳон сахна санъати арбоблари муваффақиятларини тарғиб қилиш, кўрик ва танловлар, долзарб масалалар бўйича баҳс, мунозаралар ўтказиш ва х.к. вазифалар юклатилди. Шунингдек, сахна санъати намояндалари ҳақида китоб, альбомлар нашр эттириш, санъаткорлар юбилеи, ижодий ва хотира кечаларини ўтказиш, унвон ва мукофотларга тақдим қилиш, театр рассомлари асарларининг кўргазмаларини уюштириш ишлари билан ҳам шуғулланади, Қорақалпоқ ва вилоят театрлари жамоаларига яқиндан ёрдам беради. 1946, 1962, 1967, 1972, 1976, 1982 йиллар Ўзбекистон театр жамияти курултойлари (I—VI) бўлиб ўтган. 1987 йилдан уюшма «Ўзбекистон театр арбоблари союзи» номи билан юритилган. 1998 йилдан хоз. номда. Уюшмани турли йилларда *С.Эшонтўраева, О.Хўжаев, З.Муҳаммаджонов, Ё.Қориева* бошқарган. 1998 йилдан «Ўзбектеатр» ижодийи.ч. бирлашмаси қошида фаолият юритмоқда (раислари: 1998—2002 йиллар М.Абдуқундузов, 2002 йилдан Омонулла Ризаев).

Баҳриддин Насриддинов.

ЎЗБЕКИСТОН ТЕЛЕРАДИОКОМПАНИЯСИ (Ўзтелерадио) — қ. *Телевидение, Радиоэшиштириш.*

«ЎЗБЕКИСТОН ТИББИЁТ ЖУРНАЛИ» — Ўзбекистон тиббиёт ходимларининг илмийамалий журнали. Муассиси: Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлиги, вилоятлар соғлиқни сақлаш бўлимлари, Тошкент шаҳри соғлиқни сақлаш бош бошқармаси. Тошкент шаҳрида 1 йил да 6 марта ўзбек ва рус тилларида нашр қилинади. Дастлаб «Туркистон тиббиёт журнали», «Ўрта Осиё тиббиёт журнали» номлари билан чоп этилган (192225); 1926 йилдан хоз. номда. 194153 йилларда вақтинча тўхтатилган.

Жур.нинг асосий вазифаси

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларни, илмийамалий ютуқларни тарғиб қилиш, эпидемиология, санитария, экология, фармацевтика, доришунослик масалалари ҳамда соғлом турмуш тарзини ёритиш. Жур. саҳифаларида мустақиллик йилларида тиббиёт соҳасида олиб борилаётган илмий изланишлар, қўлга киритилган ютуқлар, Ўзбекистонда қабул қилинаётган соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш давлат дастурига оид материаллар асосий ўрин эгаллайди. Унда тиббиёт, соғлиқни сақлаш муаммолари, шунингдек, чет эл олимлари билан ҳамкорликда олиб борилаётган изланишлар самараси ҳақида мақолалар бериб борилади. Адади 2200 (2005). Бош муҳаррири Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазири, проф. Ф.Ф.Назиров (2000 йилдан).

ЎЗБЕКИСТОН ТРАВМАТОЛОГИЯ ВА ОРТОПЕДИЯ ИНСТИТУТИ — қ *Травматология ва ортопедия институти.*

ЎЗБЕКИСТОН ТУМАНИ — *Фарғона вилоятидаги* туман. 1926 йил 29 сентябр да ташкил этилган. 1962 йил 24 дек. да тугатилган, 1963 йил 17 апр.да қайта тузилган. Шим.дан Кўкон шаҳри, Фуркат тумани, жан. ва ғарбдан Тожикистон Республикаси, шим.ғарбдан Бешарик, шарқдан Учқўприк туманлари, жан. шарқда Риштон тумани ва Қирғизистон Республикаси билан чегарадош. Майд. 0,69 минг км². Аҳолиси 181,1 минг киши (2005). Ў.т.да 1 шаҳар (Яйпан), 1 шаҳарча (Шўрсув), 10 қишлоқ фуқаролари йиғини (Конизар, Мингтут, Нурсук, Овчи, Охунбобоев, Ражабгарди, Тоғоб, Қайнар, Қизилқақир, Ғаниобод) бор. Маркази — *Яйпан шаҳри*

Табиати. Туман ҳудуди Фарғона вилоятнинг жан.ғарбида, Туркистон тизмасининг шим. этакларида жойлашган. Шим. да Сирдарёгача пасайиб боради. Туман шим. қисмининг ер юзаси текислик

бўлиб, Шайтонқўл массиви ва Марказий Фарғона чўлининг давомидир. Туман ҳудудида фойдали қазилмалардан тоғ муми, газ, нефть, оҳақтош, туз, гилмоя, керамзит ва бошқалар бор. Иқлими континентал, курук. Январнинг ўртача т-раси —6°, —10°, энг паст т-ра —20°, июлнинг ўртача т-раси 28°, энг юқори т-ра 42—45°. Ғарб, шим.ғарбдан тез-тез шамол эсиб туради. Кўкон шамолининг тезлиги 25—30 м/сек. Йиллик ёғин 130—140 мм. Вегетация даври 240—265 кун. Туман хўжаликлари ва аҳолиси Сўх дарёсидан сув олади. Сўх дарёси тармоқларидан: Найман, Яккатут, Сочтепа, Кўкдўппи сойлари, Чилгижийда, Нурсук, Аччисув ариқлари бор. Туман ҳудуди ўртасидан Катта Фарғона канали ўтган. Шўрсув сув омбори мавжуд. Тоғ этаклари, адирлар кумли, оч бўз тупроқли. Тоғ этаклари ва даштларда шувоқ, янтоқ, чакиртиканак, сой, ариқлар бўйида ялпиз, юлғун, ёввойи жийда, тоғ ва адирларда ёввойи пиёз ўсади. Шунингдек, ажриқ, аччиқмия, кўйитиканак, итбурун, қоқи, қирқбўғин, саломалайкум, камғоқ, итузум, қўйпечак, семизўт, курмак сингари бегона ўтлар туманнинг ҳамма жойларида учрайди. Тоғ ва адирларда йирткичлардан бўри, тулки, судралиб юрувчилардан дашт илонлари, калтакесаклар, кемирувчилардан сичқон, каламуш яшайди; кушлардан тустовуқ, сўфитўрғай, ёввойи ўрдак, чумчуқ қабилар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, татар, рус ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 262,5 киши. Шаҳар аҳолиси 23,1 минг киши, қишлоқ аҳолиси 158 минг киши (2005).

Хўжалиги. Туман хўжалигининг асосини пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик, пиллачилик, мевачилик ташкил этади. Сабзавот, полиз экинлари, узум ҳам етиштирилади. Туманда жами хўжалик юритувчи субъектлардан кичик корхоналар, микрофирмалар, бошқа турдаги корхоналар, 2 қўшма корхона, шунингдек, савдо, маданий ва маиший хизмат

кўрсатиш шохобчалари бор. Шўрсув шаҳарчасида сопол қувурлар 3-ди фаолият кўрсатади. Туманда 5 ширкат, 500 дан зиёд фермер, 100 га яқин деҳқон хўжалиги мавжуд. 5,4 минг га ерга дон, 6,7 минг га ерга пахта, 482 га ерга сабзавот, 87 га полиз, 243 га ерга картошка, 1,4 минг га ерга озука экинлари экилади. 5,6 минг га ер тоқзор ва мевазор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 36,9 мингга яқин қорамол, (шу жумладан, 14 мингдан зиёд сигир), 31,5 минг қўй ва эчки, 100,6 минг парранда, 364 йилки боқилади. 64 умумий таълим мактаби (45,1 мингга яқин ўқувчи), болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, 2 мусиқа мактаби, 3 касб-хунар коллежи бор. 1 маданият уйи, 8 клуб муассасаси, ўлкашунослик музейи, туман марказий кутубхонаси ва унинг 34 та шохобчаси фаолият кўрсатади. Туман марказий касалхонаси, туғруқхона, поликлиника, қишлоқ врачлик пунктлари, тез тиббий ёрдам бўлими, дорихоналар ва бошқалар тиббий муассасаларда 326 врач, 1549 ўрта тиббий ходим ишлайди. «Яйпан овози» газ. чиқарилади (адади 5 минг).

Отабек Жўрабоев.

«ЎЗБЕКИСТОН-452» — ўртача эртапишар тарвуз нави. Бутуниттифоқ ўсимликшунослик интининг Ўрта Осиё тажриба ст-ясида чиқарилган. Меваси думалок, ўртача катталиқда, юзаси силлик, пўсти оқишяшил, қорамтиряшил йўллари бор, оғирлиги 5—8 кг. Эти майин, пуштиранг, зичлиги ўртача, серсув, ширин. Таркибида қанд микдори 9—11%. Уруғи йирик, сарғишқора халқаси бор. Ниҳоли униб чиққанидан кейин биринчи ҳосили 70—75 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 200—300ц/га. 1951 йилдан экиш учун давлат реестрига киритилган. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади. (расми *Тарвуз* мақоласида берилган).

ЎЗБЕКИСТОН ФИДОКОРЛАР МИЛЛИЙ ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯ-

СИ (ФМДП) — Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 25 июлда рўйхатга олинган ва шу йил Дастури ҳамда Устави қабул қилинган. Партиянинг асосий мақсади эркин бозор иқтисодиётига асосланган очик, ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамияти негизларини барпо этиш, аҳоли турмуш даражасини тараққий топган давлатлардаги халқларнинг турмуш даражасига етказиш, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олишига амалий ҳисса қўшишдан иборат. ФМДП келажакка ёшлар назари билан қарайди. Ёшларни юксак маърифатли, билимдон, ғоявий-сиёсий жиҳатдан хушёр, маънавий баркамол бўлиб вояга етишини таъминлашга интилади ва ёшлар манфатини ҳимоя қилади. Партиянинг олий органи қурултой, у коида тарикасида, 5 йилда 1 марта чақирилади. Заруратга қараб қурултой мақомига эга бўлган партия конференцияси ўтказилиши мумкин. Партиянинг раҳбар органи қурултой томонидан сайланадиган Марказий кенгашидир. Марказий кенгаш йиғилишлари оралиғидаги даврда партиянинг кундалик фаолияти Ижроия котибият томонидан амалга оширилади. ФМДПнинг 12 вилоят партия ташкилоти, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, 203 туман ва шаҳар, 3500 бошланғич партия ташкилоти бор. ФМДП аъзоларининг умумий сони 61750 кишидан иборат (2004 йил нояб.), уларнинг 65 фоизини ёшлар (40 ёшгача бўлганлар) ташкил этади. ФМДПнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги фракцияси 18 депутатдан иборат, фракция раҳбари А.С. Турсунов, ФМДП фракцияси Ўзбекистон либерал-демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси билан бирга парламентда «Демократик блок»ка бирлашган. Партиянинг наشري — «*Фидокор*» газ. *Шоира Умарова.*

ЎЗБЕКИСТОН ФТИЗИАТРИЯ ВА ПУЛЬМОНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ,

Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги Фтизиатрия ва пульмонология илмий тадқиқот институти — фтизиатрия ва пульмонология соҳасида республикада илмий, услубий мувофиқлаштирувчи ва консултант марказ. 1932 йил Самарқандда Сил илмий текшириш институти номи билан ташкил этилган. 1936 йил Тошкентга кўчирилган. 1977 йил интга Ш.А.Лимов номи берилган. 1989 йилдан ҳоз. номда.

Ин-т сил эпидемиологияси ва оддини олишни ҳамда нафас аъзоларининг сил билан боғлиқ бўлмаган касалликларини тадқиқ этади; аҳолига фтизиатрия ва пульмонология ёрдами кўрсатишнинг ташкилий шаклларини такомиллаштиради; сил ҳамда бронхлар ва ўпканинг ўзига хос хасталиклари диагностикаси, дифференциал диагноз ва силни хирургик йўл билан даволаш усулларини ишлаб чиқади. Республика тиббиёт интларидаги сил ва пульмонология кафедралари фаолиятини ҳамда силга қарши диспансерлар ишини назорат этади ва уларга методик жиҳатдан раҳбарлик қилади. Ин-тда биринчи марта беморлар саломатлигини меҳнатга ва касбга яроқли қилиб тиклашнинг илмий асослари ишлаб чиқилди.

Ин-тда 4 илмий бўлим (сил терапияси ва эпидемиологияси, сил хирургияси, пульмонология, диагностик лаб.), 4 лаб. ва 500 ўринли клиника бор, унда ўпка ва ўпкадан ташқари аъзолар (плевра, суяк ҳамда бўғимлар, сийдиктаносил аъзолари, шунингдек, лимфа тугунлари ва мия қобиқлари) сили ҳамда ўпканинг ўзига хос касалликлари (бронхиал астма, ўпканинг сурункали обструктив касаллиги, пневмония, фиброзловчи альвеолит ва бошқалар) билан оғриган беморлар даволанадилар; клиника 11 та бўлимдан иборат. ин-т дориларни, хусусан, Европанинг етакчи фармацевтик фирмаларида ишлаб чиқарилган препаратларни клиник тадқиқотдан ўтказиш маркази ҳам ҳисобланади. Шунингдек, илмий тиббий ахборот, ташкилий методик бўлимлари, кутубхона, виварий,

музей ва бошқалар бор (2005). Ин-тда Тошкент тиббиёт академияси ва Тошкент врачлар малакасини ошириш интининг фтизиатрия кафедр&тари ҳамда Республика Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ООТ5 — шгесИу обзегуес! (реатеп! тгЪ \$Юп соигее (бевосита кузатув остидаги қиска курсли кимётерапия) маркази фаолият кўрсатади. ин-т ва клиникада 410 ходим, жумладан, 9 фан дри, 27 фан номзоди, 1 акад., 1 Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби ва бошқалар хизмат қилади. ин-т фаолияти Ш.А.Алимов, А.А.Калонхўжаев, Р.А. Аъзамов, Т.М.Қориев, А.М.Убайдуллаев каби олимлар номлари билан боғлиқ. Ин-тда фтизиатрия ва пульмонология бўйича аспирантура, докторантура ва клиник ординатура мавжуд. ин-т илмий тўплам, монография ва методик қўлланмалар нашр этади.

Абдулла Убайдуллаев.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ (Ўзбекистон ХДП) — Ўзбекистондги сиёсий партиялардан бири. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1991 йил 15 нояб. да рўйхатга олинган. 2005 йил июлда партиянинг янги Дастури, 2004 йил нояб. да янги тахрирдаги Устави тасдиқланди. Ўзбекистон ХДП ҳар бир оила, меҳнат кишисининг миллати, дини, этникоди, ижтимоий аҳволи ва келиб чиқишидан қатъи назар, моддий ва маънавий фаровон ҳаёт кечириши учун тенг имкониятлар яратиш, уларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва инсоний эркинликларини қафолатлаш, шаъни, кадрқиммати, тинчлигини таъминлашни ўз вазифаси деб билади. Партия мамлакатимиз аҳолисининг ижтимоий муҳофазага муҳтож табақалари манфаатларини ифода этади ва ҳимоя қилади.

Ўзбекистон ХДПнинг олий органи — 5 йилда 1 марта чақириладиган курултой. Унда партия Марказий кенгаши ва Марказий тафтиш комиссияси сайланади. Марказий кенгаш пленуми-

да МК биринчи котиби ва котиблари (янги тахрирдаги Уставга мувофиқ, МК раиси ва раис ўринбосарлари) ҳамда жорий ишларга раҳбарлик қилувчи Сиёсий ижроия қўмита сайланади. Ўзбекистон ХДП Марказий кенгаши 1-котиблари: М.Расулов (1991-1994), А.Жалолов (1994-2004); Марказий Кенгаш раислари: А. Рустамов (2004-2005), Л.Фуломов (2005 йил июлдан). Ўзбекистон ХДП таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят, Тошкент шаҳри, 171 та туман ва 29 шаҳар кенгашлари, 13730 та бошланғич ташкилот мавжуд. Партиянинг 585196 нафар аъзоси бор (2005 йил 1 янв.).

Ўзбекистон ХДП фаолиятининг асосий йўналиши парламентчилик ишидир. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида унинг 27 нафар депутатни бирлаштирувчи фракцияси мавжуд. Фракция 2005 йил 14 фев.даги йиғилишида Олий Мажлис Қонунчилик палатасида учта сиёсий партия фракцияларидан иборат кўпчиликни ташкил этувчи «Демократик блок» тузилганлиги муносабати билан ўзининг парламент қўйи палатасидаги фаолиятини муҳолифатдаги парламент озчилиги сифатида амалга оширишини эълон қилди.

Ўзбекистон ХДПнинг марказий нашлари: «Ўзбекистон овози» ва «Голос Узбекистана» газлари, «Мулоқот» жур.

Собир Курбонов.

ЎЗБЕКИСТОН ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БИЛАН ДЎСТЛИК ВА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ АЛОҚАЛАР ЖАМИЯТЛАРИ КЕНГАШИ — оммавий кўнгилли жамоат ташкилоти. 1997 йил 15 майда таъсис этилган. Чет мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқаларни замон талаблари асосида ривожлантириш, Ўзбекистон ҳаётининг турли жабхаларида эришилаётган ютуқларни чет элларда кенг тарғиб қилиш, хорижий мамлакатлар жамоатчилигини халқимизнинг бой тарихи, маданияти,

адабиёти ва санъати билан мунтазам таништириб бориш, халқ дипломатияси имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш Кенгашнинг асосий вазифасидир.

Ўзбекистоннинг хорижий давлатлар билан ўрнатган дўстлик ва маданий-маърифий алоқалари тарихи 20-асрнинг 20-й.лари охирида бошланган. Ўшанда Тошкент шаҳрида Чет мамлакатлар билан маданий алоқалар жамиятининг Ўрта Осиё бўлими ташкил топган. У 1947 йилдан «Ўзбекистон бўлими», 1953 йилдан эса «Ўзбекистон жамияти» деб атала бошлади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин бу жамият моҳиятан ва шаклан ўзгарди. Чет мамлакатлар билан узилиб қолган алоқалар тикланди. Ўзбекистон учун сиёсий, иқтисодий, маданий ва тарихий нуқтаи назардан устувор аҳамиятга эга бўлган давлатлар билан дўстлик алоқалари ўрнагилди. Кенгаш қошида 36 хорижий мамлакат билан дўстлик жамиятлари фаолият юритади (2005). Хориждаги ватандошлар билан ҳамкорлик қилиш ҳам Кенгаш ишида алоҳида ўрин тутади. Бу борада АҚШ, Германия, Хитой, Туркия, Австрия, Саудия Арабистони каби 30 дан ортиқ мамлакатларда истиқомат қилаётган ватандошларнинг жамиятлари билан алоқа йўлга қўйилган.

Кенгаш хорижий мамлакатлар билан тузилган дўстлик жамиятлари раислари, шунингдек, Кенгаш котибияти раҳбаридан иборат таркибда тузилади. Кенгаш аъзоларининг умумий йиғилиши ташкилотнинг олий органи ҳисобланади. Дўстлик жамиятлари раҳбарларидан бири, жамоатчилик асосида, Кенгашнинг раиси этиб 2 йил муддатга сайланади. Кундалик фаолиятни Котибият амалга оширади. Котибият таркибида хориждаги ватандошлар билан алоқалар; Европа ва Америка давлатлари; Осиё, Африка ва Тинч океани минтақаси давлатлари; МДХ давлатлари; ташкилий масалалар ва халқаро ташкилотлар; ахборот ва маъбуот бўлимлари бор. Кенгашнинг вилоят бўлимлари мавжуд. Ўзбек, рус, инглиз

тилларида чиқадиган «Ўзбекистон» жур. Кенгаш нашридор.

«ЎЗБЕКИСТОН ШАМПАНИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — вино саноатининг йирик корхонаси. Маҳаллий винобоп узум навларидан турли маркали шампан винолари, мавжланувчи вино ва алкохолсиз ичимликлар, оқ, пушти, кизил винолар, коньяк спирти ва бошқалар махсулотлар ишлаб чиқаради. «Ўзмеvas абзавиузумсаноатхолдинг» компанияси таркибига кирди. 2-жаҳон уруши даврида Тошкентга эвакуация қилинган Харьков, Цимлянск, РостовДон ва Инкерман шампань здлари негизда 1943 йилда бпиво 3-ди ҳудудида ташкил этилган. 1944 йилдан махсулотлар ишлаб чиқара бошлаган. Кейинчалик «Тошкентвино» корхонасининг Дегрез мавзеидаги винопункти базасида йиллик қуввати бутилка усулида 250 минг бутилка шампань виноси ишлаб чиқарадиган янги здурилди. 1960-й.дан «Тошкент шампань 3-ди» номини олди. 1994 йилдан ҳозирги номда. Корхонанинг Тошкент, Самарқанд ва бошқалар вилоятларда шампань винолари учун вино материаллар тайёрлайдиган вино пунктлари бор. 90йиллардан бошлаб корхона янги технологиялар билан жиҳозлана бошлади. Корхонанинг мавжланувчи «Ўзбекистон шампани» шампанланган виноси, сақлаб етилтирилган «Олтин фаввора» шампань виноси, газланган «Нафис» вино ичимлиги, «Ўзбекистон» портвейни халқаро кўрғазма ва ярмаркаларда совринларга сазовор бўлган.

2004 йилда 1999 минг бутилка шампань виноси ва газланган вино ичимлиги, 190,3 минг бутилка ёки 10,4 минг далтинч винолар ишлаб чиқарилди.

Махсулотлари қўшни давлатлар ва Россияга экспорт қилинади.

Анвар Ботиров.

ЎЗБЕКИСТОН ШОШИЛИНЧ ТИББИЙ ЁРДАМ МАРКАЗИ, Республика шошилинч тиббий ёрдам илмий

маркази — юқори малакали ихтисослашган шошилинч тиббий ёрдам кўрсатадиган илмий муассаса. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ташаббуси билан ташкил этилиб, 2001 йил 1 майдан фаолият кўрсата бошлади. 760 ўринга мўлжалланган ҳамда жаҳон андозалари даражасидаги тегишли тиббиёт асбобукуналари билан жиҳозланган ушбу марказ республикамиз аҳолисига туну кун юқори малакали махсус шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш қувватига эга. Таркибига республика санавиацияси ва Тошкент шаҳри «03» хизмати ҳам кирди. Унинг вилоятларда 12 та филиали ва 173 та бўлими, шунингдек, туман ва шаҳар миқёсида фавқулодда вазиятларда фаолият кўрсатувчи 182 та шошилинч тиббий ёрдам бригадалари мавжуд.

Марказда 11 та илмий бўлим (шошилинч жаррохлик; қўшма ва асоратланган жароҳатлар; комбустиология; шошилинч терапевтик ҳолатлар; токсикология ва критик ҳолатлар; ёш болалар шошилинч жарроҳлиги; шошилинч педиатрик ҳолатлар; шошилинч урогинекология; нур диагностикаси; патологик анатомия ва экспериментал тиббиёт, кабулдиagnostика), улар таркибида 36 та клиник бўлинма бўлиб, турли хил шошилинч жаррохлик, нейрожаррохлик, акушергинекологик, урологик, терапевтик, кардиологик ва бошқалар патологияли беморларни кабул қилади. 2005 йил 225 ўринли педиатрия мажмуи ишга туширилди. Марказ замонавий тиббиётнинг долзарб муаммоларига оид и.т.лар олиб боради, булар, асосан, шошилинч ҳолатларни эрта диагностика қилиш ва даволанишнинг энг мақбул ва кам жароҳат етказувчи усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишдан иборат. Булар даволаш самарадорлигини ошириш билан бирга, ётиб даволаниш муддатини, шунингдек, даволаниш учун кетадиган харажатларни жиддий камайтиришга имкон беради. Марказ, унинг филиаллари, бўлим ва бўлинмаларида алоқа ва телекоммуникация воситаларидан кенг

фойдаланилади. Улар замонавий телефон ва мобил алоқа (транкинг радиотелефон ва уяли алоқа) воситалари ҳамда компьютер техникаси, Internetга ел кўринишидаги телекоммуникация тизими билан таъминланган, бу шошилишч тиббий ёрдам тизими технологияси, шунингдек, телетибиёт тизимини, яъни узлуксиз фаолият кўрсатувчи тиббиёт ходимларини масофадан туриб ўқитиш ва тегишли маслаҳатлар бериш (консултация) тизимини ҳам ўз ичига олади. Марказда Тошкент тиббий академияси ҳамда Тошкент врачлар малакасини ошириш интининг кафедралари бор. Марказ республикада шошилишч тиббий хизмат тизимини, бу соҳада мавжуд моддий-техник, илми ва кадрлар салоҳиятини ягона тизимга бирлаштиради. Давлат томонидан таъминланадиган ушбу Марказ аҳолига шошилишч ҳолатларда юқори малакали бепул тиббий ёрдам кўрсатиш давлат кафолатини амалга оширади.

«ЎЗБЕКИСТОН ҚАҲРАМОНИ» — Ўзбекистоннинг олий даражадаги унвони. 1994 йил 5 майда таъсис этилган. Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига давлат ва халқ олдидаги қаҳрамонона жасорат кўрсатиш билан боғлиқ хизматлари учун берилди. Унвон айрим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахсларга ҳам берилиши мумкин. «Ў.Қ.» Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан берилди. Унвонни бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралар раҳбарларининг ҳамда жамоат бирлашмалари республика органларининг тақдимномасига биноан

амалга оширилади. «Ў.Қ.» унвони билан тақдирланган шахсга олий нишон — «Олтин Юлдуз» медали ва унвон берилганлиги тўғрисидаги ҳужжат топширилади. «Ў.Қ.» унвони билан тақдирланган шахслар ойлик иш ҳақиға ёки пенсияға кўшимча равишда энг кам ойлик иш ҳақи миқдориди ой сайин тўланадиган устама мукофот оладилар, қонун ҳужжатларида белгилаб кўйилган имтиёзлардан фойдаланадилар. «Олтин Юлдуз» медали 750 даражали (пробали) олтин қотишмасидан тайёрланади ва олд томонида ҳар бир қиррасининг икки ёнбағридан олтин нурлар таралган саккиз қиррали юлдуз шаклида бўлади, оғирлиги 12,5 ф. «Олтин Юлдуз» медали кўкракнинг чап томонига орден ва медаллардан юқорироққа тақилади. «Ў.Қ.» фақат бир марта берилди. «Ў.Қ.» унвони вафотидан кейин берилган тақдирда «Олтин Юлдуз» медали ва унвон берилганлиги тўғрисидаги ҳужжат мукофотланганнинг оиласига топширилади.

«Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони ва «Олтин Юлдуз» медали билан 55 киши тақдирланган (2005).

ЎЗБЕКИСТОН ҚИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ЖАМИЯТИ — кўнгилли, инсонпарварлик ташкилоти; жамоатчилик асосида фаолият юритиб, ўзини ўзи бошқаради. 1925 йил ташкил этилган. Ўша пайтда собиқ СССРнинг Қизил Хоч ва Қизил ярим Ой жамиятлари уюшмаси таркибига кирган. 1992 йилдан мустақил Миллий жамият мақомида Ў.Қ.я.О.ж. Халқаро Қизил Хоч кўмитаси томонидан эътироф этилган (1995), Халқаро Қизил Хоч ва Қизил ярим Ой жамиятлари федерациясига аъзоликка қабул қилинди ва *Халқаро Қизил Хоч ва Қизил ярим Ой ҳаракатининг* фаол иштирокчисига айланди. Ў.Қ.я.О.ж. давлат ва унинг органларига ижтимоий муаммоларни хал этишда кўмаклашади, ёрдамға муҳтож фуқароларға нисбатан, уларнинг ирки, миллати, жинси, диний ва сиёсий этиқодларидан қатъи назар, тинчлик

ўрнатишга қаратилган, меҳршафқат, инсонпарварлик миссиясини бажаради. Ҳоз. вақтда Ў.Қ.я.О.ж.нинг 15 та минтақавий, 206 та туман (шаҳар) ва 1500 дан ортиқ бошланғич ташкилоти, 200 мингдан ортиқ фаол аъзоси ва 40 мингдан ортиқ волонтер (кўнгилли)лари бор. Қурултой (юқори орган), Миллий кенгаш ва унинг раёсати жамиятнинг коллегиял органи ҳисобланади. Ўзбекистон Қизил ярим Ой жамиятининг Фахрий президенти эдиб Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов сайланган (1992). Жамият ҳар йили юз минглаб кишиларга инсонпарварлик ёрдами кўрсатади. Жамиятда «Меҳршафқат» хизмати ташкил қилинган, унда 37 та тиббийижтимоий марказлар фаолият кўрсатади ва 360 нафар меҳршафқат ҳамшираси ишлайди. Ёлғиз кексалар, ногиронлар, сурункали беморлар, кўп болали кам таъминланган оилалар Ў.Қ.я.О.ж.нинг доимий паноҳида туради. Фавқулодда вазиятларга тайёрланиш ва муносабат билдириш бўйича 6 та минтақавий марказ ташкил этилган, 986 та кўнгилли санитар дружина жалб қилинган, уларда 23 мингдан ортиқ волонтер бор. Бу кўнгиллилар табиий ва техноген характердаги офатларга тезкорлик билан муносабат билдиради. Ў.Қ.я.О.ж. ёшлар билан ишлашга алоҳида эътибор беради, 26 та ёшлар маркази ва 35 та ёшлар клуби тузилган. Уларда 2 минг нафардан ортиқ волонтерлар гуруҳи шаклланди. Жамиятда республика «Инсонийлик» ўқувметодик маркази бўлиб, бу ерда жамият ходимлари, аъзолари ва кўнгиллилари ўқитилади. Жамиятнинг меҳршафқат коллежи ташкил этилган. Коллеж тиббиёт ҳамшираларини, болаларнинг мактабгача махсус муассасаси тарбияловчиларини тайёрлайди. Коллежда 850 талаба ўқийди, уларнинг барчаси жамият кўнгиллилари бўлиб, инсонпарварлик ва маърифий тадбирларида қатнашади.

Ў.Қ.я.О.ж. раиси Ў.Т.Воҳидова (1992 йилдан) Миллий жамият ривожига қўшган ҳиссаси ва Халқаро Қизил Хоч

ва Қизил ярим Ой ҳаракатидаги алоҳида хизматлари учун шу ҳаракатнинг нуфузли нишонларидан бири — Испания Қизил Хочининг олтин медали билан тақдирланган.

Михаил Кремков.

«ЎЗБЕКИСТОН ҚИЙИН ЭРИЙДИГАН ВА ЎТГА ЧИДАМЛИ МЕТАЛЛАР КОМБИНАТИ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ

— рангли металлургия саноати корхонаси. Чирчиқ шаҳрида жойлашган. Электротехника, пўлат эритиш, кон бурғулаш ва техниканинг турли соҳаларида қўлланиладиган молибден ва вольфрам қуқунлари ва симлари, молибдендан компакт маҳсулотлар, қуқун металлургияси ва эритиш усулларида соф нодир ер металлари ва вольфрам, молибден, рений монокристаллари, прокат қилиб чўзилган маҳсулотлар ва улардан қуймалар, кесувчи ва тоғ пармаловчи асбоблар учун металлочерамик қаттиқ қуймалар, электр лампочкалар, халқ истеъмолчи маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Ингичка вольфрам ва Кўйтош вольфрам-молибден конлари рудалари ҳамда мис рудаларидан ажратиб олинандиган молибден негизида ишлайди. Корхона 1951 йилда Ўзбекистон қаттиқ қотишмалар 3-ди номи билан қурила бошлаган, 1-август 1956 йил 5 ноябрда ишга туширилган. 1959 йилдан Ўзбекистон қийин эрийдиган ва ўтга чидамли металллар комбинати. 1963 йилда жаҳонда 1-марта молибден концентрациясини нитрат кислота билан ишлаб олиш технологияси амалга оширилди, бу эса молибден чиқиндиларини қайта ишлаш ва зангламайдиган пўлат жиҳозлардан фойдаланиш имконини яратди. 1973 йилдан сунъий шеелитни узлуксиз чўктириш ва ажратиб олиш ҳамда пульсацион ускуналардан фойдаланиб, вольфрамат кислотасини ювиш технологияси жорий қилинди. 1975 йилда саноат оқаваларидан аммиак ва бошқалар зарарли моддаларни ажратиб олиш қурилмаси, 1977 йилда энг йирик цехларидан бири — эритишпрокат цехи ишга туширилган.

1996 йилдан корхонада электр лампочкаларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Корхона 2002 йил июнидан очик турдаги акциядорлик жамияти. 13 асосий ва 12 ёрдамчи цехлари бор. Корхона таркибида корхона ихтисослашувининг турли йўналишларида ишлайдиган «Металл керамика» Ўзбекистон— Белоруссия, «ЭКО Технолоджи» Ўзбекистон — Панама, «Азия Рениум Ресурс» Ўзбекистон — Британия, «Ўзметалл Технолоджи» Ўзбекистон — Исроил қўшма корхоналари ташкил этилган. 1995 йилда корхона махсулотлари «Олтин глобус» (Дания) совринига сазовор бўлди. Москва шаҳрида ваколатхонаси бор.

Ад.: Максудов П.С., Узбекский комбинат тугоплавких и жаропрочных металлов, Минск, 1996.

«ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ» — ойлик афариктисодий, илмийоммабоп журнал. Тошкент шаҳрида нашр этилади. 1991 йилдан жур. муассиси: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги. Биринчиси 1922 йилда «Янги қишлоқ» номи билан Туркистон Маориф халқ комиссарлигининг органи сифатида нашр этилган. 1925— 71 йилларда «Дехқон», «Қишлоқ хўжалиги турмуши», «Пахта учун кураш», «Ўзбекистон соиалистик қишлоқ хўжалиги», «Ўзбекистон колхозсовхозлар ишлаб чиқариши» номларида ўзбек ва рус тилларида чикқан, 1971 йилдан ҳозирги номда. Жур.да к.х. иқтисодиёти, қишлоқда ислохотларни жадаллаштириш, пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, чорвачилик, пиллачилик, сув хўжалиги, фермер хўжаликлари фаолияти, к.х.ни механизациялаш ва янги технологияларни жорий этиш ва қишлоқ турмуш тарзига оид мавзулар ёритилади. Жур. да айрим мақолалар рус тилида ҳам босилади. Илмий мақолаларга рус ва инглиз тилларида қисқа аннотация берилади. Жур.га турли даврларда таникли журналистлар С. Холдорова, С.Содиқов, Ж.Муҳаммадхонов,

Қ.Ҳотамов, Т.Нажмидинов, Р.Саманов, З.Йўлдошев муҳаррирлик қилишган. Адади 1500 нусха (2005).

ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИЛМИЙ-ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмийишлаб чиқариш маркази — Ўзбекистон Республикасида к.х., сув ҳамда ўрмон хўжалиги бўйича илмий текшириш ишлари олиб борадиган олий илмий муассаса. 1997й. 12 мартда Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги Фанлари Академияси (1991) негизида ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган. 1997 йил 3 ноябрда ЎзР Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тасаруфига ўтказилган. Бошқаруви Тошкент шаҳрида. Таркибида 17 илмий текшириш муассасаси, жумладан, пахтачилик; ғўза селекцияси ва уруғчилиги; қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва электрлаштириш; ўсимликшунослик; суғориладиган ерларда ғалла ва дуккакли ўсимликлар; ўсимликларни ҳимоя қилиш; ветеринария; чорвачилик; қорақўлчилик ва чўл экологияси; шолчилик; боғдорчилик, узумчилик ва виночилик; сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик; бозор ислохотлари илмий текшириш институтлари, луб толали экинлар тажриба ст-яси; *Қорақалпоғистон дехқончилик институти* бор; Республиканинг вилоятларида марказнинг бўлимлари тузилган. Марказнинг илмий ишлари учун Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда турли тоифадаги 45 хўжалик биркитилган бўлиб, уларнинг умумий экин майдони 104 минг га дан ортиқ, шундан 6 минг га боғ ва узумзор, 41 минг га суғориладиган ерларда илмий текшириш ишлари олиб борилади (2005). Марказ Ўзбекистон ва жаҳон фани ҳамда амалиётининг илғор ютуқларидан фойдаланган ҳолда республика агросаноат мажмуининг энг муҳим муаммолари бўйича и.т.ларни ташкил

этади, уларнинг натижаларини қ.х. ишлаб чиқаришига жорий этади; давлат бошқаруви органлари билан ҳамкорликда деҳқончиликда ҳосилдорлик, чорвачиликда маҳсулдорликни ошириш, қ.х.ни интенсивлаш, экинларнинг янги серҳосил навларини яратиш ва р-нлаштириш, замонавий технологияларнинг илмий асосланган тизими дастурларини тайёрлайди; яратилган илмий ва техник ишланмаларнинг деҳқончилик, чорвачилик, ирригация, мелиорация, ўрмон хўжалигига жорий этилиши устидан муаллифлик назоратини амалга оширади; қ.х.ни ташкил этиш ва юритишнинг жаҳон тажрибасини ўрғанади; халқаро ва хориждаги етакчи илмий текшириш марказлари билан ҳамкорликни ривожлантиради; ўз тасарруфидаги илмий ходимларнинг чет элларда ва илмий муассасаларда малака оширишини ташкил этади; юкори малакали илмий кадрлар (фан дрлари, фан номзодлари) тайёрлайди.

Марказда илмий техника кенгаши ва Раёсат ташкил этилган. Марказ ҳузурида фалсафа ва чет тиллар кафедраси, аспирантура бўлими, марказий илмий кутубхона бор. Марказнинг илмий текшириш муассасаларида 1200 га яқин илмий ходим, жумладан, 68 фан д-ри ва 521 фан номзоди ишлади (2005). Марказ жаҳондаги қ.х. йўналишидаги Халқаро кишлок хўжалиги илмий маркази (ИКАРДА), Халқаро шолчилик (ИРРИ), Халқаро картошка тадқиқотлари (СИП), Халқаро сув хўжалиги (ИВМИ), Халқаро маккажўхорикорлик (СИММИТ), Халқаро генетик манбалар (ИПГРИ) ва бошқалар марказлар, Япония, АҚШ, Корея, Ҳиндистон қ.х. тадқиқотлари агентликлари билан илмий алоқалар ўрнатган.

Абдушукур Хоназаров.

ЎЗБЕКИСТОН ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ, Республика қўғирчоқ театри — республика мақомидаги етакчи давлат қўғирчоқ театри. Расман ўз фаолиятини 1939 йил ноябрь ойидан бошлаган. Унгача Халқ қўғирчоқбози Пўлатжон

Дониёров раҳбарлигида кичик труппа ташкил топган. 1937 йил Пўлатжон Дониёров, Тиллахон Матёкубов, Ғафуржон Мирзараҳимов ва Мирзакарим Ғафуров каби қўқонлик қўғирчоқбозлар билан ҳамкорликда С. Абдулланинг «Салтанат» пьесасини саҳналаштириб, Москвада ўтган ўзбек санъати декадасида кўрсатган. Давлат қўғирчоқ театрига асос солган П. Дониёров, С.А. Уразова, Е.Г.Подгурскаялар ўзбек халқ қўғирчоқ театри аъёналари ва рус қўғирчоқ театри тажрибаларига суянганлар. Жамоа ўз ишини болалар театри сифатида бошлаган бўлсада, 2-жаҳон уруши даврида катта ёшдаги томошабинларга ҳам хизмат қилган. Ватанпарварлик мавзуидаги концерт ва пародиялар қаторида «Даврон» (А.Бобононов), «Насриддиннинг саргузаштлари» (Ю. Арбат), «Али кичкина» (Ғайратий), «Сирли ўрмон» (Е.Шварц), «Ур, тўқмоқ» (С.Преображенский) каби халқ оммасининг кучқудрати, ҳаётбахшликни тарғиб этувчи спектакллар яратилди. Театр аста-секин ўзбек муаллифлари билан ишлашга ҳам эътибор кучайтира борди. 50-й.ларда яратилган «Ўрмонда» (Ғайратий), «Сеҳрли қутича» (Р.Ботиров, А.Лелявский), «Зиёд ботир» (Н. Ҳабибуллаев), «Тўти ва Қумри» (М.Мухамедов), «Ўрмондаги ҳодиса» (С.Абдуқаҳҳор) каби спектакллар шу ҳамкорлик самарасидир.

Айниқса, «Алдарқўса» спектакли эътиборли бўлди. Жамоа спектакллардаги уйғунлик, қўғирчоқ яшаш ва уларни ўйнатиш услубини мукаммаллаштириш масаласига кўпроқ эътибор бера бошлайди. Театр «Раҳим ва қўғиз» (А.Бобононов, А. Қобулов), «Алижон ва Валижон» (С. Абдуқаҳҳор), «Темир бола» (Ё.Хўжаев) ва бошқалар спектакллар билан бойиди. 1969 йил 15—20 сентябрда Ўрта Осиёнинг Тошкентда ўтказилган I фестивалида театр «Семурғ» (Зулфия ва С.Сомова), «Қойил, Чиёвжон» (Е.Чеповецкий) спектакллари билан катнашиб яхши баҳо олади. «Қирол тиктак» (Е. Хўжаев), «Фотима-

нинг саргузаштлари» (Н. Ҳабибуллаев), «Дангасанинг ҳоли вой» (Л. Махмудов), «Овдаги ҳодиса» (Х.Раҳматуллаев ва Т.Махрамов) каби спектакллар театр изланишларининг самараси бўлди. 1966 йил театр қошида 2 йиллик театрстудия ташкил этилган; уни тугатганлар Андижон кўғирчоқ театрига асос солганлар. Ўз ютуқларини Бирма (1972), Покистон (1975) ва Ҳиндистонда (1977) намойиш этган. 1976 йил Москвада 8 та спектакль кўрсатган.

1979 йил 25 октябрда театр мухташам замонавий бинога кўчди. Бино «Ойгул ва Бахтиёр» (Ҳ.Олимжон достони, Зулфия ва С.Сомова инсценировкаси) спектакли билан очилди ва шу йили Осиё мамлакатлари кўғирчоқ театрларининг 1-халқаро фестивали бўлиб ўтди. Фестивалда кўғирчоқбоз С. *Образцов* ҳам қатнашди.

80-й.лар бош реж. И.Ёқубов, бош рассом В. Акудин, кўғирчоқ ясовчи усталар В.Сагадаева, С.Страшнов раҳбарлиги ҳамда М.Ғуломова, Т.Махрамов, Т.Раҳмонбердиев, М.Бобожонов, В.Калядин, В.Борисов каби актёрлар иштирокида «Кул, кулавер, Ойхон» (Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» асари асосида), «Семурғ — бахт куши» (Зулфия, С.Сомова), «Кенжа қиз» (М.Ҳалил), «Сехрли кийик» (А.Қобулов), «Ўткир шохли бузоқча» (Р.Фарҳодий), «Темирчи ва малика ҳақида эртак» (Исфандиёр) каби рангбаранг эртак спектакллар майдонга келди. Театр қатталар учун ҳам «Хоакин Мурьеттанинг юлдузи ва ўлими» (Пабло Неруда поэмаси асосида), «Қачал Полвон килди жанг — фашист холи бўлди танг» (Н.Рўзимухамедов), «Агент 00» (Г.Боровик) каби асарларни сахналаштирди. 1988 йил Ҳиндистон бўйлаб инглиз ва ҳиндий тилларида

«Сехрли тўрқоқ» (Я.Хаймов), «Фотиманинг саргузаштлари» (Н.Ҳабибуллаев), «Сеними, бўри, шошмай тур!» (Л.Хайт) спектаклларини намойиш этди. «Пахтаой» (В.Борисов), «Насриддиннинг 41 пашшаси» (З.Аълам), «Сехрли харфлар ороли»

(Ҳ.Имомбердиев) каби янги спектакллар сахналаштирилди.

Мустақилликдан сўнг театр янги ижтимоий шароитда болаларга хизмат қилишдан ташқари мамлакатимизда бошқа энди шакллана бошлаган кўғирчоқ театрларига яқиндан ёрдам берди. «Карвонсарой» (И.Лукьянова), «Ўр, тўқмоқ» (С.Преображенский), «Бахт ахтарган Ҳасан» (Е.Сперанский), «Чодир жамол» (Ш.Юсупов), «Нўхот бола» (Ҳ. Имомбердиев), «Иссумбоси» (япон эртаги асосида Н. Норматов ва Ш.Юсупов пьесаси) ва бошқалар спектакллар анъанавий театр воситалари асосида яратилди.

«Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишланган «Қанотли одамлар» (Н.Тўлахўжаев), Навоий юбилейига атаб «Лисон уттайр» (Х.Расул), «Шум боланинг саргузаштлари» ва «Яна Андерсен» (Ғ.Ғулом ва Г.Андерсен асарлари асосида) ва бошқалар — кейинги йиллар махсули. Самарқанд фестивали (1991, 2000), шунингдек, Туркия (1994), Покистон (1994, 1996, 2004) ва Мисрда (2004) ўтган халқаро фестивалларда, АҚШ, Германия, Россия ва бошқалар мамлакатларда ўзининг энг сара асарларини намойиш этди. Театр 2 тил (ўзбек, рус) да ижод қилади. Жамоа УНИМА (Халқаро кўғирчоқ театрлари иттифоқи)нинг аъзоси. Кўғирчоқ усталаридан В.Сагадаева, Л. Юрьева, Н.Мирзааҳмедова, бутафор — Р.Иброҳимова, актёрлардан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист М. Эгамназарова, К.Жабборова, Э.Мирзоҳидов, Р.Дехқонбоев, Г.Хорошовцева, В.Юсупова, Н.Устюкина, Г.Бородин, реж. Д.Йўлдошева кабиларнинг хизматлари алоҳида. Театрнинг бош реж.и — Марьям Ашурова, бош рассом — М.Иваньян.

Мухсин Қодиров.

«ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ ФАНЛАР» («Обществeннe науки в Узбекистане») — Ўзбекистон ФАнинг ижтимоийгуманитар фанлар масалаларини ёритувчи илмий журнали. Тошкентда йи-

лига 6 марта ўзбек ва рус тилларида яхлит ҳолда нашр этилади. Дастлаб (1957—60) «Ўзбекистон Фанлар академияси ахбороти. Ижтимоий фанлар серияси» номи билан нашр этилган, 1960 йил октябрдан ҳоз. номда. Жур. нашрининг ташаббускори ва биринчи бош муҳаррири акад. И.М.Мўминов бўлган.

Жур.да иқтисодиёт, фалсафа, ҳуқуқ, шунингдек, шарқшунослик ва тарих фанлари (этно., археология, нумизматика, санъат тарихи ва бошқалар) бўйича материаллар эълон қилинади. Асосий эътибор Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик шароитида ривожланиши, бозор муносабатларини қарор топтириш, ҳақиқий демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятини шакллантириш ва халқни мустақиллик мафқураси, юксак маънавият ва энг яхши миллий анъаналарга содиқлик руҳида тарбиялаш муаммоларига қарагилади.

Жур.да «Илмий ахборот», «Фан янгиликлари», «Тарих саҳифалари», «Тарихнавислик», «Манбашунослик», «Янги китоблар» рукнлари бор. Унга турли йилларда Ўзбекистон ФА акад.лари И.М.Мўминов, М.К.Нурмухамедов, Э.Ю.Юсупов, И.И.Искандаров ва А.Р.Муҳаммаджоновлар муҳаррирлик қилишган. 2004 йилдан бош муҳаррири иқтисодиёт фанлари д-ри А.Қодиров. Адади 350 нусха (2005).

«ЎЗБЕКИСТОНИЯ» — *Қуёш* атропоид эллиптик орбита бўйлаб ҳаракатланувчи кичик сайёралардан бири. *Марс* ва *Юпитер* орбиталари оралигида жойлашган. 20-аср 40-й.лари бошида Китоб халқаро кенглик ст-ясида ишлаган рус олими Г.Н.Неуймин кашф қилган (қ. *Астероидлар*).

ЎЗБЕКИТ — сувли ванадатлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $\text{Si}_3[\text{UO}_4]_2\text{Zn}_2\text{O}$. Таркибида оз миқдорда Mg , Zn , Ba , Tl ва Nl мавжуд. Ў. илк бор 1926 йил Ўзбекистондаги Қорачағир тоғларида топилган. Кейинча-

лик Оғалик, Темирқобик, Қизилқумда ҳам Ў. мавжудлиги аниқланган. Табиатда қушалоқ кристаллар, шарсимон ва юпка агрегатлар ҳолида учрайди. Ранги тўқ яшил, олмосдек ялтирайди. Қаттиқлиги 3; зичлиги 2—3 г/см³. Ў. таркибида ванадий бўлган углеродли сланецларнинг оксидланиш зонасида пайдо бўлади. Фольбортит, хьюэтит, пинтадоит ва ванадийнинг бошқа минераллари билан ассоциацияда учрайди. Ванадий ва миснинг бирламчи минераллари учун даракчи ҳисобланади.

ЎЗБЕКЛАР — халқ, Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг асосий қисмини ташкил этади. Ў. нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги энг кўп сонли халқдир. Ўзбекистонда (20 млн. 800 минг киши, 2005), Тожикистонда (1,2 млн.дан зиёд), Қирғизистонда (550—600 минг киши), Қозоғистонда (320—330 минг киши), Туркменистонда (320—330 минг киши) яшайди. Бундан ташқари, Афғонистонда (2,5 млн.дан 4 млн.гача), РФда (тахм. 123 минг киши, 2002), Саудия Арабистонида (550—600 минг киши), ХХРда (13,7 минг киши, 1998 йил) Туркия, Германия, АҚШда ҳам Ў. яшайди. Ў.нинг умумий сони 25 млн.дан ортиқ (2000). Ў. *ўзбек тили*да сўзлашадилар. Диндорлари — сунний мусулмонлар.

Ў. алоҳида этник бирлик (элат) бўлиб, Ўрта Осиёнинг марказий вилоятлари — Мовароуннаҳрда, Хоразмда, Еттисувда, қисман Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақаларида шаклланган. Ўзбек халқининг асосини ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ўтrock яшаб, суғорма деҳқончилик, хунармандчилик билан шуғулланиб келган маҳаллий суғдийлар, бахтарийлар, хоразмийлар, фарғоналиклар, ярим чорвадор қанғлилар, кўчманчи сакмассагет каби этник гуруҳлар ташкил этган. Шунингдек, Жанубий Сибирь, Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон ҳамда Волга ва Урал дарёси бўйларидан турли даврларда Мовароуннаҳрга кириб келган этник ком-

понентлар ҳам Ў. этногенезида иштирок этганлиги тарихдан маълум.

Кейинги йилларда Ўзбекистон худудида олиб борилган археологик ва антропологик тадқиқотлар натижасида Амударё ва Сирдарё оралиғида сўнгги жез давридаёқ юқорида номлари зикр этилган қабила ва элатларнинг этник жиҳатдан дастлабки аралашуви содир бўлганлиги ва ассимиляция жараёни натижасида антик даврга келиб, ўтроқ ҳаётга мослашган туркий худудий майдон таркиб топганлиги ҳамда ўзбек халқига хос антропологик типнинг макон ва замони аниқланган. Маълумки, мил. ав. 3-аср да Сирдарёнинг ўрта оқимида туркий ва сўғдийлар иттифоқи асосида *Қанг давлати* ташкил топган эди. Қанг давлати даврида Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақалардаги халқларнинг иқтисодий сиёсий ва этномаданий алоқаларининг тобора ривожланиб бориши натижасида туркийзабон этнослар устуворлик қилиб, ўзига хос уйғунлашган маданият шаклланди. Археологик асарларда бу маданият *Қовунчи маданияти* номини олган. Антрополог олимларнинг таъкидлашларича айнан шу даврларга келиб, Ўрта Осиё икки дарё оралиғи антропологик типи (киёфаси) тўлиқ шаклланган (қ. *Помир Фарюна ирки*). Ў. этногенезида қатнашган навбатдаги этник компонентлар *кушонлар* ҳамда мил. 4—5-асрларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига Жанубий Сибирдан, Жунғориядан, Шарқий Туркистондан силжиган *хионийлар*, кидарийлар ва *эфталийлар* қир. Шунингдек, Ў. этногенезига фаол таъсир ўтказган туркий этник компонентлар асосан *Турк хоқонлиги* (6—8-асрлар) даврида Ўрта Осиёнинг марказий минтақалари (Тошкент, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, Фарғона водийси) ва Хоразмга келиб жойлашиб, маълум бир тарихий давр мобайнида, бу этник компонентнинг аксарият қисми ўтроқлашди. Турк хоқонлиги даврида кириб келган туркий компонентлар ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги этникмаданий муносабатлар-

нинг ривожини худуддаги этник жараёнлар таракқиётига қатта таъсир ўтказди. Ушбу туркий қатлам маданий ютуқларининг маҳаллий маданийхўжалик анъаналари билан жадал уйғунлашуви юз берди. Бу давр туркийсўғдий симбиозни ҳал қилувчи босқичларидан бири бўлган.

8-асрдан араб ва ажам (араб бўлмаган Яқин ва Ўрта Шарқ) халқларининг Ўрта Осиёга кириб келиши минтақадаги этник жараёнларга қатта таъсир этмаган. Бу даврда аҳоли этник таркибида маълум бир ўзгаришлар бўлган бўлсада, Мовароуннаҳрдаги ўтроқ ва яримўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси ўз худудларида қолиб, араблар (7—8-асрлар) ҳукмронлиги остида яшаганлар.

Умуман олганда, 9-асрдан бошлаб Мовароуннаҳр минтақасида яхлит туркий этник қатлам, жонли туркий тил муҳити вужудга кела бошлади ва, ўз навбатида, сўғдийлар ва бошқалар маҳаллий этносларда ҳам туркиллашиш жараени жадаллашган. Этнограф олим *К.Шониёзовнинг* қайд этишича, 9—10-асрларда тигиз этногенетик жараён натижасида кўплаб туркий қабила ва элатларнинг ўтроқ ҳаётга ўтиши жадал давом этган. Бу асрларда Сирдарёнинг шим.да, Мовароуннаҳр ва Хоразмда туркий этник қатлам кучли этник асосга эга бўлган. Табиийки, бу кучли этник қатлам асосининг аксарият кўпчилигини ўтроқлашган турғун туркий этнослар ташкил қилган.

Қорахонийлар даврида (11—12-асрлар) Мовароуннаҳр ва Хоразмда сиёсий ҳокимият туркий сулолаларга ўтиши муносабати билан ўзбек халқи этногенезининг якуний босқичи бошланди. Фарбий Қорахонийлар давлати доирасида ҳоз. Ў.га хос туркий этнос қарор топди ва мазкур даврда ўзбек халқига хос элатни белгиловчи худуд, тил, маданият, тарихий қисматининг умумийлиги, этник ўзликни англаш, этноснинг уюшқоқлиги маълум бир давлат доирасида бўлиши, дин умумийлиги ва бир қанча шу каби

бошқа этник аломатлар шаклланган. Бу даврда Ў.нинг умум элат тили қарор топди. Мовароуннаҳр ва унга туташган минтақаларда яшовчи туркийзабон аҳоли: қарлук, чигил, яғмо, тухси, халач, арғин, ўғуз, қипчоқ, уз, қанғли сингари уруғлар ўзларини бир халқ сифатида англай бошлаганлар. Умуман олганда, 11 — 12-асрнинг 1-ярмида Ў. халқ сифатида шаклланган.

13а бошларида *Чингизхон* истилоси даврида мўғул кўшинлари таркибида кўп сонли туркий этнослар ҳам кириб келди. 15-асрга қадар эса ушбу этносларнинг деярли кўп қисмида маҳаллий аҳоли билан аралашув жараёни содир бўлди ва улар шаклланган ўзбек элатининг кейинги таракқиётида маълум даражада из қолдирдилар.

Чигатой улуси тилининг ривожланиши ҳамда кейинчалик Амир Темур ва темурийлар даврида юз берган юксак иқтисодий ва маданий таракқиёт натижасида Мовароуннаҳрда адабий тил такомиллашиб, бу тил илмий адабиётларда «туркий» ёки «чигатой турк» тили деб номланган. Айниқса, таракқий этган ўзбек адабий тили *Алишер Навоий* даврида энг юқори нуқтага кўтарилди. Аммо халқнинг жонли тили кўп диалектли бўлиб, адабий тил шаклланишида учта асосий шева — *қарлук*, *қипчоқ* ва *ўғуз* диалектлари асос бўлган. Маълумки, шаклланган ўзбек элатининг Амир Темур ва темурийлар давридаги этник тарихи ва этномаданий таракқиётига барлос, жалойир, қавчин, арлот, қипчоқ каби этник гуруҳлар ҳам фаол таъсир қилган.

Ў. этник тарихида 15-аср охири 16-асрлар ҳам муҳим давр ҳисобланади. Ушбу босқичда Ўрта Осиёга мангит, қўнғирот, найман, уйғур, сарой. қатағон, қушчи, дўрмон, кенагас, қирқ, юз, минг, баҳрин ва бошқалар Дашти Қипчоқ ўзбек этник гуруҳларининг навбатдаги тўлқини кириб келди. Натижада Мовароуннаҳр аҳолисининг этник қиёфасида уларнинг аломатлари фаоллашган. Дашти Қипчоқдан 2 дарё (Амударё ва Сирдарё)

оралиғи ва Хоразмга келиб ўрнашган этник гуруҳлар «ўзбек» номи остида маҳаллий аҳоли этник рангбаранглигини бирмунча кўпайтирган бўлсалар ҳамки, лекин унинг этник таркибини тубдан ўзгартириб юбормаган. Ушбу этнослар шаклланган ўзбек халқининг таркибига келиб қўшилган навбатдаги этник компонент эди, холос. Улар Мовароуннаҳр ва Хоразм аҳолисининг турмуш тарзига, анъаналарига, маданиятига, хўжалик фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатган янги типдаги маданий қатлам ҳосил қилган. Айниқса, Зарафшон водийси ва Ўзбекистоннинг жан. минтақалари аҳолиси орасида бу нисбат кучли сезилди. Маҳаллий аҳолига улар «ўзбек» номи беришган ва бу ном Мовароуннаҳр ва унга қўшни вилоятлар аҳолиси учун расмий равишда умумий ном бўлиб қолган. Ўз ўрнида айтиб ўтиш лозимки, ўзбек этнонимининг келиб чиқиши бўйича фанда яқдил фикр мавжуд эмас. Айрим муаллифлар (*Г.Вамбери*, *Г.Ховорс*, *М.П. Пельо*) Дашти Қипчоқда кўчиб юрган туркмўғул қабиаларининг бир қисми ўзларини эркин туганликлари сабабли «ўзбек», яъни «ўз-ўзига бек» деб атаган десалар, бошқалар (*П.П.Иванов*, *А.Ю.Якубовский*, *Хилда Ҳрхсэм*) «ўзбек» этнонимини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (14-аср) номи билан боғлайди, бошқа яна бир гуруҳ олимлар эса (*В.В. Григорьев*, *А.А. Семёнов* ва *Б. Аҳмедовлар*) ўзбек номи Оқ Ўрда (Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми)да кўчиб юрган туркмўғул қабиаларига тааллуқли бўлган деган фикрни билдирадилар.

Темурийлар салтанати ўрнида дастлаб 16-аср бошларида вужудга келган Бухоро ва Хива хонликлари (қ. *Бухоро хонлиги* ва *Хива хонлиги*), 18-аср бошларидан *Кўқон хонлигининг* вужудга келиши натижасида ягона тарихий маконда яшаган халқлар сиёсий жиҳатдан турли давлатлар тасарруфига тушиб қолган бўлсада, бу ҳолат ўзбек элати биригигига жиддий путур етказа олмаган. Сиёсий чегаралар бўлишига қарамасдан 3 давлат

таркибидаги аҳоли ўзаро доимий этник, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келганлар.

Тарихий манбаларда келтирилган 92 ўзбек уруғлари нафақат Ўзбекистон ҳудудида, балки бутун Ўрта Осиё ҳудудларида тарқалган. Бу 92 ўзбек уруғларига мўғуллар истилосидан олдинги ва истило даврида ҳамда *шайбонийлар* даврида келган этник гуруҳлар ҳам қиради. Шунингдек, Ўрта Осиёда қадимдан яшаб келаётган чигил, яғмо, усун, тухси, халач ва бошқалар туркий этник гуруҳлар ҳам 92 ўзбек элати таркибига кирган.

Ўрта Осиё халқларининг 19-аср 2-ярми — 20-аср бошларидаги тарихий тақдири ва тараққиёт босқичлари чор Россиясининг мустамлакачилиги даври билан боғлиқ. Кейинчалик минтақада Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши билан *Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш* ўтказилиб, 5 та миллий республикалар ташкил этилди. Шу билан шаклланган элатлар тараққий этаётган тарихий макон сунъий равишда бўлиб юборилди. Минтақа халқларининг ассимиляция, консолидация жараёнларига жиддий таъсир ўтказилиши ва кейинчалик «совет халқи» номли ягона этник бирликни яратиш ҳақидаги назарияни амалга оширилиши борасидаги олиб борилган сиёсат ҳам Ў.нинг миллий-этник қиёфасига, менталитетига раҳна сола олмади.

Ўзбек халқининг ривожланиш жараёни Ўзбекистон мустақилликка эришган санадан бошлаб янгича мазмун касб этди. Тарихий томирларидан куч олган ўзбек миллий маданияти, тафаккури, урф-одатлари, турмуш тарзи ўзига хос уйғониш ва янгиланиш падаласига қадам қўйди.

Ў.нинг моддий ва маънавий маданияти ўзига хос ва бойдир. Унинг энг яхши томонлари анъанага айланиб, ҳозиргача сақланиб келмоқда. Ў.нинг қадимий аждодлари табиий шароитдан келиб чиқиб суғорма дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик каби ўзига

хос хўжаликмаданий типларни яратганлар. Хўжаликмаданий типларнинг ушбу йўналишлари, ўз навбатида, те-варакатрофдаги табиий муҳит билангина эмас, балки муайян этносларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожига даражаси билан ҳам белгиланади. Ў.нинг кўпқиррали дехқончилик анъаналари асрлар оша тўпланган тажрибага таянади. Дехқончилик — Ў.нинг қадимий машғулотларидан биридир. Минг йиллар давомида дехқончилик хўжалигини юритиш борасида кўплаб тажриба ва усуллар ҳамда фенологик (ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсидаги мавсумий ўзгаришлар) кузатишлар тўпланган. Дехқончилик борасидаги тажрибалари узлуксиз ҳолда аждодлардан авлодларга ўтиб борди.

Ёгингарчиликнинг кам бўлиши, иссиқ ҳаво иклими Ўзбекистон ҳудудида мураккаб суғориш тизими воситасида маҳсулдор суғорма дехқончилигининг кенг тарқалишига олиб келди. Илмий тадқиқотлардан кўринадики, суғорма дехқончилиги мил.ав. 3-асрда Хоразм, Зарафшон воҳалари ҳамда Фарғона водийсида магистрал каналлар қуриш, ҳар хил сув боғлаш, таксимлаш ва сув чиқариш иншоотларини барпо қилиш орқали ривожланган. Ўзбек дехқонлари арпа, буғдой, тарик, нўхат, ясмик, сабзи, пахта, бодом, ўрик, зигирпоя, буғдой каби зироатчилик маҳсулотларини қадимданок етиштирганлар.

Суғорма дехқончилик хўжаликлари, асосан, қадимий воҳаларда Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Тошкент воҳаларида, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларида, Фарғона водийсида жойлашган. Тошкент воҳаси, Фарғона ва Зарафшон водийси, Қашқадарё ва Сурхондарё тоғ этаги минтақасида, асосан, баҳорги экинлар етиштирилган. Маҳаллий дехқонлар маданий-этник анъаналар асосида далачилик, поллизчилик ва боғдорчилик соҳаларида турли усул ва йўللارни ишлаб чиққанлар.

Кўп асрлар давомида турли чорва-

дор этник гуруҳларнинг ўtroқлашуви натижасида улар маҳаллий аҳолидан деҳқончилик тажрибаларини ўзлаштирдилар ва ўзларининг этник ва маданий хўжалик хусусиятлари билан ўзига хос тарзда деҳқончилик билан шуғулланганлар. Шу асосда деҳқончиликнинг 2 турини ажратиб кўрсатиш мумкин: сунъий суғоришга асосланган интенсив деҳқончилик хўжалиги; асосан, чорвачилик билан кўшиб олиб борилувчи экстенсив лалмикор деҳқончилик хўжалиги.

Ў. хўжалик фаолиятининг асосий ва қадимий турларидан бири — чорвачилиқдир. Бошқа минтақалар аҳолисининг чорвачилиги билан кўпгина ўхшаш жиҳатлари бўлсада, ўзбек этник гуруҳларининг ҳар бирида уй хайвонларини боқишда ўзига хос усул ва жиҳатлари бўлган. Шу билан биргаликда, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган худудда ҳам чорвачилик хўжалигини юритишдаги табиийгеографик шароитлардан келиб чиқиб ҳамда кўшни халқларнинг таъсири ёки ижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида хилма-хил усуллардан фойдаланганлар.

Одатда, ўtroқ аҳолида чорва боқиш кўра ёки кўрайилов тизими, ярим ўtroқ аҳолида ҳайдовийилов тизими, кўчманчи аҳолида ҳайдов тизими устун турган. Ў. учун 20-аср бошларига қадар чорвачилиқнинг кўрайилов ва ҳайдовийилов тизими устувор бўлган. Кўй, эчки ва бошқалар чорва хайвонлари чорвачилик хўжалиқининг асосини ташкил қилган. Ўзбек чорвачилигида кўйларнинг «ҳисори», «қоракўл» насларини боқишга аиниқса кўп эътибор қаратилган. Кўйчилик, асосан, сотишга мўлжалланган. Кўй жуни ҳам бозорга чиқарилган. Жайдари қорамоллардан хўкиз алоҳида гўшт учун ва иш кучи сифатида парвариш қилинган.

Ў.да қадимги даврлардан йилқичилик жуда ривожланган. Маҳаллий аҳоли, аиниқса, лақай, қорабайир зотли отларни парвариш қилганлар. Дашт зо-

насида яшовчи Ў. туячилик билан ҳам шуғулланишган.

Хунармандчилик Ў. орасида қадимдан кенг ривожланганлиги археологик тадқиқотлардан маълум. Хунармандчиликнинг ривожини шаҳарларнинг нафақат иқтисодий ва ижтимоий, балки сиёсий ва маданий марказларга айлана бошлаганлиги билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Ўзбек хунармандлари кўплаб тери ва жундан, ёғоч ва металлдан, хилмаҳил буюмлар ясаб, пахта ва ипақдан турли матолар тўкиб, кийимкечакларни бозорларда сотишган.

Ўзбек хунармандчилиқининг темирчилик, дегрезлик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, аравасозлик, ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик, мрамр ўймакорлиги, кулолчилик каби кенг тарқалган тармоқлари ҳамда тўқимачилик, ипақчилик, каштадўзлик, зардўзлик, дўппидўзлик каби уйрўзгор касбкорликлари тараққий этган.

Ў.нинг анъанавий турар жойлари қадимдан ўзига хос бўлиб, улар яшаган минтақанинг табиийгеографик шароити билан боғлиқ бўлган. Турар жойлар барпо этишда қурилиш конструкцияси ва услуби, режаси ва безаклари билан Фарғона, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз меъморлик йўналишлари машҳур бўлиб келган. Уйжой қурилишида Ў.да қадимий уйлар, одатда, кўча ва кўшни томони девор билан ўралган ховлилардан иборат бўлган. Барча турар жой ва хўжалик хоналарининг деразалари ичкари томонга қаратилган. Ҳовли 2 қисмга — болалар ва аёллар учун ичкари ховли ҳамда номаҳрам эркаклар ва меҳмонли учун меҳмонхона тарзида ҳашаматли хоналардан иборат ташқари ховлига бўлинган. Хунармандларнинг уйларида дўкон ва шогирдлар яшайдиган хоналар ҳам ташқарида жойлашган. Энг кўп тарқалган 2 хонали уй вариантларидан бири сифатида дахлиз ва катта уйдан иборат бўлган уйларни кўрсатиш мумкип. Бундай уйжойлар, одатда, олди айвонли ва айвонсиз қилиб қурилган.

Аҳоли ўртасида анъанавий пахса ва синчли уйлар билан бирга ғиштли уйлар ва уларни нақшинкор ганчли безаклар билан қуриш ҳам мавжуд бўлган.

Ўда доимий уйжойлар 10-асрга қадар, асосан, тош, пахса ёки хом ғишдан қурилган. Лой асосий қурилиш материали ҳисобланган. Пишган ғишт қадимдан қўлланилиб келинсада, кенг миқёсда ундан уйжой қуриш 9-асрдан бошланди. Бухоро ва Хивада ҳовли эшикларига жез ёки темирдан ясалган болға ёки халқасимон болдоқ осилган.

Эски типдаги уйларнинг хоналари ва деразалари айвонга қараган. Эшиклар ичкарига, дарчалар ташқарига очилган. Дераза ёки эшикнинг юқори қисмига ёруғлик тушадиган туйнук қўйилган ва унга ёғоч ёки ганчдан ясалган панжара ўрнатилган (қ. *Тобадон*). Уйга кирадиган жойда эшик олдида тўғри бурчакли пештоқ (пойгак) бўлиб, унга пойабзал ечиб қўйилган. Эшик олдидаги бурчакда сув қуйиладиган (оқизадиган) махсус жой (обрез, адан, ташноб) жойлашган бўлиб, унга Бухоро ва Самарқандда мармар тош, Фарғона водийсида ва Тошкентда пишиқ ғишт, Хивада махсус сопол терилган.

Одатда, уйларнинг тарҳи оила аъзоларининг сонига қараб бир неча уй (хона), дахлиз ва айвондан иборат бўлган. Ҳовлида эса хўжалик учун омборхона, хожатхона ва молхона бўлган. Шаҳарларда ёки аҳоли зич жойлашган қишлоқларда меҳмонхона, одатда, 2қаватда — болохонада жойлашган. Айниқса, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Ургут шаҳрларида жуда шинам меҳмонхоналар қурилган. Бу каби меҳмонхоналардан тўй ҳашамларда, мотам маросимларида ҳам кенг фойдаланилган. Бундан ташқари, киш пайтлари меҳмонхоналарда маҳалла эркаклари тўпланишиб гапгаштаклар ўтказганлар. Ҳоз. кунга келиб замонавий уйларнинг қурилиши анча такомиллашган бўлиб, уйларнинг қурилишидаги миллий анъаналар замонавий кўринишлар билан ўзаро уйғунлашган. Бугунги уйлар муай-

ян режа асосида турли қулайликлар билан қурилмоқда (яна қ. *Турар жой*).

Ў.нинг миллий кийимлари ҳам кўп асрлик тарихга эга бўлиб, анъанавий турмуштарзи, табиийгеографик муҳит ва хўжаликмаданий анъаналар билан боғлиқ бўлган. Уда асосий миллий кийимлар: эркакларда оқ ёки малла бўздан тикилган кўйлак, яктак, тўн, белбоғ, салла, махси, кавуш, этик; аёлларда — рўмол, кенг кўйлак, узун лозим, нимча, калтача, махси, кавуш. Бош кийимлардан — дўппи, кулоҳ, исломият давридан бошлаб унинг устидан салла ўралган, аслзодаларнинг бош кийимлари зарли ва кумуш иплар билан безатилган, пешона қисмига турли олмос, кимматбаҳо тошлардан ясалган тўғноғичлар қадалган. Қиш фаслида кулоҳ ёки бадавлат кишилар мўйнали телпақлар кийишган. Ў. орасида энг кўп тарқалган енгил бош кийими дўппидир.

Дўппи, асосан, бахмал, сидирға шойи, сатин қаби матоларга ип, ипак, зар билан кашга тикиб тайёрланган. Ўзбекистонда Чуст, Марғилон, Кўкон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Бойсун, Шаҳрисабз дўппилари кенг тарқалган. Тошкент дўпписи сидирға кўк бахмалга тикилган (яна қ. *Дўппи*). Оёқ кийимлари таг чарми юмшоқ бўлган узун, кўнжли, пошнаси, кавуш билан кийиладиган махси, ўзига тўк одамлар орасида эса уч қисми қайрилган баланд пошнаси этик кийиш урф бўлган. Аёллар бош кийим сифатида, асосан, рўмол ўраган. Ёши ва мавқеига, оилавий аҳволига қараб дока рўмол, шол рўмол, ғижим рўмол ва бошқалар хил рўмоллар ўралган (ўралиш усули ҳам турлича бўлган). Қизлар учун қулай бош кийими дўппи ҳисобланган. Тошкентда ироқи чоргул, Самарқандда йўрмадўзи, Андижонда мунчок гулли, Бухорода зардўзи, Қашқадарё, Сурхондарёда ироқи дўппилар машҳур. Бош кийимлар устидан чиройли нақшлар билан безатилган тиллақошлар, бўйинга бўйинтумор, зебигардон, қўлга билагузук, узук, бурунга булоқи ва бошқалар

тақинчоқлар тақилган. Аёллар одми газмоллардан тикилган қоматга ёпишиб, кўйлак этагидан бир оз юқориқ турадиган авраастарли пахталик чопонлар ҳам кийишган.

19-асрнинг 80-й.ларигача кийимлар тўғри бичимли шаклини сақлаган. Кийим шаклларининг йўлйўл, сидирга ва гулли маҳаллий матолардан тайёрланган, олди, этаги, енг учи, ёқаси гулли жияк билан ҳошияланган кўринишлари кенг урф бўлган. 19-асрнинг 20—30-й.ларида кийим бичими ўзаро бир-бирига яқин бўлган 2 йўналишда ўзгариб борди. 20-асрнинг бошларидан бошлаб Ў.ўртасида европача кийимларни кийиш урфга кирди. Миллий кийимга европаликлар кийими хусусиятларининг киритилиши миллий кўйлакни шим билан аёллар кўйлақларини немча билан кийилишига олиб келди. Бу тарихан ҳаёт шароитининг ўзгариши ва оммавий саноат и. ч.ининг хунармандчиликдан устунлиги туфайли содир бўлди.

Миллий бичимдаги кийимлар қоматга қараб тикила бошланди, аёл кўйлақлари тораيب ва калталашиб борди, олдинроқ юзага келган кокеткали (кўкрак бурма) ва қайтарма ёқали кўйлақлар ҳаётга муқим кириб борди, енг калталашди. 20-асрнинг 50—60-й.ларидан бошлаб эркаклар кийимини тўғри елкали қоматга мосланган пиджак, кенг шимлар, аёллар кўйлагини тўғри елкали эркин кесма лиф, этакка томон кенгайган юбка кийиш расм бўла бошлаган. Бироқ, Ў. орасида европача кийимлар билан бирга миллий кийим ҳам урфдан қолмади. Унинг ўзига хослиги шаклида ва миллий мато колоритида намоён бўлди. Бу жиҳатдан аёлларнинг кенг ёзги кўйлаги ва эркаклар яктаги диққатга сазовор. Кекса одамлар орасида тўннинг кундалик кийим сифатида сақланиб қолиши анъанавий тус олди.

Таомлари. Ў.нинг таом тайёрлаш анъанаси ва маданияти кўп асрлик тарихга эга бўлиб, миллий таомларни тайёрлашда азалдан турли хил гўшт, ўсимлик маҳсулотларидан кенг фойда-

ланганлар. Ў. кундалик овқат сифатида бугдой, арпа, гуруч, нўхат, мош, зиғир, кунжут каби дон, сабзи, пиёз, шолғом каби сабзавотлар, қовун, тарвуз каби полиз маҳсулотларини кенг истеъмол қилганлар. Азалдан миллий таомларни тайёрлаш учун чорва — қўй, қорамол, эчки ёғлари, кунжут, зиғир ва сариёғ (сут маҳсулотларидан олинган), пахта ёғи ишлатилиб келинади. Овқатланишда, айниқса шаҳарликларнинг асосий таомлари сут маҳсулотларидан: қатиқ, сузма, творог ёки чакки (зардоби олинган қатиқ), қаймоқ ва бошқалардан иборат. Таомга жуда кўп зира ва зирк ишлатилади. Гўшти, сабзавот ва ёрмали қуюқ таомлар заъфарон, кашнич кўшиб тайёрланади. Умуман, ўзбек миллий таомлари ўзининг лаззатлилиги, калориялилиги ва сервитаминлиги билан ажралиб туради. Айниқса, палов, норин, шўрва, қабоб, мастава, шавла, мошхўрда, мошкичири, чучвара, шилпилдоқ ва бошқалар кенг тарқалган. Баъзи қуюқ таомлар (палов) тайёрлашнинг ўнлаб усуллари мавжуд. Нон тайёрлаш ҳам ўзбек пазандчилигида алоҳида ўрин тутади. Бухоро, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида нон ёпишда кунжут, арпабодиён, седанани кенг қўллайдилар (яна қ. *Нон*).

Дини. У.нинг Урта Осиёда яшаган қадимий аجدодлари *тангричишик*, шомонлик, зардуштийлик, буддавийлик, монийлик каби динларга эътиқод қилганлар. Бу диний эътиқодларнинг айримлари Урта Осиёда ислом дини ёйилгунича (8-асргача) сақтанган. Ҳозирда Ў.нинг дини ислом дини бўлиб, унинг суннийлик мазҳаби Узбекистон ҳудудида 10-асрдан сўнг ҳукмрон мавқега эга бўлган.

Ў.нинг урф-одатлари, маросимлари ва байрамлари рангбаранг ҳамда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир неча минг йиллар мобайнида шаклланиб келган. Анъанавий урф-одатлар ва маросимлар ўзбек халқининг этногенезида иштирок этган дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган воҳа ва чўл аҳолисига хос элементларни ўзига сингдирган

турли қабила ва этник гуруҳларнинг этномаданий тажрибаларининг мураккаб қўшилиши жараёнида шаклланган. Мас, бола туғилиши (чилла, бешик кертги), суннат тўйи, никоҳ ва мотам маросимларида Ўрта Осиё халқларига хос умумий ўхшашликлар мавжуд. Ў.да жамоа муносабатларига оид урф-одатларни шаҳарда маҳалла, қишлоқда қишлоқ жамоаси акс эттирган, уларнинг фаолиятида эркаклар ва болалар қатнашган. Ўтмишда барча удумлар, маросимлар қишлоқ ва шаҳарда маҳалла жамоаларининг ташаббуси билан ўтказилган. Жумладан ҳашар кенг тарқалган. Ҳашарнинг бир неча тури мавжуд: жамоа ишларини бажаришда, қўниқўшничилик ва қавмқариндошлик доирасида ўтказиладиган ҳашар ва бошқалар Жамоа ҳашари билан уй-жой, кўприк қуриш ва таъмирлаш, ариқзовурлар қазил, уларни лойқадан тозалаб туриш; масжид қуриш ва таъмирлаш, мазорларни тозалаш ва бошқалар ишлар бажарилган. Ёшларни одобахлоқ руҳида тарбиялашда жамоанинг ўрни ҳам катта бўлган. Жамоанинг ҳар бир аъзоси меҳмондорчилик, маърака ва бошқалар жамоат жойларида ёши ва мавқеига қараб жой эгаллаган. Ў.нинг жамоа маросимларига *Наврўз* байрами, *меҳржон* сайли, *лола сайли*, кизил гул сайли, Рўза ҳайити (Ийд алФитр), Қурбон ҳайити (Ийд алАдҳо), сумалак сайли ва бошқалар, уларни ўтказиш билан боғлиқ халқ одатлари, расмрусумлари киради. Ҳар бир байрам ўз тарихига эга бўлиб, у халқ ижодий меҳнати ва ҳаёт шароити билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбек халқи орасида энг кенг тарқалган, миллий тусга эга бўлган урф-одатлардан мавсумий маросимлар диққатга сазовордир. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, ўзбек мавсумий маросимларини қуйидаги туркумларга тасниф этиш мумкин: 1) қишда ўтказиладиган гапгаштак, ясаюсун қабилар; 2) баҳорги маросимлар — Наврўз, шохмойлар (қўш чикариш), лола ёки кизил гул сайли, лой тутиш, суст хотин қабилар; 3) ёзги маросимлардан қовун

сайли, чой момо ва ҳ.к.; 4) қузги маросимлар — ҳосил йиғими билан боғлиқ меҳржон, облобарака, шамол чақириш, узум сайли қабилар.

Советлар ҳукмронлиги даврида амалдаги мафкурага мувофиқ, бир қанча маросимлар, жумладан, «комсомол тўйи», «кизил тўй», Октябрь (7 ноябрь) байрами, Совет Армияси куни, Совет конституцияси куни, «Пахта байрами» ва бошқалар жорий этилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу байрамларнинг кўпчилиги ўз-ўзидан бораҳам топди, лекин жорий тақвим билан боғлиқ умумбашарий байрамлардан 1 январь — Янги йил куни, 8 март — халқаро хотин-қизлар куни сақлаб қолинди. Айни вақтда, мустақил Ўзбекистон Республикасида янги халқ байрамлари таъсис этилди: 1 сентябрь — Мустақиллик куни, 8 декабрь — Республика Конституцияси қабул қилинган кун, 9 Май — Хотира ва қадрлаш куни. Шунингдек, Рўза ва Қурбон ҳайитлари куни, Наврўз байрами тикланди ва янгича мазмун кашф этди.

Ў. жамоавий турмуши чуқур тарихий илдиларига эга. Бу тартибнинг ибтидо-си антик даврларга бориб тақалади. Ёзма ва археологик манбаларда минтақанинг қадимий шаҳарлари аҳолиси орасида жамоалар фаолият кўрсатганлиги, фақат турмушдагина эмас, балки и. ч.да ҳам жамоа асослари мавжудлиги қайд этилган. Ўрта асрларда жамоа фақат жамоавий асослардагина суғориш тизимини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш, бинобарин, деҳқончилик билан шуғулланиш мумкин бўлган қишлоқ аҳолиси учун ҳам, шунингдек, шаҳар аҳолиси учун ҳам ўзининг илгариги аҳамиятини сақдаб қолган эди.

Ўз-ўзини бошқарувнинг тарихан таркиб топган ушбу тизими нафақат бирликда фаолият олиб боришгина бўлмай, айни вақтда ижтимоий ҳаётни ташкил этиш, оила ва турмуш анъаналарини, расмрусумларини халқимиз турмуш тарзининг барча тизимини сақлаш ва бойитишдан ҳам иборат бўлган. Яқин

вақтларгача, ҳудудий кўшничилик жамоаси халқимизда турли минтақаларда турлича номлар билан аталган, чунончи, «махалла», «гузар», «масжид», «жамоа», «элат». 20-асрнинг 90-й.ларидан республиканинг шаҳар ва қишлоқларида ҳудудийкўшничилик жамоаси ягона *махалла* атамаси билан юритиладиган бўлди. Зеро, ўз-ўзини бошқаришнинг халқимиз анъаналари ва кадриятларига жуда мос бўлган ушбу усули — маҳаллар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормоқда.

Ҳоз. даврда Ў. замонавий касб-хунарни эгалламоқдалар. Компьютер ва интернетдан фойдаланиш Ў. ҳаётига сингиб кетди. Демократик жараёнлар ривожланмоқда. Миллий, маданий кадриятларга эътибор кучаймоқда.

Ад.: Якубовский А.Ю., К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т., 1941; Исмоилов Х., Анъанавий ўзбек кийимлари (Этнографик материаллар), Т., 1978; Шаниязов К. 111., Исмаилов Х.И., Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX — начала XX в., Т., 1981; Ахмедов Б., Тарихдан сабоқлар, Т., 1995; Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Кадмрова Т.Ф., Архитектура Узбекистана, М., 1987; Қорабоев У., Ўзбек халқ байрамлари, Т., 2002; Жабборов И., Ўзбеклар анъанавий турмуши ва маданияти, Т., 2004; Ўзбек пазандалик санъати, Т., 2005.

Адҳамжон Аширов, Асрор Қаюмов.

«ЎЗБЕКНАВО», «Ўзбекнаво» эстрада бирлашмаси — республикада эстрада санъати соҳасида фаолият юритувчи ташкилот. 1996 йил ЎЗР Маданият ишлари вазирлиги тасарруфида Ўзбек давлат эстрада бирлашмаси ҳамда Ўзбек давлат филармонияси негизида «Ўзбекнаво» гастроль концерт бирлашмаси номи билан ташкил этилган. 2001 йилдан ҳоз. номда. Асосий вазифаси Ўзбекистон эстрада санъатини ривожлантириш, эстрада

жамоалари, якка ижрочилар фаолиятини мувофиқлаштириш ва такомиллаштириш, уларнинг ижодии, иқтисодии, ҳуқуқии манфаатларини ҳимоя қилиш, республика ҳудудида ва унинг ташқарисида гастрольконцерт фаолиятини амалга ошириш, якка ижрочилар ва эстрада гуруҳларининг фаолият юритиши учун лицензиялар бериш, эстрада соҳасида ахборот маълумотлар базасини яратиш, мониторинг ўтказиш ва бошқалар «Ў.» республикада ўтказиладиган миллий байрамлар, юбилей тантаналари ва бошқалар расмий давлат тадбирларига масъул бўлиб, улар учун махсус шоудастурлар, томоша, концертларни тайёрлайди. Ёш иқтидорли санъаткорларни рағбатлантириш мақсадида Маъмуржон Узоқов ва Жўраҳон Султонов номидаги (Марғилон), Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов номидаги (Самарқанд), Комилжон Отаниёзов номидаги (Хоразм), Ф. Мамадалиев ва О.Юсупов номидаги (Андижон) анъанавий хонандалик танлови, «Асрлар навоси» кўҳна миллий созлар ижрочилари (Бухоро), «Янги тароналар» ҳамда «Азиз она юртим навалари» миллий эстрадамусика танловлари ва бошқаларни ўтказди. «Ў.» бирлашмасининг Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда барча вилоятларда бўлимлари мавжуд.

Йўлдош Норбўтаев.

«ЎЗБЕКТЕЛЕФИЛЬМ» — телевиденида кўрсатишга мўлжалланган бадиий ва ҳужжатли фильмлар киностудияси. 1970 йил Тошкентда ташкил этилган. «Ў.» нинг ташкил бўлиши ва ривожланиши *Ғ.Расулов*, *Ғ.Рашидов*, *У.Бурҳонов* кабилар номи билан боғлиқ. Фаолиятининг дастлабки йиллари кўпгина хроникал фильм, телекиножурнал, фильм-спектакль, фильмконцертлар ишлаган. «Ўзбек мадоннаси», «Учинчи ҳақиқат», «Орол — тақдирим менинг», «Бойсунда қорлар эриганда», «Хивача ажралиш», «Космогония» каби ҳужжатли, «Шашмақом», «Кўғирчоқбоз», «Азиз»

сингари қисқаметражли бадий фильмлар ишланди. «Эшмат — сахий фаришта», «Севгилисини топиш», «Ана ўша Насриддин», «Олмани менга қараб от», «Бойчечак», «Лафз», «Чархпалак», «Очиқ дарс», «Менинг шотландиялик дўстим», «Бахт гуллари», «Зумрад ва Қимматнинг янги саргузаштлари» каби турли мавзудаги фильмлар чиқарилди. Ўз фаолияти давомида кўпгина хужжатли, хроникал, илмийоммабоп, публицистик, бадийпублицистик, мусикали, тележурнал, болалар учун телефильмлар ишлади.

Мустақилликдан сўнг «Ў.» фильмларининг мавзу ва ғоявий йўналиши ўзгарди. Республика ҳаётини тасвирлаш янгича тус олиши, буюк тарихий шахсларимизга бағишланган фильмларнинг кўпайиши кўзга ташланади («Буюк Турон», «Амир Темур», «Мирзо Улуғбек», «Пахлавон Маҳмуд» ва бошқалар). «Ў.»да «Буюк аждодларимиз» номи туркум фильмлар ишлаш йўлга қўйилди. «Имом ал-Бухорий», «Баҳоуддин, Нақшбанд», «Жалолиддин Мангуберди», «Бурҳониддин Марғинович», «Алишер Навоий» ва бошқалар шулар жумласидан. Шунингдек, «Биз билган ва билмаган тарих» туркуми остида «Миллий университет», «Мусиқа саройи» каби телефильмлар ишланди. Студия кейинги йиллар кўп қисмли телевизион бадий фильмлар ишлаш бўйича ўз тажрибасини орттириб бормоқда: «Чархпалак» (13 қисм), «Лафз» (6 қисм), «Увайсий» (6 қисм), «Хуршида» (4 қисм), «Акбарнинг саргузаштлари» (6 қисм), «Меҳробдан чаён» (15 қисм), «Қайтмас» (6 қисм) ва бошқалар «Ёруғлик», «Тўқинлик» номи телевизион хужжатли фильмлар долзарб мавзу, мустақиллик неъматларини кўрсатишда энг яхши фильмлардир. «Ў.»да яратилаётган мусикали фильмлар мавзуга янгича ёндашилгани, томошавийлиги ва ўзига хос миллийлиги билан ажралиб туради («Дилга яқин кўшиқлар», «Созлар навоси», «Мозийдан садо», «Ҳофизлар қуйлаганда», «Мусиқий саёҳат» ва бошқалар). «Ў.»

рўйхатидан этнографик, маданий ҳаётга оид, манзарали фильмлар кўпроқ ўрин олган. «Ўзбекистон нимаси билан бой», «Хонатлас», «Дард», «Дўппи», «Кўкон ёдгорликлари», «Тандир, арча, олов», «Мош табиб», «Марғилон ипаги», «Кулlochилик», «Бахмал» ва бошқалар шулар жумласидан. Студияда Ш. Жунайдуллаев, Б.Аҳмедов, С.Аҳмадхўжаев, Э.Давидов, Т.Аҳмадхўжаев, Н.Қўлдошев, Ш.Бизаатов, Ш.Хўжаев, С.Бобоев, Э.Мирзаев каби режиссарлар, Н. Герасимов, А.Авазхўжаев, К.Каримов, М.Солиев, Б.Назруллаев, А.Қориев, А.Кўчқоров ва бошқалар операторлар меҳнат қилиб келмоқда. 70—80-й.лар телефильмлари асосан кинотасмага туширилган. 1997 йил «Ў.» қошида дубляж гуруҳи ташкил этилди (ташқилотчилари Б.Абдуллаев, йилАбдукаримов).

Дубляж қилинган фильмлардан «Оқибат», «Қундуз амакининг кассалари», «Бу ҳам кино», «Зита ва Гита», «Жиловланмаган Африка», «Минг бир кеча», «Қалбим чечая», «Чолиқуши», «Эдемга қайтиш», «Қирол шер2», «Гладиатор», «Филипп Марлоу», «Рамаёна», «Клеопатра», «Даллас» ва бошқалар.

Ҳоз. кунда «Ў.» ижод йўналишида изланиш кузатилмоқда. Хужжатли, хроникал, мусикали фильмлардан ташқари сериаллар ишлашга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Сабоҳат Ҳайитматова.

ЎЎЗБЕКФИЛЬМ — бадий фильмлар ишлаб чиқарувчи киностудия. «Ўзбеккино» миллий агентлиги тизимида. Дастлаб 1925 йил 4 июнда Тошкентда «Шарқ юлдузи» номи билан киностудия ташкил бўлган. Шайхонтохурдаги Эшонқул мадрасаси биносига жойлашган. 20-й.ларда «Иккинчи хотин», «Масжид гумбазлари остида», «Соябон арава», «Работ қашқирлари», «Чодира» каби фильмлар ишланган. 1925—26 йиллар мобайнида 20 дан ортиқ тўла, 30 дан ортиқ

қиска метражли хроникал фильмлар яратилган. 1932 йил «Шарқ юлдузи» «Ў.» номини олади. 1930 йил гача фильмларни, асосан, ўзбек халқининг миллий анъаналаридан йироқ рус реж. лари ишлаган. 30-й.лардан Наби *Ғаниев* мустақил фильмлар ярата бошлаган: «Юксалиш», «Рамазон», «Ийгит», Сулаймон *Хўжаев* «Тонг олдидан», Йўлдош *Аъзамов* «Қилич» фильмларини ишладилар. Улар билан ёнмаён О.Фрелих («Авлиё кизи»), Н. Кладо («Бағдодда «америка» пахтаси», «Ўлим кудуғи») лар ҳам фаолият юритган. 1939 йил киностудияга «Тошкент киностудияси» номи берилди. 2-жаҳон уруши йиллари Тошкентга эвакуация қилинган Украина, Белоруссия киностудиялари, «Мосфильм», «Ленфильм»ларнинг келиши муносабати билан «Бирлашган Тошкент киностудияси» (титрда «Тошкент киностудияси» деб ёзилган) номи билан юритилган. «Биз енгамиз» (реж. К. Ёрматов, Н. Ғаниев), «Довжорак дўстлар» (Н.Ғаниев), «Фильмконцерт» (Й.Аъзамов), «Фронтдаги дўстларга» (К.Ёрматов), «Беш республика концерти» (З.Собитов), «Александр Пархоменко», «Икки жангчи» (Л.Луков), «Насриддин Бухорода» (Я. Протазанов), «Унинг исми Сухэ Батор» (А.Зархи, И.Хейфиц) каби фильмлар ишланди.

Урушдан кейинги йиллар экранга ўзбек халқи маданиятининг ютуғи бўлган мумтоз «Тоҳир ва Зухра» (1945), «Насриддиннинг саргузаштлари» (1946, иккаласининг реж.и Н.Ғаниев), «Алишер Навоий» (1947, К.Ёрматов) фильмлари экранга чиқди. 1947—52 йиллар СССР кинематографияси вазирлиги буйруғига биноан, бирорта ҳам фильм ишланмаган. Танаффусдан сўнг ишланган фильм «Пахтаой» (К. Ёрматов) бўлди.

«Бой ила хизматчи», «Қутлуғ кон» (Л.Файзиев), «Опасингил Раҳмоновалар», «Абу Али ибн Сино» (К.Ёрматов), «Гулбаҳор» (Й.Аъзамов), «Стадионда учрашамиз» (З.Собитов) сингари фильмлар 50-й.лар яратилди.

1955 йил «Амирликнинг емирилиши» номли биринчи рангли бадий фильм (реж. Л.Файзиев, В.Басов) экранга чиқди. 1958 йилдан яна ҳоз. номда. 1959 йилда Чилонзорда қурилган янги бинога кўчиб ўтган.

60-й.лар киностудияда мавзу жиҳатдан бой, бадий йўналиши равон, асосий қаҳрамони ёшлар бўлган фильмлар устунлик қилди. «Маҳаллада дувдув гап» (Ш. Аббосов), «Синчалак» (Л.Файзиев), «Лайлак келди, ёз бўлди» (А.Ҳамроев), «Сурайё» (У.Назаров), «Нафосат», «Севишганлар» (Э.Эшмухамедов), «Сен етим эмассан», «Тошкент — нон шаҳри» (Ш.Аббосов), «26отилмасин», «41йил олмалари» (Р.Ботиров), «Генерал Раҳимов» (З.Собитов), «Ой бориб, омон қайт» (Х.Файзиев), «Нодирабегим» (К. Ёрматов), «Улуғбек юлдузи» (Л.Файзиев), «Абу Райхон Беруний» (Ш.Аббосов), «Ўтган кунлар» (Й.Аъзамов) ва бошқалар шулар жумласидан. Кишилар характери ва ўзаро муносабатлар, турмуш тарзи ва меҳнатини кўрсатувчи фильмлар яратиш киностудия ижодкорлари олдидаги асосий вазифага айланди ва унинг натижаси ўларок «Сени кутамиз, йигит» (Р.Ботиров), «Умидимиз кушлари», «Даҳонинг ёшлиги» (Э.Эшмухамедов), «Нодирабегим» (К.Ёрматов), «Шум бола» (Д.Салимов), «Мевазорлик аёл» (А.Ҳамроев) ва бошқалар фильмлар экранга чиқди.

80-й.ларнинг охири, «қайта қуриш» йиллари «Ў.» да янги авлод режиссёрлари иш бошлади: Р.Маликов, А.Фатхуллин, С.Назармухамедов, З.Мусоқов, Д.Давлатов, И.Эргашев ва бошқалар шулар жумласидан.

«Алвидо, гўр ёшлигим» (Э.Эшмухамедов), «Клиника» (Р.Маликов), «Бўрилар» (С.Назармухамедов), «Сиз кимсиз?» (Ж.Файзиев), «Солдат эртаги» (З.Мусоқов), шахсга сифиниш шароитидаги қаҳрамонлар ҳаёти акс этган «Тош санам» (И.Эргашев), «Ёввойи» (Қ.Камолова) ҳамда

хамкорликда ишланган «Муҳаббат ва нафрат» (Р.Ботиров, Ж.Ристич), «Алибобо ва қирқ қароқчи», «Севги афсонаси» (Л.Файзиев, У.Меҳра) каби фильмлар суратга олинди.

Мустақилликдан сўнг «Ў»нинг янги тарихи бошланди. Ўзбек киносини яхшилаш ва ривожлантириш мақсадида 1992 ва 1996 йиллар Ўзбекистон Президенти томонидан чиқарилган қарорлар «Ў»ни молиялаш ва фаолиятини мувофиқлаштиришда сезиларли ўзгаришларга олиб келди. Шундан сўнг фильм мазмуни, қахрамонлари ва услубида миллийлик кучайди. «Воиз» (Ю. Розиков), «Ёлғиз ёдгорим» (С.Назармухамедов), «Чимилдиқ» (М.Абзалов), «Дилхирож», «Ўртоқ Бойкенжаев» (Ю.Розиков), «Ёдгор» (Х.Насимов), «Қор устидаги лола» (Э.Тўйчиев, А.Шахобиддинов) ва бошқалар бунга мисолдир. «Алпомиш» (Ҳ.Файзиев), «Осмондаги болалар», «Осмондаги болалар — 2» (З.Мусоқов), «Дев билан пакана» (Ж.Қосимов), «Феллини» (Н.Аббосов), «Қисмат» (А.Ақбархўжаев, А.Исмоилов) ва бошқалар кейинги йиллар маҳсулидир.

Ханжара Абулқосимова.

ЎЗБЕКХОН Султон Муҳаммад (тахм. 1282—1342) — *Олтин Ўрда* хони (1312—42). *Мангу Темурхоннинг* невараси. 1313 йил амакиси *Тўқтайхон* (Тўхта) вафотидан сўнг нуфузли амирлар Қутлуғ Темур ва Исатойбек қиёт ёрдамида тахтга ўтирган. Ислонни давлат дини сифатида жорий этган, ғайридинларни қаттиқ таъқиб этган. Бу амирларнинг исёнига олиб келган, бироқ у беаёв бостирилган. Олтин Ўрдадаги ички низоларга чек қўйган, салтанатининг юксалишига эришган. Бу даврда ҳокимият марказлашган, улуслар вилоятларга айланттирилган, уларни нўёнлар бошқарган. Пойтахт Сарой Ботудан Сарой Берка шахрига кўчирилган. Олтин Ўрданинг ҳарбий салоҳияти кучайган, қўшин миқдори 300 минг кишига етган. Руснинг ягона дав-

лат бўлиб бирлашишига йўл қўймаслик мақсадида рус князларини бир-бирига қайраб турган. Твернинг улуғ князи Михаил Ярославични рус князликларини бирлаштириб, рус ерларини мўғуллар асоратидан халос бўлиши йўлидаги саъйҳаракатларига қарши курашган. Ў. 1317 йил Москва князи Юрий Дашковичга улуғ князь мақомини бериб унга сингиси Кончакани хотинликка берган. Ў. Юрийга қўшин берган, бироқ Михаил бу қўшинни енгган. Шунда Ў. Михаилни Ўрдага қақириб ясоқка торган (қатл эттирган). 1327 йил Ў. Москва князи *Иван I* Данилович Калита ёрдамида Твердаги исённи бостирган, сўнгра Шим.Шаркий Руснинг асосий худудини 2 қисмга бўлиб, уларни Москва ва Суздаль князларига берган. 1339 йил Ў. ИванКалита қутқуси билан Твернинг улуғ князи Александр Михайловични ўғли Фёдор билан қатл этган. У., шунингдек, жан.да ҳам фаол сиёсат юргизган. 1319 ва 1335 йилларда у Арронга — *хулоқуийларнинг* хоз. Озарбайжон худудидаги мулкига юришлар қилган.

Араб сайёҳи *Ибн Баттутанин*г ёзишича (у 1333 йил Сарой Беркада Ў. қабулида бўлган), шаҳарда 6 халқ: мўғуллар, аланлар, қипчоқлар (туркийлар), черкаслар, славянлар ва юнонлар яшаган, уларнинг шаҳарда ўз мавзелари бўлган. Ў. Сарой Беркада кўплаб масжидлар, мадрасалар, саройлар, макбаралар қурдирган. Ў. янги шаҳарлар барпо этиш ва турли иншоотлар қуришга катта эътибор қаратган. Эски Қрим (Солхат)да у қурдирган масжид бугунги кунгача сақланиб қолган. Пойтахт Сарой Беркада кўплаб шоирлар, олимлар, мусикашунослар ва меъморлар яшаган. Шоирлар туркий тилнинг Хоразм лаҳжасида ижод қилган. Машхур «Қипчоқ кодекси» — адабийдиний ва сиёсий матнлардан иборат ноёб тўпламга тартиб бериш 1340 йилда тугалланган. Баъзи туркий уруғлар ва қабилалар Ў. номи билан аталиб, кейинчалик улар узбек халқи (қ. *Ўзбеклар*) таркибига кир-

ган. Шўро тарихнавислигида ўзбек халқи ўз номини Ўдан олган деган ғайриилмий қараш устун бўлган.

Ад.: Утемишходжи. Чингизнаме, АлмаАта, 1992; Иброҳимов Н., Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, Т., 1993; Раҳманалиев Р., Империя тюрков, М., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

**«ЎЗБЕКҚИШЛОҚМАШ» АКЦИ-
ЯДРОЛИК ЖАМИЯТИ**, «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи» акциядорлик жамияти — йирик қ.х. машинасозлиги корхонаси. Тошкент шаҳрида жойлашган. «Ўзқишлоқхўжалиқмашхолдинг» холдинг компанияси таркибига киради. Чигит экиш сеялкалари, дон экиш сеялкалари, подборшчиклар, роторли ўт ўргичмайдалагич, емхашак ўриш техникаси, кўсак чувиш машиналари, минерал ўғит сочгичлар, шунингдек, қ.х. машиналариغا эҳтиёт қисмлар ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаради.

Корхона 1941 йилда Тошкентга эвакуация қилинган «Вулкан» (Ленинград), «Красный Аксай» (Ростов) ва «Красная Звезда» (Кировоград) эдлари асбобускуналари асосида ташкил этилган. 3д 1942 йилдан фронт учун авиабомба, турли хилдаги миналар, 1943 йилдан қ.х. учун пичан ўриш машиналари, шунингдек, қ.х. машиналари учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарди. Урушдан кейин 3д тўлиқ қ.х. машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашди, ўриш машиналари билан биргаликда дискли бороналар, чархлаш станоклари, насосуркагичлар ишлаб чиқара бошлади. 1948 йилдан корхона «Ўзбексельмаш» номини олди. 1949 йилдан қаторлаб чигит экадиган сеялкалар, 1955 йилдан янада такомиллашган СГ4, СКГ4 сеялкалари, 1960 йилдан кўрак чувиш машинаси, 1965 йилдан ПХН1,2 маркали пахта подборшчиклари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1980-й. лар бошида корхонада пневмоаппаратли чигит экиш сеялкалари, пахта подборшчи-

кларининг 5 тури, кўсак чувиш машиналари, ғўзапоя юладиган машиналар ишлаб чиқарила бошлади. 90-й.лардан корхона цехлари энг замонавий технологиялар, пластмасса куюлмаларидан қисмлар ишлаб чиқарадиган термопласт автоматлар, Италиядан металл букувчи автоматлар билан жиҳозланди. 1994 йилдан очик турдаги акциядорлик жамияти. Маҳсулотлари кўшни мамлакатларга экспорт қилинади. 2004 йилда корхонада 2814,3 млн. сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқарилди.

ЎЗБЎЙ (Узбўй, Ғарбий Ўзбўй) — Туркменистоннинг шим.ғарбидаги чўлда жойлашган қадимий дарё водийси. Сарикамиш чўкмасининг жан. чеккаси-дан бошланиб Каспий денгизининг Болхон қўлтиғигача чўзилган. Унда шўрхок, ботиқ ва кўллар кўп. Водийнинг тубида шаклланган эски ўзан меандрлар ҳосил қилган. Шим.ғарбда Қорақум чўлига туташган. Ў.нинг уз. 550 км, барча тирсақлари билан 775 км. Эни ҳар ерда ҳар хил. Баъзи жойларининг эни 4—6 км, чуқ. 20—30 м. Айрим жойларда водий 100—200 м гача торайиб, ён бағирлари тик тушган дара кўринишида. Бундай жойларда унинг чуқ. 40—50 м. Ў. нинг чап қирғоқ томони қадимий (плиоцен ва куйи тўрғламчи давр) Амударёнинг қумгилли ётқизиклари устида шаклланган Пастқам Қорақумга тўғри келади. Ўнг қирғоқ томони эса бу жиҳатдан мураккаброқ тузилган. Бу ерда оқим бўйлаб, ўзининг геологик ва рельеф тузилиши билан фарқланадиган Қоплонқир, Уртаганқум, Чилўнқир, Такажиқ, Чилмамедқум каби ҳудудлар бор. Улардан жан.ғарбда Ў. Катта Болхон ва Кичик Болхон тизмалари оралиғидаги Болхон йўлагидан ўтади ва Келкор шўрхогига келиб туташади. Бу шўрхоқлик Оқтом қуруқ ўзани орқали Каспий денгизининг Болхон қўлтиғи ўрнида ҳосил бўлган шўрхоқлар билан қўшилиб кетади. Водийнинг ўзани Сарикамиш ботиғидан Каспий денгизи томон 75 м га пасаяди. Ў. қадимда дарё

ўзани бўлиб, унда Амударё сувининг бир қисми оқиб турган. Ўзанда поғоналар — эски шаршараларнинг қолдиқлари бор; ўзан бўйлаб терраса (қўхна қайир) лар чўзилган. Ў. да саксовул, кўллар яқинида юлғун, қамиш ўсади. Ясхан кўли атрофида йирик чучук ер ости суви ҳавзаси топилган, ундан Болхонобод (аввалги *Небитдоғ*) га сув қузури ўтказилган.

Антик давр (Геродот) ва ўрта аср муаллифлари (Муқаддасий, Ҳамдаллаҳ Қазвиний, Ҳофиз Абу, Абулғозий) Ў.ни Амударёнинг Каспий денгизига қуйиладиган тармоғи деб ҳисоблаганлар. 19-аср охири — 20-аср бошлари ва 2-ярмида Ў.нинг пайдо бўлиши масаласи билан географ, геолог ва тарихчилар шуғулланганлар (В.В.Бартольд, А.С. Кесь, С.П.Толстов ва бошқалар). 1947, 1950 — 54, 56 йилларда Ў.нинг археологияси ўрганилган. Мил. ав. 4-минг йилликдан 1-минг йилликнинг 1-ярмигача Ў. бўйлаб Сарикамиш кўли орқали Каспий денгизига сув оққанлиги аниқланган. Археологик текширишлар натижасида Ў. кирғоқларида кўплаб неолит манзилгоҳлари, бронза даврига хос сопол идишлар, шунингдек, мил. ав. 7—5-асрларга оид манзилгоҳлар топилган.

Мил. ав. 1-минг йилликнинг ўрталарида Ў. бўйлаб сув окмай қўйган. Археологик ва тарихий маълумотлар ўрта асрларда ҳам Ў. да 2—3 марта, гарчи қисқа муддатли бўлса ҳам, сув оққанлигидан дарак беради. 10—13-асрларда Ў. да Хоразмдан Хуросонга ўтган карвон йўли ва кўп карвонсаройлар, сардобалар бўлган. Ўрта Осиёнинг чўлли худудларида фақатгина қисқа давр мобайнида сув оққан ёки умуман сув оқими тўхтаган қуруқ ўзанлар ҳам Ў. деб аталади.

ЛЛ:Толстов С.П., По древним дельтам Окса ваЯксарта, М., 1962; Кесь А. С., Русло Узбой и его генезис («Тр. Инта географии АН СССР», М.Л., 1939, т.30).

Шухрат Зокиров.

ЎЗБЎЙ — қаттиқ жала қуйганда

ва баҳор фаслида қор тез эриганда сув бўладиган ўзан, сой, водий, бўйлама пастлик. Топонимлар таркибида ҳам учрайди: Калиф ўзбўйи, Ўзбўй.

ЎЗГАН — Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Ўзган туманидаги шаҳар, туман маркази. Қорадарё соҳилида. Ўш шаҳридан 68 км. Ў. орқали Ўш — Қорағулжа автомобиль йўли ўтган. Аҳолиси 41,5 минг киши (1999). Ў.нинг қадимий қатламлари мил. ав. 2—1 а.ларга оид. Қадимги Ў.нинг арки ва 3 шаҳристони бўлган. 3шаҳристонда 16-аср гача аҳоли яшаган. Ў. рабодлари 3шаҳристоннинг шим.шарқида жойлашган. А.Н.Бернштам бошчилигида ўтказилган археологик қазишлар (1945—50) натижасида кушанлар давридан теурийлар давригача яратилган моддий ёдгорликлар (сопол буюмлар, тангалар, қар хил металл асбоблар ва бошқалар) топилган. қадимий Ўзган қатта сиёсий ва маъмурий мавқени эгаллаган. Меъморлик ривожланган.

Ў. да қуруқ сут, минерал сувлар, пиво здлари, нон к-ти ишлаб турибди, гиламлар ишлаб чиқарилади. Маданият саройи, маданият ва истироҳат боғи бор. Меъморий ёдгорликлардан минора (11-аср) ва 3 гумбазли мақбара (11 — 12 а.лар) сакланган.

ЎЗГАН ЗИЛЗИЛАСИ — 1924 й 6 ва 12 июлда Фарғона водийсининг жан.шарқида Ўзган шаҳри атрофида содир бўлган зилзилалар. Уларнинг магнитудаси 6,4 ва 6,5 бўлиб, биринчиси 7—8 балл, иккинчиси 8—9 балл билан тебранган. Тўсатдан ер остидан чиққан гулдираган кучли товуш одамларни ваҳимага солган. Зилзила ўчоқлари ер қаърида 22 км дан 14 км гача бўлган чуқурликда жойлашган. Эпицентр зоналари Қуршоб атрофидаги антиклиналь геологик структуралар билан боғлиқ бўлиб, Қуршоб ер ёриқлари бўйича йуналган. Ана шу ер ёриқларининг ҳоз. замон тектоник ҳаракатлари натижаси-

да ер ости қатламларнинг бир-бирига нисбатан силжиши зилзила ўчоқларини келиб чиқишига сабаб бўлган. Бу зилзилалардан Ўзган, Ясси ва Андижон шахрилари ва атрофдаги қишлоқлар катта талафот кўрган. Айниқса, 12 июлдаги тебраниш натижасида бу жойларда 2000 га яқин бинолар ер билан яқсон бўлиб, 950 тасига катта шикаст етган. Андижон шаҳрида 1902 йилдаги зилзиладан сўнг қурилган янги иморатлар ҳам зарар кўрган. Узганда фақат масжид минораси сақланиб қолган. Зилзиладан Қуршоб дарёси соҳилида пайдо бўлган кўчкилар йўл ва қишлоқларга ёпирилиб тушиб, бир неча ўнлаб одамлар ва чорва молларини ҳалокатга учратган ҳамда 100 га яқин иморат кўчкилар тагида қолган. Қудуқларда сув сатҳи кўтарилиб, баъзи жойларни сув босган.

Олдиёр тоғлари ён бағрида ер ёрилган ва тоғ жинслари ҳаракатга келиб, каттакатта тош бўлақлари қулаган ва баъзи жойларда ўпирималар ҳосил бўлган. Кейинги йилларда сейсмогектоник изланишлар натижасида Қуршоб ер ёриқларида 7—8 балли зилзилалар бўлиш эҳтимоли бўлган Қуршоб сейсмоген зонаси ажратилган. Бу зонанинг давомида 1974 йилда бир неча кучли зилзилалар бўлган.

ЎЗГАРГАН ЛАНДШАФТ — табиий таъсирлар ёки инсон фаолияти таъсирида дастлабки ҳолати ўзгарган ландшафтлар. Табиий ландшафтлар ўз-ўзидан секин-асталик билан ўзгариб боради. Инсоннинг хўжалик таъсирида эса ландшафт, айниқса, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, ер ости ва ер усти бойликлари тез ўзгаради. Аслида ландшафт буткул ўзгармайди, мас, тоғ жинслари, иқлим, рельефнинг йирик шакллари ўзгармай қолади. Ў.л.га воҳалар мисол бўлади.

ЎЗГАРМАС ТОК — ток кучи ва йўналиши вақт ўтиши билан ўзгармайдиган *электр токи*. Ў.т. ўзгармас *электр юритувчи куч* таъсирида

ўтказгичдан ясалган берк занжирда вужудга келиши мумкин. Агар электр занжири тармоқланмаган бўлса, унинг ҳамма қисмларидан ўтаётган ток кучи бир хил бўлади. Ў.т.нинг асосий қонунлари *Ом қонуни* ва *Жоул — Ленц қонуни*дан иборат. Иштирок этаётган қаршиликлар ва электр юритувчи кучлардан фойдаланиб, занжир тармоқларининг ҳар биридан оқаётган ток кучи ва йўналиши *Кирхгоф қоидалари* асосида ҳисобланади. Ў.т.дан турли саноат тармоқларида, мас, электрометаллургия, транспорт, алоқа, автоматика ва бошқаларларда фойдаланилади.

ЎЗГАРМАС ТОК ГЕНЕРАТОРИ — ўзгармас токни генерациялайдиган (ҳосил қиладиган) *электр машина*. Асосан, статор, якорь (ротор) ва чулғамлар (сим ўрамлари)дан иборат. Айланувчи қисми (якори)нинг чулғамида индукцияланувчи ўзгарувчан токни ўзгармас токка ўзгартиради. Ў.т. г. нинг уйғотиш тизимига боғлиқ бўлади. Ўз-ўзидан уйғотишли, мустақил уйғотишли ва аралаш уйғотишли Ў.т.г.лари мавжуд. Ў.т.г. бир неча Вт дан бир неча минг кВт гача қувватга, бир неча В дан бир неча минг В гача кучланишга мўлжаллаб ишлаб чиқарилади. Ў.т.г. прокат станларида, аэродинамик трубаларда, экскаваторлар ва бошқаларда ишлатилади (қ. *Генератор*).

ЎЗГАРМАС ТОК ДВИГАТЕЛИ — қ. *Электр двигатель*.

ЎЗГАРМАС ТОК МАШИНАСИ — механик энергияни ўзгармас ток электр энергиясига (генератор) ёки ўзгармас ток электр энергиясини механик энергияга (двигатель) айлантириб берадиган *электр машина*. Ҳам генератор, ҳам двигатель сифатида ишлаши мумкин. Генераторнинг иши *электромагнит индукция* ҳодисасига, двигательнинг иши токли ўтказгичнинг магнит майдони билан ўзаро таъсирлашишига асосланган; унда электромагнит айлантирувчи момент вужудга келади. Ў.т.м.нинг актив

қисмларига магнитли ўзак, статор ва ротор (якорь) чулғамлари ҳамда коллектор киради (яна қ. *Генератор, Электр двигател*).

ЎЗГАРУВЧАН ВА ЎЗГАРМАС МИҚДОРЛАР — маълум мулоҳаза доирасида турли қийматларни ёки мос ҳолда фақат 1 та қийматни қабул қиладиган миқдорлар. Одатда, сон қийматли, вектор ва матрица қийматли функцияларга нисбатан қўлланади. Математикада дастлаб фақат ўзгармас миқдорлар — сонлар, маълум фигура ўлчовлари билан иш кўрилган. 17-аср да табиатшунослик, хусусан техниканинг тараққиёти тақозоси билан ҳаракат ва бошқалар жараёнлар ўрганила бошланди. Иккинчи томондан алгебрада ҳарфий тимсоллар вужудга келиши ва аналитик геометриянинг яратилиши ўзгармас миқдорлардан ўзгарувчи миқдорларни ўрганишга ўтиш учун қулай асос яратилди. *Дифференциал ҳисоб ва интеграл ҳисоб* яратилгач. Ў. ва ў.м. механик ҳаракат ва бошқаларга физик жараёнларнинг математик ифодаси сифатида қаралди. Кейинчалик бу тушунчалар аниқ математик таъриф бериладиган *ўзгарувчи, функция*, динамик система ҳолати ва траекторияси каби тушунчалар билан алмашди. Ў. ва ў. м. эса, асосан, математик тушунча ва теоремаларни физик изохлаш воситаси бўлиб қолди.

ЎЗГАРУВЧАН ТОК — ток кучи (куч ланиш) ва йўналиши вақт ўтиши билан даврий равишда ўзгарадиган *электр токи; кенг* маънода — вақт бўйича ўзгарадиган ҳар қандай электр токи. Ў.т.ни ўзгартириш, мас, узоқ масофага узатиш, тўғрилаш, частотасини ўзгартириш каби амалларнинг бажарилиши нисбатан оддийлиги унинг афзаллиги ҳисобланади. Асосий кўрсаткичлари: частотаси ва ток кучининг таъсир этувчи қиймати. Саноатда фойдаланиладиган ўзгарувчан электр тармоқларида ток кучи ва кучланиш гармоник тарзда 50 Гц

частота билан ўзгаради. Занжир учларидаги ўзгарувчан кучланишни электр ст-ялардаги генераторлар вужудга келтиради. Ток кучининг таъсир этувчи қиймати деганда маълум вақт ичида ўтказгичдан Ў.т. ўтганда ажраладиган иссиқлик миқдорига тенг иссиқлик ажратадиган ток кучи тушунилади. Ток кучи ва кучланишнинг таъсир этувчи қийматлари Ў.т. занжирига уланган *амперметр* ва *вольтметр* билан ўлчанади.

ЎЗГАРУВЧАН ТОК ГЕНЕРАТОРИ — айланма ҳаракатининг механик энергиясини ўзгарувчан ток электр энергиясига айлантирувчи машина. Синхрон ва асинхрон турлари бўлади. Асинхрон генераторлар кам (асосан, алоҳида электр билан таъминлаш тизимларида) ишлатилади; 20-аср 70-й.ларидан бошлаб амалда *синхрон генераторлар* ишлатилмоқда. Уч фазали Ў.т.г. энг кўп тарқалган. Кучли Ў.т.г. электр ст-яларга ўрнатилади. Қуввати унча катта бўлмаганлари автоном энергия билан таъминлаш тизимларида, частота ўзгартиргичларда ишлатилади, механик энергияни ўзгарувчан ток электр энергиясига (генератор) ёки ўзгарувчан электр ток энергиясини механик энергияга (двигатель) ҳамда ўзгарувчан ток электр энергиясини бошқа кучланишли ёки бошқа частотали электр энергиясига айлантирувчи *электр машина* (ўзгартиргич). Ў.т.м. *асинхрон электр машина* ва синхрон машинага (қ. *Синхрон генератор*) бўлинади.

ЎЗГАРУВЧАН ЮЛДУЗЛАР — вақт ўтган сари равшанлигини даврий ўзгартирадиган юлдузлар. Равшанликлари ўзгаришига кўра, тутилиувчи ва физик турларга бўлинади. Тутилиувчи Ў.ю. умумий оғирлик маркази агрофида айланувчи икки юлдуздан иборат система бўлиб, уларнинг орбита текисликлари кузатиш чизиғига жуда яқин ётади. Бундай юлдузлар бир-биридан жуда кичик бурчак масофада ётганидан уларни алоҳидаалоҳида кўриб бўлмайди ва уларнинг нурланиши

қўшилиб, битта юлдуздек кўринади. Бир юлдуз иккинчисини тўсиши натижасида бундай системанинг равшанлиги кама-яди. Тутулувчи Ў.ю.нинг айримларида (мас, Персей юлдуз туркумининг Р си) тутулишдан бошқа пайтда умумий равшанликлари ўзгармай сақланади (расм, б). Бошқа тур тутулувчи Ў.ю.да (мас, Лиранинг (З си ва Катта Айикнинг Ў турида) эса системанинг умумий равшанлиги фақат тутулиш пайтидагина эмас, балки тутулиш кузатилмаган пайтда ҳам ўзгради (расм, а). Галактикамизда 3000 га яқин тутулувчи Ў.ю. аниқланган.

Физик Ў.ю. равшанликларининг ўзгариши шу юлдузлар қаърида юз берадиган физик жараёнлар ҳисобига бўлади. Улар ўз навбатида пульсацияланувчи ва эруптив юлдузларга бўлинади. Пульсацияланувчи Ў.ю. равшанликларининг бир меъёрда ўзгариши билан ифодаланади. Бу турдаги Ў.ю.га даврлари узунлиги ва равшанликлари ўзгариш даражаси турлича бўлган *цефеидалар*, КК Лира тури, Саврнинг КУ тури, Китнинг Мира туридаги Ў.ю. мисолдир. Эру птив Ў.ю. ўзгарувчанлиги вақтивакти билан қайталанувчи чакнаш кўринишида бўлади. Бундай чакнашлар ушбу юлдузлардан плазманинг улоқтирилиши билан тушунтирилади. Эруптив Ў.ю.нинг ярмидан кўпи *Аравакаш* юлдуз туркумининг КЛУ туридаги юлдузлардир. Ў.ю.ни кузатишдан турли юлдуз системаларининг ёши ва бошқалар тафсилотлари ҳам аниқланади. Фақат *цефеидаларта*гина мансуб «даврёркинлик» боғлиқлик уларгача бўлган масафаларни жуда аниқ белгилаш имконини берди. Галактиканинг узок жойларигача бўлган масофалар ана шу усулда аниқланади. Ҳозирги замон кузатишлари қўшалок Ў.ю.дан баъзилари рентген нурлари манбалари ҳам эканини кўрсатди.

ЎЗГАРУВЧАН ЮЛДУЗЛАР ФИЗИКАСИ — *ўзгарувчан юлдузлар* равшанлигининг ўзгариш сабабларини ва физик хусусиятларини ўрганувчи фан.

Юлдузлар равшанлигининг ўзгариш сабаблари турлича. Асосан юлдузлар атмосферасида рўй бераётган физик жараёнларга ёки юлдуз атрофидаги муҳитга боғлиқ. Мас, юлдузни бир бутун қамраб олган ёки фақатгина унинг сиртидаги портлаш, Қуёшдаги каби, лекин нисбатан кучлироқ чакнаш ҳодисалари, даврий равишда юлдузлар сирти юзасининг ўзгариши (*пульсарлар*) ва бошқалар Юлдузлар равшанлигининг ўзгариш сабабларини аниқлаш *астрофизикалшти* муҳим масалаларидан бири бўлиб, улар юлдузларнинг табиатини ўрганишга, уларнинг юлдузлар олами эволюциясидаги ўрнини аниқлашга ва пировард натижада Қуёшнинг келажagini башорат қилишга имкон беради (яна қ. *Юлдузлар*).

ЎЗГАРУВЧАНЛИК — тирик организмлар ҳамда вируслар белги ва хусусиятларининг хилмаҳил бўлиши. «Ў.» термини организмларнинг янги белги ва хусусиятлар ҳосил қилиши ёки эски белги ва хусусиятларни йўқотишини ҳам ифодалайди. Ў. ирсиятга қарама-қарши маънони англатади (қ. *Ирсият*). Табиий шароитда пайдо бўладиган Ў. табиий, яъни спонтан, экспериментда ҳосил қилинадиган Ў. сунъий, яъни индуцирланган Ў. дейилади. Ў. манбаи генетик материалнинг комбинацияси ёки *рекомбинацияси*, ген ёки *хромосома* таркибининг ўзгариши, атроф муҳит шароитининг таъсири бўлиши мумкин. Табиатига кўра, Ў. генотипик, яъни ирсий ва фенотипик, яъни ноирсий шаклларга ажратилади.

Генотипик Ў. — организмлар белги ва хусусиятларининг генотип билан боғлиқ бўлган, авлодларда сақланиб қоладиган (Ч.Дарвинга кўра, аниқ бўлмаган) Ў., яъни белгиларнинг қескин ўзгариши — мутация (мутацион Ў.) ёки организмларни дурагайлашда белгиларнинг комбинацияланиши (комбинацион Ў.) туфайли келиб чиқади (қ. *Дурагайлаш*).

Фенотипик Ў.да генотип ўзгармайди. Организмнинг индивидуал ривожлани-

ши давомида унинг ёши (қариши) билан бирга барча морфофизиологик ва биокимёвий белгиларининг ўзгариши (онтогенетик, яъни ёш билан боғлиқ Ў.) бунга мисол бўла олади. Ў.нинг бошқа бир хили модификацион Ў. (модификация) ни битта турга мансуб, генетик жиҳатдан бир хил, лекин ҳар хил шароитда яшайдиган ва организмдан миқдор ва сифат жиҳатдан фарқ қиладиган индивидларда кўриш мумкин. Модификацион Ў. (Ч.Дарвинга кўра, аниқ бўлган Ў.) муайян белгиларнинг муайян йўналишда ўзгариши орқали юзага чиқади ва оммавий хусусиятга эга бўлади. Ҳар хил физик ва кимёвий омиллар таъсирида юзага келадиган модификацион Ў. морфозлар дейилади. Муайян генлар мутацияси билан боғлиқ бўлган морфозлар *фенотиплар* деб аталади. Фенотипик Ў.ни организмлардаги белгилар ва хусусиятлар билан эмас, балки улар ривожланиш имкониятининг ирсийланиши асосида тушунтириш мумкин. Шу сабабдан генотипнинг фенотипда рўёбга чиқиши учун муайян шароит бўлиши лозим. Мас, ўсимлик рангининг яшил бўлиши учун *хлорофилл* синтезланишини назорат қилувчи ген билан бирга ёруғлик ҳам зарур. Муҳит шароити таъсирида пайдо бўладиган Ў. даражаси ҳам кўп жиҳатдан ирсиятга боғлиқ, чунки генотип ҳар бир белгига нисбатан организм реакцияси нормасини белгилаб беради. Ирсий ва ноирсий Ў. организмларнинг индивидуал сифат ва миқдорий, мустақил ва коррелятив (ўзаро боғланган), адаптив (мосланишли) ва ноадаптив ҳамда б. белгиларининг хилмаҳиллигини белгилаб беради. *Эволюция* жараёнида Ў.нинг турли шакллари бир хилда аҳамиятга эга бўлмайди. Ирсий Ў. органик эволюциянинг асоси (қ. *Макроэволюция*) ва селекция учун материал манбаи ҳисобланади. Ноирсий Ў. организмларни муҳитнинг ўзгариб турадиган шароитига мосланишини таъминлайди. Математик статистика ва солиштирматасифий методлар — Ў.ни ўрганишнинг асосий методлари.

Ад.: Грин А., Стаут Б., Тейлор С., Биология. Пер.с английского, М., 1991; Мавлонов О., Биология, Т., 2003.

ЎЗГАРУВЧАНЛИК — к.
Барқарорлик ва ўзгарувчанлик.

ЎЗГАРУВЧИ — математика ва мантикда маълум объектлар тўпламининг умумий элементини ифодаловчи тушунча; ҳар хил қийматлар қабул қиладиган миқдор. Бу объектларнинг ҳар бири мос Ў.нинг қиймати, уларнинг тўплами эса Ў.нинг ўзгариш соҳаси бўлади. Олий математика асосчилари *?.Декарт, Г.В.Лейбниц, И. Ньютон, П.Ферма* ва бошқалар олимларнинг илмий ишларидан бошлаб Ў. деганда ўзгариш жараёнида турлича қийматларни олиши мумкин бўлган муайян бир катталиқ тушунилан.

Ў. тушунчаси дастлаб ҳарфий белгилашлар расм бўлгандан сўнг аналитик геометрия, дифференциал ва интеграл ҳисоб яратила бошлаган даврда маълум жараён давомида ўзгарадиган миқдорни ифодалаб, ўзгармас миқдор (константа) га қарама-қарши қўйилган. Бундай маънода талқин қилинган Ў. тушунчаси математикада диалектик роль ўйнаб, математик анализда, шунингдек, механика ва физика масалаларини математик таҳлил қилишда қулайлик туғдирган.

ЎЗИНДУКЦИЯ — электр занжиридаги ток кучининг ўзгариши натижасида бу занжирда электр юритувчи куч (э.ю.к.) ҳосил бўлиши. Занжирда ток ўзгарганида шу занжир контури билан чекланган юзада *магнит индукция* оқими ҳам ўзгаради, натижада унда Ўзиндукция э.ю.к. ҳосил бўлади. Унинг йўналиши *Ленц қоидаси* билан аниқланади.

Ў. ходисаси электротехника ва радиотехникада муҳим аҳамиятга эга. Мас, индуктивлик ғалтагига кетмакет уланган конденсатор Ў. тугайли ўз-ўзидан қайта зарядланади, натижада контурда электромагнит тебранишлар пайдо бўлади.

ЎЗИНИ ЎЗИ ЎЛДИРИШ ДАРАЖА-СИГА ЕТКАЗИШ — шахсга қарши жиноят. Бундай жиноят шахсга шафқатсиз муомала қилиш ёки унинг шаъни ва қадрқимматини муттасил равишда камситиш йўли билан содир этилади. Шафқатсиз муомала жабрланувчи билан қўпол ва аёвсиз муносабатда бўлишни англатиб, калтаклаш, иссиқликдан, озик-овқатдан, сувдан ва ҳ.к. дан маҳрум этиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бунда жабрланувчига жисмоний ёхуд руҳий азоб етказилади. Шахснинг шаъни ва ғурурини мунтазам таҳқирлаш ҳоллари тухмат қилиш, ҳақоратлаш, таъкиб этиш ва ҳ.к.да намоён бўлади. Бу хилдаги хаттиҳаракатлар билан шахсни ўзини ўзи ўлдириш ёки ўзини ўзи ўлдиришига суиқасд қилиш даражасига етказиш қонунда назарда тутилган жазони келтириб чиқаради (Ўзбекистон Республикаси ЖК, 103-модда).

«ЎЗКАБЕЛЬ» АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ — электротехника саноатининг йирик корхонаси. Тошкент шаҳрида жойлашган. «Ўзэлтехсаноат» уюшмаси таркибига қиради. Энергетика, геология, т.й. транспорти, алоқа, машинасозлик ва бошқалар саноат тармоқларида ишлатиладиган турли хил кабель маҳсулотлари: юқори кучланишли электр кабеллари, шаҳар телефон тармоқлари ва узоқ ма-софалар алоқа кабеллари; қопламали электр симлари, пайвандлаш, электр энергиясини узатиш симлари, нефть на-сослари учун кабеллар, геофизика кабеллари ва симлари ишлаб чиқаради. Тошкентга эвакуация қилинган «Электр-кабель» 3-ди асосида 1941 йил нояб-да ташкил қилинган.

Уруш йилларида ҳарбийдала алоқаси учун симлар ишлаб чиқарган. Урушдан кейин геофизика тадқиқот кабеллари, йўлларни электрлаштириш учун кон-тактли симлар ишлаб чиқаришда етак-чи корхонага айланди. Корхонада мис катанка ишлаб чиқаришдан бошлаб мураккаб кабель маҳсулоти турларини

ишлаб чиқаришгача тўлиқ технологик цикл яратилган. 1995 йилдан очик тур-даги акциядорлик жамияти. 2003 йил-дан чет эл инвестицияси иштирокидаги Ўзбекистон-Америка қўшма корхонаси акциядорлик жамияти («2еготах» ком-панияси корхона акцияларининг 64% га эга). Корхона АҚШ, Италияда ишлаб чиқарилган ускуналар билан жиҳозланди. Маҳсулотлари сифати халқаро стандарт-ларга жавоб беради. 2004 йилда 99 т мис сим, 75 т троллей симлари, 254 км узоқ алоқа кабеллари, 1458 км геофизика ка-беллари, 9322 км ёритиш кабеллари ва бошқалар маҳсулотлар ишлаб чиқарилди, экспорт 11 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Маҳсулотлари Россия, Украина, Қозоғистонга ва бошқалар мамлакатлар-га чиқарилади. Москва, Екатеринбург, Олмаота, Чимкент, Киевда савдо уйлари очилган. Халқаро «Электр-кабель» кабель маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар уюш-масига аъзо.

ЎЗЛАШМА СЎЗ — бир тилдан ик-кинчи тилга ўтган сўз. Мас, ўзбек тили-га форстожик тилидан ўзлашган анди-ша, барг, тилла, шабнам; араб тилидан ўзлашган адабиёт, ахлоқ, китоб, муал-лим; рус тилидан ва у орқали ўзлашган банк, газета, самовар, телевизор сўзлари ва бошқалар Ў.с. маълум ижтимоий-тарихий воқеалар, савдо ва маданий алоқалар туфайли бир тилдан иккинчи тилга ўтиб ўзлашади. Хусусан, ўзбек халқининг тожиклар билан қадимдан бир хил иқтисодий тузум шароитида, қўниқўшни бўлиб яшаб келганлиги ту-файли форстожикча сўзлар, араб исти-лоси нағижасида арабча сўзлар, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши оқибатида русча ва европача сўзлар ўзбек тилига кириб ўзлашган. Ў.с. дастлабки даврда неологизм характерида бўлсада, кейинчалик аста-секин қабул қилувчи тил қонуниятларига бўйсунуши, худди ўз сўздек табиий ва аниқ бўлиши (барг), фонетик қайта шаклланиши (каравот), грамматик сингиши (банкдан), сўз ясаш

тализмида фаол иштирок этиши (тракторчи), такрортакрор қўлланиши туфайли унинг ёт элементлиги сезилмай қолади. Ў.с ҳосил қилишнинг турли усуллари мавжуд.

ЎЗЛАШТИРИШ (педагогикада) — ўқувчи ёки талабалар эгалланган билим, кўникма ва малакаларнинг тўлалиги, чуқурлиги, онглилиги ҳамда мустаҳкамлиги даражасини англагувчи педагогик тушунча. Ўзбекистонда Ў.нинг даража ва кўрсаткичлари ўқувчи ёки талабаларга таълим давлат стандартлари ва ўқув дастурларида белгилаб қўйилган талаблардан келиб чиқиб, рейтинг баллари ҳамда беш балли баҳо тарзида белгиланади.

Умумтаълим мактабларида Ў. чораклик, ярим йиллик ва йиллик тарзида фаркланади. Олий ўқув юртларида Ў. ўқув семестрлари микёсида аниқланади. Ў.нинг кўтарилганлиги ёки пасайганлигини аниқлашда оралик муддат, муайян вазиятдан келиб чиқиб, эркин белгиланиши мумкин. Бундай ҳолларда бир ёки бир неча ўқувчининг, муайян синфдаги ўқувчиларнинг, мактаб, туман ёки вилоят мактабларидаги барча ўқувчиларнинг белгиланган ихтиёрий бир даврий оралик (бир чорак, бир ўқув йили, бир неча ўқув йили)даги Ў.и аниқланиши мумкин. Ўқувчиларнинг Ў.ини бир ўқув фани бўйича аниқлаш мумкин бўлганидек, бир неча ёхуд республика талаба танлов марказида қилинаётгани каби барча ўқув фанлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

Юқори Ў.га эришиш миллий педагогик амалиёт олдида турган энг муҳим вазифалардандир. Чунки ўқувчи ва талабаларнинг интеллектуал ривожланиши ҳамда касбий тайёргарлиги уларнинг Ў. даражаларига бевосита боғлиқ. Ў.ни юксалтириш учун таълим жараёнини ўқувчи ҳамда талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларига мувофиқ уюштириш, илғор педагогик технологиялардан кенг фойдаланиш, илм-фаннинг сўнгги ютуқларини қўллаш, ўқувчи ёки

талабаларни ўқитиш жараёнининг фаол иштирокчисига айлантириш, уларни энг замонавий дидактик воситалар билан таъминлаш лозим бўлади.

ЎЗЛАШТИРМА ГАП — синтактик ҳодисалардан бири. Ўзгалар гапининг мазмуни сақланиб, грамматик шакли ёки гап қурилиши ўзгартириб берилиши Ў.г. ҳисобланади. Бунда муаллиф бошқалар гапининг грамматик ва айрим лексик хусусиятларини ўзгартирган ҳолда ўзлаштириб, ҳикоя қилиб беради. Ў.г. кўчирма гапдан оҳанги ва айрим феъл шакллариининг ишлатилмаслиги билан ҳам ажралиб туради. Кўчирма гапда жуда кўп қўлланадиган демоқ феълнинг деб, деди, дейди, деган эди каби шакллари Ў.г.да деярли қўлланмайди. Ў.г.да унинг ўрнида кўпроқ айтмоқ, гапирмоқ, таъкидламоқ феъллари ишлатилади: Ўқитувчи она тилини яхши билмасдан, бошқа фанларни чуқур эгаллаш мумкин эмаслигини таъкидлади.

Кўчирма гап Ў.г.га айлантирилганда, баъзан унинг услубий хусусиятлари ҳам ўзгаради. Айниқса, сўзловчининг нутқ жараёнига турли муносабатини ифодаловчи айрим кириш сўзлар, ундовлар; ахир, хўш, ҳа, йўқ, хўп, майли каби гап билан боғланмаган элементлар, сўзгаплар кўпинча тушиб қолади: Хўш, қандай янгиликлар бор? — сўради Ўқтам! Ўқтам қандай янгиликлар борлигини сўради.

Ўндов гап, атов гап, риторик сўроқ гап кабиларни Ў.г.га айлантириб бўлмайди: Ана замон! Ана ҳикмат! — деди Саксон ота яйраб қулиб. Эҳ, аттанг, аттанг, қандай беғамлик! — деди у жаҳди чиқиб.

Кўчирма гап қанчалик мураккаб тузилган бўлса, уни Ў.г.га айлантириш шунчалик қийинлашади.

ЎЗЛОҚШОҲ, Қутбиддин Ўзлокшоҳ (? — 1221) — *Муҳаммад* Хоразмшоҳнинг кенжа ўғли. Онаси баёт қабиласидан бўлган. *Туркон хотуннинг*т сеvimли набираси. Унинг истаги билан Муҳаммад Хоразмшоҳ Ў.ни ўзига валиаҳд қилиб

белгилаб, Хоразм, Хуросон ва Мозанда-ронни берган эди. Бироқ *мўғуллар исти-лоси* даврида Хоразмшоҳ ўлими олдидан *Жалолиддин Мангубердин* тахт вори-си этиб тайинлайди. Ў. ва акаси *Оқшоҳ* Жалолиддин билан Гурганжни мудофаа этиш учун келишганда Ў. тарафдори бўлган амирлар Жалолиддинни тан ол-май унга суиқасд тайёрлайдилар. Жа-лолиддин 300 навқари билан шаҳарни тарк этган, уч кундан сўнг мўғуллар яқинлашиб келаётгани учун Ў. ва Оқшоҳ у ердан қочган. Мўғуллар уларни Хабу-шон вилоятидаги Устувогача таъқиб эта-дилар ва Вашта қишлоғида уларга етиб оладилар. Ў. кўшинини жанговар сафга тизади. Қаттиқ жангда мўғуллар энги-либ, чекинадилар. Ў. ва унинг сафдош-лари ғалабадан маст бўлиб ҳушёрликни йўқотадилар. Мўғулларнинг бошқа бир кўшини тўсатдан ҳужум қилиб уларни тормор келтиради. Ў. ва Оқшоҳдар жанг-да ҳалок бўлишади.

«ЎЗМЕВАСАБЗАВОТУРУҒСАНО-АТ» — республикада р-нлаштирилган сабзавот, полиз ва озуқабоп илдизме-вали экинлар уруғчилигига ихтисос-лашган уюшма; элита, суперэлита ва 1репродукция уруғларини етиштириш билан шуғулланади. 2003 йил 24 дек. да «Ўзсабзавотнавуруғлари» (1996) уюшмаси негизида ташкил этилган. Тошкент шаҳрида жойлашган. Тарки-бида 54 корхона ва ташкилотлар (17 сабзавот, полиз ва озуқабоп илдизме-вали экинлар уруғчилигига ихтисос-лашган ширкат хўжаликлари, 10 вилоят «Сабзавотнавуруғлари» хиссадорлик ва масъулияти чекланган жамиятлар, 3 та хусусий уруғчилик фирмалари ҳамда 24 та вино ва консерва маҳсулотлари иш-лаб чиқаришга ихтисослашган қайта ишлаш корхоналари) бор. Республика хўжаликларининг элита, суперэлита ва навли уруғлар ва умуман уруғликка бўлган йиллик эҳтиёжини тўлиқ таъ-минлайди. Уюшма элита ва навли уруғлик етиштириш режаларини ишлаб

чиқади, мамлакатдаги савбзавот, по-лиз, илдизмевали экинлар уруғчилигини мувофиқлаштиради, давлат уруғлик за-хира жамғармаларини яратади, уруғлик экспорти ва импортини олиб боради, навли уруғликни сотади. Уруғчиликни илмий асосда олиб бориш мақсадларида Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик илмий текшириш институти билан ҳамкорлик қилади. 5 минг га га яқин ер майдонига эга бўлган уруғчилик хўжаликларида 5420 ц саб-завот экинлари, 1015 ц полиз экинлари уруғлиги етиштирилди (2004).

Уруғчилик соҳасида Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон ва Озарбайжон-даги илмий ва уруғчилик муассасала-ри ҳамда фирмалари билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Украинанинг Чернигов шаҳрида уюшманинг ваколат-хонаси очилган. Москва, Екатеринбург ва Владикавказ шаҳрларида савдо уйла-рини очиш тadbирлари олиб борилмоқда (яна қ. *Уруғчилик*).

Рустам Элтоев.

ЎЗФАН (рус. Узбекский филиал Ака-демии наук СССР сўзларидан), СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали — 1940—43 йилларда Ўзбекистондаги илмий текшириш мар-кази. 1940 йил 9 янв.да *Фан комитети* неги-зида ташкил этилган. Таркибига дастлаб геол., тарих, тил ва адабиёт, сув хўжалиги муаммолари, ботаника, кимё илмий тек-шириш институтлари, тупроқшунослик, зоол., физикамат. фанлари секторлари, Тошкент Астрономия расадхонаси ва унинг ҳузуридаги Китоб кенглик ст-яси, иқтисодий тадқиқотлар ҳамда харитагра-фия бюрolari кирган. Асосий вазифаси республикада фаннинг турли соҳаларини тараққий эттиришдан иборат бўлган. Ташкил этилган йили Ўзбекистонда 70 га яқин илмий ташкилот бўлиб, улар-га раҳбарлик қилиш ЎЗФАН зиммасига юклатилган. 2-жаҳон уруши йиллари Ў. илмий тадқиқот муассасалари фаолия-тини республика табиий бойликлари ва

ресурсларини қидириб топиш ва улардан мудофаа мақсадларида фойдаланишга қаратди ҳамда республикада оғир саноат ва к.х.ни ривожлантириш вазифаларини ҳал этишда етакчи роль ўйнади. Натижада Ўзбекистонда ФАнинг очилиши учун етарли даражада илмий ва илмий техника базаси вужудга келди. 1943 йил Ў. негизида Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилди (қ. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси*).

«ЎЗЭЛЕКТРАППАРАТ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — энергетика машинасозлигининг йирик корхонаси. «Ўзэлтехсаноат» уюшмаси таркибиди. Тошкент шаҳрида жойлашган. Паст вольтли бутловчи ускуналар ва паст вольтли асбобаппаратура (электр ст-ялар энергоблоклари подстанциялари ва бошқалар учун шчит қурилмалари, катод химояси ст-ялари, бошқариш пультлари, реле қурилмалари ва бошқалар) ишлаб чиқаради. 1941 йил 15 октябрда Тошкентга эвакуация қилинган Харьков «Электр станок» машинасозлик з-ди ускуналари базасида Тошкент «Электр станок» з-ди номи билан ташкил этилган ва электр жихозлари ҳамда фронт учун миналар ишлаб чиқарган. 1946 йилда бу з-д Москвдан эвакуация қилинган «Юкори частота тоқлари» з-ди билан бирлаштирилиб Тошкент электр техника з-дига айлантирилди. Урушдан кейинги даврда турли электр жихозлари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1971—91 йилларда Ўрта Осиё «Электраппарат» ишлаб чиқариш бирлашмасининг бош корхонаси [бирлашма таркибига Тошкент пластмасса буюмлари з-ди, «Тошэлектромаш» з-ди, Андижон «Электраппарат», Марҳамат (Андижон вилояти), Адрасмон (Тожикистон), Олмаота паст вольтли аппаратлар з-длари, Бутуниттифок релесозлик илмий текшириш институтининг Тошкент бўлими кирган].

1994 йилдан очиқ турдаги акциядорлик жамияти. 2005 йилдан корхона Ўзбекистон —Россия —Британия қўшма

корхонаси — акциядорлик жамияти. Корхона маҳсулотлари 1994—99 йилларда халқаро кўргазмалар ва танловларда 14 марта (Мадрид, 1994; Мехико, 1995; Париж, 1995; Женева, 1996; Рим, 1999 ва бошқалар) сифат совринларига сазовор бўлган. Маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинади. 2004 йилда 1,14 млрд. сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқарилди.

ЎЙИН —тарбиялаш ва хордик чиқариш воситаларидан бири. Ў. инсониятнинг бутун тарихи мобайнида диний маросим, спорт, ҳарбий ва бошқалар машқлар, шунингдек, санъат, айниқса унинг ижро шакллари билан қўшилиб келган.

Маълумки, инсон ўз ҳаётида ўйин, ўқиш, меҳнат, дам олиш каби машғулотлар билан банд бўлади. Инсон ҳаётининг дастлабки даврларида Ў. асосий фаолият ҳисобланади, кейин эса у ўқиш билан барабар давом этади, ундан сўнг эса Ў. камайиб, унинг ўрнини ўқиш ва меҳнат эгаллайди. Одамзод тарихининг дастлабки даврларида Ў.лар ҳаётда муҳим ўрин туган. Ў.лар ёрдамида инсоният ўсган, улғайган, чиниққан, жисмонан бақувват бўлган, ақлан, руҳан ривожланган, маънавий камол топган.

Ўзбек халқи орасида миллий Ў.ларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалган:

1) табииймавсумий Ў.лар («Ёмғир ёғалок»; «Оқ теракми — кўк терак», «Улоқ» ва бошқалар); 2) худудий ва турли жойларга мос Ў.лар (мас, уйдабошқотирма ва сўз ўйинлари; ҳовлида — «Тош Ў.», «Арқон Ў.», боғда — ёнғок, данак Ў.лари, «Кувлашмачок» ва бошқалар); 3) турли ёш ва жинсларга хос Ў.лар (йигитлар орасида «Подачи», «Чавандоз», «Қулоқ чўзма» ва бошқалар, Қизлар орасида «Дурра», «Чоричанбар», «Ғозғоз» ва бошқалар). Катта ёшдаги эркакларнинг кураш, улоқ, чавгон каби спорт Ў.лари бўлса, аёлларнинг кўпроқ сўз, ракс, қўшиқли Ў.ларни ўйнаш одатлари бўлган; 4) машғулот, меҳнат фаоли-

яти билан боғлиқ Ў.лар, одатда, «Наврўз» кунлари ўйналган (мас, чорвачиликда «Ов ўйин», камондан отиш, «Кийик ови»; деҳқончиликда «Машоба», «Хирмонхирмон» ва бошқалар; хунармандчиликда «Сартарош», «Ковушим», «Каштачи» ва бошқалар); 5) воқеабанд Ў.лар («Подшо-вазир», «Уруш Ў.», «Эчкичўпон», «Бўри ва қўйлар» ва бошқалар); 6) ҳаракатли Ў.лар («Тепа кураш», «Қўриқчи», «Чиркаш» ва бошқалар); 7) турли воситали Ў.лар. Бу Ў.лар моддий воситалар (қўғирчоқ, ўйинчоқ, тош, таёқ, тўп, ёнғоқ кабилар) ёрдамида бажариладиган ва маънавий, бадийифодалари воситалар (сўз, кўшиқ, рақс, театр) ёрдамида амалга ошириладиган Ў.лар; 8) ҳайвонлар иштирокида ўтадиган Ў.лар. Бу Ў.лар энг қадимий ҳисобланади («Улоқ», «От пойга», «Чавгон», «Хўроз уриштириш», «Қўчқор уриштириш», «Бедана уриштириш», «Ит уриштириш» ва бошқалар).

Ўзбек халқ Ў.лари авлодларни тарбиялашда «ҳаёт мактаби» вазифасини ўтаган. Ў.лар ёш авлодни ақлан, руҳан ва жисмонан баркамол бўлиб етиштишларида муҳим ўрин эгаллаб келган (яна қ. *Болалар ўйинлари*).

Ад.: Усмонхўжаев в Т., Хўжаев Ф., 1001 ўйин, Т., 1990.

Усмон Қорабоев.

ЎЙИНЛАР НАЗАРИЯСИ — математиканинг ноаниқлик мавжуд бўлган вазиятларда оптимал қарор қабул қилиш масалалари ўрганадиган бўлими. Бундай масалаларнинг математик моделлари ўйин деб аталади. Ўйинда бир ёки икки ўйинчи иштирок этиши мумкин.

Ўйинда иштирок этувчи бир ўйинчи қабул қиладиган қарор бир босқичли ёки кўп босқичли бўлиши мумкин. Унинг ҳаракатини бутун ўйин давомида тўла белгилаб берувчи қоидалар стратегия дейилади. Стратегиялар тўплами ўйинчининг имкониятлари кўплигини, ўйиннинг мураккаблигини акс эттиради. Стратегияларнинг мақсадга мувофиқлик даражасини аниқлаш учун ўйинда тўлов

функцияси берилган бўлиши керак. Ондий оптималлаштириш масалаларида фақат бир ўйинчи иштирок этиб, тўлов функцияси $f(x)$ кўринишида бўлса, ўйинда тўлов функциясининг қиймати ўйинчига боғлиқ бўлмаган омиллар — бошқа ўйинчилар стратегиялари, ноаниқ (ҳатто эҳтимоллар тақсимооти ҳам номаълум) миқдорларга ҳам боғлиқ бўлади.

Икки ўйинчи (томон) иштирок этган антагонистик ўйинларни ўйинчининг стратегиялари тўплами X , 2ўйинчининг стратегиялари тўплами Y , танланган стратегияларга биноан ҳисобланадиган $K(x, y)$ тўлов функциясидан ташкил топувчи нормал шаклга келтириш мумкин. Бунда ўйин охирида (аниқроғи, ўйинчилар x ва y стратегиялар қўллаган партия охирида) 1ўйинчи $K(x, y)$ миқдорча ютади. Шахмат, шашка, домино каби ёйик формадаги позицион ўйинларни нормал формага келтириш мумкин. Нормал формадаги ўйин ечимини деб

$K(x, y_0) < K(x_0, y)$ (1) тенгсизликларни қаноатлантирувчи, X_0, Y_0 стратегиялар (оптимал стратегиялар) жуфтга айтилади. Ўйиннинг ҳар бир қадами натижасида вужудга келган ҳолат ўйинчиларга тўла маълум бўлган ўйинлар (жумладан, шахмат) да оптимал стратегиялар мавжуд (Э. Цермело теоремаси). Лекин татбиқий аҳамиятга эга ўйинларда оптимал стратегиялар деярли мавжуд бўлмайди.

Агар ўйин кўп марта такрорланса, аралаш стратегия тушунчасини киритиш мақсадга мувофиқ. Татбиқларда учрайдиган барча ўйинларда, жумладан, чекли ўйинларда стратегия мавжудлиги исботланган. Ў.н. иқтисод, ҳарбий иш, биол., бошқариш назарияси, савдо соҳаларида муҳим татбиқларга эга.

ЎЙИҚГУМБАЗ МАҚБАРАСИ — Термиз туманидаги меъморий ёдгорлик (11—12-асрлар). Мақбара мурабба тархли, пештоқгумбазли, хона (7,7x7,5 м) ҳамда айвондан иборат. 25x26x5 — 5,5 см ли хом ғиштдан бунёд этилган. Бош тар-

зидаги чукур равокли пештоқ қаносига 5 та майда ясси равоқчалар ишланган. Гумбаз тўртбурчак деворлар устидаги 8 киррали пойгумбазга ўрнатилган. Ички деворлар Псимон шаклларга бўлиниб, уларга ичига равоқчалар жойлашган баланд ясси равоқлар ишланган. Бинонинг ички ва ташқи деворлари сувалган. Макбара гумбазии кулаб тушган ва бинога туташ айвон вайрон бўлган.

ЎЙМА — *ўймакорликда* ёғоч, ганч, мрамар ва бошқаларга ўйиб, кириб, зарб қилиб безак ишлаш усули ҳамда шу усулда ишланган *нақш*, безак.

ЎЙМАКОРЛИК — *амалий санъат*нинг қадимий ва кенг тарқалган тури; ёғоч, ганч, металл, тош, суяк, терракота ва бошқаларни ўйиш, йўниш, кесиш йўли билан бадиий шакл ясаш санъати. Буюмлар, турли асбобларни нафислаштиришда, биноларни безашда, кичик шаклли *ҳайкалтарошлик* композициялари яратишда кенг қўлланади. Ў.нинг мустақил жанри *глиптика*; фойдаланадиган хом ашёсига қўра ёғоч *ўймакорлиги*, ганч *ўймакорлиги*, тош *ўймакорлиги*, металл Ў. (*кандакорлик*), суяк *ўймакорлиги* каби турлари бор.

Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистон худудида Ў. жуда қадимдан ривожланган. Ибтидоий одамлар ёғоч, суяк, ҳайвон шохларидан ўзлари учун зарур қуроқлар яратиб, уларни «безашган», турли рамзий чизиқ ва белгилар ишлашган, тошларга расмлар чизишган (қ. *Қоятош расмлари*). Ўзбекистоннинг жан.даги Октом ва Қуйи Мозордан топилган ҳайвон шохии ҳамда суяк бўлагига чизиб ишланган тасвирлар мил. ав. 2—1-минг йилларга мансуб. Юмалоктепа қаърида мил. 5-6-асрларга оид ёғоч Ў. намуналари сақланган. *Фаёзтепа*, Қоратепа, *Айритом* пойдеворлари мрамар, тошдан ишланиб Ў. билан безатилган ёдгорлик намунасиدير.

Ўрта Осиёда Ў. 3 йўналишда мавжуд бўлган: нақш Ў., мавзули (одам ва ҳайвон тасвири ишланган) Ў. ҳамда нақш ва

мавзули Ў. уйғунлигидаги мураккаб композициялар. *Афросиёб*, Фаёзтепа, Айритом ва бошқаларда қурилган сарой, ибодатхона, зодагонларнинг уй ва қасрлари шундай Ў. билан безатилган. Арабларнинг бу худудга кириб келиши билан безак санъатида кўпроқ геометрик ва ислимий нақшлар кенг ўрин эгаллаб, улар халқнинг маънавий эстетик қарашларини акс эттирувчи воситага айланди.

Шоҳизинда мажмуидаги девор орасидан топилган ёғоч Ў. намунаси 12-асрга мансуб. Шайх *Сайфиддин Боҳарзий мақбарасидат* ёғоч тахтадаги нақшлар, ганч Ў. намуналари ғоят мураккаб ва нафис. Амир Темур ва Темурийлар даврида яратилган Ў. намуналари юксак маҳорат ва нозик дид билан бажарилган, унда устанинг маҳорати, халқнинг фалсафий-эстетик қарашлари, гўзаллик ва жаннат тўғрисидаги тушунчалари рамзий шаклларда ўз ифодасини топди (*Ширинбека ого мақбараси* ўйма нақшлари, *Қусам ибн Аббос мажмуаси* эшиклари, *Амир Темур мақбарасидат* тош ўймакорлиги намуналари ва панжаралар). Ў.нинг янги тараққиёт босқичи 16—17-асрларга тўғри келади, меъморий қисмлар (устун, эшик, дарвоза ва бошқалар) билан бир қаторда уй жиҳозларини безаш ҳам кенг тус олди.

18—19-асрларда Ў.нинг ўзига хос мактаблари ривожланди, бирибиридан жозибадор санъат намуналари юзага келди. Ў. услубий рангбарангликка хизмат қилди. 19-асрохири — 20-асрда Хива (О. *Полвонов*, С. *Богбеков*), Бухоро (*Уста Ширин* Муродов, А. *Болтаев*), Қўқон (*Нажмиддинов* Ҳайдар ва унинг ўғли Қ. *Ҳайдаров*) ва бошқаларда моҳир, қўли гул усталар етишиб чикди, улар Худоёрхон ўрдаси, Князь Романов саройи, Калонтаров уйи, *Ситораи Моҳи Хоса* каби меъморий ёдгорликларни маҳорат билан безади.

20-асрда Ў. янги мазмун ва шакллар билан бойиди, минтақалардаги маҳаллий хусусиятлар бир-бири билан уйғунлашиб ажойиб мужассамотлар яратилди (*Наво-*

ий театри, Муқимий театри, Навоий номидаги адабиёт музейи ва бошқалар).

Замонавий Ў. мустақиллик даврида бунёд этилаётган меъморий иншоотларнинг барча турларида қўлланиб, улар жозибador безатилмоқда. Ёғоч ўймакорлигида кўқонлик Қ. Ҳайдаровнинг шогирдлари А. Абдуллаев, Ҳ. Умаров, тошкентлик С. Ҳўжаев, М. ʻосшиовларнинг шогирдлари, Н. Иброҳимов, О. Файзуллаев, С. Раҳматуллаев, Н. Соҳибназаров, Ҳ. Одилов, А. Азларов, самарқандлик М. Жумабоев, А. Жалилов, Н. Нарзуллаев ва бошқалар; ганч ўймакорлигида М. Усмоновнинг шогирдлари М. Султонов, А. Султонов, Абдурахим Умаров, Мирвоҳид Усмонов ва бошқаларнинг хизматлари катта.

Неъмат Абдуллаев.

ЎЙНОҚИ МАЙМУНЛАР, тирноқли маймунлар (СаНкпсШае) — кенг бурунли маймунлар оиласи. Приматлар орасида энг кичик ва тубан тузилганлардан. Гавдасининг уз. 16—35 см, думи узун, танаси қалин ва узун юнг билан қопланган. Бармоқларида (бош бармоқдан ташқари) узун тирноқлари бор (2номи шундан). Тишлари 32 та, айрим турларида пастки қозик тишлари жуда йирик. Мияси силлик, бурмалари ва эгатчалари йўқ. Марказий ва Жанубий Америкада (Панама жандан Бразилия жан.гача) тарқалган. 5 уруғи ва 35 тури бор. Кўпчилиги субтропик ва тропик ўрмонларда яшайди; дарахтлар ковагида ухлайди. Кундузи ҳаёт кечиради; жуда ҳаракатчан. Оила бўлиб яшайди; 1—4 (одатда, 2) та бола туғади. Эркаги ҳам боласини тарбиялашда иштирок этади. Мевалар, ҳар хил кўкатлар, ҳашаротлар, судралиб юрувчилар ва бошқалар майда ҳайвонлар билан озикланади.

ЎЛАКСАҲЎР ҚҲНҒИЗЛАР — қўнғизлар оиласи. Уз. 6—40 мм. Мўйловлари тўғноғичсимон. Қуртлари ясси, ҳаракатчан, заҳқашларга ўхшаш. 1500 га яқин тури бор. Кенг тарқалган;

одатда, мўътадил иқлимда яшайди. Кўпчилиги ўлаксахўр, баъзан гўнг ва замбуруғлар билан озикланади, айрим турлари ўсимликхўр ёки йирткич. Органик қолдиқларни ўзлаштириши орқали; айрим турлари энтомофаг сифатида фойда келтиради. Мас, 4 нуктали Ў.к. тенгсиз ипак қурти, одимчилар қуртини қиради. 5Прпа уруғи турлари қанд лавлаг ва ғалла экинларига зиён келтиради. Ўзбекистонда бир неча тури, жумладан, гўрков қўнғиз учрайди.

ЎЛАН, ўланг — *халқ ижоди* жанри; *қўшиқ* тури. Дехкон, айникса, кўчманчи, ярим кўчманчи чорвадор халқлар (ўзбек, козоқ, туркман ва бошқалар) аҳолиси орасида кенг тарқалган. Асосан, аёллар томонидан чилдирма (доира) жўрлигида ёки жўрсиз ижро этилади. Ўзбекларда тўй маросими ва базмларда қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб ёки икки киши томонидан диалог шаклида ҳам айтилади. Баъзан саволжавобли қўшиқлар ҳам Ў. деб аталади. Ў.да халқнинг орзуумидлари, қайғу ва шодлик кайфиятлари ўз ифодасини топган, ишқмуҳаббат мавзуси эса асосий ўрин эгаллайди. Ҳажвий Ў.лар ҳам кенг тарқалган. Ҳар бир тўй маросимида хос Ў.лар мавжуд (бешик тўй Ў.и, никоҳ тўйи Ў.ни ва бошқалар). Ў. куйлари тор диапазонга, нутқош (*речитатив*) ва куйчан оҳангларга эга бўлиб, равон усулда айтилади. Лирик, жозибали, банд ёки банднакарот шаклида бўлади. Ў. «Ёрёр» қўшиқларига яқин бўлиб, айрим Ў.ларда ҳар бир мисра «ёрёр» радифи билан айтилади (бу намуналар дўмбира ёки доира жўрлигида ижро этилади). Қозок ва туркман Ў.лари, асосан, куйчан оҳангда, баъзан ўйноқи характерга эга бўлиб, якка ижрочи ёки аёллар жамоаси томонидан ижро этилади.

Рустамбек Абдутаев.

ЎЛАТ, тоун — одам ва ҳайвонларнинг ўткир юқумли карантин касаллиги. Одамда умумий аҳволнинг оғирлашиши,

интоксикация, гавда хароратининг кўтарилиши, лимфа безлари, ўпка ва бошқалар аъзоларда яллиғланиш, сепсис ривожланиши билан кечади. Касаллик тез тарқалиши ва кўплаб беморлар нобуд бўлиши туфайли Ў. ўта хавфли касалликлар қаторига киритилади. Ў. қадимдан маълум, унинг эпидемиялари тез-тез учраб турган ва кўплаб кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган. Ў. эпидемиялари туфайли айрим ҳудудлар бутунлай бўшаб қолган. Ундан қутулиш мақсадида бошқа жойга қочиб кетган одамлар янги масканда Ў. эпидемияси тарқалишига сабаб бўлганлар. Қўзғатувчиси тоун микроби — майда тухумсимон, ҳаракатсиз. Танаси юпка парда билан ўралган, у оддий озуқа муҳитларида, айниқса қон қўшилган муҳитларда яхши ўсади. Экзо ва эндотоксин ажратади, ташқи муҳитга ва қуритишга чидамли, тупрокда 7 ой, кийимкечакда 5—6 ойгача тирик сақланади. Ў. микроби организмга тери, шиллик қаватлар, юқори нафас йўллари ва х.к. аъзолардан кириши мумкин.

Кемирувчилар (юмронкозик, қум сичқонлар, дала сичқонлари ва аҳоли яшайдиган жойлардаги қаламушлар), туялар, шунингдек, Ў.нинг ўпка тури билан оғриган беморлар касаллик қўзғатувчиларининг манбаи ҳисобланади. Ў.микроби ҳайвондан одамга ва одамдан одамга трансмиссив йўл билан (мас, бурга чакқанда), баъзан касал ҳайвон гўштини нимталаганда, шунингдек, овқатга яхши текширилмаган гўшт ишлатилганда юқади. Ў.нинг ўпка тури билан оғриган бемор соғлом кишилар учун айниқса хавфли, чунки у гаплашганида, аксирганида ҳавога Ў. таёқчаларини тарқатади. Инкубацион даври бир неча соатдан 3—6 кунгача. Касаллик ўтқир бошланади, беморнинг эти увишиб, боши қаттиқ оғриydi, кўпинча кўнгли айнийди, қайт қилади, уйқусизликдан қийналади, алаҳлайди. Ў.нинг ўпка турида ўпканинг яллиғланиши (ўлатли зотилжам) кузатилади, бу йўтал, қон аралаш балғам ажралиши, ҳаво етишмаслиги би-

лан давом этади. Ў.нинг терибушон шақлида инфекция кирган жой бўртиб, қон аралаш суюқлик тутган пуфакча ҳосил бўлади, у кейинчалик сўрилиб кетади, шу соҳага яқин лимфа тугунлари шишади (яъни бубон ҳосил бўлади). Ичак шакли кучли ич кетиши, баъзан ахлатда қон ва шиллик бўлиши билан кечади. Септик шакли терида, шиллик пардаларда ва турли аъзоларда қон қуйилиши билан ажралиб туради, бу одатда, оғирроқ кечиб кўпинча ўлим билан тугайди.

Олдини олиш. Касаллик аниқланган жойда карантин эълон қилинади. Зарурат туғилганда у ерда яшайдиган аҳоли Ў. вакцинаси билан эмланади. Табиий ўчоқда мунтазам эпизоотик текширувлар ўтказиш, аҳоли ва ҳайвонларни назорат қилиш, тирик вакцина билан эмлаш, дала ва турар жойларда кемирувчилар, бургаларни кириш ва бошқалар тадбирлардан иборат. Бемор билан мулоқотда бўлганлар ва тиббий ходимлар касаллик ўчоғи тугатилгандан сўнг 6 кун давомида тиббий кузатув остида бўладилар. Даволашда антибиотиклар қўлланилади. Ҳоз. вақтда вакциналардан фойдаланиш, кемирувчилар ва бургаларга қарши кураш олиб бориш натижасида бу касаллик унча хавф туғдирмайди. Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли Ў. (тоун)га қарши станция ҳар йили баҳорёз мавсумида касалликнинг табиий ўчоқларида эпизоотия олдини оладиган тадбирлар ва лаб. текширувлари олиб боради.

Чорва моллари нинг Ў.и қишлоқ хўжалиги ҳайвонларининг энг хавфли юқумли касалликларидан. Ҳар хил таксономик гуруҳларга мансуб махсус вируслар (корамол, чўчка, отлар Ў.и, этхўр паррандалар — қушлар Ў.и вируслари), МоғʻШмгиз туркумига кирувчи вируслар ёки Ў. бактерияси қўзғатади (туялар Ў.и). Юқори харорат, шиллик қаватлар, асосан, ошқозоничак йўллари яллиғланиши билан тавсифланади. Касаллик манбаи касал ҳайвон. Ў. билан касалланган ҳайвон соғ ҳайвон билан бирга боқилганда, камданкам зарарланган ем

орқали юқади. Ташхис лаб. текширувлари асосида қўйилади.

Олдини олиш: касаллик тарқалган қўшни мамлакат чегарасида иммун зонани ташкил қилиш; касаллик пайдо бўлганда *карантин* тадбирлари; касал молларни сўйиш ва гўштини ёкиб юбориш; қолганларини эмлаш ва санитария-ветеринария чоратадбирлари ўтказишдан иборат.

ЎЛЖА — 1) урушда зафар қучган ғолиблар томонидан қўлга киритилган куруляроқ, жанговар техника ва ҳарбий асбобанжомлар. Ўрта асрларда ўзгалар юртини ғорат қилиш оқибатида қўлга туширилган молмулк, ҳарбий аслаҳа ва асирлар ҳам Ў. деб юритилган. Одатга кўра, лашкар қўлга олган Ў. бир ерга жамланиб, сўнг 5 улушга бўлинган. Ў.нинг бир қисми ҳукмдорга берилган, қолган 4 қисми эса саркардалар ва жангчилар ўртасида мартабасига қараб тақсимланган. Баъзан Ў.ни тақсимлаш муайян зиддиятларга сабабчи бўлган. Жумладан, *Парвон жангица* мўғулларни тормор этган *Жалолиддин Мангуберди* қўлига тушган улкан Ў. ичидаги араб отига эғалик қилиш хусусидаги Амин Малик ҳамда Сайфуддин Иғроқ ўртасидаги бахснинг адолатли ҳал қилинмаганлиги охиروқибат султон кучининг заифлашуви ва *Синд дарёси бўйидаги жангаа* мағлубиятга олиб келган эди; 2) овда қўлга тушириладиган, тутиб ёки отиб олинадиган жонзотлар ҳам «Ў.» истилоҳи билан номланган. *Қорахонийлар* даврида Ў. «барку» ҳамда «ярмақан» атамалари билан аталган. Эски ўзбек тилида Ў. маъносида арабча «ғаниймат» атамаси ҳам қўлланган.

ЎЛЖАЕВ Боймамаат Холлиевич (1952.11.9, Шеробод тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2001). Тошкент чет тиллар интини тугатган (1975). Қизириқ туманидаги 9мактабда француз тили ўқитувчиси, 1980 йилдан 27мактабда ди-

ректор ўринбосари, сўнг Қизириқ туманидаги техник ижодиёт марказида директор ўринбосари, 1992 йилдан Музработ туманидаги 17, 14мактабларда француз тили ўқитувчиси.

ЎЛИК ДЕНГИЗ (араб. Бахр-Лут) Ғарбий Осиёдаги окмас шўр кўл, Иордания ва Исроил ҳудудларида. АлҲор тектоник ботиғида, денгиз сатҳидан 395 м пастда (соҳили Ер куруклик қисмининг энг паст жойи) жойлашган. Майд. 1050 км², уз. 76 км, энг чуқур жойи 356 м (баъзи маълумотларга кўра 335 м). Қирғоқлари тик ва қояли. Ў.д.га Иордан дарёси қуйилади. Дунёдаги энг шўр кўллардан (туз захираси 43 млрд. т чамасида), шўрлиги 260—270‰, айрим йилларда 310‰ га етади. Кўлдан калий ва бошқалар тузлар олинади. Кўл суви юқори даражада минераллашганлигидан ҳайвон ва ўсимликлар (айрим бактериялардан ташқари) йўқ. Соҳиллари чўл, ондасонда воҳалар учрайди. Ғарбий соҳилидаги ғорлардан 1947 йилда қадимий иврит, араб, юнон, лотин ва бошқалар тиллардаги қўлёзмалар (катта қисми мил.ав. 2-аср — мил. 2-асрга тааллуқли) топилган. Ў.д.нинг ғарбий соҳилида, унга Иордан дарёси қуйилиш қисмида Библия афсоналарида ёзилган Содом ва Гоморра шаҳрлари мавжуд бўлган деб тахмин қилинади.

ЎЛИК МУЗ — ҳаракати тўхтаган музлик қолдиклари. Ҳаракати фаол музликларнинг чекка қисмида бўлиб, кўпинча улар билан чегараси аниқ бўлмайди. Ў.м.нинг қалинлиги бир неча ўн м гача егиши мумкин. Тоғларда Ў.м.лар одатда, *морена* ётқизикларининг қалин қатлами билан қопланган бўлади. Шу сабабли уларнинг эриши секинлик билан содир бўлиб, узок вақт сақланиб туради. Ў.м.нинг нотекис эриши ўрқирли рельефнинг шаклланишига олиб келади. Ў.м.нинг қатта бўлаклари, улкан ҳажмдаги музнинг тез пастга сурилиши ва мореналар-

нинг оғирлиги сабабли ўз ҳаракатини тўхтатиши ҳамда асосий музлик билан алоқасини йўқотиши оқибатида ҳосил бўлади. Ў.м.нинг жуда йирик массалари плейстоцен музлик қопламларининг деградацияси натижасида пайдо бўлган.

ЎЛИК ТИЛЛАР — жонли истеъмолдан чиққан (табiiй сўзлашув тили бўлмаган), ёзма ёдгорликларда сақланган тил. Айрим тиллар босқинчилик, мустамлакачилик, унда сўзлашувчиларни мажбурлаш натижасида ёки тарихий, иктисодий ва маданий ўзгаришлар таъсирида йўқолиб борган. Шумер, лотин, этруск, юнон, қадимий славян, прусс, вестгот, остгот, италий, галл, гёз, копт (қибтий), ўрхун, қад уйғур, эски ўзбек, қадимий форс, санскрит, пали, пракрит, бўлғор ва бошқалар Ў.т. ҳисобланади.

Тилнинг тараққий этиш қонуниятларини белгилашда Ў.т.лар қатта аҳамиятга эга. Шуни таъкидлаш жоизки, қадимий тилшуносликнинг дастлабки салмоқли ютуқларга эришишида ҳам қадимий Месопотамиядаги шумер, қадимий Кичик Осиёдаги хетт, қадимий Ҳиндистондаги санскрит сингари Ў.т.ларни ўрганиш асосий ўрин тутган эди.

Баъзи Ў.т.лардан, улар кўп соҳаларда истеъмолдан чиққанига минг йиллар ўтган бўлса ҳам, инсоният алоқаралашув тили эмас, балки ибодат тили сифатида фойдаланиб келинмоқда. Мас, мисрлик христианлар копт тилидан, католик черкови вакиллари лотин тилидан, мўғул халқларининг ламаистик черкови вакиллари тибет тилидан фойдаланадилар. Шунингдек, Ў.т.лардаги ёзма ёдгорликлар тарихий манбалар сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ў.т.лар миллий тиллар ривожланишига ҳам (Ҳиндистонда классик санскрит, араб мамлакатларида классик араб, Ғарбий Европада лотин, Россияда черковславян, Юнонистонда қадимий юнон тиллари) ижобий таъсир кўрсатган. Кейинги даврда ёзма Ў.т.ни давлат, фан,

мактаб тилига айлантириш учун уришишлар содир бўлмоқда. Чунончи, Исроилда қадимий яҳудий тили (иврит) давлат тили деб эълон қилинган бўлса, Ватиканда лотин тилида янги терминлар луғатлари нашр этиб борилмоқда.

ЎЛИК ТУҒИЛИШ — ҳомиланинг ўлик туғилиши; *ҳомиладорликнинг* 28хафтасидан кейинги даврларда рўй беради, туғилган бола бирор марта ҳам нафас олмай нобуд бўлади; бунда ҳомиланинг бўйи 35 см ва вазни 1000 г дан кам бўлмайди. Ў.т.га яшашга лаёқатсиз ҳомиланинг туғилиши (кечкики бола тушиши) кирмайди (қ. *Аборт*). Бир неча тури фарқланади: антенатал Ў.т.да ҳомила ҳомиладорликнинг 28хафтасидан бошлаб туғруққача, интранаталда эса туғруқ пайтида ўлади. Постнатал Ў.т.да ҳомила юраги урадио, аммо атмосфера ҳавосидан нафас олмай нобуд бўлади. Ў.т. кўпинча сурункали инфекциялар (*токсоплазмоз, сил, захм ва бошқалар*), шунингдек, ҳомиладорлик даврида ўткир инфекция қасалликлар (ангина, *грипп*, пневмония) билан оғриган аёлларда, *ҳомиладорлик токсикозлари*, юрактомир системаси етишмовчилиги оқибатида она ва ҳомила қонининг резусфактор жиҳатидан мос келмаслиги ва бошқаларда кузатилади. Йирик (5 кг дан ортиқ) ҳомила, тор чанок, ҳомила бошининг нотўғри ётиши, туғруқнинг нотўғри бошқарилиши ва бошқалар ҳам Ў.т.га сабаб бўлиши мумкин.

Ў.т.нинг олдини олиш учун ҳомиладор аёллар доим врач назоратида бўлиши, Ў.т. хавфи бўлса дарҳол уни аниқлаш ва олдини олиш тадбирларини амалга ошириш лозим.

ЎЛИКБОШ — *арвоҳ капалаклар* оиласига мансуб капалак. Танасининг уз. 60 мм га яқин, ёйилган қанотлари — 130 мм гача. Кўкраги орқасида одамнинг бош суягига ўхшаш сарик расм бор (номи шундан). Африка, Ўрта денгиз мамлакатлари, Евросиё, жумладан, Жанубий Ев-

ропа, Кавказ, Туркменистонда тарқалган. Дарахтлардан катаклари деворини тешиб, ундаги асални сўриб озиқланади. Қуртининг уз. 130 мм гача. Ноёб тур сифатида Россия Қизил китобига киритилган.

ЎЛИКХОНА, морг (франц.) — мурда сақланадиган, ёриб текшириладиган ва кўмиш учун бериладиган махсус бино. Ў., асосан, суд тиббиёти экспертизаси қошида бўлади, касалхоналар, илмий тадқиқот интлари ва бошқаларда мурда патологик анатомия бўлимларида сақланади. Ў.га бахтсиз ҳодиса туфайли ўлган, қасддан ўлдирилган ёки шунга гумон қилинган мурдалар; даво муассасаларида диагноз қўйилмай ўлганлар; тўсатдан ўлиб, ўлим сабаби аниқланмаганлар, шунингдек, номаълум кишиларнинг мурдаси келтирилади.

ЎЛИМ — организм ҳаёт фаолиятининг бутунлай тўхташи, ортга қайтмас жараён. Энг содда ҳайвонларнинг табиий ўлими уларнинг бўлинишидан иборат, бунда 1 индивид ўлса, ўрнида 2 та янги индивид ҳосил бўлади. Одам ва иссиқ конли ҳайвонлар ўлими даставвал нафас олиш ва қон айланишининг тўхташига боғлиқ. Ў. организмнинг қариши натижасида табиий равишда ёки касаллик туфайли тўсатдан, барвақт юз беради. Клиник ва биологик Ў. фарқланади. Клиник Ў.да организм ҳаёт фаолиятини баъзи ҳолларда тиклаш ва уни жонлантириш мумкин; у ўртача 2—6 мин. давом этади, шундан кейин биологик Ў. юз беради. Ў. сабаблари ва механизмини *танатология* ўрганади.

ЎЛИМ ЖАЗОСИ — олий жиноий жазо чораси. Жазонинг фавқулудда тури сифатида фақат алоҳида оғир, инсон ҳаётига қасд қиладиган жиноятлар учун белгиланиши мумкин. Шўролар даврида суд ҳукми ва маъмурий тузилмаларнинг қарорлари, ҳатто «олий раҳбариятнинг розилиги» билан аксилинқилобий фаоли-

ятлари учун 800 мингга яқин хур фикрли айбсиз одамлар отиб ташланган эди.

Ўзбекистонда Ў.ж.ни жазолаш тизимидан буткул чиқариб ташлаш чоралари кўрилмоқда. Мустақилликдан сўнг ўтган вақт мобайнида Ў.ж. қўлланилиши мумкин бўлган жиноятлар таркиби 33 тадан 2 тагача қисқартирилди. Айти пайтда Ўзбекистон қонунчилигида фақат террорчилик ва оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдирилганлик учунгина Ў.ж. берилиши кўзда тутилган, хотин-қизларга, вояга етмаганлар ва 60 ёшдан ошган шахсларга нисбатан Ў.ж. қўлланилиши ман этилган. «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони (2005 йил 1 авг.)га кўра, 2008 йилнинг 1 янв.идан Ў.ж. ўрнига умрбод ёки узок муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси жорий қилиниши назарда тутилган. Ушбу фармон инсоннинг яшаш ҳуқуқини эълон қилувчи ва мустаҳкамловчи халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларига мосдир.

Ў.ж. ҳозирда 58 мамлакатда бекор қилинган, 31 давлат қонунида кўзда тутилган бўлсада, кейинги 15 йил давомида уларнинг аксариятида ҳеч ким бу жазога ҳукм қилинмаган. Ў.ж. 77 мамлакатда, шу жумладан, Хитой, Эрон, Саудия Арабистони, Япония ва АҚШнинг 38 штатида қўлланоқда. Покистон, Конго, Нигерия ва Яманда вояга етмаганлар ҳам Ў.ж.га ҳукм этилиши мумкин.

ЎЛКА — 1) табиий географик районлаштиришнинг йирик таксономик бирликларидан (қ. *Табиий географик ўлка*); 2) ҳар бир киши туғилиб ўсган жой, қишлоқ, шаҳар ва ҳ.к; 3) баъзи мамлакатлардаги йирик маъмурий-ҳудудий бирлик, мас, Россия Федерациясидаги Олтой ўлкаси, Ставрополь ўлкаси ва бошқалар.

ЎЛКАШУНОСЛИК — маҳаллий аҳоли томонидан ўз она юрти ҳисобланган муайян ўлка, вилоят, шаҳар, туман,

кишлоқ ва бошқалар ҳудудларнинг ҳар томонлама ўрганилиши. Ў. табиий, ижтимоий, маданий, тарихий ва бошқалар тадқиқотлар мажмуидан иборат. Ў.да ўлканинг табиати, аҳолиси, хўжалиги, тарихи, маданияти, археологияси, ўлка намояндалари ўрганилади. Ў. комплекс ва соҳа Ў.ликка бўлинади. Комплекс Ў. турли соҳаларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда, соҳа Ў. география, тарих, этнография, маданият, топономика ва бошқалар соҳаларга оид масалаларни алоҳида ўрганади. Ҳоз. вақтда экологик вазият ва табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш масалаларини ўрганувчи Ў. ривожланмоқда. Ў.нинг асосий мақсади ўз ўлкаси табиати, аҳолиси, этнографияси, хўжалиги, маданияти, экологик вазият ва ҳ.к. ҳақида ашъвий далиллар, маълумотлар, намуналар тўплаб, уларни оммалаштириб, аҳоли билимини оширишдир. Ў. жуда катта ижтимоий-сиёсий, маданиймаорифий, ўқувтарбиявий аҳамиятга эга. Айниқса, миллий қадриятларни аниқлаш ва оммалаштиришда Ў.нинг ўрни жуда катта.

Ўзбекистонда Ў. ташкилий шаклига кўра 3 турга бўлинади: илмий (давлат), жамоат ва мактаб. И л м и й (давлат) Ў. бевосита давлат илмий ташкилотлари, илмий текшириш институтлари, табиий, тарихий ва археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш кўмиталари, табиатни муҳофаза қилиш ташкилотлари, махсус му

зейлар ходимлари томонидан олиб борилади, тадқиқот маълумотлари тўпланади, топилмалар махсус музейларда кўргазмаларга қўйилади. Ж а м о а т Ў. маҳаллий ҳокимиятларнинг бевосита раҳбарлигида тегишли жойлардаги табиий, тарихий ва археологик, этн., топономика ва бошқалар ташкилотлар мутахассислари томонидан олиб борилади. Мактаб Ў. умумий таълим мактабларида, геогр., тарих, ботаника, зоол., тил ва адабиёт ўқитувчиларининг бевосита раҳбарлигида ташкил этилади. Ўлка табиати, тарихи, аҳолиси, хўжалиги, ма-

данияти, этнографияси, топономикаси, археологиясига оид далил ва топилмалар мактаб Ў. музейларида намоиш этилади.

Ўзбекистон ҳудудида Ў. тарихи ўрта асрларга бориб тақалади. Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», «АтТафҳим», «Минералогия», «Сайдана» асарларида Ў.ка, жумладан, топономика Ў.ка оид, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида географик, топономика Ў.ка оид маълумотлар жуда кўп. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари эса Ў.нинг мумтоз асари ҳисобланади.

Мамлакатимизда ўлкани ҳар томонлама ўрганиш 20-аср ўрталарида айниқса ривожланди. Бунда ўлканинг табиати ва табиий бойликларини ўрганиш кенгайди. Чунки бу вақтда маҳаллий табиий бойликлар ва улардан халқ хўжалигида кўпроқ фойдаланиш вазифаси қўйилган эди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ў. ишлари халқ тарихини, қадриятларини ўрганишга, уларни тиклашга қаратилди. Фан ва техника ривожланиши, табиат ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг жадаллашиши натижасида экологик Ў. тез ривожланиб бормоқда. Мактабларда ёш ўлкашунослар гуруҳлари ташкил этилиб, ўз жойининг табиати, экологик шароитлари, тарихи, топономикаси ва қадриятларини ўрганиш тараққий этмоқда. Баъзи мамлакатларда Ў. мактабдаги таълим ишларининг таркибий қисми ҳисобланади.

ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙЛАРИ — илмий текшириш ва маданий-маърифий муассаса. Маълум географик ёки маъмурий ҳудуднинг тарихий ёдгорликлари, табиий илмий ва бадий тўплamlари, халқ санъати асарларини йиғади, сақлайди, илмий ўрганади, кўргазмалар уюштиради ва тарғиб қилади. *Музейларнинг* кенг тарқалган тури бўлган Ў.м. комплекс йўналишга эга: унда, асосан, табиат, тарих, баъзиларида шунингдек санъат, адабиёт ва этнография, айримларида қ.х., иқтисод, спорт

каби бўлимлар ҳам бўлади. Ў.м. каталог, йўл кўрсаткичлар ва бошқаларни нашр қилади.

20-аср бошида Ўрта Осиёда 4 та Ў.м. бўлган. Ҳоз. кунда Ўзбекистон ҳудудида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар марказларида Ў.м. (жумладан, *Андижон вилоят ўлкашунослик музейи*, *Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи ва бошқалар*) бор ва улар ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатади.

ЎЛМАСОВ Аҳмад (1932.10.10, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), иқтисод фанлари д-ри (1969), проф. (1971). Ўрта Осиё ун-тининг тарих ф-тини тугатган (1954). Ўзбекистон ФА Иқтисодиёт ин-тида илмий ходим (1958—61), Тошкент тиббиёт институти (1961—76), Тошкент халқ хўжалиги институти (1976—91) сиёсий иқтисод кафедралари мудир, Тошкент молия ин-тида илмий ишлар бўйича проректор (1991-96). 1996-2004 йилларда Ўзбекистон Республикаси Банкмолия академиясининг иқтисодиёт, молия ва банк иши назарияси кафедраси мудир. Илмий ишлари иқтисодиёт назарияси, бозор иқтисодиёти, иқтисодий таълимотлар тарихи, халқ хўжалиги тарихи муаммоларига бағишланган. Иқтисодиёт назарияси бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалари, луғат ва маълумотномалар яратган. Кўп қисмли «Ҳаммабоп иқтисодиёт» видеофильми муаллифи.

Ас: Иқтисодиёт назарияси (ҳаммуаллифликда), Т., 1995; Бозор иқтисодиёти (ҳаммуаллифликда), Т., 1991; Иқтисодиёт асослари, Т., 1997; Иқтисодий билим асослари, Т., 2002.

ЎЛПОН — ердан фойдаланганлик учун олинадиган солиқтури. Йилига бир марта ундирилиб, миқдори экин майдони ва олинган ҳосилга қараб белгиланган (яна қ. *Ер солиғи*).

ЎЛЧАМ — нарсанинг каттаки-

чиклиги ва ҳажмини ифодалайдиган рақам. Чизикли, ҳажмий, бурчақли, ички, ташки ва бошқалар турларга бўлинади. Нарсаларнинг вазни (массаси) га доир рақамлар *ўлчовлар* (мас, оғирлик ўлчови) деб аталади. Чизикли Ў. нарсанинг узунлиги, эни, калинлигини билдиради. Асосан, мм, см ва м билан ўлчанади. Ҳажмий Ў. нарсанинг ҳажмини билдиради. Асосан, мм³, см³, дм³, м³ ва л (литр) билан ўлчанади. Бурчақли Ў. (тўғри, ўткир ва ўтмас) бурчақларнинг каттакичкилигини билдиради. *Градус билан* ўлчанади ($\Gamma = 60' = 3600''$); бу ерда ' — бурчақ минутлари, « — бурчақ секундлари). Ички ва ташки Ў.лар нарса (мас, қувур) нинг ички диаметрини (каттакичкилигини) билдиради. Асосан, мм, см ва м билан ўлчанади.

ЎЛЧАМСИЗ КАТТАЛИКЛАР — иккита бир хил катталикларнинг нисбати. Икки катталикни қиёслаш учун ишлатилади. Мас, ф. и. к. (*фойдали иш коэффициент*) бирон бир тизим (мас, машина, система) ўзи сарф этган энергиянинг қандай қисмини фойдали ишга ёки энергияга айлантира олишини, муҳитнинг синдириш кўрсаткичи эса ёруғлик нурининг шу муҳитда вакуумдаги ҳаракатига нисбатан неча марта кичик тезлик билан ҳаракат этишини кўрсатади ва ҳ. к. Ишқаланиш коэффициент, нисбий узайиш, нисбий намлик, *Рейнольдс сони*, ёруғликни қайтариш, ўтказиш ва ютиш коэффициентлари ва бошқалар баъзи катталиклар Ў. к. жумласига қиради.

ЎЛЧАШ АСБОБЛАРИ — ўлчанадиган катталикнинг қиймагини (ёки миқдорини) бевосита аниқлашга имкон берадиган воситалар. Аналог, рақамли, кўрсатувчи ва қайд қилувчи, интегралловчи, жамловчи ва бошқалар турларга бўлинади. Аналог Ў. а.да катталикларни ўлчаш шкала бўйича, рақамли и Ў. а.да рақамли ҳисоблаш қурилмаси бўйича амалга оширилади. Кўрсатувчи Ў. а. ўлчаш натижаларини фақат кўриб

туриб аниқлаш учун мўлжалланган. Қайд килувчи Ў. а. ўлчаш натижаларини қоғозга қайд қилиб бориш қурилмаси билан таъминланади. Бундай асбоблар ёзиб боровчи (қайдлар қоғозга диаграмма тарзида чизиб борилади) ва босувчи (ўлчаш натижалари қоғозга рақамлар тарзида босиб борилади) турларга бўлинади. Интегралловчи Ў. а.да ўлчанадиган катталик вақт ёки бошқа мустақил ўзгарувчан миқдор бўйича интегралланади (мас, электр ва газ ҳисоблагичлари). Жамловчи Ў. а. турли каналлар бўйича келувчи икки ёки бир неча катталик қийматини жамлаб кўрсатади (мас, бир неча электр генераторининг қувватини жамловчи *ваттметр*).

И. ч. корхоналарида технологик жараёнларни автоматлаштириш мақсадида Ў. а. кўпинча ростлаш, ҳисоблашечилиш ва бошқариш қурилмалари билан таъминланади. Улар махсус тузилган дастурлар бўйича ишлайди.

Ўлчаш маълумотларини узатиш, ўзгартириш ёки автоматик бошқариш тизимларида фойдаланиш учун қулай бўлган шаклдаги сигнални ишлаб чиқиш учун мўлжалланган ўлчаш воситаси ўлчаш қурилмаси деб аталади. Бу қурилма Ў. а.ни, ўлчаш ўзгартиргичлари (ўлчанадиган катталикни узатиш учун қулай сигналга ўзгартирувчи восита) ни, кучайтиргичлар ва бошқалар мосламаларни ўз ичига олади.

Чизиклар ва бурчакларни ўлчаш қуроллари (чизгичлар, транспортирлар ва бошқалар) ўлчаш воситалари, вазн (оғирлик) ўлчанадиган воситалар (мас, тарози) ўлчов воситалари деб аталади.

Электр тақсимлаш қурилмаларида ва юқори кучлинишли ўзгарувчан ток занжирларида ток кучи, кучланиш, қувват ва энергияни ўлчаш хавфсизлигини таъминлаш учун электр ўлчаш трансформатори қўлланади. Унинг бирламчи чулгамига ўлчанадиган катталик (ток, кучланиш ва бошқалар) таъсир қилади, иккинчи (пасайтирувчи) чулгами эса Ў. а.га ва ҳимоя релесига уланади. Ўлчаш трансформатори ёрдамида электр Ў. а. (*вольтметр*,

амперметр ва *ваттметр*) билан электр катталикларнинг турли қийматларини ўлчаш мумкин. Кенг маънода — Ў. а. турли катталиклар (физик, механик, электр ва магнит катталиклар) ни ўлчаш билан боғлиқ бўлган барча ўлчаш аппаратлари, қурилмалари ва воситаларини ўз ичига олади. Ҳозир импульсли ва рақамли ўлчаш аппаратлари кенг қўлланилмоқда.

ЎЛЧАШ ГЕНЕРАТОРИ — радиотехника қурилмаларини синаш ва сошлаш учун кичик қувватли электр тебранишларини ҳосил қиладиган (генерациялайдиган) асбоб. Тузилиши сигналларнинг турига (импульсли, синусоидал ва махсус шаклли) ва ҳосил қилинадиган частоталар диапазонига боғлиқ бўлади. Турлари: паст (товуш) частотали генераторлар, стандарт сигналлар генератори, оддий сигналлар генератори, видеочастоталар генератори, импульслар генератори. Ў. г., асосан, частоталар диапазони кенг бўлган ўзгарувчан ток манбаи сифатида ишлатилади.

ЎЛЧАШ ТЕХНИКАСИ — и. ч. жараёнлари, текшириладиган объектларнинг хоссалари ва ҳолатларини ифодаловчи миқдорларни қайд қилиш усуллари ва воситаларини ўрганиш ҳамда ишлаб чиқиш билан шуғулланадиган фан ва техника соҳаси. Жисмларнинг оғирлигини ўлчаш усуллари ва тарозилар милоддан бир неча минг йил илгари ҳам маълум бўлган. Вақт, масофа, майдон ва бурчакларни ўлчашда, қурилиш ишларида ўлчаш усулларида кенг фойдаланилган. Қадимда ҳам анча нозик ўлчаш ишлари бажарилган. Мас, ўша даврларда ёруғлик нурунинг синиш бурчаги ва Ер меридианлари аниқланган.

Фан ривожланган сари Ў. т. ҳам такомиллаштирилиб борилган. Абу Райхон *Беруний* мат., астрономия, геодезия ва бошқалар фанларга оид асарларида ўлчаш усуллари ва воситаларини ёритишга катта аҳамият берган. У Ер шари ўлчамларини аниқлашда оддий ва ўзига

хос усулларни қўллаган. *Улугбек* осмон жисмларининг координаталарини аниқлаш, юлдузлар ва сайёралар орасидаги масофаларни, жойларнинг географик кенглиги ва узунлигини ўлчаш каби амалий астрономия масалаларини ўз даврининг турлитуман ўлчов асбоблари ёрдамида ҳал этган.

Тахм. 15-асргача Ў. т. математика фанидан ажратилмаган. «Геометрия» (Ёрни ўлчаш), «тригонометрия» (бурчакларни ўлчаш), «уч ўлчов фазоси» ва ҳ.к. тушунчалар бунинг далилидир. 16—18-аср ларга келиб, физика фанининг кенг ривожланиши натижасида Ў. т. анча такомиллаштирилди. Физика ўша вақтларда, асосан, тажриба ва Ў. т.га тўла асосланган эди. Такомиллаштирилган соат, микроскоп, барометр, термометр ва баъзи бир электр ўлчаш асбоблари ўша даврда яратилган. Г. *Галилей*, И. *Ньютон*, Х. *Гюйгенс* ва бошқалар олимлар ўлчов асбобларини яратиш ва уларнинг назарияларини ишлаб чиқиш борасида муҳим и. т. ишлари қилганлар. Метрология ва Ў. т. назарияси асослари, асосан, 19-асрда ишлаб чиқилди. Бу вақтга келиб фан ва техникада ўлчаш бирлигини таъминловчи *ўлчовлар метрик тизими* ишлатила бошланди. 1893 йил Россияда ўлчов ва тарозилар бош палатаси ташкил қилинди. Палатани биринчи бўлиб Д. И. *Менделеев* бошқарди.

Ў. т.нинг ривожланишида 20-аср янги давр ҳисобланади. Механика, иссиқлик техникаси ва оптикада ишлатиладиган катталикларни электр усулида ўлчашга ўтилди. Кейинчалик бу усуллар кимё, геология ва бошқалар соҳаларда ҳам кенг қўлланила бошлади. Кўплаб электр ўлчаш асбоблари яратилди. Бу асбоблар турли физик катталикларни электр катталикларига айлантириш, ўлчаш натижаларини қабул қилиш, узоқ масофаларга узатиш, математик ишлаш ва автоматик усулда бошқариш масалаларини анча осонлаштирди.

Ўлчаш асбобларини ишлатиш соҳалари ва ўлчаниши зарур бўлган кат-

таликларнинг турига кўра, чизикли ва бурчак катталикларини ўлчаш; механика, оптика, акустика, иссиқлик физикаси, физикимё, электр ва магнит катталикларини ўлчаш; частота ва вақтни ўлчаш; радиотехника ўлчашлари ва ҳ.к. Телеметрия (узоқ масофадан ўлчаш) соҳасида радиотелеметрия йўналиши мавжуд; у космик радиотелеметрия ва рақамли ўлчашларни ўз ичига олади. 20-аср 70-й. ларидан бошлаб Ў. т. анча ривожлантирилди. Деярли ҳамма соҳаларда рақамли электрон ўлчаш асбобларининг сифати ва ишончилиги анча оширилди, микроэлектроника элементлари асосида янги чидамли ўлчаш асбоблари ва тизимлари яратилди.

Ҳоз. замон ўлчов аппаратлари ва системалари ўлчаш натижаларини мат. усуллари ёрдамида ишлаш ва уларни узоқ масофаларга узатиш имкониятига эга. Ўлчаш тизимларида турли сигналлар (электр, акустика, ёруғлик ва ҳ.к.) дан фойдаланилади. Ҳозир импульсли ва рақамли ўлчаш аппаратлари кенг қўлланилмоқда (қ. *Ўлчаш асбоблари*).

ЎЛЧОВ, *такт* ўлчови — муסיкий *метрнинг* микдорий тавсифи; тактдаги ритмик бирликларнинг сони ва сифатини белгилайди. Нота ёзувида каср шаклида асар бошида ёки ўзгарганда кўрсатилади (мас, 4;[^] ва бошқалар).

ЎЛЧОВ БИРЛИГИ — муайян катталиқни микдоран баҳолаш учун асос қилиб олинадиган катталиқ (қ. *Бирликлар тизими*, *Халқаро бирликлар тизими*). Бошқа катталикларни ўлчаш учун қиритилган бирликлар (*ньютон*, *жоул*, *вольт* ва бошқалар) ҳосила бирликлардир. Халқаро бирликлар тизимига кирмайдиган ўлчов бирликлари ҳам қўлланилади. Мас, *миля*, *ангстрем*, *рад*, *рентген*, *кюри* ва бошқалар

ЎЛЧОВЛАР — физик катталикларни қайд қилиш (аниқлаш) га мўлжалланган ўлчаш воситалари. Масса ўлчови (тош-

лар) ёки ҳажм ўлчови (ўлчаш стакани, цилиндр ва бошқалар) каби оддий Ў. билан бирга мураккаброқ қурилмалар, мас, электр қаршилиги ғалтақлари, ёруғлик ўлчаш лампалари ва бошқалар ҳам Ў. жумласига киради. Ў. бир қийматли (тошлар, ўлчаш колбалари, индуктивлик ғалтаги ва бошқалар) ва кўп қийматли (шкалалаи чизғич, ўзгарувчан ҳажмли конденсатор) бўлади. Ў.нинг номинал қиймати деганда Ў.да кўрсатилган ёки унга ёзиб қўйилган миқдорлар (мас, 1 кг ли тош), ҳақиқий қиймати деганда Ў. воситасида аниқланиб, кичик хатолиги ҳисобга олинмаган миқдорлар тушунилади.

Ў.дан эталон, намуна ёки нусха сифатида фойдаланилади. Соф ёки ҳосилавий хоссаларга эга бўлган моддалар — тоза сув, тоза газлар (водород, кислород), тоза металллар (рух, қумуш, олтин, платина ва бошқалар) алоҳида Ў. мезонини ташкил этади. Ў.га аниқ физик хоссаларга эга бўлган стандарт намуналар (мас, маълум таркибли, қаттиқликли ва бошқалар хоссали пўлатлар) ҳам киради.

ЎЛЧОВЛАР МЕТРИК ТИЗИМИ, ўлчовларнинг ўнлик тизими — узунлик бирлиги учун метр асос қилиб олинган физик катталиклар мажмуи. Дастлаб, Ў.м.т.га, метрдан ташқари, юза (квадрат метр), ҳажм (куб метр), масса [килограмм (4° даги 1 дм^3 сувнинг массаси) ўлчовлари ҳамда литр, ар (ер юзаларини ўлчаш учун)] ва тонна (1000 кг) ҳам киради.

Ў.м.т. француз олимлари (Ж.Борда, М.Ж.Кондорсе, П.Лаплас, Г.Монж ва бошқалар)дан тузилган комиссия таклифига кўра, узунлик бирлиги — метр учун Париж географик меридиани $1/4$ узунлигининг ўн миллиондан бир қисми қабул қилинган. Францияда Ў.м.т.ни жорий қилиш ҳақидаги декрет 1795 йил 7 апрелда қабул қилиниб, 1799 йилда платинадан метрнинг намунаси ясалган. 1875 йил 17 та мамлакат (шу жумладан, Россия ҳам) халқаро бир хилликни таъ-

минлаш ва ўлчовлар тизимини такомиллаштириш мақсадида ўлчовлар ҳақидаги шартномага қўл қўйди.

1899 йил 4 июнда қабул қилинган қонун билан Россияда Ў.м.т.дан фойдаланиш (мажбурий бўлмаган ҳолда) жорий қилинди. Бу қонун лойиҳасини *Ц.Н.Менделеев* ишлаб чиққан. Солик СССР да, шу жумладан, Ўзбекистонда 1925 йил 24 июлдан бошлаб қонуний тус олди.

ЎЛЧОВЛАР НАЗАРИЯСИ — математиканинг ўлчов тушунчаси ҳамда унга яқин бўлган интеграл ва уларнинг хоссаларини ўрганувчи соҳаси. Чекли ўлчамли *Евклид фазосидаги* ихтиёрий тўплам учун ўлчов тушунчасини биринчи бўлиб *Т.Кантор* (1883) киритган. Француз математики Э.Борель илмий ишларида ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назарияси учун фундаментал бўлган фикрларни келтириб, ўлчовнинг куйидаги таърифини берган (1898): 1) ўлчов манфий эмас; 2) кесишмайдиган тўпламларнинг чекли ёки санокли йиғиндиси ўлчови уларнинг ўлчовлари йиғиндисига тенг; 3) тўплам ва унинг қисми айирмасининг ўлчови ўлчовлар айирмасига тенг; 4) ўлчови нолдан фарқли тўпламнинг қуввати саноксиздир. Тўғри чизикдаги ўлчов (a , b) интервалнинг ўлчови $B - a$ га тенг. Очик тўпламнинг ўлчови уни ҳосил қилувчи интерваллар ўлчовининг йиғиндисига тенг. Энди E с $|a, b|$ тўғри чизикдаги ихтиёрий тўплам бўлсин, C тўплам E ни ўз ичига олувчи ихтиёрий очик тўплам, $m(C)$ унинг ўлчови бўлсин. Ушбу $mE - m/m(C)$ сон E тўпламнинг ташқи ўлчови дейилади (бу ерда аниқ куйи чегара E ни ўз ичига олувчи барча очик тўпламлар бўйича олинган). Ушбу $m_e E = B - a - m_e CE$ сон E тўпламнинг ички ўлчови дейилади. Агар $mE = m_e E$ бўлса, E тўплам Лебег масаласида ўлчовли дейилади ва mE ҳамда t^{\wedge} йгарининг умумий қиймати E нинг ўлчови бўлади. Шунга ўхшаш Лебег маъносида ўлчовли тўплам ва Лебег ўлчови

тушунчаси ихтиёрий чекли ўлчамли Эвклид фазода ҳам киритилади. Ў.н.да ўрганиладиган муҳим объектлардан бири *ўлчовли функция*дир. Ў.н.да қийматлари сон эмас, балки вектор бўлган ўлчовлар ва интеграллар ҳам кўрилади. Ў.н. математиканинг деярли ҳамма соҳаларига татбиқ қилинади.

ЎЛЧОВЛИ ФУНКЦИЯ — *математик анализ* ва *эҳтимоллар назариясининг* асосий тушунчаларидан бири. Ўлчовли A тўпланда аниқланган $f(x)$ функция учун $E^* \phi = \{x \in A : f(x) > a\}$ тўплам барча $a \in K$ қийматларда ўлчовли тўплам бўлса, $f(x)$ функция ўлчови дейилади. Мас, ихтиёрий узлуксиз функция ёки деярли узлуксиз (яъни узилиш нукталаридан иборат тўпламнинг ўлчови 0 га тенг) функция Ў.ф. бўлади. Ў.ф.лар ўз хоссалари билан узлуксиз функцияга яқин туради. Агар $f(x)$ функция $[a, b]$ га ўлчовли бўлса, ихтиёрий $\varepsilon > 0$ да шундай $\delta(x)$ узлуксиз функция топиладики, бунда $|f(x) - \phi(x)| < \varepsilon$ тенгсизлик ўринли (Лузин теоремаси). Бу теореманинг тескариси ҳам ўринли.

Ў.ф.ларнинг йиғиндиси, кўпайтмаси, бўлинмаси (махражи 0 қиймати қабул қилмаса) ҳам Ў.ф.дир. Агар Ў.ф. кетмакетлиги бирор функцияга ҳар бир нуктада яқинлашса, лимит функция ҳам ўлчовли.

ЎМИРЗАҚОВ Жумабек (1939.15.11, Фориш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2003). Тошкент пед. институтини тугатган (1962). 1962 йилдан Фориш туманидаги 17 мактабда физика ўқитувчиси, 1965 йилдан директор, ўқув бўлими мудири. 1967 йилдан 17, 1976 йилдан 51 мактабда физика мат. ўқитувчиси.

ЎН ИККИ БАРМОҚ ИЧАК — қ *Ингичка ичак*.

ЎН ИККИ БАРМОҚ ИЧАК ЯРАСИ — қ *Яра касаллиги*.

ЎН ИККИ ИМОМ — *шиаликдаги* асосий оқим — имомийлар (баъзан «ўн иккичилар» — «исноашъария» деб аталади) ўртасида эътиқод қилинадиган имомлар сулоласи. Халифа Али билан Фотимадан тарқалган авлодлардан иборат. Улар пайғамбар авлоди деб эътироф этилади. Имомийлар уларни исломнинг қонуний раҳнамолари деб таниб, халифалар ҳокимиятини ғайриқонуний деб ҳисоблайди. Булар — Али ибн Абу Толиб, *Ҳасан*, *Ҳусайн*, ЗайналОбидин Али (713 йилв.э.), Муҳаммад алБоқир (732 йилв.э.), *Жаъфар асСодиқ* (700—765), Мусо алКозим (799 йилв.э.), *Али арРизо* (818 йилв.э.), Муҳаммад атТақий (835 йилв.э.), Али анНақий (868 йилв.э.), Ҳасан алАскарый (846—873), Муҳаммад алМаҳдий (ривоятларга кўра, 874—878 йиллар орасида йўқолган). Имомларнинг баъзиларигина ўлдирилган ёки заҳарланган, лекин шунга қарамай имомийлар уларнинг барчасини халифалар томонидан ўлдирилган деб ҳисоблайди, уларни жабрдийда ва дин йўлида шаҳид бўлганлар деб мотам тутади. 12 имом — Муҳаммад алМаҳдийни «яширинган» деб ҳисоблаб, у замона охир бўлганда ерга қайтиб келиб адолат ўрнатади деб тасаввур қилиш шиалар орасида сақланган (қ. *Маҳдий*, *Маҳдийлик*). Имомлар ва имомзодалар дафн этилган макбаралар ҳозир ҳам шиалар учун муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланади, ҳатто улар учун ҳаж ўрнини босади. Бундай муқаддас жойлар *Нажаф*, *Карбало*, *Козимайн* (Ироқ), *Мадина* (Саудия Арабистони), *Машиҳад*, *Қум*, *Шоҳ Абдул Азим* (Эрон) шаҳриларида жойлашган.

ЎН ИККИ МАҚОМ, Ўн икки мақом тизими — 13—17-асрларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари касбий мусиқа амалиётида қўлланган назарийамалий тизим. Устоз мусиқачи ва олимларнинг *бастакорлик* ва *халқ ижодиёти* намуналарини муайян таълимот (*тасаввуф*) асосида маънавий ва бадий яхлит ҳолга

келтириш устида олиб борган изланишлари натижасида юзага келган. Дастлаб Сафиуддин алУрмавий ва Кутбиддин Шерозийларнинг мусиқага доир асарларида илмий жиҳатдан ишлаб чиқилган ва кейинги асрларда *Хожа Абдулқодир Мароғий*, Абдурахмон *Жомий*, *Зайнуллобидин Хусайний*, Нажмиддин *Кавкабий*, *Дарвишали Чангий* ва бошқалар томонидан ижодий давом эттирилган. Ушбу илмий анъанага кўра, тизимнинг таркиби муайян даражали пардалари уюшмалари — 12 мақом, 6 овоза, 24 шўъба, 3 ранг ва 24 мураккабот каби гуруҳларни ўз ичига олган. *Ноиний*, *Дарвишали Чангий* ва бошқалар муаллифлар кўрсатишича, 12 мақом гуруҳи пайғамбарлар [Одам Ато, Нух, Яъқуб, Айюб, Довуд, Сулаймон, Мусо, Муҳаммад (ас)]дан қолган маънавий мерос асосида аниқлаб олинган ҳисобланади. 12 мақомнинг сержиҳат (зохирийботиний) маънолар билан йўғрилган умумий ва хусусий номлари бўлган. Умумий номлари «доира», «халқа», «жамъ» каби аталиб, уларнинг мукаммаллик даражасига ва, айни пайтда, чексиз самода мавжуд барча ҳаракатдаги оламларнинг ўзаро боғлиқдиги ва бирлиги ғоясига ишора этган. Жумладан, мусиқий рисоаларда Ў.и.м. пардалари турли (каттакичик) ҳажмдаги доиралар шаклида устмауст акс эттирилган бўлиб, бир (илк) доирадан кейинги доираларгача изчил (навбатманавбат) ўтилганда уларнинг бошланғич (таянч) пардалари мунтазам равишда бир босқичга юксалиб борган. Натижада юксалиб борувчи айланма ҳаракат юзага келган ва у энг кичик доира билан ниҳоясига етган.

Ў.и.м.нинг хусусий номлари занжирида ҳам тарикат мақомларига боғлиқ маънавий юксалиш ғояси ўзига хос тарзда инъикосини топган. Бунда 1 «*Ушишоқ*» мақоми — йўл (тарикат)га талабгор даврасини, 2 «*Наво*» — уларнинг ишқ куйини (наво чекишни), 3 «*Бусалик*» (Абу Салик — Аҳд отасига ишора) — ошиқнинг тарикат йўлига киришга аҳд боғланишини англатади. Кейинги 7

мақом номларида ошиқларнинг «йўл» сайрлари ва манзиллари улуғ ҳаж сафарига қиёс этилган. Шунга кўра, 4 «*Рост*» — тўғри (тарикат) йўлини, 5 «*Хусайний*» — пирумуршид (йўл бошчи)ни, 6 «*Ҳижоз*» — Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара шаҳарлари жойлашган сарҳадйўлнинг асосий мақсад тимсолини, 7 «*Роҳавий*» — йўл (сулук)ни, 8 «*Зангула*» (туя бўйнига илинадиган кўнғирок) — йўлдаги қарвон тимсолини, 9 «*Ироқ*» ва 10 «*Исфохон*» — мақсадга яқин келишлик маъноларида келади. Зеро ҳаж (Ҳижоз) йўлида Ироқ мамлакатининг бепоён чўлларида ўтилган, «*Исфохон*» эса ана шу мақсадга яқин келишликни рамз этади. Сўнгги икки мақом — 11 «*Зирафқанд*» (тўшак, ётиш пайти) ва 12 «*Бузург*» (улуғ, буюк) номларида сафарбарлик ҳаракати поёнига етганлиги англашилади. Зирафқанднинг яна бир қўшимча номи — «*Кўчак*» (кичик) бўлиб, у ўзидан сўнг келган «*Бузург*» (катта) билан ўзаро нисбатда сўфийларнинг кичик (инсон) ва катта оламнинг ўзаро бирлиги, уйғунлиги ҳақидаги сўфиёна қарашларга ишора этилган. Ў.и.м. номлари тасаввуф адабиётида ҳам асосан улуғ йўл сафарини ифодалаш учун қўлланиб келинган:

Гар Сифохонда Наво топмасанг, эй ёри Бузург,

Қилғасан азми Ироқ, айлаб оҳанги Ҳижоз.

(Ҳофиз Хоразмий).

Эй, Навоий, сен доғи қилсанг тамаъ сайри Ҳижоз,

Қил Ироқ оҳанги, тарк айлаб Хуросон мен каби.

(Навоий).

Ў.и.м. тизимидан ўрин олган овоза вашўъба гуруҳлари пардаларининг сифат тузилиши нуқтаи назаридан 12 мақомдан кейинги даражаларни ташкил этади. Жумладан, шўъбалар гуруҳида Шарқ халқлари (турк, эрон, араб ва бошқалар) қадимий куйашулаларининг оҳанглари товушқаторлар тарзида тасниф этилган. Улар касбий мусиқа кесимида мустақил бадиий кийматга эга

бўлмаган кўринади. Чунки улар, асосан, икки (Дугоҳ, Мубарқаъ), уч (Сегоҳ, Ракб, Зовулий) тўрт (Чоргоҳ) каби таркиби кам сонли номукамал товушлар уюшмасидан иборат бўлган. Уларни талаб (комиллик) даражасига қадар ривожлантириш мақсадида 12 мақомнинг ҳар бирига иккитадан шўъба бириктирилган. Бунда Ў.и.м.нинг мукамал пардалари мусикий йўл (сулук) ўрнида намоён бўлиб, шўъба куй тузилмалари эса муайян мақомнинг парда боскичларига таянган ҳолда ривожлантирилган. Мас, икки поғонали Дугоҳ шўъбаси Хусайний мақомига, уч поғонали Сегоҳ шўъбаси Хижоз мақомига, тўрт поғонали Чоргоҳ шўъбаси Зангула мақоми пардаларига боғланган. Ў.и.м. тизимининг Ўрта Осиёда узилкесил шаклланиши ва унинг мумтоз кўринишлари қарор топиши *Амир Темур* ва Темурийлар даврига тўғри келади. Мазкур тизимнинг тарихий ривожланиши пировардида *Шашмақом*, *Хоразм мақомлари* ҳамда *Фарғона—Тошкент* мақом йўллари юзага келган.

/О.: Ражабов И., Мақомлар масаласига доир, Т., 1963; Иброҳи мов О., Мақом ва макон, Т., 1996.

Оқилхон Иброҳимов.

ЎНАРЧА — Қирғизистон Республикаси Норин вилоятидаги дарё, *Норин* дарёсининг ўнг ирмоғи. Норинга Норин шаҳри дан 16 км куйироқда куйилади. Уз. 75 км, ҳавзасининг майд. 1570 км². Капкатос тизмасининг ён бағридан шим.роқда, Қумбел довонидан 1 км шарқда, 3600 м баландликда бошланади. Юқори оқимида (Кўктўрпоқ чап ирмоғи куйилгунгача) Султонсари номи билан юритилади. Асосий ирмоқлари юқори оқимида: Арчалу, Ичкебаш, Чункурсу, Оттук (ўнгдан). Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўргача кўп йиллик сув сарфи бошланишидан 18 км куйида (Ўнарча қишлоғи ёнида) 9,9 м³/сек. Тўлинсув даври март — авг. да. Ўргача кўп йиллик сув сарфи 15,2 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 4,78 м³/сек.гача (кам сувли йилда)

ўзгаради. Дек.—фев. ойларида дарёда муз оқади. Суви яхши ичимлик сифатига эга.

ЎНБОШИ — ҳарбий унвон, 10 кишидан иборат энг кичик ҳарбий бўлинма бошлиғи. Туркий халқлар тузган энг қадимий давлатлар (мас, Хунлар ва *Турк хоқонлиги*)да илк марта жорий қилинган. Ў. бевосита *юзбошита* бўйсунган. Амир Темур даврида Ў. оддий аскарга нисбатан 10 баробар ортик маош олган (бу пайтда оддий аскарнинг ойлиғи минган тининг нархига тенг бўлган). Ўрта Осиё хонликлари даврида ҳам Ў.нинг ҳарбий мавкеи ўзгармаган. Туркиетон минтақасида қизил армияга қарши кураш йилларида кўплаб кўрбоши гуруҳларида (Иброҳимбек ва бошқалар) Ў. лавозими мавжуд бўлган. Сўнгги ўрта асрларда Ў. Россияда «десятник» деб аталган. 20-асрда совет армияси сафида 10 кишидан иборат ҳарбий бўлинма бўлиб, уни бўлим командири (ефрейтор ёхуд кичик сержант) бошқарган. *Ад.:* Темур тузуқлари, Т., 1996.

ЎНГ ҚЎЛ ҚОИДАСИ — магнит майдонда ҳаракатланувчи индукцион ток йўналишини аниқлаш қоидаси. Қоиданинг таърифи: агар ўнг қўл кафтини магнит майдонда магнит индукция вектори (магнит майдон куч чизикдари) кафтга тик тушадиган қилиб, 90°га керирилган бош бармоқни эса ўтказгичнинг ҳаракат йўналишини кўрсатадиган қилиб тутилса, у ҳолда ёзилган 4 та бармоқ индукцион ток йўналишини кўрсатади (расм).

ЎНГУТ, ўнгут — қадимий туркий қабилалардан бири. Хитой манбаларида уларни оқ татарлар деб аташган. Улар қадимий туркларнинг шато уруғидан келиб чиққан. 12—13-аср бошларида Ў.лар Шимолий Монголия ва Хитойда кўчиб юришган. Улар насронийлик динининг несториан мазаҳибига эътиқод қилишган. 15—16-асрларда Ў.лар Дашти Қипчок

Ўзбек қабилалари таркибида қайд этилган. Уларнинг бир қисми хоз. Ўзбекистон худудига (кўпчилиги Зарафшон водийсига) келиб жойлашганлар. Ўларнинг ўтмишда асосий машғулоти чорвачилик бўлган, кейинчалик 16—17-асрларда аста-секин ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шугулланган ва ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

ЎНГЎН, ўнгўн, уйғун, онгон — тотем. Қадимда туркиймўғул халқлари назарида қабилга асос бўлган ва муқаддас ҳисобланган хайвон ёки ўсимлик. Мас, *ўғузларда* исломият даврида ҳам *тотемизм* қолдиқлари сақланган. Ҳар бир уруғ биронбир қушни ўзи учун муқаддас санаган, уруғ аъзолари бу қушга тегишмаган, унинг гўштини ейишмаган. Бундай тотемни ифодалаш учун Ў. атамаси қўлланилган. Бундан ташқари, умумий зиёфатлар пайтида муайян уруғ гўштнинг қайси қисмини олиш ҳуқуқига эгаллиги ҳам белгилаб қўйилган. Ўлар ва гўшт қисмлари Ўғузхон фарзандлари сонига кўра, 6 хил қилиб фарқланган (яна қ. *Тамга*).

ЎНКУРАШ — *енгил атлетикани*ж 10 тури бўйича эркак спортчилар ўртасида ўтказиладиган мусобақа. Ў. мусобақалари 2 кун давом этади: 1кун 100 м га югуриш, узунликка сакраш, ядро иргитиш, баландликка сакраш, 400 м га югуриш, 2кун 110 м га тўсиқлар оша югуриш, лаппак улоқтириш, лангарчўпда сакраш, найза улоқтириш, 1500 м га югуриш мусобақалари ўтказилади. Спортчига ҳар бир турда кўрсатган натижасига мос очко ёзилади. Ғолиб барча турдаги очколар йиғиндисида кўра аниқланади. Ў. 1912 йилда олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. Жаҳонда Рэфер Жонсон, Брюс Женнер (АҚШ), Жеймс Томсон (Буюк Британия), Роман Шебрле (Чехия) каби Ў.чилар юқори натижаларга эришган. Ўзбекистонлик Николай Овсянников, Вадим Колобов, Рамил Ғаниев, Леонид Андреев сингари Ў.чилар

халқаро мусобақаларда ғолиб чиқишган.

ЎНЛИ КАСР — маҳражи 10 нинг натурал даражаларидан иборат каср. Ў.к.лар ва улар устида амаллар тўғрисида Ғиёсиддин *Кошийнинг* 1427 йилда ёзилган Арифметика («Муфтоҳ улҳисоб») асарида биринчи марта баён қилинган.

ЎНЛИ ЛОГАРИФМ — мусбат соннинг 10 асосга кўра логарифми. *a* сонининг ўнли логарифми $\log_{10} a$ каби белгиланади. Мас, $\log_{10} 1=0$; $\log_{10} 10=1$, чунки 10 ни ҳосил қилиш учун асос 10 ни 1 даражага, 100 ни ҳосил қилиш учун эса асос 10 ни 2 даражага кўтариш керак: $10=10^1$; $100=10^2$ си 10 дан иборат мартабали (позицион) санок системаси. Ў.с.с. тахм. 5-асрда Ҳиндистонда пайдо бўлган. *Муҳаммад Хоразмийнинг* «Алгоритм ҳинд ҳисоби ҳақида» рисоласида Ў.с.с. натурал сонлар устида тўрт амал системаси баён қилинган. Ў.с.с. сонлар устида арифметик амаллар бажариш учун қулай. Ў.с.с.да 10 та белги (рақам)дан фойдаланилади: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Ҳар қандай натурал сонни шу рақамлар ёрдамида ёзиш мумкин, бунда ҳар бир белги ўзининг ёзувадаги ўрнига қараб турли кийматга (мартабага) эга бўлади. Мас, 717 сонидagi ўнгдан 1 рақамдаги сонда 7 та бирлик, ўнгдан 3 рақамдаги сонда эса 7 та юзлик борлигини билдиради.

ЎНОЁҚЛИ ҚИСҚИЧБАҚАЛАР — юксак қисқичбакасимонлар гуркуми. Танасининг уз. 80 см гача (мадагаскар дарё қисқичбакаси), гигант япон краби қисқичбақалари ёйилганида 3 м га етади. Гавдаси бирламчи бош — протоцефалон, 3 та кўкрак бўғимининг жағ билан қўшилишидан ҳосил бўлган гнатоторакс (бошкўкрак) ва қорин бўлимидан иборат. Олдинги кўкрак бўғимлари ўсимталари жағоёқларга, кейинги бўғимлари ўсимталари 5 жуфт юриш оёқларига айланган (номи шундан). Боши гнатоторакс карапакс (бошкўкрак калкони) билан копланган. Карапаксининг

олдинги учи рострум (тумшук)ни ҳосил қилади. Кўзлари фасеткали (мураккаб), поячада ўрнашган. Жабралари оёқлари асосида жойлашган; икки ён томондан карапакс билан қопланган. Қорин бўлимнинг тузилиши яшаш тарзига боғлиқ. Узункоринлилар — №1 аша (*креветкалар*) ва чалақоринлилар — (*дарё қисқичбақалари, омарлар, лангустлар, краблар, зоҳид қисқичбақалар*) кенжа туркумларига бўлинади. 8500 дан ортиқ тури бор. Аксарият турлари денгизларда, айрим турлари (дарё қисқичбақалари, айрим креветкалар, краблар) чучук сувларда яшайди. Ўрта Осиё сув хавзаларида ингичкабармоқ дарё қисқичбақаси ва Ро(а топ ро1 а т ю \$ креветкаси тарқалган.

Ургочи Ў.к. тухумларини қориноёқларига ёпиштириб олиб юришади. Чучук сув Ў.к. метаморфозсиз ривожланади. Кўпчилик Ў.к. тухумларидан чиққан личинкалар зоеа ва мизид даврларини ўтиб вояга етган. Тубан тузилган креветкалар личинкаси ривожланишида науплеус ва метанауплеус даврларини ўтади. Айрим Ў.к. (камчатка краби, омарлар, лангустлар, креветкалар) саноат микёсида овланади.

ЎНҲАЁТ — Наманган вилояти *Уйчи туманидаги* шаҳарча. 1989 йил 30 октябрда ташкил қилинган. Аҳолиси 14 минг киши (2005). Шаҳарчада «Ипакчи» акциядорлик жамияти, саноат, савдо корхоналари, хусусий дўконлар, ғишт 3-ди, кичик корхоналар, хусусий фирмалар фаолият кўрсатади.

3 умумий таълим мактаби (3,5 минг ўқувчи), спорт мактаби, стадион, кутубхона, маданият саройи, «Овчибулок» зиёратгоҳи бор. Кдшлоқ врачлик амбулаторияси, хусусий шифохона аҳолига хизмат кўрсатади. Ў. ёнидан Наманган — Учкўрғон автомагистралари ўтади. Машад мазор масжиди, Ўрта масжид меъморлик ёдгорликлари сақланган.

ЎПКА — одам, қуруқликда яшовчи ҳайвонлар ва баъзи балиқларнинг ҳаводан

нафас олиш аъзоси. Ў. айрим моллюскалар (қуруқликда ва чучук сувда яшовчи қориноёқлилар), бўғимоёқлилар (чаёнлар), балиқлар (*икки хил нафас олувчилар*, панжақанотлилар, кўпқанотлилар), қуруқликда яшовчи умуртқали ҳайвонлар ва одамда қон билан нафас олинган ҳаво ўртасида газ алмашинувини амалга оширади. Икки хил нафас олувчи балиқлар Ў.си катакларга бўлинган, кўп қанотлиларда — силлиқ деворли халтачадан иборат. Қуруқликдаги умуртқалилар Ў.си қадимги панжақанотли балиқлар ҳалқуми қорин қисми деворининг бўртиб чиқиши туфайли ҳосил бўлган. Сувда ва қуруқликда яшовчилар Ў.си силлиқ деворли халтасимон, деворида бурмалари бор. Судралиб юривчилар Ў.си ҳам халтасимон, лекин ички қисми жуда кўп тўсиқ ва бурмали. Қушлар Ў.си ғовак. Сут эмизувчилар Ў.сидаги бронхларнинг шохланган учки қисмида жуда майда пуфакчалар — *альвеолалар* бўлади; Ў. деворлари капилляр қон томирлари тўри билан қопланган. Ў.га ҳаво нафас йўллари (бўғиз, кекирдик, бронхлар) орқали ўтади.

Одамда Ў. бир жуфт бўлиб, кўкрак қафасининг икки томонида жойлашган. У ялтироқ юпка парда — плевра билан зич ўралган, шакли қонусга ўхшаш; плевра бўшлиғидаги озгина суюқлик нафас олганда Ў.нинг эркин ҳаракатини таъминлайди. Пастки юзаси ёки асоси ботиқ бўлиб, кўкрак бўшлиғини қорин бўшлиғидан ажратиб турадиган тўсиқ — мускулдан иборат диафрамага тақалиб туради. Ў.нинг учи ўмров суяги устидан 2—3 см кўтарилиб, бўйиннинг пастки қисмига кириб боради. Қовурғаларга тақалган юзаси қаварик бўлади. Ички юзаси ботиқ бўлиб, юракка ва кўкс оралиғидаги бошқа аъзоларга тақалади; бош бронх ва Ў. артерияси шу юздан Ў.га кириб, ундан иккита Ў. венаси чиқади (Ў. дарвозаси). Ҳар бир Ў. плевра эгаччалари билан бўлақларга бўлинади; чап Ў. икки (юқори ва пастки), ўнг Ў. эса уч (юқори, ўрта ва пастки) бўлақка

ажралган. Ў. бўлаклари сегментлардан, бўлакчалардан ташкил топган (хар бир Ў. 10 сегментдан иборат). Сегмент ҳажми 0,5—1,0 см, пирамида шаклида тузилган сегментлар эса бўлакчалардан ташкил топган. Бу бўлакчалар бир-биридан бириктирувчи тўқимадан тузилган деворча ва қон томир билан ажралиб туради. Бўлакчалараро деворчалар нафас олишда бўлакчаларнинг ҳаракатчан бўлишини таъминлайди.

Нафас бронхиоласи ва ундан тарқалган нафас найчаси, пуфакчалари ва альвеолалар қўшилиб, узум шингили шаклидаги Ў.ларнинг структура ва функционал бирлиги — ацинус ёки альвеолалар дарахтини ташкил этади. 12—18 ацинус биргаликда Ў. бўлакчасини, бир нечта бўлакчалар қўшилиб, Ў. сегментини ҳосил қилади.

Альвеолаларнинг жуда юпка девори ярим ўтказувчи биологик мембрана бўлиб, капиллярлардаги қон билан альвеолалардаги ҳаво ўртасида шу парда орқали газлар алмашинади.

Ў. сегментлари ўзаро қўшилиб, Ў. бўлаги ва ниҳоят, Ў. бўлакларидан Ў. ҳосил бўлади. Ў.ларда 800000 ацинуслар ёки 300—500 млн альвеолалар учрайди. Уларнинг сатҳи 30—100 м² бўлади. Ў. бронхлари ҳаво алмашиш жараёнидан ташқари, организмда, сув, туз ва хлор миқдори бир меъёрда сақланишига ҳам ёрдам беради.

Қатта одамларда иккала Ў.да ўртача 4,9—5,0 л ҳаво бўлади. Улардан тинч нафас олиш вақтида (хар бир нафас олганда) фақат 500 мл ҳаво Ў.ларга кирса, чуқур нафас олганда эса 1600 мл тоза ҳаво кириб, 1600 мл карбонат ангидридга бой бўлган ҳаво чиқади. Шундай қилиб, Ў.ларда ҳаётий ҳаво сифими ўртача 3500—3700 мл гача бўлади. Қолган 1300—1400 мл ҳаво эса қолдиқ ҳаво бўлиб, ўпкада доимо бўлади. Ў.га симпатик ва парасимпатик нерв толалари боради. Ў. орқали суюқлик ва баъзи газсимон маҳсулотлар ажралади. Ў. гавда трасининг мунтазам бир меъёрда

туриши ва қон ивишини тартибга солиб, организмда оксил, ёғ ва углеводлар алмашинувида иштирок этади. Ў. ҳаво орқали кирадиган бактериялардан организмни ҳимоя қилади. Ў. касалликларидан *зотишжам*, *ўпка эмфиземаси*, *сил* ва Ў. ўсмаси кўпроқ учрайди.

ЎПКА АБСЦЕССИ — ўпкадаги йиринг бойлаган жой. Нафас йўлларига йиринг пайдо қилувчи микроблар (стафилококк, стрептококк, пневмококк ва бошқалар) тушиши сабаб бўлади. Ўпкага анаэроб микроорганизмлар тушганида ўпка тўқималари ириб емирилади, ўпка гангренаши пайдо бўлади. Ў.а. ва ўпка гангренаши, асосан, ўпканинг крупоз ёки ўчоқли яллиғланиши, шунингдек, нафас аъзоларининг сурункали касалликлари, хусусан, бронхоэктазларнинг асорати сифатида намоён бўлади. Нафас йўлларига ёт жисмлар тушиши, кўкрак бўшлиғи ёки ўпканинг шикастланиши ҳам Ў.а.га сабаб бўлиши мумкин. Ў.а. ва ўпка гангренашига кўпроқ камқувват, заифроқ (мудом арақ ичавериб озбитўзиб кетган) кишилар чалинади. Беморни мутахассис врач даволайди. Ўпка яллиғланишини яхши наф берадиган воситалар ёрдамида асоратларсиз тузатиб юбориш туфайли Ў.а. бир қадар кам учрайди.

ЎПКА ЭМФИЗЕМАСИ (юн. — пуфланиш) — ўпканинг кенгайиши ва ҳаракатининг чекланиши, нафас ва қон айланиш функцияларининг бузилиши билан кечадиган касаллик. Чекланган (ўпканинг айрим жойларини қамраб оладиган) ва диффуз (умумий), ўткир ва сурункали Ў.э. фарқ қилинади. Сурункали, диффуз Ў.э. кенг тарқалган ўпка касаллиги бўлиб, у ҳар қандай ёшда, кўпроқ 40—50 ёшдан кейин кузатилади ва унга бронхлар ўтказувчанлигининг издан чиқиши сабаб бўлади. Сурункали бронхит, бронхиал астма ва ўпканинг бошқа касалликлари оқибатида бронхлар ёриги тораяди (уларда шиллиқ йиғилиши ёки бронхлар спазми ҳисобига), бунда нафас

чиқариш кучи етарли бўлмай, ҳавонинг бир қисми ўпка альвеолаларида қолади (қолдик ҳаво) ва қайта нафас олинганида альвеолалар чўзилади. Яллиғланиш жараёнлари оқибатида ўпка тўқималари эластиклигининг камайиши ҳам Ў.э.га олиб келади. Бунда альвеолалар девори юпкалашади ва йиртилади, натижада улар кенгайди. Пневмосклероз (ўпкада бириктирувчи тўқиманинг ўсиб кетиши), шунингдек, тамаки чекиш ҳам Ў.э.нинг ривожланишига ёрдам беради. Касаллик узок давом этади. Беморнинг нафаси қисади, йўталади, дастлаб жисмоний иш қилганида, кейинчалик тинч ҳолатида ҳам қийналиб нафас чиқаради. Беморнинг юзи шишиб, кўкрак қафаси «бочкасимон» бўлиб қолади. Касаллик аста-секин зўрайиб боради.

Ў.э.ни врач даволайди. Қуруқ ва илиқ ҳаво шароитида *иклим билан даволаш* яхши наф беради. Ў.э.нинг олдини олиш учун бронхлар ва ўпканинг сурункали касалликларини ўз вақтида даволаш, чекмаслик зарур.

ЎПКА ЯЛЛИҒЛАНИШИ — к. Зоотилжам.

ЎПКАЛИ МОЛНОСКАЛАР — *кориноекли моллюскалар* кенжа синфи. Чиғаноғининг бал. 0,6—2,0 мм. Айрим турлари чиғаноғи тешигининг атрофида тишсимон ўсимталари бор; оёғи чиғаноқ ичига тортилганида ўсимталар мантия четига юмшоқ тўқимага тегиб, ундан шилимшиқ суюқликни сиқиб чиқаради; суюқлик ҳавода қотиб, чиғаноқ тешигини бекитади ва моллюска танасини куриб қолишдан сақлайди. Жабралари бўлмайди. Мантия бўшлиғи юзаси ўпка вазифасини бажаради. 2 туркуми (ўтроккўззилар ва поячали кўззилар), 100 га яқин оиласи, 30000 дан ортик тури бор. Қуруқликда яшайди ёки иккиламчи тарзда сувда яшашга ўтган. Гермафродит, кўпчилиги сперматоморф ҳосил қилади; айрим турлари тирик туғади. Қуруқлик Ў.м. оҳак пўчоқ билан қопланган ту-

хумларини пана жойга, сувдаги Ў.м. махсус капсулага ўралган тухумларини сув ўсимликлари ва тошларга ёпиштириб қўяди. Ўзгаришсиз ривожланади. Ўсимликхўр, баъзи турлари йирткич. Чучук сувда яшовчи турлари баликлар озиғи, қуруқликдаги Ў.м. ўсимлик майсаларини еб, зиён келтиради. Кўпчилик турлари *гельминтозларни* таркатади; айрим Ў.м. (ток шиллик қурти) истеъмол қилинади. Ўзбекистонда 100 дан ортик тури, жумладан, қуруқликда яшовчи шилликлар, сувларда чучук сув шилликлари тарқалган.

ЎПКАСИЗ САЛАМАНДРАЛАР — думсиз *сувда ва қуруқликда яшовчилар* оиласи. Уз. 5—15 см. Ўпкаси редуцияга учраган (номи шундан), юраги 2 камерали, териси ва оғиз бўшлиғи шиллик қавати орқали нафас олади. 22 уруғи, 215 тури бор. Америка ва Жанубий Европада тарқалган. Кўпчилиги сувда доимий (тоғдаги сойлар, ғор ва ўрмонлардаги сув ҳавзалари, қудуқларда), баъзи турлари дарахтларда ўрмалаб юради. Майда умуртқасиз ҳайвонлар билан озикланади. Ғор Ў.с.и узун тили ёрдамида ҳашаротларни тутиб олади. Тухумлари ва личинкалари сувда ёки қуруқликда тошлар остида ва нам тупроқда, дарахтлар ковагида ривожланади. Урғочилари қуруқликда, одатда, танаси билан тухумларини ўраб олиб, уларни ҳимоя қилади. Метаморфоз орқали ёки метаморфозсиз ривожланади. Айрим турлари тирик туғади.

ЎПҚОН — тупроқ ва тупроқости ғовак жинсларидаги ёриқ ва қаваклар. Яқинида жар, сойлик ва бошқалар чуқурликлар бўлган жойларда ҳамда нишаблиги катта ерларда бўлади. Ў. вужудга келишига кўпинча ерқазир ҳайвонлар (каламуш, дала сичкони, кўшоёқ ва бошқалар) сабаб бўлади ва у кўпроқ лёсс ва ғовак жинсли ерларда учрайди. Ў. канал ва ариқларнинг бузилиши ва экин ерларининг ишдан чиқишига сабаб бўлади.

ЎРАЗАЕВ Шавкат Закариевич (1927. 1.8, Чекмагушев тумани, Бошқирдистон) — ҳуқуқшунос олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977). Юридик фанлари д-ри (1962), проф. (1965). Тошкент юридик интини тугатган (1947). Ўзбекистон ФА иктисод, фалсафа ва ҳуқуқ фанлари бўлими акад.котиби (1966—70). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (196670 ва 1989-93). Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат комитети (1990—93), кейин эса Конституциявий суди раиси (1994). Тошкент юридик интининг ректори (1994—95). 1996 йилдан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академиясининг проф. Ў.нинг илмий ишлари давлат ва ҳуқуқ назарияси, Марказий Осиё ва Ўзбекистонда миллий давлатчиликнинг вужудга келиши ҳамда ривожланиши масалаларига бағишланган. Республикада юридик фанларининг ривожига ва юқори малакали ҳуқуқшунослар тайёрлашга муайян ҳисса қўшган. 1 чактирик Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати. Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (1995). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1973).

Ас: Ҳоқимият ва қонун, Т., 1992; Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси, Т., 1994; Римское право, Т, 2000.

ЎРАЛУВЧИ ЎСИМЛИКЛАР — по-яси бир таянчга ўралиб ўсувчи ўтсимон ёки дарахтсимон ўсимликлар (қ. *Лианалар*).

ЎРАМА — сув ҳавзаларидаги гидрологик ҳаракат (қ. *Айлаима*).

ЎРАТЕПА — қ. *Уструшона*.

ЎРАТЕПА ЗИЛЗИЛАСИ — Туркистон тизмасининг шим. этагида 1897 йил 17 сентябр соат 15 яримларда содир бўлган. Унинг кучи Ўрта Осиёнинг катта қисмида сезилган. Ер кимираш марка-

зида (Ўратепа яқинида) магнитудаси 6,6, кучи 8 баллга етган. Орадан 2 соат ўтгач, зилзила деярли шундай куч билан яна такрорланган. Зилзила зарбидан кўплаб қишлоқлар, айниқса, Ўратепанинг шим. ғарбидаги Увок, Ирганақли, Туркоман каби қишлоқлар вайронага айланди. Тоғ ён бағридаги жинслар уваланиб, катта ўпирилишлар ва кўчкиларни келтириб чиқарган. Ер юзасида 20—30 см ли ёриқлар пайдо бўлган. 7—8 балли эпицентр зонаси 600 км² худудни қамраб олган. Зилзила кучи Хўжанд, Қўкон, Жиззах, Самарқанд ва Тошкентда 6—7 балл, Бухоро, Туркистон, Авлиёота (Тароз), Қўкон, Андижон ва Марғилонда 5 балл билан сезилган. Олдинги зилзиладан шикаст кўрган бир қанча иморатлар такрорий зилзилада бутунлай бузилган. Айниқса, Самарқанддаги Регистон майдонида жойлашган Улуғбек мадрасасига катта зарар етган. Кейинги йилларда ТуркистонНурота тоғларида бир қанча зилзилалар қайд қилинган. Шулардан энг кучлиси 1898 йилда Зоминда 8 балли, 1923 йилда Ўратепада 7 балли ва 1955 йилда Жиззахда 6—7 балли ер кимирашлар содир бўлган. Бу зилзилаларнинг сейсотектоник шароитларини ўрганиш натижасида ТуркистонНурота зонаси ажратилди. Бу зона кучли ер кимирашлар бўлиб турадиган жан. Фарғона сейсмоген зонасининг давомига жойлашган.

ЎРГИМЧАККАНАЛАР — ўргимчаксимонларга мансуб каналар оиласи. Техника, полиз экинлари ҳамда мева-вали дарахтлар ашаддий зарарқунандаси. Ў.нинг оддий ўргимчаккана Ў. атлант ўргимчакканаси, боғ ўргимчакканаси мева қўнғир канаси, мева қизғиш канаси (Т. рапопуспш иглч Косъ.) каби 100 га яқин тури маълум.

Ўрта Осиёнинг суғорма дехқончилик минтақаларида кўп учрайдиган оддий Ў. — ҳаммаҳўр зарарқунанда. Етуқ хашароти тана уз. 0,4—0,5 мм, 4 жуфт оёкли, танасининг устки қисмида 26

та ингичка тукчалари бор, ранги ёзда сарғишқўкимтир, кузда, қишда ва эрта баҳорда кизғиш ёки кизил. Тухуми шарсимон (0,1 мм), ялтироқ, қўкимтир. Личинкаси 0,13—0,19 мм, уч жуфт оёқли. Нимфалари 0,13—0,15 мм. Ўсимлик шираси билан озикланади, ўсимлик баргининг орқа томонига уя ясаёди, шу жойда ривожланади. Эркаги ургочисига нисбатан 2 марта кичик. Ривожланиш циклида тухум, личинка, пронимфа, дейтнома ва етук хашарот (имаго) даярларини ўтаёди. Етук ургочилари 40 кунгача яшайди ва 140—600 тагача тухум қўяди. Ҳарорат кўтарилиши билан ривожланиши тезлашади. Тухумлардан 2—3 кунда личинкалар чиқади. Йилига 12—18 мартагача авлод беради. Ў. кузда қайси далада озиклаган бўлса ўша ерда ёки унинг яқинида имаго холида тупроқ юзаси ва тагида ҳамда тут дарахтларида кишлайди. Қишнинг — 28° дан ортиқ совуғи, баҳорда эса дамбадам ёғадиган жала Ў.ни кўплаб нобуд қилади. Ў. март ойида, ўртгача ҳаво ҳарорати 12—14° да кишловдан чиқиб, бегона ўтларда биринчи авлодни ўтаёди. Бегона ўтлар курий бошлагач (май ойининг 2-ярмида), ғўза, полиз экинлари (бодринг), соя ва мевали дарахтларга ўтади. Ў. ўзи ажратган оқ ипакчалари билан ўсимлик баргларини буткул қоплаб олади ва хужайра ширасини сўриб, хлоропластларни емиради. Натижада баргларда кизғиш доғлар пайдо бўлади, кейинчалик доғлар бир-бирига қўшилиб барглар қўнғир тусга киради ва вақтидан эрта тўкилиб кетади, ўсимлик мевалари яхши ривожланмай нобуд бўлади. Аتل анд ўргимчакканаси оддий Ў.га ўхшаш; бета, йўнғичқа, нок, олма ва бошқалар мевали дарахтларни ҳам зарарлайди.

Кураш чоралари: кузда экин поялари даладан чиқариб ташланади; бегона ўтлар йўқотилади, вегетация даврида дарахтлар ва экинларга олтингугурт кукуни билан ишлов берилади; эрта баҳорда мевали дарахтларга *акарицидлар* пуркалади. Шунингдек, Ў.га қарши биологик ку-

раш усулида нуктали канахўр (стеторус), йирткич кана (ориус), канахўр трипс ва *олтинкўзлар* личинкаси билан фойдланилади.

Султон Алимўхамедов.

ЎРГИМЧАКЛАР

— *ўргимчаксимонлар* туркуми. Уз. 0,7—11 см. Кўпчилик Ў. танаси қисқа пояча орқали туташган яхлит бошқўкрак ва қорин бўлимидан иборат; фақат бўғимқоринли Ў. танаси бўғимларга бўлинган. Хелицерасига заҳар безлари йўли очилади. Қорин бўлими кейинги қисмида 1—4 жуфт тўр безлари жойлашган. 27000 дан ортиқ, жумладан Ўзбекистонда бир неча юз тури бор. 3 кенжа туркум: бўғимқоринлилар, кушхўр Ў. ваўпкали Ў.га бўлинади. Бўғимқоринлилар тубан тузилган 10 га яқин тропик Ў.ни ўз ичига олади. Кушхўр у., асосан, тропикада тарқалган, 1500 га яқин йирик (10 см гача) турлардан иборат. Кўпчилик Ў. мураккаб тўр тўкиб, ўлжасини тўр ёрдамида тутади. Фаол ҳаёт кечирадиган турлари тўр тўкмайди; инда яшайди. Йирткич озикланади, айрим турлари учун *каннибализм* хос. Ў. зараркунанда ва паразит хашаротлар ва бошқалар умуртқасизлар билан озикланиши туфайли фойдали ҳисобланади. *Крракурт* ва *бийлар* заҳри одам учун хавфли.

ЎРГИМЧАКСИМОН МАЙМУНЛАР — к. Коаталар.

ЎРГИМЧАКСИМОНЛАР — *хелицералилар* кенжа типига мансуб *бўғимоеққшар* синфи. Уз. 0,1 мм дан 17 см гача. Оғиз органи сўрувчи. Кўзлари оддий. Бошқўкраги ингичка пояча орқали қорин билан туташган ёки унга қўшилиб кетган. Қориноёқлари редукцияга учраган ёки шаклан ўзгариб тароксимон ўсимта, вараксимон ўпка ёки тўр безларини ҳосил қилади. Ўпка ёки трахеялар орқали нафас олади. Айириш органлари — мальпиги найчалари ва

коксал безлар. Кўпчилик Ў.да захар безлари бор. Айрим жинсли, тухум қўяди, айрим турлари (*чаёнлар*) тирик туғади. 60000 га яқин тури бор; каналар, чаёнлар, телифонлар, фринлар, тартаридлар, пальпиградлар, фицинулейлар, сохта чаёнлар, сольпугалар, пичанўрарлар, ўргимчаклар туркумларига бўлинади. Ў. кенг тарқалган, кўпчилиги курукликда яшайди; каналар ва ўргимчаклар орасида иккиламчи марта сувда яшашга ўтган турлари бор. Кўпчилиги йиртқич, ҳар хил умуртқасизлар билан озикланади. Бир қанча турлари паразит (каналар) ва ўсимликхўр (ўргимчакканалар). Ўзбекистон ҳудудида каналар, чаёнлар, сольпугалар ва ўргимчакларнинг бир неча юз тури тарқалган.

ЎРДА, ЎРДУ — 1) туркий ва мўғул халқларида ҳукмдор, хон қароргоҳи, *қалъа*. Истилоҳ ушбу маънода илк бор қадимий ЎрхунЭнасой битиги «Ирк битиг»да қайд этилади. Қорахоний ҳукмдор саройи ёки Кошғар шаҳри Ўрдуканд деб юритилган. Баъзан Ў. ўрнида унинг маънодоши **х о н т ў й** бирикмаси ҳам ишлатилган. Йирик турк ва мўғул давлатлари ҳамда кўчманчи қабилалари иттифоқлари — Олтин Ў., Нўғай Ў.нинг номи шундан келиб чиққан. Турли тарихий даврларда қалъа (5—6-асрларгача), *диз* (6—8-асрларда), *арк* (9—17-асрлар) деб ҳам аталган. Ў., асосан, баландликда бунёд этилган, унга қия узун йўлак (*пандус*) орқали кирилган; давлат аҳамиятидаги иншоотлар, маъмурий бинолар, ҳукмдор саройи ва бошқаларни ўз ичига олиб, атрофи *буржлари* бўлган девор билан ўралган. Ў. *шаҳарсозлик* тарихида муҳим ўрин тутган. Ў.лар айрим маъмурий — шаҳарсозлик (ўрни, ўлчами, қўлами, бино, ҳовуз ва бошқалар) жиҳатлари билан фарқланган (*Кўҳна Арк, Худоёрхон ўрдаси, Тошкент ўрдаси ва бошқалар*).

Жумладан, Тошкент ҳокимларининг қароргоҳлари — Ў.лар тарихий манбаларга кўра турли даврларда турли жойларда бўлган: 18-аср ўртаси (чор ҳокимлик дав-

ри)да Қоратошда, 19-асрнинг 1-ярмида Ў. олдин Тупроккўрғонда, кейин Анхор (Ў.)нинг чап томонида — тахминан ҳоз. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сенатининг биноси ўрнида бўлган. Тошкент Ў.лари сақланмаган. Сўнгги Ў. сақланиб қолган тарҳи бўйича: уз. 54 м, шим. эни 370 м, жан. эни 490 м га яқин бўлган. Ў. деворларига ташки тарафга туртиб чиққан диаметри 8—9 м атрофида бўлган 30 дан ортиқ буржлар ишланган; Ғарбий ва Шарқий деворида 2 дарвоза бўлиб, улар шаҳарнинг бош кўчаси (қатга кўча) билан ўзаро боғланган; бир нечта ховлили сарой Ў.нинг жан. да жойлашган. Шарқий дарвозанинг ташқарисидаги саҳнда сарбозлар ҳарбий машқлар ўтказган. Идора ва сарой бинолари бўлган Ў.лар Андижон, Шаҳрисабз ва бошқалар шаҳарларда ҳам мавжуд бўлган; 2) кўшин қароргоҳи, лашқаргоҳ. Ушбу маъно ҳам қадимий ҳисобланади. Ҳарбий ҳаракатлар вақтида Ў. атрофи хандақ билан ўралган. Шохшаббалар ёрдамида ихота қилинган, соқчилар назоратида бўлган.

13-асрдан эътиборан, Ў. «хон қароргоҳи» маъносидан рус тилида қўлланила бошлаган. 14-асргакелиб Ў. «лашқар, кўшин» маъносини касб этган, эски ўзбек адабий тили, хусусан, Алишер Навоий асарларида ҳам қайд этилади. Ҳоз. турк тилида оғий «кўшин, армия»ни англатади; 3) Чингизийлар салтанатида фавқулодда тантаналар пайтида бир неча юз кишини ўз бағрига сиғдира оладиган улкан чодир, ўтов. Остонаси ва устунлар олтин билан қопланганлиги боис бундай ўтов Ўрдуи заррини бузург, яъни Олтин Ў. деб номланган.

ЎРДАК, хонаки ўрдак — ўрдаксимонлар оиласига мансуб парранда. Мил.дан минг йил олдин хонакилаштирилган. Ёввойи ўрдак — қряк-вадан келиб чиққан. Ў. деярли барча мамлакатларда, айниқса, Хитой (562 млн. бош), Индонезия (28 млн. бош), Вьетнам (50 млн. бош)да кўп урчити-

лади. Жаҳонда жами 830 млн. бош Ў. бокилади (1999). Ў.нинг тана тузилиши қайқисмон, кўкраги кенг, бўйни ва боши узун, оёқ бармоқлари сузувчи парда билан қўшилган. Тумшуги сарғишқизил ёки тўқ сариқ, бир оз қайрилган. Патларининг ранги оқиш, сарғимтир, кулранг, қора ва бошқалар Эркагининг думида бир нечта юкорига қайрилган патлари бор. 24—28 ҳафталигида жинсий етилади. Тўдада 5—6 макиёнга битта эркак Ў. қолдирилади. Бир мавсумда (5—6 ой) 90—130 та тухум қилади (сунъий туллатиб йилига 250 тадан тухум олиш мумкин). Тухуми вазни 85—90 г. Тухумидан тухум порошоги, меланж тайёрлашда ва кондитер саноатида фойдаланилади. Тухумдан жўжа очиб чиқиш (инкубация) муддати 27—28 кун. Вояга етган эркак Ў. вазни 3—4, макиёни 2,5—3 кг. Берадиган маҳсулотига қараб Ў. гўшт, гўшттухум ёки тухумгўшт, серпушт (сертухум) зотларга ажратилади. Ў., асосан гўшт учун етиштирилади. Гўшти майин, мазали, парҳез маҳсулот. Хўжаликларда зотли Ў.нинг асосий қисмини п е к и н Ў.лари ташкил этади. Кичик фермер хўжаликлари ва хусусий хўжаликларда оқ москва, украина оқ ва кулранг Ў.и ҳамда хакикемпбелл ва бошқалар зотлари бокилади. Ў. гўшти, асосан, ихтисослаштирилган хўжаликларда интенсив технология асосида етиштирилади. Саноат усулида етиштиришда Ў.лар гўшт учун махсус катакларда бокилади.

Ў. жўжалари гўшт учун (7—8 ой) ҳар бир бош паррандага 8,8—9,1 кг тўла қимматли қуруқ аралаш ем билан боқилади. Ў.лар сув ҳавзаларида ўсадиган ўтлар, майда жониворлар билан ҳам озиқланади.

Айрим мамлакатларда (Франция, Италия, Дания ва бошқалар) саноат паррандачилигида Жанубий Америкада тарқалган ёввойи мускус Ў.ларидан келиб чиққан, оғирлиги 2—5 кг гача, гўшти майин, илвасин гўшти таъмини берадиган, ёғи кам мускус Ў. (Сашпа токспага) кўпроқ етиштирилади.

ЎРДАКБУРУН

ўрдакбурунсмонлар оиласи, бир тешиклилар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Оиланинг ягона тури. Танасининг уз. 30—45 см, думи 10—15 см. Бошининг учида тери билан қопланган ясси мугуз «тумшуги» (уз. 6,5 см га яқин) бўлади. Сувга шўнғиганида кўзи ва қулоқ тешиги тери бурмалари билан ёпилади. Думи ясси ва узун, 5 бармоқли оёқларида сузгич пардалари бор. Тишлари фақат ёш ҳайвонларда бўлади; вояга етган даврида улар ўрнини мугуз пластинка эгаллайди. Жуни юмшоқ ва қалин; орқа томондан қорамтиркўнғир, остки томондан кулранг тусда. Ў. Шаркий Австралия ва Тасманияда тарқалган. Дарёлар ва бошқалар сув ҳавзалари қирғоқларида ва сувда яшайди. Майда сув ҳайвонлари билан озиқланади. Урғочиси йилда 1 марта сув ҳавзалари қирғоғида қовланган инига 1—2, баъзан 3 та тухум қўяди. Қимматбаҳо мўйнаси учун кўплаб овланган. Ҳозир овлаш ман этилган.

ЎРДАКСИМОНЛАР *ғозсимонлар*

туркумига мансуб сувда сузувчи қушлар оиласи. Танасининг уз. 29—150 см. Тумшуги қирралари бўйлаб жойлашган тишчалари ва кўндаланг пластинкалари филтрловчи аппаратни ҳосил қилади. Кўпчилик турларида жинсий диморфизм яхши ривожланган: эркаги йирикроқ ва чиройлироқ, рангли бўлади. Дум усти безлари йирик. Панжаларида пардаси бор. Патлари тигиз жойлашган, парлар яхши ривожланган. Айрим турлари учолмайди. Кўпчилик Ў. яхши шўнғийди; озиғини сувдан ёки сув тубидан топиб олади. 47 уруғи, 150 га яқин тури бор. Ер юзиде кенг тарқалган. Ўзбекистонда *оққушлар*, *язлар*, *черавалар*, *оқбошлар*, *ангиртлар*, *суралайғозлар*, *асл ўрдаклар*, *шўнғувчи ўрдаклар* ва бошқалар уруғларига мансуб 25 тури тарқалган; 8 тури уя қуради, қолган турлари қушлар учиб ўтиши даврида учрайди. Ў. жуфт бўлиб яшайди, уроғочиси 2 тадан 16 та-

гача тухум қўйиб, жўжа очади. Жанубий Америкада тарқалган айрим турлари тухумини бошқа қушлар инига қўяди. Кўпчилик Ў. овланади.

ЎРДУБОДИЙ Мухаммад Саид (Мамед Хожи оға ўғли, 1872.24.3, Ўрдубод — 1950.1.5, Боку) — озарбайжон ёзувчиси ва драматурги. Озарбайжонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1938). 1907—11 йилларда Эрон инқилобида иштирок этган. Дастлабки шеърий тўпламлари — «Беғамлик» (1906), «Ватан ва озодлик» (1907). Мустабид тузум ва маърифатпарварлик ғоялари акс этган «Икки боланинг Европага саёҳати» (1908), «Бахтсиз миллионер» (1904), «Туманли Табриз» (1938—48), «Курашувчи шаҳар» (1938), «Яширин Боку» (1940) романлари муаллифи. «Қилич ва қалам» романи (1—2-қисм, 1946—48) озарбайжон халқининг машҳур шоири *Низомий Ганжавийта* бағишланган. Унинг драмалари, опера ва оперетта либреттолари ҳам бор («Кўрўтли», 1939; «Наргиз», 1938; «Қалб ўғрилари», 1938 ва бошқалар). «Андalusнинг сўнги кунлари» тарихий драмаси (М.Уйгур таржумаси, 1919) «Турон» театрида, «Беш сўмлик келин» комедияси эса Муқимий номидаги мусиқали драма театрида саҳналаштирилган.

Ас.: Қилич вақалам [1—2-қисмлар], Т., 1964.

ЎРИК — раъногулдошлар оиласига мансуб дарахтлар туркуми; мевали ўсимлик. Ватани — Ўрта Осиё. Осиёда 10 тури маълум. Оддий Ў. (А. уц1§ап8), манҷурия Ў.и (А. тапс)§спипса), сибирь Ў.и (А.8Йзтса), (давид Ў.и (А. (1аУ1алапа) ва қора Ў. (А. йазусагра) турлари кенг тарқалган. Шим. Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Италия, Испания, Шим. ва Жанубий Африка, Шим. Америка мамлакатлари ва Австралия, Ўрта Осиё, Закавказье ҳамда Россиянинг Европа қисми жан. да етиштирилади. Ўрта Осиёда ва Хитойда 5 минг йил, Жанубий Европада 2 минг йил олдин маданийлаштирилган.

500 дан ортиқ нави бор. Жаҳон бўйича ялпи ҳосили 2,7 млн. т. Ўзбекистонда 35 минг т (1999), экин майдони жиҳатидан мевали дарахтлар орасида 4ўринни эгаллайди.

Ўзбекистонда, асосан, оддий Ў. тури экилади. Бўйи 5—8 м, шохшаббаси кенг. Барги кенг тухумсимон, гули оқ ёки пушти, барг ёзишдан олдин очилади. Меваси этли, юмалоқ, тухумсимон, оқ, сариқ, қизғиш; данагидан ажраладиган ва ажралмайдиган хиллари бор, ширин, шириннордон. Таркибида 14—16% канд, 0,6—1,2% олма, лимон ва бошқалар кислоталар, 28—31% қуруқ модда, С, РР витамини, 0,38—1,27% пектин, 10 мг гача каротин, данаги мағзи ширин (айрим навлариники аччиқ), таркибида 29—58% ёғ бор. Янгилигида ейилади, туршак, *баргак* солинади, консерва (мураббо, жем, компот), *қайса* қилинади. Данагидан *данакиўрак* тайёрланади, халқ табобатида меваси ва туршагидан юраккон томир тизими касалликларини даволашда фойдаланилади. Ў. яхши асал берувчи дарахт, данагидан ва пайванд қилиб кўпайтирилади. Пайвандтаг сифатида ёввойи Ў., олча, бодом ва шафтолидан фойдаланилади. Ҳосилдорлиги 80—120 ц/га. Экилганидан сўнг 4—5йили ҳосил беради, 15—17 ёшда тўлиқ ҳосилга қиради. Ўзбекистонда март—апрда гуллайди, навига қараб май—июлда пишади. Ў. иссиқсевар, ёруғсевар, қурғоқчилик ва иссиқликка чидамли, лекин намлик етишмаганда ҳосилли вдохлари мева тугмайди. Гуллаган пайтда баҳорги қорасовуқлардан зарарланади. Кўчати кузда ва баҳорда 6х8, ихота дарахти сифатида 4х6 м схемада экилади. Ў.ка вазасимон ёки поғонасимон шакл берилади, баҳорда бир йиллик новдаларининг 1/3, 2/3 қисми кесиб турилади. Ў. унумдор, серқуёш, бўз ҳамда шағалтошли суғориладиган ерларда яхши ўсади. Ўзбекистондаги ўрикзорларнинг асосий қисми Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасида жойлашган, Ўрта Осиёда Ў.нинг 500 дан ортиқ навлари ва

клонлари учрайди. 20-асрнинг 30-й.ларидан бошлаб 40 дан ортиқ халқ ва илмий селекция навлари р-нлаштирилган. Ўзбекистонда Ў.нинг *Аҳрорий, Субҳоний, Гулунги луччак, Мирсанжали, Кўрсодиқ, Хурмои, Исфарак, Жавпазак, Оқ ўрик, Навоий, Шалах, Руҳи Жуванон, Моҳтоби ва бошқалар* кўплаб навлари экилади.

Касалликлари: *кулранг чирши, кластероспориоз*, бактериал рак ва бошқалар Зараркунандалари: *узуңбурунлар, тиллакўнғизлар, ўрик филчаси, ўрик тунлами ва бошқалар*

Ад.: Помология Ўзбекистана, Т., 1983; Мирзаев М.М., Культура абрикоса в Узбекистане, Т., 2002.

Султон Холназаров.

ЎРИК ТУНЛАМИ — ўрик дарахти зараркунандаси. Баъзан беҳини ҳам зарарлайди. Ўрта Осиёда, айникса, Фарғона водийси ва Тожикистоннинг айрим туманларида тарқалган. Барги, гули ва меваларига зарар еткази. Ў.т. қанотлари сарикпўшги, орқа қанотлари оқимтир, кенг хошия ва унга параллел кўкимтир йўлчаси бор. Тухуми шарсимон, 1 мм, қурти яшил, 2,5 см. Ғумбаги 13—14 мм, кўнғир, пиллага ўралган. Ў.т. тухумлик босқичида қишлайди. Қуртлари кўкламда барглар ёзилишидан сал олдин пайдо бўлади, асосан, тунда озикланади. Бир ойдан кейин ривожланишни тугаллаб, ерга тушади. Хазонлар тагида ёки тупроқ юза қаватида пилла ўрайди ва 2—3 ҳафта ўтгач, вояга етган капалаклар учиб чиқади. Айрим қуртлари девор ёриқлари, дарахтларнинг эски пўстлоқлари ёриқларида учрайди. 300—400 тагача тухум кўяди, тухуми лентасимон, йилда бир марта авлод беради.

Кураш чоралари: гуллашдан олдин ва гуллашдан кейин дарахтларга инсектицидлар (фозалон, золон, цитрофоснинг 0,2—0,3% ли эритмаси) билан ишлов берилади.

ЎРИК ФИЛЧАСИ — ўрик дарахти

зараркунандаси. Олча, гилос ва бодомни ҳам зарарлайди. Ўзбекистон ва Тожикистонда тарқалган. Асосан, катта ёшдаги дарахтларнинг мевасини, пўстлоғи, қуртақларини зарарлайди. Кўнғизи тўқ яшил, хартумсиз, 9,5—11,4 мм, хартуми 2,05—2,8 мм. Олдинги оёғи ўрта ва кейинги оёқларидан узун. Тухуми оқ, думалоқчўзинчоқ. Ғумбаги оқ, малла тусда, 7—7,5 мм. Личинкалари тупроқда 4—12 см чуқурликда қишлайди. Март—майда тупроқдан чиқади. Урғочиси 84—112 тагача тухум кўяди. 8—12 кунда тухумдан личинка чиқади, ривожланиш даври 23—30 кун. Дарахтнинг зарарланган жойидан елим ажрала бошлайди. Ўрик пишиш даврида личинкалар мевадан чиқиб ерга тушади ва тупроқ остида ғумбакка айланади. Йилига бир марта авлод беради.

Кураш чоралари: дарахтлар ости авг. ва сентябр бошларида чопиб юмшатилади, қишда суғорилади, дарахтларга гуллашдан олдин ва гуллашдан кейин инсектицидлар билан ишлов берилади.

ЎРИКЛИСОЙ — Жиззах вилоятидаги сой, *Зоминсув* сойининг ўнг irmoғи. Уз. 28 км, ҳавзасининг майд. 226 км². Туркистон тизмасининг шим.ғарбий ён бағридан бошланади. Асосий irmoғи — Исмана сойи. Қор сувларидан тўйинади. Ўртгача кўп йиллик сув сарфи куйилиш жойида 0,651 м³/сек. Ўртгача йиллик сув сарфи 1,05 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 0,067 м³/сек.гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Апр.—июнда серсув, баъзан тошади. Суткалик энг кўп сув сарфи апр.—июнда 17,3 м³/сек.дан (кўп сувли йилда) 0,084 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради.

ЎРИЛИШ — тўқима (мато, газлама) тўқишда *арқоқ* (кўндаланг ип) ва *танда* (бўйлама ип) нинг ўзаро бирлашиши. Тўқима сийрак ёки зич ў.да тўқилиши мумкин. Тўқиманинг танда бўйича зичлиги арқоқ бўйича зичлигидан фарқ қилади ёки улар бир хил бўлади.

Тўқиманинг 10 см энига тўғри келадиган танда иплари сони танда бўйича зичлиги, арқоқ иплари сони арқоқ бўйича зичлиги деб аталади. Тўқувчилик Ўларининг тури кўп. Улар тўқиманинг тузилиши (мас, зич ёки сийракли) ва хоссаларига боғлиқ бўлади. Тўқима ўнгидаги гули, сиртининг силлиқлиги ёки ғадирбудурлиги (рельефи), кўндаланг ва бўйлама йўллари борйўқлиги, товланиб туриши танда ва арқоқ ипларининг У. турига боғлиқ бўлади. Ўлар газламанинг пишиклигига, чўзилувчанлигига, киришиши ёки чўзилиши ва бошқалар хоссаларига таъсир қилади.

Тўқувчилик Ўлари оддий (текис), майда гулли, мураккаб ва йирик гулли турларга бўлинади. Ҳар қайси Ў. турида танда бўйича *рапорт* (Ў. гулини ҳосил қиладиган иплар сони) ва арқоқ бўйича рапорт фаркланади. Танда бўйича рапорт Ў. гулини ҳосил қиладиган танда иплари сони, арқоқ бўйича рапорт Ў. гулини ҳосил қиладиган танда иплари сони. Мас, танда бўйича зич тўқимада танда иплари сони кўп, арқоқ бўйича зич тўқимада арқоқ иплари сони кўп бўлади ва аксинча. Газламада қандай гул ҳосил қилиниши рапортга боғлиқ бўлади.

Тўқувчиликда энг кенг тарқалган Ў. оддий Ў. ҳисобланади. Оддий Ў.га полотно, саржа, атлас ва сатин Ўлар киради (расмга қ.). Бу ўрилишларда арқоқ ипи билан фақат бир марта ўрилишади. Ҳар доим танда ипи бўйича рапорт арқоқ бўйича рапортга тенг бўлади. Ўзбекистонда қадимдан қўлланиб келинадиган Ў. атлас Ў. ҳисобланади. Мас, беш ипли атлас Ў. Рапортдаги ҳар қайси танда ип тўртга арқоқ ипи устида ётади ва битта арқоқ ипи тагидан ўтади. Демак, атлас Ў.ли газламанинг ўнги асосан танда ипларидан иборат бўлади.

Майда гулли, мураккаб ва йирик гулли Ўлар бир-биридан танда бўйича рапорт ва арқоқ бўйича рапортнинг нисбати билан фаркланади (қ. *Тўқувчилик*).

Ад.: Олимбоев Э.Ш. ва бошқалар, Тўқувчилик технологияси ва тўқув ста-

ноклари, Т., 1987.

ЎРИНБОЕВ Асом (1929.15.5, Тошкент) — шарқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (2001), тарих фанлари д-ри (1985). Ўрта Осиё унтининг Шарқ ф-тини тугатган (1950). Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик ин-тида кичик илмий ходим (1953—60), катта илмий ходим (1960—69), бўлим мудири (1969—87; 1993—94), ин-т директори (1987—93), етакчи илмий ходим (1994 йилдан), грант мавзу раҳбари (2003 йилдан). Илмий фаолияти, асосан, Темурийлар даври тарихига оид Шарқ манбаларини ўзбек ва рус тилларига таърижма қилиб, илмий изоҳлар билан нашр этиш, Шарқ кўлэмаларини тавсифлаш ва уларнинг фикхистини тузиш, ҳужжатлар ва ёзишмаларни тадқиқ қилиш ва нашрга тайёрлаш каби йўналишларга оид.

Ў. Шарқшунослик ин-тида сақланаётган Шарқ кўлэмалари фикхистларининг ҳаммуаллифи ва илмий муҳаррири. Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунари» асари ўзбекча нашрининг иштирокчиси.

Айрим тадқиқотлари халқаро илмий ҳамкорлик доирасида Эрон, Афғонистон, БАА, Германия, Япония ва АҚШда чоп этилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

Ас: Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси (1442—1444), Т., 1960; Письмаавтографи Абдурахмана Джами из «Альбома Навои» (Введение, перевод, примечания и указатели А.Уринбаева), Т., 1982.

ЎРИНБОЕВ Жумек Аскарлович (1906.15.5, Чимбой шаҳри 1973.23.12, Нукус) — педагог олим, пед. фанлари д-ри (1967), проф. (1971). Ўзбекистон (1967) ва Қорақалпоғистон (1964) да хизмат кўрсатган фан арбоби. Ўқитувчилар тайёрлайдиган курсни тугатиб (1924), кишлоқ мактабида ўқитувчи, Чимбой шаҳридаги интернат мактаб, мактаб ди-

ректори (1924—35). Москвадаги ўқув пед. наشريётида қорақалпоқ тилида дарсликлар тайёрлаш бўйича муҳаррир (1937—41), Қорақалпоғистон пед. институтида пед. ва бошланғич таълим методикаси кафедраси мудири (1942—73), айна пайтда Ўзбекистон пед. фанлари илмий текшириш институтининг Қорақалпоғистон филиали очилгач (1967), унинг биринчи директори ҳамда пед. назарияси ва тарихи бўлими мудири (1967—69). Илмий ишлари Қорақалпоғистонда халқ таълими, мактаб ва пед. тарихига бағишланган. Ўзбекистон пед. фанлари илмий текшириш институтининг Қорақалпоғистон филиали унинг номи билан аталади.

ЎРИНБОЕВА Азиза (1948.15.4, Олтиариқ тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Фарғона пед. институтини тугатган (1969). 1969—2001 йилларда Олтиариқ туманидаги 13 мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси.

«**ЎРИНБОЙ**» — эртапишар тарвуз нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик илмий текшириш институти ва Тошкент давлат аграр ун-ти олимлари ҳамкорликда яратган (В.И.Зуев, Ў.Каримшоев, Р.Ғанихўжаева). Палаги ўртгача, ён шохлари ва баргларининг сони ўртгача. Барглари конуссимон, майин тукли. Меваси думалоқ, юзаси силлиқ. Туси оч яшил, сийрак тўқ яшил тасмалари бор, оғирлиги 2,0—2,5 кг. Пўсти каттик, эти тўқ пушти рангда, серсув, ширали, нисбатан кам толали. Таркибида қуруқ модда миқдори 6,1%, қанд миқдори 5,2%. Ниҳоли униб чиққанидан кейин биринчи ҳосили 75—80 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 230—250 ц/га. 1997 йилдан Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экиш учун давлат реестрига киритилган.

ЎРИНДОШЛИК — асосий лавозим билан бир вақтда бошқа маошли лавозимни эгаллаб туриш, шунингдек, асосий ишдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа

ишни мунтазам бажариш. Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунчилигига кўра, Ў. бўйича ишга қабул қилиш меҳнат шартномаси тузиш ва ишга қабул қилиш ҳақида буйруқ чиқариш йўли билан расмийлаштирилади. Ў. бўйича ишга кираётган шахсдан у ишлаб турган корхона томонидан рухсат берилиши, меҳнат дафтарчаси талаб этилмайди, унинг ўрнига доимий иш жойидан маълумотнома тақдим этилиши лозим. Ходимнинг илтимоси билан унинг доимий иш жойида Ў. бўйича ишлаётгани ҳақида дафтарчасига ёзув киритилиши мумкин. Ў. бўйича ишлаётган шахс ўрнига доимий ходим ишга қабул қилиниши муносабати билан ишдан бўшатилиши мумкин (Ўзбекистон Республикасининг МК, 100-модда, 2-қисм, 5банд). Ў. бўйича ишлаётган шахснинг иш вақти 1 кунда 4 соатдан кўп бўлиши мумкин эмас (дам олиш кунлари тўлиқ иш куни). Ўриндошнинг иш вақти жами ойлик иш вақти нормасининг ярмидан кўпайиб кетишига йўл қўйилмайди. Фақат битта жойда Ў. асосида ишлаш мумкин. Ў. бўйича ишлаётган шахс умумий асосларда йиллик меҳнат таътилидан фойдаланади ва унга асосий иш жойидаги таътил билан бир вақтда таътил берилиши лозим. Таътил вақти учун ўриндош ходимнинг иш жойи (лавозими) ҳамда ўртгача иш ҳақи сақланади. Бир пайтнинг ўзида икки раҳбарлик лавозимида Ў. бўйича ишлаш мумкин эмас. Ўриндош ходимга амалда бажарган иш ҳажмига кўра (агар ишбай ишласа) ёки ишлаган ва ишига мутаносиб ҳолда (вақтбай ишласа — 0,5 ставкадан кўп бўлмаган миқдорда) иш ҳақи тўланади. Корхонада белгиланган мукофот ва бошқалар устама ҳақлар жамoa шартномасида белгилаб қўйилгани бўйича ўриндош ходимга ҳам тўланиши, унга корхона ходимлари учун белгиланган бошқа имтиёзлар берилиши, кафолатли тўловлар тўланиши мумкин. Уларни хизмат сафарига юбориш келишувга кўра ва асосий иш жойидаги иш хусусиятлари ҳисобга олингани ҳолда амалга

оширилади.

Таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, санъат ва бошқалар айрим соҳа мутахассисларининг баъзи тоифаларига бир неча муассасада Ў. бўйича ишлашига рухсат этилади.

18 ёшга тўлмаган ходимларнинг Ў. бўйича ишлашига рухсат этилмайди. Шунингдек, ишининг хусусияти (интенсивлиги, хатарлилик даражаси ва бошқалар) ҳисобга олингани ҳолда айрим тоифа ходимларнинг Ў. бўйича ишлаши корхона иш берувчиси томонидан ходимлар вакиллик органи билан келишилган ҳолда чеклаб қўйилиши мумкин. Давлат хизматчиларининг айрим тоифалари (мас, прокуратура, давлат солиқ хизмати органлари ходимлари, судьялар, нотариуслар, банк бошқарувчилари ва бошқалар) учун Ў. бўйича ишлаш конун хужжатлари билан тақиқланади.

Йўлдош Турсунов.

ЎРМАЛОВЧИ ХАЛТАЛИЛАР, қус қуссимонлар, поссумалар — халтали сут эмизувчилар оиласи. Уз. 6 см дан 82 см гача. Думи илашувчи, баъзан рудиментар. Панжалари тутувчи, тирноклари кучли эгилган. 1 та, баъзан 2 та (1 ва 2) бармоғи бошқалари қаршисида жойлашган. Орқа оёқларининг 2 ва 3 бармоқлари ўртасида пардаси бор. Айрим турларининг олдинги ва кейинги оёқлари ўртасида тери парда тортилган. Тери парда дарахтдан дарахтга сакраб ўтишга ёрдам беради. Халтасининг тешиги олдинги томонга (коалада орқага) очилади. Асосан, ўсимликхўр, айрим турлари хашаротхур ёки ҳамма нарсаларни еяверади. Йилда 1—2 марта 1—4 тадан болалайди.

ЎРМОН — бир-бирига ва ўсиш шароитига таъсир этувчи ва географик ландшафт элементини ҳосил қилувчи дарахт-симон ўсимликлар мажмуи; Ер ўсимлик қопламанинг асосий типларидан бири, *биосферанинг* таркибий ва жуда муҳим қисми. Ўсимликларнинг кўпгина ҳаётий шаклларида иборат бўлиб, булар ораси-

да дарахт ва буталар асосий, ўтлар, бутачалар, йўсинлар, лишайниклар ва х.к. иккинчи даражали роль ўйнайди. Ў. Антарктидадан ташқари ҳамма қитъаларда ўсади, Ер шаридаги қуруқликнинг 30% ни ишғол қилади. Ернинг Ў.ли майдони 4 млрд. га майдонни эгаллайди (Ўзбекистонда 8,5 млн. га ни ташкил этади, 2004).

Ўсиш шароитига қараб, кўпчилик дарахт турлари қимматли ўрмон формацияси (мас, қарағайли Ў., кедрли Ў., оққарағайли Ў., тилоғочли Ў. ва х.к.) ни ҳосил этади. Ўрта Осиёда арчазор Ў.лар кўп. Ў.лар турли зоналарда тоғ ва дарё қайирларида ҳам тарқалган. Ў.нинг тур таркиби, муҳим ўсимликларнинг биологик хусусиятлари, ёши ва маълум табиийгеографик шароитига қараб ўсимликларнинг бир нечта погонаси ривожланади. Мўътадил минтақа Ў.лари таркиби бўйича: биринчи катталиқдаги дарахтлар ва Ў. ҳосил қилувчи довдарахтлар (қарағай, қорақарағай, тилоғоч, эман, шумтол)дан иборат 1поғона, иккинчи катталиқдаги дарахтлар (оққарағай, қорақайин, липа, заранг ва бошқалар)дан иборат 2поғона, буталар (ўрмон ёнғоғи, итжумрут, нормушк ва бошқалар)дан иборат 3поғона ҳамда ўтбутачали ва йўсинлишайникли қопламадан иборат 4—5 (қуйи) поғоналар бўлади. Ў.да баъзан, поғоналарга қирмайдиган чирмашувчи ва илашувчи ўсимликлар ҳам учрайди.

Ў. табиий (уруғидан, вегетатив, бачкисидан) ҳамда сунъий (уруғ ёки кўчат экиб) йўл билан тикланади. Табиий ўрмонлар асосий майдонни эгаллайди. Ў. таркиби ва ривожланишига кўра бир қанча типларга ажратилади. Ҳар бир тип муайян бир турдаги дарахтлар, буталар, шунингдек, ўтлар, бутачалар, йўсин ва лишайниклардан иборат. Ўсиш минтақаларига кўра, Ў.лар Шим. ярим шарда тропик, субтропик, географик зоналикка кўра тундра, тайга, дашт, чўл, тўқай ва бошқалар, ўсимликдарахтлар таркибига кўра қарағай, арча, қайин,

эман ва ҳ.к. Ўларига бўлинади. Ў.нинг ривожланиши тупроқ, иклим шароити, ҳайвонлар иштироки ва роли, инсоннинг бевосита аралашуви билан боғлиқ. Ў.дан унумли фойдаланилса, етилган дарахтлар танлаб қирқилса, Ў. узоқ яшайди, яхши тикланади. Ў., ўз навбатида, тупроқ шароитига, унинг сув режимига, структура-сига, органик ва минерал моддаларнинг тўпланишига, тупроқ унумдорлигига катта таъсир кўрсатади. Ў.да нам кўплиги туфайли гумус (чиринди) мўл тўпланади, тупроқ тез ишқорсизланади, кислоталиги ортади, илдиэлар чуқур тарқалади. Ў. ёзги, айниқса, қишки ёгинларнинг тақсимланиши ва тўпланишига таъсир кўрсатиб, ўсимлик ҳамда ҳайвонлар учун микроиклим яратади. Ернинг Ў. қоплами — тирик моддаларнинг планетар аккумуляторларидан бири бўлиб, Ў. биосферада бир қатор кимёвий элементлар ва сувни сақлаб туради, тропосфера билан ўзаро фаол таъсирлашади ва кислород ҳамда углерод баланси даражасини белгилайди. Ў.лар одамзод учун керакли бўлган кислороднинг 60% ни ишлаб чиқаради. Ў. рекреация ва соғломлаштириш аҳамиятига эга. Тупроқни шамол ва сув эрозиясидан, темир ва автомобиль йўллари, каналлар, қишлоқ хўжалиги экинлари экилган майдонларни, аҳоли гунктларини турли ноқулай табиий ҳодисалардан ҳимоя қилади. Ў.лар тоғларда сел оқимларининг вужудга келишига йўл қўймайди, қор қўчиши, тупроқлар силжишининг олдини олади. Ў. ёғочларидан 20 мингдан ортиқ маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистон Республикасида Ў.га оид муносабатлар 1999 йил 15 апр. да қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида» қонуни билан тартибга солинади (яна қ. *Ўрмон ресурслари, Ўрмон фонди*).

Ад.: Хоназаров А.А., Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо этиш асослари, Т., 2002.

ЎРМОН БОҒИ (парки) — шаҳарлар, sanoat марказлари, sanoat

шаҳарчаларининг яшил зоналарида ободонлаштирилган ўрмон массиви. Йирик шаҳарлар, мамлакатлар пойтахтлари атрофларида Ў.б.лар тизими ўрмонлардан иборат ихота ҳалқаларини ҳосил қилади. Ў.б. манзарали жойларда барпо этилади, хуудни ободонлаштиради, ландшафтни бойитади, аҳолининг дам олишига хизмат қилади. Ў.б. бир неча юздан 2—3 минг га ва ундан ортиқ майдонни эгаллаши мумкин. Ў.б. барпо этишда табиий ландшафтни сақлаб қолишга, кўп йил яшайдиган, табиийиклим шароитига яхши мослашган, манзарали ва ноёб дарахтбуталар экишга алоҳида эътибор берилади. Тошкент шаҳри яқинидаги Дендропарк, Каттақўрғон сув омбори атрофларида барпо этилган пистазорлар, Андижон шаҳридаги Боғишамол боғи Ў.б. намуналари ҳисобланади.

Айрим ўрмончилик хўжаликларида тоғли хуудлардаги ўрмон массивларида ёввойи мевали дарахтларга қаламча ёки куртак пайванд усулида қимматли маданий мева навлари (олма, нок, гилос, олхўри ва бошқалар) улаиб ҳосил қилинган боғлар ҳам Ў.б. дейилади. Бундай боғлар Чирчиқ ўрмон хўжалигида ташкил этилган.

ЎРМОН ЁНҒОҒИ — қ. *Лешчина*.

ЎРМОН ЗОНАЛАРИ — Шим. ва Жанубий ярим шарларнинг экваториал, тропик, субтропик ва мўътадил минтақаларининг табиий ландшафтида турли типдаги ўрмонлар асосий ўринни эгаллаган географик зоналар.

Ў.з. Ер юзидаги қуруқликнинг 30% га яқин қисмини эгаллайди (қ. *Ўрмон*).

Экваториал Ў.з. *экваториал минтақатли* табиий ландшафтида ўрмонлар кўп бўлган табиий зона. Асосан, экваторнинг ҳар икки тарафидаги пасттексисликларни эгаллайди (Амазонка дарёси ҳавзаси, Экваториал Африка, Малай архипелагидаги ороллар ва Янги Гвинеяда). Табиат ривожланишида мавсумий ўзгаришларнинг йўқлиги, иклимнинг

ўзига хослиги ва куннинг узоклиги хос. Доим яшил ўрмонлар жуда зич ва турларга бой. Зонанинг чекка қисмларида барг тўқувчи дарахтли аралаш ўрмонлар мавжуд.

Субтропик минтақа лардаги Ў.з.да киш илиқ бўлиб, вегетация узлуксиз давом этади. Бу зонадаги ўрмонлар гемигиля, муссонли аралаш ўрмонлар ва ўрта денгизбўйи ўлкаларидаги ёзги курук ўрмонлар ва бутазорларга ажратилади. Гемигилялар АҚШнинг жан.шарқи, Бразилия яситоглигининг жан., Африканинг жан.шарқи, Янги Зеландиянинг Шимолий о.даги сернам ўлкаларда, муссонли аралаш ўрмонлар киши курук ва ёзи нам бўлган илиқ иқлим шароитида, асосан, Осиё, Шим. ва Жанубий Америка, Австралия материкларининг шарқий чеккаларида жойлашган. Ўрта денгиз бўйи ўлкаларидаги ёзи курук ўрмонлар ва бутазорлар Шим. Америка (Калифорния), Жанубий Американинг ғарби, Австралиянинг жан. ва ғарби, Жанубий Африкада, Янги Зеландиянинг шим.даги кичикрок худудни эгаллаган.

Тропик минтақалардаги Ў.з. Жанубий ярим шардаги иқлими нам ёки мавсумий нам бўлган, тупроқ ҳосил бўлиши латерит хусусиятли, йиллик ёғин миқдори 2000 мм дан зиёд бўлган худудларда, хусусан, Флориданинг жан.да, ВестИндияда, Мадагаскар о.да, Австралиянинг шарқида ва Океаниянинг баъзи оролларида кенг тарқалган. Бу зонада доим яшил ўрмонлар билан бир қаторда кизил ферралит ва феррит тупроқларда курғоқчилик даврида барг тўкадиган дарахтлар ҳам ўсади.

Мўътадил минтақаларнинг Ў.з. Шимолий ва Жанубий ярим шарлардаги материкларнинг, асосан, игна баргли ва барг тўкадиган ўрмонлар ҳамда подзол ва кўнғир тупроқлар тарқалган табиий зоналаридир. Шим. ярим шарнинг шим. қисмида музлик даври рельеф шакллари сақланган. Бу зонада ўрмон ҳосил қиладиган дарахт турлари кам, ўрмон ва ўтлоқлар, ўрмон ва ботқоқликлар,

ўрмон ва дашт зоналари бир-бири билан қўшилиб кетган жойларда ўсимлик тури анча кўп. Мўътадил минтақанинг Ў.з. 3 кичик зонага ажратилади: т а й г а , аралаш ва кенг баргли ўрмонлар кичик зоналари. Тоғли ўлкаларидаги Ў.з.нинг табиий хусусиятлари баландлик минтақалари бўйлаб ўзгаради. Евросиёнинг Ў.з. Ғарбий Европанинг катта қисми, Шарқий Европа текислиги, Урал, Ғарбий Сибирь, Ўрта Сибирь яситоглиги ва Узоқ Шарқда, Шим. Америкадаги ўрмонлар Тинч океандан Атлантика океанигача, жан. да соҳил бўйлаб 36—40° шахрик. гача тарқалган. Жанубий Америкада фақат материкнинг ғарбида, Анд тоғларида, 38° ж.к.дан жанубда жойлашган. Янги Зеландиянинг Жанубий о.да озгина шундай ўрмонлар бор. Бошқа материкларда бундай ўрмонлар йўқ.

Ў.з.дан к.х.да, айниқса, деҳқончиликда кенг фойдаланилади. Баъзи жойларда ўрмонлар кесилиб, кўп ерлар экин майдонларига, плантацияларга айлантирилган. Баъзи худудларда ўрмон хўжаликлари ва овчилик кенг ривожланган. Ҳоз. кунда ўрмонларни муҳофаза қилиш муаммоси юзага келган. Ўрмонларни тартибсиз дарахт кесиш, ёнғинлар, турли касаллик ва зараркунандалардан сақлаш зарур вазифа бўлиб келмоқда.

Ўзбекистондаги тоғларда кенг баргли, аралаш ва арча ўрмонлари, текисликларда чўл саксовулзорлари, тўқай ўрмонлари мавжуд. Улар сув, тупроқ муҳофазасига хизмат қилади.

ЎРМОН ОЛМАСИ — к. *Ёввойи олма*.

ЎРМОН РЕСУРСЛАРИ — табиат ресурсларининг энг муҳим турларидан бири; мамлакат худудидаги ўрмон (ёғоч) захиралари, емхашак, овчилик ресурслари, ёввойи ўсимликларнинг мевалари, доривор ўсимликлар ва бошқаларни ўз ичига олади. 20-асрнинг 80-й.ларидаги маълумотларга кўра, Ер шарида

курукликнинг 30% ни ўрмонлар ташкил этади. Жаҳон бўйича умумий ўрмон ерлари майдони 4 млрд.га, шундан ялпи ўрмонзорлар 3 млрд.га; жами ёғоч захираси 356,7 млрд. м³, ҳар йили тайёрланадиган ёғоч миқдори 3 млрд. м³ дан кўпроқ. Ўрмонларда ёғочларнинг йиллик ўсиши 3,2 млрд. м³ ни ташкил этади. Лотин Америкаси ёғоч захираларининг кўплиги жиҳатидан қитъалар ичида 1 ўринда туради. Россия, АҚШ, Канада ва Бразилия йирик Ў.р. га эга. Ў.р.нинг асосий қиматли маҳсулоти — бу саноат ва қурилишнинг кўпгина тармоқларида ишлатиладиган, ўрмон дарахтларини кесиб тайёрланадиган *ёғочдир*. Ў.р.дан саноат усулида фойдаланишда ундаги дарахтларнинг тур таркиби катта аҳамиятга эга. Ўрмон саноатида ёғочи юқори сифатли бўлган игнабаргли, юмшоқ баргли ва каттиқ баргли дарахт турлари кўп ишлатилади, юмшоқ баргли турлари (қайин, тоғтерак, ольха ва бошқалар)дан кам фойдаланилади. Юқори сифатли қайин дарахтлари фақат фанер, мебель каби-ларни тайёрлашда ишлатилади. Ў.р.нинг дарахтлардан бошқа бойликларидан муҳимлари озик-овқат ресурслари, емхашак ресурслари (пичанзор, яйловлар)дир. Ўзбекистон ўрмонларининг муҳим экологик ва ҳимоя хусусиятига эга эканлиги ва ёғоч захирасининг камлиги (12 млн. м³) сабабли саноат асосида ёғоч кесиш ишлари олиб борилмайди. Ҳоз.да фармакология саноатида ишлаб чиқарилаётган тиббиёт препаратларининг 40% дан ошиқроғи ўрмон дарахтлари ва буталар пўстлоғи, барги, мевалари, турли ўтларнинг илди زيدан тайёрланмоқда. Республикада 22 та ўрмон *хўжалиги* ва 8 та доривор ўсимликлар етиштиришга ихтисослашган хўжаликларда 15 турдан ортиқ шифобахш ўсимликлар (полпола, анзур пиёз, мойчечак, тотим, арслонқуйрук, бўйимодарон ва бошқалар) экиб кўпайтирилади. Ҳар йили мазкур хўжаликларда 450—500 т дан зиёд доривор ўсимликлар хом ашёси тайёрлаб, истеъмолчиларга етказиб

берилади. Кесилган ўрмонларга дарахтлар экиш, янги ўрмонзорлар барпо этиш Ў.р.ни қайта тиклашнинг самарали усули бўлиб, ўрмонларда улардан узоқ муддат самарали фойдаланишни таъминлайди. Ўрмонларнинг озик-овқат ресурсларига кўзиқорин, мевалар, ёнғоқлар, истеъмол қилинадиган ўтлар, илдизмевалар, ёввойи ҳайвонлар ва овланадиган қушлар, шунингдек, асалари маҳсулотлари, озуқабоп емхашак ресурсларига тайёрланадиган пичан, ҳар хил ўтлар, ҳайвонлар истеъмол қиладиган мевалар қиради. Ўрмон *асаларичилик*ли ривожлантириш, турли ҳайвонлар ва қушларнинг яшаши, озикланиши, кўпайиши учун қулай муҳитдир.

Абдушукур Хоназаров.

ЎРМОН ФОНДИ — мамлакат ҳудудидаги жами ўрмонлар мажмуи. Ўзбекистонда ўрмонлар давлат мулки — умуммиллий бойлик бўлиб, давлат томонидан кўрикланади ва ягона давлат Ў.ф. деб аталади. Давлат Ў.ф. давлат аҳамиятига эга бўлган (давлат ўрмон хўжалиги органлари қарамоғидаги ўрмонлар) ҳамда бошқа идоралар ва юридик шахслар фойдаланадиган ўрмонларга бўлинади. Қ.х. учун мўлжалланган ерлардаги дарахтлар ва тўптўп дарахтлар, экинзорларнинг ихота дарахтзорлари, шунингдек, бошқа дарахтзорлар ва буталар; темир йўл, автомобиль йўллари, каналлар ва бошқалар сув объектларининг ажратилган минтақаларидаги ихота дарахтзорлари; шаҳарлар ва бошқалар аҳоли пунктларидаги тўптўп дарахтлар, шунингдек, кўкаламзорлаштириш учун экилган ўсимликлар; томорқалардаги ва боғ участкаларидаги дарахтлар ҳамда тўптўп дарахтлар давлат Ў.ф. таркибига кирмайди. Ўрмон билан қопланган ерлар, шунингдек, ўрмон билан қопланмаган, аммо ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар Ў.ф. ерлари деб аталади. Ўзбекистонда Ў.ф. тоғ ўрмонлари (тоғлар қияликларидаги арчазорлар, пистазорлар, ёнғоқзорлар ва бошқалардан ташкил

топган ўрмонлар), кумли чўл ўрмонлари (саксовул, кандим, черкез ва бошқалар ўсадиган ҳамда қоракўлчиликда яйлов сифатида фойдаланиладиган чўллар), тўқай ўрмонлари ва (дарё ёқаларида, дарё оролларида ўсадиган турангил, жийда, юлгун, чингил, шумтол ва бошқалар дарахтзорлар ва бутазорлар)дан ташкил топган. Ўзбекистонда Ў.ф. умумий ер майдони 8544,1 минг га ёки республика умумий ер майдонининг 20% ни ташкил қилади (2004). Ўрмон билан қопланган майдонлар (минг га) — 2391,4 шу жумладан, сунъий ўрмонлар 207,1, ёш ўрмонзорлар 152,9; сийрак ўрмонлар — 247,8; дарахтсиз, очиқ майдонлар — 285,3. Ўрмонларнинг халқ хўжалигидаги аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистондаги барча ўрмонлар 1 гуруҳ ўрмонларига киритилган (2001). Ў.ф. да алоҳида қимматга эга бўлган ўрмон мавзелари (минг га) — 86,7; давлат кўрикхона ўрмонлари — 226,8; давлат миллий табиат боғлари ўрмонлари — 24,1; илмий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган ўрмонлар — 12,4; эрозия ҳимоя ўрмонлари — 1135,1. Ў.ф. ерлари тоғ зонасида 1200,9 мингга ни, кумли чўллар зонасида 7190,8 минг га ни, дарё бўйидаги тўқайзорларда 88,8 минг га ни, водийларда 52,2 минг га ни ташкил этади. Ў.ф. асосан, чўл (83,3%) ва тоғ (15,7%) зоналарида жойлашган. Республика Ў.ф.нинг энг катта майдони Қорақалпоғистонда (54,8%), умумий майдонининг 20,8% эса Навоий вилоятида жойлашган.

Абдушукур Хоназаров.

ЎРМОН ХЎЖАЛИГИ — ижтимоий ишлаб чиқариш тармоғи. Ўрмонни ўрганиш, ўстириш ва қайта тиклаш, ҳисобга олиш ишларини амалга оширади, ўрмонни ёнғиндан, зараркунанда ва касалликлардан муҳофаза қилади, халқ хўжалигининг ёғоч ва бошқалар ўрмон маҳсулотларига бўлган талабларини қондириш мақсадида *ўрмон ресурслариди*ш фойдаланишни тартибга солади. Ў.х.нинг асосий вазифаси биосфера-

нинг муҳим таркибий қисми сифатида ўрмонлардан оқилона фойдаланиш ва уларни асраш. Ў.х.нинг асосий тамойиллари ўрмондан, ўрмон ресурслари ва *ўрмон фонди* ерларидан узлуксиз, тўлиқ ва мақсадга мувофиқ фойдаланишни таъминлаш, ўрмонни ўз вақтида тиклаш, уларнинг маҳсулдорлигини ва сифатини ошириш ва бошқалар

Ў.х.да катта захирадаги етилган дарахтлари кўп ўрмонли минтақаларда ёғоч тайёрлаш ишларини ўрмон саноатига қарашли ихтисослашган хўжаликлар олиб боради. Ў.х. ўрмонни ўрганиш, ҳисобга олиш, қайта тиклаш, уни муҳофаза қилиш, ўрмондан фойдаланишни тартибга солиш ишларини; ёғоч тайёрлаш ва унга дастлабки ишлов бериш ишларини ҳам олиб боради. Ў.х.нинг муҳим хусусияти ўрмон етиштиришнинг узок давом этишидир (2050 йил).

Ўзбекистонда замонавий маънодаги биринчи Ў.х. 1873 йил ҳоз. Бўстонлик тумани ҳудудида ташкил этилган. 1875 йилда Туркистон тоғ тизмасининг Молғуз тармоғи ён бағрида Зомин ўрмонзор дам олиш маскани Ў.х., 1890 йилда Тўрткўл Ў.х. иш бошлади. 1925 йилгача республикада умумий майдони 642,3 минг га бўлган 16 Ў.х. ва 36 ўрмонзор дам олиш масканлари бор эди. 1996 йилда республикада Ў.х. корхоналари, кўрикхона ва парклар сони 90 тага етди. Ўзбекистонда Тошкент, Чирчик, Бекобод, Сирдарё, Самарқанд, Зомин, Шофиркон, Пешку, Қорақўл, Қарши, Қумдарё, Косон, Яккабоғ, Термиз, Боботоғ, Денов, Узун, Бахмал, Нукус, Тўрткўл, Фарғона, Кўквн, Андижон, Наманган ва бошқалар 70 га яқин Ў.х.лари фаолият кўрсатади. Ў.х. корхоналарининг асосий вазифалари ўрмонларнинг умумий экологик, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда республика ўрмон ресурсларини қайта тиклаш, кўриклаш, халқ хўжалиги учун ўрмон маҳсулотлари ва доривор ўсимликлар етиштириш ва тайёрлаш, шунингдек, лалмикор ерларда сунъий ўрмон яратиш, суғориладиган

майдонларда ихота ўрмонлари ташкил этиш, тоғлардаги табиий арча, pista, бодом, ёнғоқзорларни қайта тиклаш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш ва бошқалар Республиканинг Ў.х. корхоналарида йилига 50—60 минг м³ ёғоч, шу жумладан 2 минг м³ дан ошиқроқ бинокорликка яроқли ёғоч, 300 т дан кўпроқ турли ўсимлик, бута, дарахт уруғлари тайёрланди. Ў.х.да 36 дан зиёд ёввойи доривор ва озиқ-овқат ўсимликлари тайёрланади, республиканинг фармацевтика ва озиқ-овқат корхоналарига 700 т дан зиёд хом ашё етказиб берилади. Республикада Ў.х. соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмончилик бош бошқармаси ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси амалга оширади. Ў.х. муаммолари Ўзбекистон *ўрмонхўжалиги институти* ҳамда ўрмонқурилиш ва лойиҳаизланиш корхонасида олиб борилади. Республика Ў.х. учун олий маълумотли мутахассислар Тошкент аграр ун-тининг Ў.х. фтида, Тошкент ўрмонмелиорация коллежида тайёрланади.

ЎРМОН ХЎЖАЛИГИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ўрмон хўжалиги илмий тадқиқот институти — ўрмончилик соҳасидаги йирик илмий марказ. Тошкентш.да жойлашган. Дастлаб 1932 йилда Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистондаги ўрмон тажриба ст-ялари ва таянч пунктларини ўз таркибига олган Ўрта Осиё ўрмончилик марказий тажриба ст-яси сифатида ташкил топган. 1934 йилдан Ўзбекистон фан қўмитаси агроўрмон мелиорацияси ва ўрмон хўжалиги сектори, 1940 йилдан Ўзбекистон агроўрмон мелиорацияси ва ўрмон хўжалиги илмий текшириш инти, 1948 йилдан Ўрта Осиё ўрмон хўжалиги илмий текшириш инти, 1992 йилдан ҳоз. номда. ин-т таркибида (2005): 3 та илмий бўлим, 8 та сектор ва 2 та гуруҳ, лаб., патент, илмийтехник маълумотлар бўлими ва илмий кутубхо-

на мавжуд. 4 та (Чатқол, Қўқон, Қорақум, Мирзачўл) тажриба ст-ялари, Бухоро таянч пункти ҳамда «Ўрмонмаш» кичик корхонаси, тажриба — ишлаб чиқариш хўжалиги ва тажриба ўрмон участкаси бор. Ин-тда ўрмонмелиоратив усуллар билан чўл яйловлари самарадорлигини ошириш; кумли чўлларда ўсимлик (жузғун) уруғи экадиган машиналар яратиш; селлар вужудга келадиган манбаларда ўрмонзорлар барпо этиш; хандон пистанинг саноат плантацияларини яратиш; иморатбоп терактларнинг саноат плантацияларини яратиш технологиясини ишлаб чиқиш; ўсимликларнинг генетик ресурсларини ўрганиш ва республика флорасини сақлаш, бойитиш, улардан фойдаланиш; ўрмон хўжалиги учун машиналар системасини ишлаб чиқиш ва бошқалар йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилади. Ин-тда тоғ ўрмон мелиорацияси соҳасида эрозия ва селга қарши ўрмон ихотазорлари барпо этиш назарияси ва амалиёти ишлаб чиқилди, тоғ қияликларига лалми боғлар барпо этиш, тоғ ўрмонларининг махсусдорлигини ошириш ва қайта тиклаш усуллари яратилди. Эрозияга йўл қўймайдиган дарахтбуталар турхилини етиштириш, ўрмон уруғчилиги, ўрмон дарахтлари селекцияси, чўлларни ўрмонмелиоратив усуллари билан ўзлаштириш, кўчма кумларни мустаҳкамлаш ва ўрмон барпо этиш, чўл ўрмонларида хўжалик кумларини мустаҳкамлаш ва ўрмонлар барпо этиш, чўл ўрмонларида хўжалик ишлари олиб бориш, чўл майдонларида яйлов ихотазорлари ва мелиоратив озуқалари барпо этиш агротехникаси, ўрмон дарахтларини зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилишнинг замонавий усуллари ишлаб чиқилди. Ёнғоқ ва пистанинг саноат плантацияларини барпо этиш мақсадида қимматли нав ва шаклларни яратиш, қора саксовул ва арчанинг ўрмонтуруғчилик плантацияларини барпо этиш ва бошқалар ишлар амалга оширилди. Механизация бўлимида ўрмон хўжалигида қўлланиладиган 20

га яқин машиналар яратилди. ин-т фаолияти проф.лар В.Л.Дробов, В.М.Савич, Ф.К. Кочерга, В.М.Ровский, Г.П.Озолин, М.Б. Дошчанов, А.А. Хоназаров, А. К. Қайимов ва бошқалар олимларнинг номлари билан боғлиқ. 2005 йилда ин-т базасида Республика манзарали боғдорчилик ва ўрмон хўжалиги илмий — ишлаб чиқариш Маркази ташкил этилди.

Абдушукур Хоназаров.

ЎРМОН-ДАШТ ЗОНАЛАРИ — мўътадил ва субтропик минтақаларда жойлашган табиат зоналари. Бу зоналар табиий ландшафтида ўрмонлар билан даштлар алмашилиб келади. Мўътадил минтақаларда материклар ички қисмида кенг майдонларни эгаллаган. Евросиёда Дунайбўйи пасттекислигидан Олтой тоғларигача туташ зона ҳосил қилади. Сўнгра Монголия ва Узоқ Шарқда, Хитойнинг шим, шарқида ҳам мавжуд. Шим. Американинг Буюк текисликлари орқали 38° шахрик.гача қўзилган. Бу зоналарда киш совуқ ва қорли бўлади. Январнинг ўртача т-раси — 2° дан — 20° гача, июлники 18° дан 25° гача. Ёгин миқдори 400—1000 мм, кўп қисми ёз ойларига тўғри келади. Тупроқлари хилмаҳил. Усимликлари кичиккичик ўрмонзорлар ва дашт ўтлоқларидан, ҳайвонот дунёси ўрмон ва дашт ҳайвонларидан иборат. Мўътадил минтақаларнинг У.д.з.да кенг баргли, игна баргли, майда баргли ўрмонли даштлар ва прерия зоналари мавжуд. Субтропик минтақаларнинг Ў.д.з. Шим. Америка ва Жанубий Америка субтропикларида жойлашган. Африкада ва Австралияда ҳам айрим жойларда Ў.д.з. учрайди. Жанубий Америка Ў.д.з.нинг ички ўлкалари дарахтсиз саванна ва пампа билан банд. Иқлими субтропик муссонли, киши илиқ, ёзи иссиқ. Энг совуқ ойнинг ўртача т-раси 4—12°, энг иссиқ ойники 20—24°, ёгин миқдори 600—1200 мм. Ўсимликлар вегетацияси йил бўйи давом этади. Тупроқлари унумдор. Дарахт ўсимликлари кўпроқ дарё vodiylарида тарқалган. Ў.д.з. худудларидан

деҳқончиликда, баъзи жойларда яйлов чорвачилигида фойдаланилади.

ЎРМОНОВЧИЛИК ХЎЖАЛИГИ — ўрмондан овчилик мақсадларида фойдаланадиган хўжалик. Ўрмондаги ёввойи ҳайвонларни сақлаб қолиш, уларни кўпайтириш билан ҳам шугулланади. Ўрмондан овчилик мақсадларида фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни (1999 йил 15 апр.) билан тартибга солинади (28-модда). Ўрмондан фойдаланиш ва ўрмон хўжалигининг турли тадбирлари ёввойи ҳайвонларнинг ҳаёт кечириши учун керак бўлган қулай шароитни сақлашни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Шу билан бир қаторда ўрмондаги ҳайвонлар сони ўрмонзорлар учун мос келадиган зичликка амал қилинган ҳолда, яъни ҳайвонлар ўрмон ва қ.х.га зарар етказмайдиган миқдорда бўлиши керак. Ўрмонлар овчилик хўжаликларига бериштирилиб қўйилиши мумкин, шунингдек, уларга ўрмон хўжалигини олиб бориш вазифасини ҳам юклатилади. Ҳамма ўрмонларда (қўриқхоналардан ташқари) овчилик майдонлари (10 йилдан кам бўлмаган муддатга) ажратилиши мумкин. Ҳоз. Ўзбекистонда 5 та давлат ўрмонувчилик ва овчилик хўжаликлари бўлиб, бу хўжаликларга 2,5 млн.га ер ажратилган.

ЎРМОН-ТУНДРА ЗОНАСИ — Шим. ярим шарнинг субарктика минтақасидаги табиий зона, жонда мўътадил минтақанинг ўрмон зонаси билан шим. даги тундра зонаси орасида жойлашган. Евросиё ва Шим. Американинг шим. қисмида кенглиги 30—50 км дан 300—400 км гача бўлган ҳудудларни эгаллайди. Худудининг 25—30% дарахтзор ва бутазорлардан иборат. Иқлими анча кескин. Январнинг ўртача т-раси — 10° дан — 40° гача, июлники 10° дан 14° гача. Ёгин миқдори 200—400 мм, лекин бу миқдор мумкин бўлган буғланишдан

юқори, шунинг учун ботқоқлик ва қўл қўп. Глейлашган подзол ва торфлиглей, торфлиботқоқ тупроқлари юпка, органик моддалари жуда кам. Дарё водийларидаги сийрак ўрмонлар ер бағирлаб ўсади. Ҳудудининг катта қисмидан бугучилик учун яйлов сифатида фойдаланилади, водий ўтлоқларидан пичан ўрилади.

ЎРМОНЧИЛИК — ўрмонлар барпо этиш, ўрмон махсулотларини тайёрлаш, шунингдек, даволашсоғломлаштириш ва ободонлаштириш мақсадларида ўрмонлар етиштириш билан шуғулланидиган хўжалик соҳаси ва фан (*ўрмоншуносликнинг* бир тармоғи). Турли табиий ва иктисодий.ч. шароитларида ўрмон етиштириш техникаси ва технологиясини яратади, ўрмонни кесиш, уни қайта тиклаш, юқори махсулдор дарахтлар ўстиришнинг назарий ва амалий масалаларини ишлаб чиқади.

ЎРМОНШУНОСЛИК — ўрмон ҳаёти, ўрмонлар яратиш ва ўрмон ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги фан; *ўрмончиликнинг* илмийназарий асоси. Ў. ўрмонни ва унинг таркибий қисмлари биологияси, экологиясини (ўрмон билан иқлимнинг ўзаро боғлиқлиги, тупроқ ва биотик омилларнинг ўзаро муносабатларини), ўрмонларнинг тикланиш ва шаклланиш қонунларини, ўрмон типларини ва уларнинг фазо ва вақтда ўзгаришини ўрганadi. 20-аср бошларида фан сифатида шаклланди. В.В. *Докучаевнинг* тупроқ қопламлари зоналиги ҳақидаги таълимоти ҳамда ўрмоншунос олимларнинг тажрибалари асосида рус ўрмоншуноси Г.Ф. Морозов (1867—1920) ўрмон ҳақидаги таълимотни яратди (1902—12).

Табиий география, биология ва бошқалар фанлар асосида ривожланаётган Ў. ўрмон ресурсларидан фойдаланиш, уларни тиклаш ва муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишга хизмат қилади.

Ўзбекистонда Ў.нинг илмий муаммолари Ўзбекистон маназарали боғдорчилик ва ўрмон хўжалиги

илмий.ч. Марказида ўрганилади.

Ад.: Хоназаров А., Ўрмоншунослик, Т., 2001.

ЎРОЗБОЕВ Муҳаммад Тошевич (1906.20.5, Қўқон 1971.9.5, Тошкент) — механик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960). техника фанлари д-ри (1947), проф. (1938), Ўрта Осиё ун-тининг ишчи ф-тини (1928), Москва олий техника билим юртини (1932), Москва ун-тининг мат.механика ф-тини (1934) тугатган. Тошкент тўқимачилик ин-тида каф. мудири ва директор ўринбосари (1936—47), Ўзбекистон ФА Иншоотлар институти директори (1947—57), Илмийтехника давлат қўмитаси раиси (1957—61), Тошкент политехника институти ректори (1963—71), Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси ҳамда Механика ва бошқариш жараёнлари бўлимининг акад. котиби (1970—71), «Фан ва турмуш» жур. бош муҳаррири (1970—71).

Асосий илмий ишлари механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги назариясига доир. Ўзбекистонда сейсмик мустаҳкамликнинг динамик назарияси ва қобиклар назариясига оид илмий мактаб яратган, механика фанининг қўп илмий йўналишларига асос солган. Ў. пахта териш машиналарига оид илмий текшириш ишларига, сейсмик мустаҳкам иншоотлар соҳасида амалий ва назарий изланишларга раҳбарлик қилган. Давлат мукофоти (1952), Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги инти, Тошкент кўчаларидан бири Ў. номи билан аталган.

Ас.:Материалларқаршилиги, 1—2т., 1960—65; Сейсмостойкость гидроупругих систем, Т., 1966; Назарий механика асосий курси, Т., 1966; Материаллар қаршилиги асосий курси, Т, 1973.

ЎРОЗОВ Илёс (1922.15.10, Янгийўл тумани — 1945.11.2, Венгрия) —

2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1940 йилда саноатиктисод техникумини тугатган. 1941 йилдан армия сафида. 1944 йил кичик лейтенантлар курсини тугатган. 572ўқчи полки (ЗУкраина fronti 57армиянинг 233ўқчи дивизияси) взвод командири. 1944 йил 13—20 октябрда плацдармни кенгайтириш учун бўлган жангда ва 12 нояб.да Дунай дарёсини кечиб ўтиш (собиқ Югославиянинг Самбор шаҳри яқинида)да кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвонига сазовор бўлган (1945.23.4, вафотидан сўнг). Ў. ўқиган мактаб унинг номи билан аталган.

ЎРОҚ — турли бошоқли экинлар, беда, пичан ва ўтларни ўриш учун ишлатиладиган курул. Дастаки (қўл) ва машина Ў.лари фарқланади. Дастаки Ў. илк *деҳқончилик* ва *чорвачилик* пайдо бўлганидан сўнг расм бўлган. Ўрта Осиёда тарқалган дастаки Ў. тури 3 қисмдан — тиг (юқори қисми, учи ичкарига сал қайрилган), бўйин ва даста (металл учи-га ёғочдан ўрнатилади) дан иборат. Ой шаклига яқин тигли (тиғи аррасимон тишли хили ҳам кўп тарқалган) ва дастали Ў. хили ҳам бор. Тик юриб ўриш учун ишлатиладиган Ў. чалғи Ў., бел Ў. деб аталади. Бундай Ў. узун ёғоч дастали бўлади. Ў. дастлаб неолит даврида пайдо бўлган (ёғоч, суякка тигли тош қадаб тайёрланган). *Энеолит* даврида бутунлай тошдан ишланган. Жез даврида металлдан тайёрланган, илк темир давридан бошлаб темирдан ишлана бошлаган. Ў. узоқ асрлар мобайнида асосий қ.х. курулларида бири бўлиб келди. Техника тараққиёти туфайли Ў. м а шиналари пайдо бўлди. Аммо дастаки Ў. тури хали ҳам кенг ишлатилади. Ў. машинаси қ.х. экинларини, беда ёки ўтти ўриб, комбайннинг ишчи органига етказиб бериш (комбайнларда) ёки уларни боғбоғ қилиб далага ёйиб кетиш (алоҳида ўт ўргичларда) учун мўлжалланади. Асосий иш органлари: қиркиш ёки юлиш аппарати, мотовило (парраксимон айланувчи қисм), транспортёр. Ў. машинаси трак-

торлар, комбайнлар ёки ўзинорар шассилар билан агрегатлаб ишлатилади. Мас, «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компаниясида ишлаб чиқарилган «Умид» **қир** 1,5 Г русумли ўришмайдалаш машинаси ўтти ўриб, майдалаб ва транспортга ортиб боради. Бу машина қуввати 40—70 кВт ли тракторлар билан агрегатланади.

ЎРОҚҚАНОТЛИЛАР — шом қапалаклари оиласи. Қанотлари ёйилганида 20—40 мм, кенг; оддинги қанотларининг учки қисми чўзиқ ва ўроқсимон эгилган (номи шундан): Танаси ингичка, хартуми кичик ёки бўлмайти. 800 га яқин тури бор; асосан, Шарқий ярим шарнинг тропик ва субтропик қисмида тарқалган. Ўзбекистонда 10 га яқин тури учрайди. Қуртларининг танаси сийрак туклар билан қоплаган; қориноёқлари 4 жуфт; дарахтлар ва буталар барги билан озикланади. Баргларидаги пилла ичида ғумбакка айланади. Йилда 2 авлоди ривожланади.

ЎРТА АРИФМЕТИК — бир қанча сонлар йиғиндисининг шу сонлар (қўшилувчилар) сонига нисбати. Мас, 4, 5, 9 сонларнинг ўрта арифметици $\frac{4+5+9}{3} = 6$.

ЎРТА АСР, ўрта асрлар — тарих фанида жаҳон тарихининг қадимги дунё тарихи билан янги тарих оралиғидаги даврни ифодалаш учун қабул қилинган атама. Ў.а. тушунчаси 15—16-асрларда италян тарихчилари асарларида вужудга келган, фанда 18-асрдан қарор топган. Дастлаб Ғарбий Европа мамлакатлари тарихига нисбатан ишлатилган.

ЎРТА ДЕНГИЗ — Атлантика океанининг материклар ўртасидаги денгизи, Африка билан Евросиё оралиғида. Гибралтар бўғози орқали Атлантика океани билан, Дарданелл бўғози орқали Мармар денгизи, Босфор бўғози орқали Қора денгиз, Сувайш канали орқали Қизил денгиз билан қўшилган. Майд. 2505 минг км². Сув ҳажми 3839 минг

км³. Ўртача чук. 1541 м, энг чуқур жойи 5121 м. У.д.да Альборан, Балеар, Лигури, Тиррен, Адриатика, Иони, Кипр ва Эгей денгизлари бор. Мармар, Қора ва Азов денгизларини ҳам У.д. хавзасига кири-тадилар. Йирик қўлтиқлари: Валенсия, Лион, Генуя, Таранто, Катта ва Кичик Сиртлар. Йирик ороллари: Балеар, Корсика, Сардиния, Сицилия, Крит ва Кипр. Ў.д.га Нил, По, Рона ва Эбро каби йирик дарёлар куйилади.

Ў.д. тубининг рельефи мураккаб. Материк ён бағри нисбатан тик, чук. 2000—4000 м. Геоморфологик жиҳатдан Ғарбий ЖазоирПрованс, Марказий ва Шарқий Левант сойликларига бўлинади. Сойликлар туби неогенантропогеннинг чўкинди ва вулкан жинслари билан копланган. Ў.д. — фаол сейсмик зона.

Сўнган ва ҳаракатдаги вул•ц# канлар жойлашган йирик * ‘ » : синиклар бор. Марказий ва шарқий сойликларнинг айрим жойлари чўкинди ётқизиклар, жумладан, дарёлар келтирган окизиклар билан тўлган. Сохил қисми кумли. Денгиз тагида нефть ва газ конлари, юқори миоцен ётқизиклари орасида туз қатламлари мавжуд.

Ў.д. субтропик минтақада бўлиб, ўз иқлим шароитлари билан мустақил Ўрта денгиз иқлими типини ҳосил қилади. Қиши юмшоқ, сернам, серёғин. Ёзи иссиқ, куруқ ва камёғин. Африкадан сирокко шамоли эсади. Ўртача т-ра янв. да Ў.д. жанубида 14—16°, шим.да 7—10°, авг.да шимолида 22—24°, жан.да 27—30°. Йиллик ўртача ёғин 400 мм. Энг кўп ёғин дек.да ёғади. Ў.д.да сароб ҳодисаси тез-тез кузатилади. Денгиз суви, асосан, шамоллар туфайли циркуляция қилади.

Канар оқими Африка бўйлаб Ў.д.дан Ливан соҳилларигача етиб келади. Шунингдек, айрим денгиз ва хавзаларнинг маҳаллий оқимлари бор. Ў.д. тубининг суви Дунё океани денгизлари ичида энг илиқ ва шўрларидан бири. Сувининг т-раси юза қатламида фев.да 8° дан 17° гача, авг.да 19—28°, баъзида 30° га етади. Шўрлиги ғарбида 36‰, шаркида

39,5‰. Сувининг нисбий тиниқлиги 50—60 м гача. Сув кўтарилиши аралаш ва ярим суткалик, бал. 0,1—0,5 м. Қишда кучли тўлкинлар бўлади.

Ў.д.нинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсида фитопланктон ва зоопланктонлар микдори кам. Сувўтлар, асосан, перидинейлар ва диатомлар. Фауна турлари хилмахил. Балиқнинг 550 дан ортик тури маълум, жумладан, 70 хили эндемик, шунингдек, турли хил денгиз жониворлари бор.

Ў.д. муҳим икгисодий аҳамиятга эга. Денгиз орқали Европани Африка, Жанубий ва Шарқий Осиё мамлакатлари билан боғловчи муҳим сув йўллари ўтган. Денгиздан балиқ (сардиния, тунец, макрель, скумбрия ва бошқалар) ҳамда денгиз ҳайвонлари овланади. Шельф қисмида сув остидан нефть ва газ олинади. Денгиз орқали Яқин Шарқ ва Африкадан Европа давлатларига нефть қувурлари ўтказилган. Йирик портлари: Барселона (Испания), Марсель (Франция), Генуя, Неаполь, Венеция, Триест (Италия), Пирей, Салоники (Греция), Байрут (Ливан), Искандария, ПортСаид (Миср), Триполи (Ливия), Жазоир (Жазоир). Ў.д. бўйидаги (Франция, Монако ва Италиядаги Мовий кирғоқ, Испаниядаги Левантия соҳили ва Балеар о.даги ва бошқалар) курортлар дунёга машҳур. Нефть маҳсулотларини кўплаб қазиб олиш ва ташиш, саноат чикиндиларини денгизга окизиш, туристик зоналарнинг кенгайиши Ў.д.да мураккаб экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ў.д. флора ва фаунасини муҳофаза қилиш билан БМТ қошида тузилган махсус комиссиялар шугулланади.

ЎРТА ДЕНГИЗ ГЕОСИНКЛИНАЛЬ МИНТАҚАСИ — Ернинг асосий ҳаракатчан зоналаридан бири бўлиб, кечки токембрий ва фанерозой мобайнида ривожланган. Минтақа умумий кенг йўналиш бўйлаб чўзилиб, Атлантика океанидан Тинч океангача: Марказий ва Жанубий Европани, Шим. ва Ғарбий Африка (Мағриб), Ўрта денгиз, Кавказ,

Осиё ғарби, Помир, Тибет, Ҳимолай, Ҳиндихитой я.о. ва Индонезияни камраб олиб, шу ерда Тинч океан геосинклиналь минтақаси билан туташган. Ўрта ва Марказий Осиёда Ў.д.ғ.м. УралОхота минтақаси билан, Британия о.лари районида Шим. Атлантика минтақаси билан деярли ёндашган. Этап ўртача масштабдаги бурмаланиш, метаморфизм ва гранит ҳосил бўлиши билан яқунланган. Палеозой ва мезозой яқунларида Ў.д.ғ.м. ўрнида жуда катта *Тетис* океани пайдо бўлган.

ЎРТА ДЕНГИЗБЎЙИ ЎЛКАСИ

— Евросиё ва Африка материкларининг Ўрта денгизга туташ худудлари ҳамда ундаги орол ва ярим оролларни ўз ичига олган табиий ўлка. Ўрта денгиз бўйлаб жойлашган тарихий вилоятни ҳам англади. Майд. 4 млн. км² (Ғарбий Осиё тоғликлари билан 5 млн. км² дан зиёд). Рельефи, асосан, тоғлик; карст ва эрозия рельеф шакллари кўп учрайди. Ў.д.ў. вулканизм (Этна, Стромболи, Везувий вулканилари) ва тектоник характерлар фаол зона. Иклими субтропик ўрта денгиз иклими, январнинг ўртача т-раси шим.да 0—2°, январда 10—12°, июлда 19—20° дан 28—30° гача. Йиллик ёғин текисликларда 300—400 мм дан тоғларда 3000 мм гача. Дарёлари, асосан, ёмғир сувларидан тўйинади, кишда тўлиб оқади. Чўл ва чала чўл ландшафти устун. Тошлоқ ялангликлар бор. Табиий ўсимлик коплами деярли қолмаган. Субтропик деҳқончилик ривожланган (токзорлар, цитрус мевалар ва зайтун дарахтлари плантациялари бор). Тамаки, пахта, шунингдек, бўғдой, маккажўхори экилади. Чорвачилик билан шугулланилади, денгиздан балиқ овланади. Туризм ривожланган: Ў.д.ў.даги қадимий обидалар ва хушманзара жойлар миллионлаб туристларни ўзига жалб этади. Инсон Ў.д.ў.да куйи палеолит давридани яшай бошлаган. Ўлка инсон цивилизацияси (тамаддуни)нинг илк маконларидан, қ. *Миср*, Қадимги Миср, *Фаластин*, *Финикия*,

Эгей маданияти, *Эллада маданияти*.

ЎРТА ДЕНГИЗЛАР — қуруқлик ичкарисига анча кириб борган, океан билан тор бўғозлар орқали туташиб турган денгизлар. Ў.д. материклар оралиғида ёки материк ичкарисиди бўлади. Мас, Ўрта денгиз, Кариб денгизи, Қизил денгиз (материклар оралиғида) ва Болтик, Қора, Азов, Оқ денгизлар (қуруқлик ичкарисиди). Бошқа денгизлардан ажралиб туриши ва атрофдаги қуруқлик таъсирида гидрологик режимининг ўзига ҳослиги билан фарқ қилади.

ЎРТА ЖУЗ — Қозоғистонда хўжалик ва географик жиҳатдан алоҳида ажралиб турадиган, бир гуруҳ қозоқ қабилалари истиқомат қиладиган худудий бирлик. 16-аср бошида шаклланган. Ҳоз. Шим., Марказий, Шим.Шарқий ва Шарқий Қозоғистон худудини эгаллаган. Ў.ж. ерлари қадимдан аланлар, қанғли, қипчоқ қабилалари иттифоқлари шаклланган энг муҳим этник марказлардан бири бўлган. Ў.ж. ташкил топиши билан унинг таркибига қипчоқ, арғин, найман, керай, уақ, қўнғирот қабилалари кирган. Ў.ж. қозоқларининг асосий машғулотлари қўчманчи чорвадорлик ҳисобланган. Ў.ж.нинг жан. қисмидаги қўчманчилик гуманлари Сирдарёнинг ўрта оқими ва Ўрта Осиёдаги ўтрок деҳқончилик марказлари билан, Шим. ва Шим. Шарқий туманлар эса — Сибирь ва Россия билан алоқадор эди. Қозоқлар чорвачилик маҳсулотларини нон, хунармандчилик буюмлари ва саноат товарларига алмашар эдилар. Турли даврларда Ў.ж. худудиди ўзаро рақобатда бўлган хонликлар вужудга келган. Ў.ж.нинг Россия билан иктисодий алоқаларининг тобора мустақамлана бориши, жунғорларнинг босқинчилик юришлари Ў.ж. қозоқларини Россия таркибига қўшилиш жараёнини тезлаштирган (18-асрнинг 40-й.лари). 19-асрда Ў.ж. қозоқ аҳолиси сонининг 1 млн. кишини ташкил этган.

ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИ — Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизимидаги таълим турларидан бири. ЎзРнинг 1997 йил 29 авг.да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ, умумий ўрта таълим негизига асосланади. Мажбурий таълим ҳисобланган Ў.м., к.х.т табақалаштирилган асосда ва шахс имкониятларини ҳисобга олган ҳолда қурилади ҳамда *академик лицей* ва *касб-хунар коллежид*а амалга оширилади. Ў.м., к.х.т. ўқувчилар томонидан *умумий ўрта таълим мактабиши* олинган ва *ўрта махсус ўқув юртлари* олинадиган умумий таълим ҳамда назарий ва амалий билим, ихтисослиги бўйича профессионал малака ва кўникмалардан вужудга келади. Ўзбекистонда Ў.м., к.х.т. иктисодиёт ва режалаштириш, ҳуқуқ ва ҳужжатлаштириш, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, гидрология ва метеорология, фойдали қазилма конлари геол.си ва разведкаси, фойдали қазилма бойликларини қазиб олиш, энергетика, металлургия, машинасозлик ва металлсозлик, авиация техникаси, автомобиль ва тракторлар, энергетика машинасозлиги, машина ва жиҳозларни ишлатиш, таъмирлаш ва уларга хизмат кўрсатиш, электротехника, приборсозлик ва приборлардан фойдаланиш, электрон техника, автоматика ва автоматлаштириш воситаларидан фойдаланиш, ҳисоблаш техникаси ва автоматлаштириш тизимлари, радиотехника ва алоқа, транспортдан фойдаланиш, кимё технологияси, ёғоч тайёрлаш ва уни қайта ишлаш, озик-овқат маҳсулотлари технологияси, кенг истеъмол моллари технологияси, меъморлик ва қурилиш, геодезия ва харитаграфия, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, товаршунослик, савдо ва умумий овқатланишни ташкил этиш ҳамда хизмат кўрсатиш, метрология, стандартлаштириш ва сифат назорати ихтисосликлари бўйича амалга оширилади.

Ў.м., к.х.т. тизимида ўқув юртларининг асосий типлари академик лицей ва касб-хунар коллежларидир.

Ҳар бир ихтисослик учун ўқув фанининг муайян мажмуаси ва ҳажми белгиланган. Бу фанларни ўрганишда ўқув ва ишлаб чиқариш амалиёти кенг қўлланилади. Ўқув фанлари мажмуаси ва ҳажми, ҳар бир ихтисослик учун муайян фанни ўқитиш муддати ўқув режаси билан белгиланади ҳамда ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан Ў.м., к.х.т.нинг барча тизими учун тасдиқланади. Ў.м., к.х.т. тизимида ўқиш муддати 3 йил Ўқув жараёнининг асосий ташкилий шакли дарс, лекция, лаб. машғулотлари, ўқув ва ишлаб чиқариш амалиётлари, рефератлар тайёрлашдир. Ўқув режаси бўйича бутун ўқиш давомида назарий ва амалий машғулотлар қўшиб олиб борилади. Ўқув йили давомида ўқувчилар билими семестр ҳамда ўқув йилидан сўнг бўладиган синов ва имтиҳонларда текширилади. 2004/05 ўқув йили Ў.м., к.х.т. тизимида 51518 ўқитувчи, жумладан, 87 фан д-ри ва проф., 813 фан номзоди ва доцент ишлади.

Ў.м., к.х.т. тизимини ташкил этиш ва ривожлантиришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 фев.даги «Академик лицейлар ва касб-хунар коллежларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини бошқариш тўғрисида»ги, 2003 йил 29 октябр даги «Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимига изчил ўтишни таъминлашга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги қарорлари катта аҳамиятга эга бўлди. Ў.м., к.х.т.нинг сифатли таълим ва касб-хунар дастурларини яратиш, илғор илмий ва услубий ютуқлар асосида сифатли кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузурида Ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш институти ташкил этилган (1998).

ЎРТА МАХСУС ЎҚУВ ЮРТЛАРИ — Ўзбекистон Республикасида саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа, қ.х., маданият ва санъат, соғлиқни сақлаш ва бошқалар соҳалар учун кадрлар тайёрлаб берувчи ўқув муассасалари. Эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган *ўрта махсус, касб-хунар таълими* беради.

Дастлабки Ў.м.ў.ю. Европада 18-асрда пайдо бўлган. Ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида биринчи ўрта махсус ўқув юрти техникум номи билан 1893 йил Тошкентда ташкил этилган (ёғмой саноати техникуми). 1905 йилда Самарқанд боғдорчилик техникумига асос солинди. 1940 йил Ўзбекистондаги 98 Ў.м.ў.ю.да 25,1 минг ўқувчи ўқиди. Ўзбекистонда Ў.м.ў.ю. *академик лицей* ва *касб-хунар коллежита* бўлинади. 2004/05 ўқув йили ЎзРдаги 897 ўрта махсус ўқув юртида 651356 ўқувчи таълим олди. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ў.м.ў.ю. фаолиятига ташкилий, ўқувслужбий ва илмий раҳбарлик қилади ҳамда давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, ўқув дастурларини унификациялаш, педагог кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни амалга оширади. Ў.м.ў.ю. тузилиши ва иш мазмуни Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган низом билан белгиланган. Ў.м.ў.ю. одатда қайси соҳа бўйича мутахассислар етиштирсин, шу тармоқ вазирлиги, идора, корпорация, концерн, уюшма ва корхоналар ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ихтиёрида бўлади. Тармоқ вазирликлари, идора, корпорация, концерн, уюшма ва корхоналар уларни моддий ва молиявий таъминлашни, ўқувчиларни касб-хунарга ўргатишни ва уларда амалий қўникмаларни тарбиялашни амалга оширадилар, мутахассисларга бўлган эҳтиёжни аниқлайдилар, битирувчилар-

ни ишга жойлаштириш масалаларини ҳал қиладилар. Ў.м.ў.ю.да ўқув жараёни жаҳон талабларига мос келувчи давлат таълим стандартлари, яъни замон талабларига жавоб берувчи, истиқбол ва келажакни кўзлаб ишлаб чиқилган ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган ўқув режа ва дастурлари бўйича ташкил этилади. Айрим махсус ўқув фанлари бўйича дастурлар Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги топшириғига биноан, тармоқ вазирлиги, идора, корпорация, концерн, уюшма ва корхоналар томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Ў.м.ў.ю.га ўқувчилар 9 йиллик умумий ўрта таълим мактабини тугатганларидан сўнг қабул қилинадилар. Улар учун махсус дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этилади. Ў.м.ў.ю.ни битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар берилади. Бу дипломлар таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгалланган ихтисос ва касб-хунар бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини беради. Бухоро озик-овқат ва енгил саноат технологияси инти, Тошкент пед. университети ва Наманган муҳандисликпед. институти Ў.м.ў.ю. учун малакали педагог ва муҳандиспедагог кадрлар тайёрлашда базавий олий таълим муассасалари ҳисобланади.

ЎРТА МИЯ (тезепсерпакт) — бош миянинг оралик мия билан Варолий кўприги ўртасида жойлашган бўлаги. Мия оёқчалари, тўрт тепалик пластинкаси ва оёқчалар орасида жойлашган мия сув йўлидан иборат.

Ў.м.нинг кўндаланг кесимида 3 қисм тафовут қилинади. 1) том пластинкаси — тўрт тепаликни ўз ичига олган мия сув йўлигача бўлган қисм; 2) томча — мия сув йўли билан қорамтир моддагача бўлган қисм, бу ерда думалоқ шаклли қизил ядро жойлашган; 3) мия оёқчаларининг асоси, у асосан, оқ моддадан иборат

бўлиб, бош миянинг пўстлогидан бошланувчи эфферент ўтказувчи йўллардан ташкил топган. Оёқчаларининг мия сув йўли атрофида III ва IV жуфт *бош мия нервларининг* соматик ва парасимпатик ядролари жойлашган. Ў.м. мускуллар тонусини тартибга солиб, одам мувозанатини сақлаш ва юришда фаол қатнашади. Ў.м. жароҳатланганида ёки касалланганда мускуллар кучли қисқариб, оёққўллар букилмай қолади.

Тўрт тепаликнинг устки дўмбоқча ядролари кўзининг тўр пардасидан импульслар қабул қилиб, керакли жавоб юборади, яъни ёруғлик томонга бошни буришда қатнашади. Кўзга келаётган нур йўналишига қараб кўз қорачиғининг кенгайиши ёки торайишини, кўз гавхарининг ҳолатини атрофмуҳитни аниқ кўришга (*аккомодация*) мослаштиради. Тўрт тепаликнинг пастки дўмбоқчаларида жойлашган ядролар қулоқни товушга нисбатан мослаш, бошни товуш томонга буриш каби ҳолатларни идора этади (яна қ. *Бош мия*).

ЎРТА ОСИЁ — Евросиё материгининг ўрта қисмида, ғарбда Каспий денгизи қирғоқларидан шарқда Хитой чегарасигача, шим.да Ғарбий Сибирь текислигидан, жан.да Нишопур, Сафедкўх ва Ҳиндукуш тоғларигача чўзилган йирик табиий географик ўлка. У материк ичкарасида, Атлантика океанидан 4 минг км, Шим. Муз океанидан 2,5 минг км, Тинч океандан 5,5 минг км ва Ҳинд океанидан 1 минг км га яқин масофада жойлашган, сувлари океанларга чиқиб кета олмайдиган берк ҳавзадан иборат. Ў.О. ҳудуди ўрта асрларда, Турон араб манбаларида *Мовароуннаҳр*, 19-асрнинг 2-ярми ва 20-аср бошларида (1924—25 йларда ўтказилган миллий давлат чегараланишигача) *Туркистон* деб аталган, кейинчалик Ў.О. деб аталадиган бўлди.

Ўлканинг ғарбий чегараси Эльбурс тоғининг 54° 15' шқ.у. қисмидан бошланиб, Каспий денгизининг шарқий қирғоғи орқали Манғишлоқ қўлтиғигача, ундан

Устюртнинг шим.ғарбий чинки бўйлаб, Дўнғизтов, Чоғрай платоси, Чўчка ва Муғожар тоғлари шарқий этаги орқали ўтиб, 58° шқ.у. ва 48° шаҳрик.га боргандан кейин шим. га бурилади ва Жетиғара шаҳри гача, ундан кейин Кўстанай шаҳри орқали Айритовгача боради. Сўнгра *Қозоғистон паст тоғларининг* шим. чегараси бўйлаб шарқ ва жан. шарқ томон давом этиб, Қозоғистон — ХХР чегарасига туташади. Шарқий чегара эса Савр, Шарқий Жунғария, Жунғария, Борохро, Ирен — Хабирга, Қарат, Ҳолиқтоғ тизмалари сувайирғичлари, Хонтангри тоғ тугуни, Қақшал, Отбоши тизмалари сувайирғичлари орқали ўтиб, Фарғона тизмасига келиб туташади, сўнгра Олай тизмасининг шарқий чеккаси ва Сарикўл тизмаси сувайирғичи бўйлаб ўтиб, Ҳиндукуш тоғларига туташади. Бу ерда, Музтоғдан бошлаб ғарбга томон жан. чегара бошланади ва Ҳиндукуш, Сафедкўх, Нишопур тизмалари сувайирғичлари бўйлаб ўтиб, Эльбурс тоғи орқали Каспий денгизининг жан.шарқий чекка соҳилига келиб туташади. Ў.О. йирик геосистема сифатида (майд. 3300 минг км² чамасида) Қозоғистоннинг қаттагина қисмини, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, қисман Хитой худудлари, ҳамда Афғонистон ва Эроннинг Амударё ҳавзасига қарашли қисмини ўз ичига олади. Ў.О. нинг кўшни табиий ўлкаларидан фарқлантириб турувчи ўзига хос бир қанча белгилари мавжуд. Булар: 1) Евросиё материгида тутган ўрнининг ўзига хослиги, яъни материкнинг ичкарасида, океанлардан узокдан жойлашганлиги; 2) ўлканинг берк ҳавзадан иборат эканлиги, яъни бу ерда шаклланган асосий оқимнинг ташқи денгиз, океанларга чиқиб кета олмаслиги ва ўлканинг эрозия базиси ҳисобланган Каспий, Орол, Балхаш, Исикқўл каби ички ҳавзаларга куйилиши; 3) Ер юзасининг ўзига хослиги, яъни ўлканинг шим., шим.ғарбий қатта қисми текисликлардан, шарқий ва жан. қисми тоғликлардан иборатлиги; 4) табиий шароитида ички

тафовутларнинг катталиги, яъни табиатининг барча компонентлари ўлканинг турли қисмларида кескин фарқ қилиши; 5) ўзига хос горизонтал табиий зоналарнинг мавжудлиги ва уларга мос баландлик минтақаларининг ривожланганлигидир. Бу ўлкада ўсимликсиз кўча кумлар, ўтиш қийин бўлган чакалакзор ўрмонлар, экинзор ва боғлардан иборат воҳаларни кўриш мумкин; 6) экологик шароитига кўра ҳам берк ўлка, бу табиатдан фойдаланишда эҳтиёткорликни талаб этади.

Ўрганилиш тарихи. Ў.О.нинг табиати, хўжалиги, шаҳарлари, халқларига оид дастлабки географик маълумотлар Геродот (мил.ав. 5-аср), Квинт Курций Руф, Страбон (мил.ав. 2-аср) каби Юнонистон, шунингдек, Хитой олимларининг асарларида учрайди. Бу маълумотлар бирмунча чекланган, баъзан чала ва хатоликлари бўлса ҳам, кейинги, яъни ўрта асрлардаги географик билимларга замин бўлиб хизмат қилди. Ў.О. ҳақидаги географик билимлар 9—12-асрларда кенг ривожланди. Бунда Муҳаммад Хоразмий, Ахмад Фарғоний, Ахмад асСарахсий (9-аср), Жайхоний, Абу Зайд Балхий (10-аср), Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Носир Хисрав, Маҳмуд Кошғарий (11-аср), АлХаракий, Абулқосим Замахшарий, Саъмоний ва бошқалар маҳаллий олимларнинг хизматлари катта бўлди. «Худуд улола» (10-аср) машхур асари ҳам шу даврда ёзилди. Ў.О. табиий географиясига оид маълумотлар 9—12-асрларда яшаган сайёҳ олимлар Ибн Хурдодбех, Ибн алФаких, Ибн Руста, алМуқаддасий, алМасъудий, Ибн Фадлон, Истахрий, Ибн Ҳавқал кабиларнинг асарларида ҳам учрайди. Ў.О. га оид географик билимлар 13—17-асрларда ҳам, ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ҳолатларга боғлиқ ҳолда, гоҳ султ, гоҳ жадал суръатлар билан ривожланиб борди. Бунда маҳаллий табиатшунос олимлар, сайёҳларнинг асарлари, саёҳатномалари аҳамиятли бўлди. Муҳаммад Авфий (13-аср), Фахриддин Банокатий (14-аср), Ҳофизи Аbru (14—15-аср лар), Мирзо Улуғбек, Ғиёсиддин

Наккош, Абдураззоқ Самарқандий (15-аср), Заҳриддин Муҳаммад Бобур (16-аср), Муҳаммад Ҳайдар Мирзо (16-аср), Маҳмуд ибн Вали (17-аср) асарлари шулар жумласидандир. Бу даврларга оид манбалар ичида чет эллик сайёҳлар Плато Карпини (13-аср), Марко Поло (13 — 14 а.лар), Ибн Баттута (14-аср), алУмарий (14-аср), Клавихо (15-аср) ларнинг саёҳатномалари ҳам бор. Ушбу асарларнинг айримлари тарихиймеуар йўналишида бўлса ҳам, географик гоё ва умумлашмаларга бой, харитаграфик маълумотлари эса кўламли ва мазмунли бўлган.

Ў.О. табиатини ўрганиш тарихидаги муҳим босқичлардан бири 18—19-асрларга тўғри келади. Бу даврда рус сайёҳлари, дипломатлари ва табиатшунос олимлари томонидан Ў.О.га бўлган қизиқиш жадаллашди. Кўплаб экспедициялар уюштирилди (мас, Саймонов, Г.И. Карелин, А.И. Бутаков экспедициялари). Филипп Ефремов, Бурнашев, Филипп Назаров саёҳатлари натижасида ҳам ўлка ҳақида бирмунча географик маълумотлар тўпланди. 19-асрнинг 50-й.ларидан бошлаб эса Ў.О. географик жиҳатдан жадал суръатда ўрганила бошлади. П.П. СемёновТяньшанский, Н.А. Северцов, А.П. Федченко, Н.А. Зарудний, И.В.Мушкетов, В.Н.Ошанин, В.А.Обручев каби табиатшунос олимлар томонидан ўлка табиати ҳақида кўп маълумотлар йиғилди, табиий географияга оид муҳим қонуниятлар аниқланди. 20-асрнинг 1-ярмида Ў.О. табиатини, табиий ресурсларини тадқиқ қилиш суръати янада ортди, ўрганиш кўлами кенгайди. Ўлканинг табиати бир бутун ҳолида ҳам, алоҳида компонентлари бўйича ҳам чуқур ўрганила бошлади. Бу борада Н.Л.Корженевский, Д.В.Наливкин, С.С.Шульц, Р.И.Аболин, Ю.А. Скворцов, Е.П.Коровин, Д.Н.Кашкаров, В.М.Четиркин, И.А.Райкова, Қ.З.Зокиров ва бошқалар бир қанча илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган асарлар яратдилар.

20-асрнинг 2-ярмида ҳам ўлка таби-

атини комплекс ўрганиш бўйича ишларнинг бориши самарали бўлди. Кўплаб монографик асарлар яратилди. Уларда Ў.О. табиатини чуқур таҳлил қилиш билан бир вақтда ландшафтларни харитага тушириш, табиий географик районлаштириш, табиий географик комплексларни баҳолаш тараққиётини башоратлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш масалаларига ҳам катта эътибор берилган. Бунда географ олимлар Л.Н.Бабушкин, Н.А.Когай, Н.Д.Долимов, М.Қориев, Ҳ.Ҳ.Ҳасанов, З.М.Ақромов, А.А.Рафиқов ва бошқаларнинг ҳиссалари бор.

Табиати. У.О. худудининг 4/5 қисми текисликлардан иборат, қолган қисмини тоғликлар ташкил қилади. Текисликларнинг Қозоғистон паст тоғларидан ғарб ва жан.ғарбдаги қисми *Турон текислиги* деб аталади. У тектоник жиҳатдан мезозой ва кайнозой ётқизиқлари билан тўлган катта ботикқа тўғри келади. Унинг остки қисми тектоник ҳаракатлар натижасида кучли ўзгарган палеозой жинслари қатламларидан тuzилган каттик фундаментдан иборат. Бу фундамент ер юзасидан турли чуқурликларда ётади, айрим жойлари паст кўринишида ер юзасига чиқиб қолган.

Ў.О. текисликлари шарқ ва жан. томонларида Тарбағатой, Тяньшан, ҲисорОлай, Помир, Ҳиндукуш, Сафедкўх, Нишопур тоғлари билан ўралган. Уларнинг кўпчилиги баланд тоғлар бўлиб, 6 минг м дан баланд бўлган 136 та чўққиси бор. Айрим чўққиларнинг бал. эса 7—7,5 минг м га етади.

Ў.О. тоғларининг хусусияти шундан иборатки, тизмалар ва уларни ажратиб турган дарё водийлари ва ботиклар кўпинча кенгликлар бўйлаб чўзилган. Улар билан биргаликда кўндаланг тоғ тизмаларидан иборат орографик тугунлар (ёки марказлар) мавжуд. Бундай тоғ тугунлари Тяньшан, Помир ва Ҳисор—Олай тоғларида 16 та бўлиб, улар музлик марказларидир.

Ў.О. нинг умумий иқлим белгилари

— офтобли кунларнинг кўп бўлиши, континенталлик ва ёғиннинг камлигидир. Худуднинг катта қисмини эгаллаган чўл ва чала чўлларда бу белгилар, айниқса, сезиларли. Бу ерга ёғинларни Атлантика океанидан келадиган ҳаво массалари олиб келади. Тропик кенгликлардан ташқарида ғарбдан шарққа йўналган нам ҳаво оқимлари Ў.О. худудига маълум даражада қуруқ ва ёзда кизиган ҳолда кириб келади. Шу сабабли Ў.О. иқлими қуруқочил. Бу ерда йиллик т-ра амплитудаси кўшни ўлкалардагига нисбатан каттароқ, яъни иқлимнинг континенталлиги юқорироқ даражада бўлади ва шу маънода Шарқий Сибирдан кейинда туради. Ўртача йиллик ҳаво т-раси Ў.О. текисликларида 0° дан юқори: чекка шим. да 1—2°, жан.да 18° гача. Тоғлик қисмида денгиз сатҳидан 2200—2500 м баландликда —5°, —8° гача пасайиши мумкин. Мутлақ паст т-ра тоғлар ва баланд тоғларда —16° дан (жан.да) —50° гача (шим.да).

Ў.О.нинг текислик қисмида июлнинг ўртача ҳаво траси, шим. да 20—22°, жан. да 30—31° бўлади. Энг юқори тра текислик ва тоғ этакларида 42°, 50° атрофида, тоғларда эса, 3000 м дан баландликда 22—24°. Йиллик ёғин миқдори ҳам бир текис тақсимланмаган. Қизилқум ва Қорақумда 100—150 мм, тоғларда 800—900 мм ва ундан ортик. Энг кам ёғин Шарқий Помирда кузатилади (26 мм).

Ў.О. ўлкасида иқлим хусусиятлари тафовутига кўра иккита кичик иқлим ўлкаси — субтропик иқлим хусусиятларига эга бўлган Турон кичик ўлкаси ва мўътадил иқлим хусусиятларига эга бўлган Қозоғистон кичик ўлкасидир. Булар орасидаги чегара Қорабўғозгўл қўлтиғи шимоли, Устюртнинг жан. чинки, Қорақум ва Қизилқумнинг шим. чегараси Қоратоғ тизмаси, Талас Олатови ва Фарғона тизмасидан ўтади.

Ў.О. океанлардан узоқ бўлгани ва тоғлар билан ўралгани учун берк ўлка ҳисобланади. Орол денгизи, Балхаш кўли, Иссыккўл ва бошқалар майда берк

хавзалар бор. Йирик дарёлари Амударё ва Сирдарё. Ў.О.да дарёларнинг зичлиги 1 км² га 0,002 км. Тоғлик қисмида эса текисликларга қараганда дарё кўп (12 минг). Улар ёмғир, қор, музлик, ер ости сувларидан тўйинади. Суви, асосан, суғоришга сарф бўлади.

Ў.О. да турлитуман тупроқлар тарқалган. Улар текисликларда кенгликлар бўйлаб зоналар ҳосил қилиб, шим. дан жан.га томон (тўқ каштан, оч каштан, қўнғир ва сур қўнғир, қумли чўл тупроқлари) алмашиб боради. Тақирлар ва тақирсимон тупроқлар, шўрхок ва шўртоблар учрайди. Тоғларда эса тупроқлар баландлик минтақаларини ҳосил қилган. Мўътадил минтақанинг чўл зонасига туташ Жунғария Олатови ва Шим. Тяньшан тизмаларида куйидаги баландлик минтақалар учрайди: 1) чўлдашдан иборат тоғ этакларининг шим. бўз тупроқлари; 2) қуруқ ва дашт ҳамда паст тоғлардаги каштан тупроқлар; 3) ўтлокидашт ва ўртача баландликлардаги тоғўрмон тўқ тусли тупроқлар; 4) қорақарағайокқарағай ўрмонларидаги қора тупроксимон тоғ ўтлоки ва тоғўтлоки тупроқлар; 5) субальп ва альп ўтлоқлардаги торфли тоғ ўтлоки ва чала торфли тупроқлар; 6) музликлар ва қорликлар.

Ғарбий Тяньшан, ҲисорОлай ва Қопетдоғ тизмаларида баландлик минтақалари бошқачароқ. Пастдан юқорига: 1) тоғ олди қуруқ дашт чала саванналари бўз тупроқлари; 2) ҳар хил ўтлар ва буталар, дашт чала саванналари карбонатли жигарранг тупроқлар; 3) ўртача баландликдаги тоғ қуруқ ўтли ўрмон ва бута ўсимликлари жигарранг тупроқлари; 4) субальп даштлари тоғўтлоки даштлар; 5) альп даштлари тоғўтлоки дашт ва чала торфли тоғўтлоқлари; 6) музликлар ва қорлар.

Ички Тяньшан ва Помирдаги баландлик минтақалари: 1) шувокбошокли ўтлардан иборат дашт оч рангли ўтлоки чала чўл тупроқлар; 2) чаловли даштлардаги қуруқ дашт, чўлдашт ва чўл

тупроқлари; 3) баландтоғ қуруқ тундралари; 4) музликлар ва қорликлар. Помир учун баландтоғ шувок ва терескен ўсимликлари минтақаси хос.

Ў.О. да Марказий Осиёнинг Палеарктика ўлкаси ҳайвонлари яшайди. Сут эмизувчилардан қумсичқон ва қўшоёқларнинг ҳар хил турлари, сарик юмронқозиқ, ингичка бармоқли юмронқозиқ, антилопа — жайран, қулон, олакўзан, қорақулоқ, чўл мушуги ва сабанча, гепард ва бошқалар учрайди. Қушлардан хўжасавдоғар, гўнқарга, чумчуқлар, мойкут, чил, тувалоқ қабилар; судралиб юривчилардан қурбақабош қалтақесак, чўл ағамаси, эчкешар, йўлиўл қалтақесак, геккон ва бошқалар, илонлардан ўқилон, чўл бўғма илони, чарх илон, қўлбор илон, қалча илон, қалқонбош илон ва бошқалар учрайди. Тошбақалар кенг тарқалган. Ҳашаротлардан ҳар хил қўнғизлар, асаларилар, арилар, чумолилар, қапалақлар; ўргимчаксимонлардан бий, қорақурт, чаёнлар учрайди. Тўқайларда қирғовул, қобон, тўқай буғуси, чиябўри, еркаламуш, қўл бақаси, кўк қурбақа ва бошқалар бор. Сув хавзаларида қуракбурун, мўйловбалиқ, чўртан, сазан, тангабалиқ, лаққа, лешч, шип, осман, маринка ва бошқалар балиқ турлари учрайди. Тоғлик худудларда тоғ такаси, тоғ қўйи (архар), қизил суғур, узун думли мензбир суғури, қизил пишчуха, илвирс, тоғ ғози (улар), қалқик, арча болтатумшуғи, зарғаддоқ ва бошқалар учрайди.

Ад.Қориев М., Ўрта Осиё табиий географияси, 1968; Баратов П., Маматқулов М., Рафиқов А., Ўрта Осиё табиий географияси, Т., 2002; Корженевский Н.Л., Природа Средней Азии, Т., 1960; Ҳасанов И.А., Фуломов П. Н., Ўрта Осиё табиий географияси, Т., 2002.

Шухрат Зокиров, Потихқамол Фуломов.

ЎРТА ОСИЁ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ — қ. Ўзбекистон миллий университети.

ЎРТА ОСИЁ ҚЎЗГОЛОНИ (1916), мардикорлар қўзғолони — 1-жаҳон уруши даври (1914—18)да Россия подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши Ўрта Осие халқларининг чиқишлари. Ў.О.к. аслида ўлкада тобора кучайиб бораётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қарама-қаршиликлар маҳсули бўлиб, унинг бошланиши учун Николай II нинг 1916 йил 25 июндаги *мардикорликка* олиш ҳақидаги фармони баҳона бўлган. Бу фармон ижтимоий-иқтисодий томондан аҳволи танг бўлиб турган халқнинг сабркосасини тўлдириб юборди.

Дастлабки қўзғолон 4 июль куни Самарқанд вилоятининг Хўжанд шаҳрида бошланди. Оломон полиция идорасида тўпланиб мардикорликка олишни тўхтатишларини талаб қилди. Бунга жавобан чор маъмурияти солдатлари уларни ўққа тутди. Бундай воқеалар Самарқанд вилоятининг Сиёб, Маҳалла, Хўжааҳрор, Дахбед, Жиззах, Сангзор, Зомин, Гадейтопмас, Жумабозор ва бошқалар жойларда бир-бирига уланиб кетди (қ. *Жиззах қўзғолони*). Қўзғолонларнинг биринкетиг мағлубиятга учрашига қарамай халқ оммаси бош кўтаришдан қайтмади. Қўзғолонларнинг ҳаммаси шафқатсизлик билан бостирилди.

Туркистон ўлкасининг Сирдарё вилоятида ҳам халқ қўзғолонлари авжига чикди. Бу ердаги қўзғолонларни аёллар бошлаб бердилар. Дастлабки қўзғолон 11 июль куни Тошкент шаҳрида бошланиб, улар сони 2000—3000 киши атрофида эди. Қўзғолончилар Олмазордаги полиция идорасига тўпланганлар, олдинги сафларда аёллар туришган. Қўзғолончилар мардикорликка олинганлар рўйхатини йиртиб ташлаш учун полиция биносига бостириб киришган ва деразаларни тошбўрон қилишган. Шунда пристав Мочалов халққа қарата ўт очишга буйруқ берган ва қўзғолон фаолларидан бўлган Рузвонбиби Аҳмаджоновани ўз қўли билан отиб ташлаган. Қўзғолон

қонга ботирилган. Қўзғолонлар Сирдарё вилоятининг Тўйтепа, Хонобод, Зангиота, Перовский, Авлиёота ва бошқалар жойларида ҳам шиддатли тус олган.

Қўзғолон алангаси Фарғона вилоятини ҳам камраб олди. У ердаги дастлабки қўзғолонни 9 июлда Андижон шаҳри аҳолиси бошлаб берди. Эртасига Далварзин, 13 июлда эса Чуама кишлоғи аҳолиси қўзғолон кўтарди.

Вилоятдаги энг йирик қўзғолон Марғилон шаҳрида бўлиб, унда 20—25 минг киши қатнашди. Қўзғолонлар Фарғона вилоятининг Андижон, Наманган, Қўкон, Ўш ва Скобелев уездларида давом этди. Туркистон ўлкаси бўйича энг кўп қўзғолонлар айнан шу вилоятда бўлиб ўтган эди.

Мустабид ҳукумат юзлаб қўзғолончиларни ҳибсга олди ва уларни қаттиқ жазолади. Қўзғолончилар иши бўйича суд жараёнлари ҳарбий вазир Д.С.Шуваев фармони билан ташкил қилинган махсус муваққат ҳарбий судлар томонидан амалга оширилган. Суд ишлари ёпиқ эшиклар ортида, мутлақо яширин тарзда ўтказилган. Уларга ҳарбий суд орқали ўлим, сургун ва турли муддатларга камаш жазоларини бериш билан қўзғолон қатнашчиларидан қаттиқ ўч олинди.

Чор маъмурияти белгиланган 200 минг 470 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101 600 киши Россиянинг Европа қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ киши Туркистон ўлкасида ишлатилган.

Ў.О.к.нинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўзбек, қозок, тожик, қирғиз, туркман ва қорақалпоқлар биргаликда мардонавор курашдилар. Кураш давомида халқларнинг тарихан шаклланган биродарлиги ва дўстлиги яққол намоён бўлди. Қўзғолон ниҳоятда оммавий тус олганлиги сабабли унинг довуғи Россияга етиб борди. Айниқса, уни бостириш билан боғлиқ фожиалар

дахшатли бўлди, ҳатто Россия давлат думасининг диққатини жалб этди. Оппозициядаги фракциялар махсус комиссия тузиб 1916 йил кўзғолонининг сабаблари ва оқибатларини ўрганди. Сўнгра дума мажлисида комиссия аъзолари ва сўзга чиққанлар орасида чор ҳукуматининг сиёсатини ғайриқонунийлигини, адолатсизлигини ва туб аҳолининг устидан юргизган зулмини фош этдилар. Халқ кўзғолонларини Петербургда, Россия давлат думасида муҳокама этилишида жадидларнинг, айниқса, Убайдулла *Асадуллахўжаев*нинг хизмати катта бўлди.

Ў.О.к. чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Бу кураш миллий зулм, ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантиришга қарши қаратилди.

Кўзғолон ўзбек ва ўлканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида ўчмас из қолдирди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-ж. [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Зияе в Х., Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи, Т., 2001; И смой л ова Ж., Фарғона водийсида миллий озодлик курашлари, Т., 2003.

Жаннат Исмоилова.

ЎРТА ОСИЁДА ЕР-СУВ ИСЛОҲОТИ — Совет ҳокимияти томонидан хусусий мулкни тугатиш мақсадида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларида амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий тадбирлар (1921—29).

Ў.О.е.с.и. 2 босқичда: 1) 1921—22 йилларда Туркистон АССР ва Қозоғистон АССРда; 2) *Ўрта Осиёда миллийхудудий чегараланиш* ўтказилгандан сўнг 1925—29 йилларда амалга оширилган.

Совет жамяти томонидан ўтказилган аграр ислоҳот янги босқичининг вазибалари РКП(б)МКнинг 1920 йил 29

июль қарори, Туркистон Компартиясининг 5съезди ва Туркистон АССР советларининг 9съезди (1920 йил сентябр) қарорларида белгилаб берилди. Бу вазибаларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин: меҳнат билан шуғулланмайдиган бойқулоқ хўжаликларни тугатиш ва кўчманчи аҳолини ўтроқ ҳолатга ўтказиш; катта ер эгалигини йўқотиб, ерларни ерсиз ва кам ерли дехқонлар, батрақлар, чоракорлар ўртасида меҳнат нормалари бўйича тақсимлаш; чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг айрим саркитларини тугатишга қаратилган бўлиб, Столипин ислохотлари даврида Туркистонга кўчирилган келгинди рус крестьянлари (деҳқонлари) томонидан эгаллаб олинган ерларни тортиб олиш.

Ислохотни амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш 1921 йил баҳорида бошланиб, дастлаб у Етгисув, Сирдарё, Фарғона обл.лари ва Қозоғистон АССРнинг Оқмўла, Урал, Семипалатинск губерняларида амалга оширилди. Ислохот фавқулодда тартиблар шаклида ўтказилиб, унинг асосий воситаси — маъмурий таъйин ўтказишдан иборат бўлди. Вақф ерлари ҳам тортиб олина бошланди. Террорга учраган ислохот қурбонлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Минтақанинг бутун худуди, жумладан Ўзбекистон ССРда мулкдор дехқонларнинг совет ҳокимиятига қарши кўплаб оммавий галаёнлари ва исёнлари бўлиб ўтиб, айрим ҳолатларда у кўзғолон даражасига ўсиб чиққан. Ислохот кишлоқдаги сиёсий вазиятни жиддий равишда кескинлаштирди. Ислохотнинг 1босқичида ер тузиш жамғармасига 1 722626 десятина ер кўшилди. Ана шу ресурслардан маҳаллий аҳолига фақат 600 000 десятина ер (ўзбек аҳолиси учун атиги 117 512 десятина ер) экин экиш ва яйловлар учун ажратилди.

Ислохотнинг 2босқичи биринчидан фарқли ўлароқ катта ер эгалигини (расмий ҳужжатларда қулоқтар — муштумзўрларни) бутунлай чеклаш ва уларни синф сифатида тугатиш ма-

саласини қўйди. «Аграр инқилоб»нинг стратегия ва тактикаси Ўзбекистон Компартиясининг 2съезди (1925 йил нояб.) да тасдиқланди. Бу босқич ЎзССР МИКнинг «Сув ва сувни национализация қилиш тўғрисида» ва «Ерсув ислоҳоти тўғрисида» декретлари (1925 йил 2 дек.) ва Туркменистон ССР МИК ва ХКСнинг 1925 йил 24 сентябрдаги қарорлари, Қозоғистон АССР ва ХКСнинг 1926 йил 20 майдаги қарорлари билан бошланди.

Мазкур босқичда ҳам давлатнинг бутун қудрати «қулоқбой унсурлар»га қарши курашга қаратилди. 1925—29 йиллардаги ислоҳот жараёнида шаклланган кам қувватли хўжаликлар тортиб олинган 474893 десятина ер фондидан бориёғи 10%и олинди, холос.

Ўрта Осиё республикаларида ислоҳот даврида 6763 та бадавлат одамлар қўлидаги мулк бутунлай мусодара қилинди, 37759 та бойнинг ерлари кескин камайтирилди, 415500 десятина ер 123400 ерсиз ва кам ерли дехқонлар ўртасида тақсимланди.

Бу билан аграр ислоҳот ерсувни тортиб олишни тугаллаб, қ.х.ни давлат монополиясига олиш учун моддий шартшароитлар яратди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924 йил), Т., 2002; Шамсутдинов Р., Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун, Т., 2003.

Қаҳрамон Ражабов, Сойибжон Тиллабоев.

ЎРТА ОСИЁДА МИЛЛИЙ-ХУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШ

— мустабид совет режими томонидан Туркистон халқларининг «миллий давлатларини ташкил қилиш» никоби остида уларни ажратиб ташлаш мақсадида амалга оширилган сиёсий тадбир (1924—25). Туркистон минтақаси азалдан туркий

халқларнинг ягона маскани ва умумий ватани бўлган. 1918—24 йилларда мавжуд бўлган Туркистон АССР, БХСР, ХХСРнинг туб халқлари асрлар давомида турмуш тарзи ва анъаналари жиҳатидан бир-бирларига жуда яқин бўлишган. Туркистондаги турли давлатларнинг ҳар бирида туркий халқлар: ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, қирғизлар, шунингдек, тожик халқи азалдан яшаганлиги тарихан таркиб топган ҳодиса эди. Туркистон минтақасининг халқларини шу тушроқни, Туронзаминни қадимдан ўзларининг асл Ватани деб билганлар.

Мустабид совет режими ва большевиклар учун эса Туркистон ўлкасини бўлиб ташлаб, уни идора қилиш қулай эди. Хусусан, бу жараён *Туркистонда совет режимига қарши қуролли ҳаракат* 1924 йилда, асосан, мағлубиятга учраганидан кейин ўзининг сўнги босқичига қадам қўйди. 1924 йил фев.июнь ойларида СССРдаги марказий органлар, Туркистон, Бухоро, Хоразм коммунистик партиялари ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси миллий чегараланиш масалалари юзасидан зўр бериб иш олиб боришди. Туркистон ва Бухоро Компартиялари МКлари ҳузурида махсус, кейинчалик ҳудудий ва бошқалар махсус комиссиялар тузидди.

1924 йил 12июнда РКП(б)МК Сиёсий бюроси Ў.О.м.х.ч. тўғрисида махсус қарор қабул қилгач, 15 июлда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси янги ташкил этиладиган миллий республикалар ва областларнинг муваққат бюросини ташкил этди. Ҳудудий комиссия таркибига Ф.Ҳўжаев, А. Раҳимбоев, С. Хўжанов, Қ.Отабоев, Р.Исломов, Н.Айтоқов, йилАбдурахмонов, И. Айдарбеков, И. Варейкис, Д.Манжара, И.Межлаук, Х.СаҳатМуратов ва бошқалар сиёсий арбоблар кирган эди.

1924 йил 16 сентябрда Туркистон АССРнинг навбатдан ташқари сессияси, 20 сентябрда Бутун Бухоро халқ вакилларининг 5қурултойи, 2 октябрда Бутун Хоразм халқ вакилларининг 5қурултойи бу масалани кўриб чиқиб, Ўрта Оси-

ёнинг миллийхудудий чегараланиши тўғрисида қарор қабул қилдилар. Мазкур қарорларда ўзбек ва туркман халқларига Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССР тузиш ҳуқуқи, Туркистон АССР нинг қирғиз (аслида қозок) вилоятларини 1920 йилда ташкил қилинган Қирғизистон АССР (аслида Қозоғистон АССР) билан бирлаштириш мақсадида қирғиз (аслида қозок) халқига Туркистон АССРдан чиқиш ҳуқуқи, қора қирғиз (аслида қирғиз) халқига Туркистон АССРдан чиқиш ҳуқуқи ва Қора Қирғиз (аслида Қирғиз) автоном областини ташкил этиш ҳуқуқи, тожик халқига ҳам Туркистон АССРдан чиқиб, Тожикистон автоном областини ташкил этиш ҳуқуқи берилиши кераклиги таъкидланди.

РСФСР (Бутун Россия) Марказий Ижроия Комитетининг 2сессияси (1924 йил 14 октябр) Ўрта Осиёдаги Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР (ЎзССР) ва Туркменистон ССР, шунингдек, Тожикистон АССР (Ўз ССРтаркибида), Қорақалпоқ ва ҚораҚирғиз (Қирғиз) автоном областлари ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1924 йил 18 нояб.да Туркистон АССР, Бухоро ССР ва Хоразм ССР МИКлари махсус қўшма қарор қабул қилдилар ва шу қарорга биноан ўз ваколатларини Ўзбекистон ССР советларининг таъсис қурултойига қадар иш кўрувчи Ф.Хўжаев раислигида 31 октябрда ташкил қилинган Ўзбекистон ССР Муваққат инқилобий комитетига топширдилар. Бу комитет Ўзбекистон ССР тузилишини бошқариб борди.

1925 йил 13 фев.да Бухорода махсус қурилган Халқ уйида Ўзбекистон ССР советларининг I қурултойи очилди. Қурултой 17 фев.да «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасини ташкил этиш тўғрисида декларация» қабул қилди. ЎзССР орадан кўп ўтмай СССР таркибига қабул қилинган (1925 йил 13 май). ЎзССР таркибида 1929 йилгача Тожикистон АССР ҳам бўлган (яна қ.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси).

Қорақалпоқ автоном области (1925 йил 16 фев.дан) тузилиб, у дастлаб Қозоғистон АССР таркибига қирган. Кейинчалик Қорақалпоқ автоном области (1932 йил РСФСР таркибига, 1936 йилдан Ўзбекистон ССР таркибида) Қорақалпоғистон АССР қилиб қайта тузилди (яна қ. *Қорақалпоғистон Республикаси*).

Ўрта Осиё халқлари учун бу чегараланиш ва ташкил этилган янги «миллий давлатчилик» уларнинг бундан кейинги тараккиётига янги нозик фарқларни олиб кирди.

Ўзбекистон ССРнинг тузилиши «ўзбек халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди», деган фикрни англамайди. СССР таркибидаги ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. ЎзССР ташкил этилаётган вақтлардаёқ унинг олдига, асосан, Марказнинг манфаатларига хизмат қилиш, СССРнинг марказий р-нларига хом ашё етиштириб бериш каби вазифалар қўйилган эди. СССР инқирозга юз тутган ва парчаланган пайтгача бу вазифалар ўз кучини йўқотмади.

Ад.: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924 йил), Т, 2002.

Раъно Ражапова, Қаҳрамон Ражабов.

ЎРТА ОСИЁ МАРКАЗ МАГИСТРАЛ ГАЗ ЙЎЛИ — Россиянинг сааноат р-нларини Ўзбекистон ва Туркменистондаги газ конларидан олинадиган табиий газ билан таъминлайдиган йирик газ қувури. Унинг I навбати 1967 йилда ишга туширилган, унда диаметри 700 дан 1220 мм гача бўлган қувурлар қўлланилган.

Умумий уз. 6542,1 км. Шатлик (Туркменистон) газ кони очилиши билан магистралнинг яна бир йўли қурилиб, ишга туширилган. Уни қуришда катта диаметр (1420 мм)ли қувурлардан, замонавий газ тортувчи агрегатлардан фойдаланилган. Магистралнинг 1, 2, 3газ қувурларига Учқур ва Шахпакти (Ўзбекистон) ҳамда Гугуртли, Наип, Очоқ (Туркменистон), 4газ қувурига Шатлик, Байрамали ва Кирпичли конларидан газ олинган. Магистралнинг умумий уз. (бир изли ҳисобда) 1350 минг км ни, жумладан, Ўрта Осиё ҳудудида 4,35 минг км, Ўзбекистон ҳудудида 1490,6 км ни ташкил қилади. 2004 йилда Россиянинг «Газпром» компанияси билан «Ўзбекнефтегаз» миллий холдинг компанияси ўртасида ҳамкорликда Шахпакти (Чақмоқли) конини қайта реконструкция қилиш инвестиция лойиҳаси бўйича махсулотни бўлиш ва Россия ҳиссасини мазкур магистрал орқали жўнатиш ҳақида узоқ муддатли битим имзоланди. Ўзбекистон ҳудудида газ йўлига «Ўзнефтегаз» миллий холдинг компаниясига қарашли «Ўзтрансгаз» акциядорлик жамияти хизмат кўрсатади. Магистрал тизимида йирик газ компрессор ст-ялари қурилган. 2004 йилда бу магистрал орқали Ўзбекистондан 7 млрд. м³ газ экспорт қилинди.

ЎРТА РОССИЯ ҚИРЛАРИ — РФ Европа қисмининг марказидаги қирлар. Шим.да Ока водийсидан жан.да Донецк қряжигача чўзилган. Қирлар Каспий, Қора ва Азов денгизлари сувайирғичи ҳисобланади. Уз. 1000 км, энининг кенг жойи 500 км, бал. 220—250 м (энг баланд жойи 293 м); жан.шарқий қисми Калач қирлари деб аталади. Ў.Р.қ.нинг ўрта қисмида токембрий кристалл замани ер юзасига яқин ва Дон дарёси водийсида, Павловск ва Богучар шахрилари орасида ер юзасига чиқиб ётади. Ер юзасида ҳамма жойда лёссимон кумоқлар ва лёслар учрайди. Қирлар Россия платформасининг антеклизидир. Бу ҳудудда токембрий даври ёткикизларидан ташкил

топган платформа пойдевори ер юзасига яқинлашади. Фойдали қазилмалари: Курск магнит аномалияси темир рудаси (Михайловск кони), қўнғир қўмир ва бошқалар Қирдан йирик дарёлар бошланади. Тупроғи қоратупроқ (шим.да сур тусли ўрмон тупроғи). Ҳудудида Марказий қоратупроқ ва Галичья гора қўриқхоналари жойлашган. Кўп қисми ҳайдалган.

ЎРТА СИБИРЬ ЯССИТОҒЛИГИ — Шим. Осиёнинг марказий қисмидаги кенг ясситоғли ўлка. РФ Красноярск ўлкаси, Саха Республикаси ва Иркутск вилояти ҳудудида. Енисей ва Лена дарёлари оралиғида. Шим.да Шимолий Сибирь текислиги, жан.да Шарқий Саян, Байкалбўйи ва Шим. Байкалорти тоғлари билан чегарадош. Майд. 3,5 минг км² чамасида.

Ў.С. я. геологик жиҳатдан Сибирь платформасига тўғри келади. Унинг фундаменти архей ва протерозой эраларига мансуб бўлган метаморфизлашган ва бурмаланган чўкинда жинсларидан тuzилган. Айрим жойларда (Алдан қалқони, Анабар массиви) ер юзасига чиқиб ётади. Қолган жойларда палеозой ва мезозойнинг қалин ёткикизлари остида қолиб кетган. Уларнинг қалинлиги Анабар массиви атрофларида, Алдан қалқонининг шим. ён бағирларида 1 — 1,5 км дан Тунгус синеклизаси ва Виллой чўкмасида 8—12 км га етади. Ушбу ёткикизлар ичида базальт, диабаз, габбродиабаз каби отқинди жинслар, яъни трапплар кенг тарқалган. Қалинлиги, баъзан, 2000 м гача бўлган бу траппларнинг майд. 1 млн. км² дан ошади. Ясситоғлиқнинг ўртача бал. 500—700 м. Мутлақ баландликлари 200 м дан 1500—1700 м гача. Унинг энг баланд жойлари Путорана тоғи (1701 м) ва Енисей қряжи (1104 м)га тўғри келади. Ясситоғлиқ чуқур дарё водийлари билан ўйилган. Водийларнинг ён бағирлари қўпинча тик тушган, айрим жойларда эса дара шаклида. Дарёлар ораликлари зинапоясимон кўтарилиб борадиган кенг ва

ясси худудлардан иборат.

Ў.С.я. иқлимнинг энг асосий хусусияти унинг кескин континенталлигидир. Ўртача ойлик траларнинг йиллик амплитудаси $55\text{—}60^\circ$ гача, энг иссиқ кун билан энг совуқ кун трасидаги фарқ 102° гача. Январнинг ўртача т-раси ясситоғликнинг жан.ғарбида — 18° , шимшаркида — 46° гача, июлники шим. да 12° дан жан.да 20° гача. Йиллик ёғин миқдори ҳам худуд бўйлаб бир текис тақсимланмаган. Ясситоғликнинг ғарбий қисмида $500\text{—}600$ мм, шарқий қисмида эса $250\text{—}400$ мм. Энг кўп ёғин ($700\text{—}800$ мм) Путорана тоғларига тўтри келади. Бундай иқлимнинг вужудга келиши сабабларидан бири кўп йиллик музлок ерларнинг кенг тарқалганлигидир. Ў.С.я. нинг шим. чеккаларида музлаб ётган тоғ жинсларининг қалинлиги $600\text{—}800$ м, Марха дарёси водийсида эса 1500 м гача. Ясситоғлик худуддан оқиб ўтадиган дарёлар (Куйи Тунгуска, Тошлоқ Тунгуска, Ангара, Лена, Виллой, Анабар, Оленёк ва бошқалар) серсув, тезоқар ва гидроэнергия ресурсларига бой. Уларда йирик ГЭСлар (Иркутск, Братск, УстьИлим, Красноярск, Виллой, Хантай ва бошқалар) қурилган.

Кескин континентал иқлим ва кўп йиллик музлок ерларнинг кенг тарқалганлиги тупроқ ва ўсимлик коплами ҳамда хайвонот дунёсининг шаклланиши ва географик жойлашишига катта таъсир кўрсатган. Ясситоғликнинг катта қисми тайга зонасига тўғри келади. Дарахтлари, асосан, сибирь тилоғочи (ғарбда) ва даурия тилоғочи (шарқда) дан иборат. Тупроқлари таркибида майда тош зарралари кўп учрайдиган музлок тайга тупроқларидир. Ангара дарёси хавзасида чимли подзол тупроқларда қарағай ва қарағайтилоғоч ўрмонлари учрайди. Ёввойи хайвонлардан, асосан, мўйнали хайвонлар (олмахон, сувсар, колонок, тийин, ондатра, шимол тулкиси ва бошқалар) тарқалган.

Ясситоғликнинг жан.да ўрмонли даштга хос худудлар ҳам учрайди.

Ў.С.я. фойдали қазилмаларга бой. Айникса, тошқўмир (Тунгуска, Иркутск хавзалари), қўнғир қўмир, темир рудаси, никель, олтин, олмос захиралари катта аҳамиятга эга. Улардан ташқари графит, тош тузи, слюда, боксит, табиий газ конлари ҳам мавжуд. Қўриқхоналар бор.

ЎРТА ТАЪЛИМ — *умумий таълим* босқичларидан бири; шахснинг жамият ижтимоий ҳаётида онгли ва фаол иштирок этишига имкон берувчи билим, малака ва кўникмалари даражаси. ЎзРда Ў.т. ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқувилмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий кадриятларга асосланган маънавийахлоқий фазилатларни, меҳнат кўникмаларини, ижодий фикрлаш ва атроф муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантириш даври ҳисобланади. У 5—9синфларни ўз ичига олади. ЎзРнинг 1997 йил 29 авгда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонунида таъкидланишича, Ў.т. билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради. Ў.т. синфлари учун ўқув режаси ва дастурлари мавжуд. Ў.т. ўқув режаси асосида ўзбек тили, она тили ва адабиётнинг тизимли курси, чет тиллари, Ватан ва жаҳон тарихи, алгебра, геом., тригонометрия, физика, астрономия, кимё, биол., чизмачилик, табиат ва геогр., жисмоний тарбия, информатика, мусиқа маданияти, тасвирий санъат, давлат ва ҳуқуқ асослари, инсон ва жамият, иқтисодий билим асослари, Ватан туйғуси, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари, меҳнат, ҳарбий хизматга чақириққача ёшларни тайёрлаш ва бошқалар фанлар бўйича машғулотлар ўтказилади. Ў.т.да мактаб дастурида белгиланган билим, малака ва кўникмаларни

ўрганиш ҳамда ҳосил қилишга эришиш учун таълимнинг турли усуллари, шакллари ҳамда воситаларидан фойдаланиш асосида иш олиб бориш талаб қилинади (яна қ. *Умумий ўрта таълим мактаби*). Ў.т. тугалланганидан кейин таълим фанлари ва улар бўйича олинган баҳолар кўрсатилган ҳолда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги аттестат берилади.

ЎРТА ТОЛАЛИ ҒЎЗА — 2436 мм тола берадиган ғўза навлари. Ў.т.ғ.га, асосан, *мексика ғўзаси* навлари, қисман *африкаосиё ғўзаси* навлари киради. Бу ғўза толасидан тўқимачилик саноатида хилмаҳил газламалар ва техника маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Жаҳонда ишлаб чиқариладиган пахта толасининг 80% дан кўпроғини Ў.т.ғ.лар беради. Ўрта Осиёда ғўза экиладиган майдонларнинг 90% га яқинини Ў.т.ғ. навлари ташкил қилади. Ў.т.ғ. навлари морфологик, биологик ва қимматли хўжалик белгиларига кўра хилмаҳил. Вегетация даври 100—180 кун ва ундан ҳам кўпроқ, 1700—1900° самарали, 4330—4740° фаол ҳароратни талаб этади. Тупи ихчамдан то тарвақайлаган шаклгача боради. Пояси бўйи 50—60 см дан 120—150 см гача. Поясининг тукланиши сийрак. Барглари яшил, бўлмалари кенг, учбурчак шаклда. Гуллари ўргача ва йирик, гулбарглари очсарик, тубида тўқ кизил доғлари йўқ. Кўсақлари 3—3,5 г дан 8—11 г гача, 4—5 чанокли, сирти силлик, оч яшил, шарсимон, тухумсимон шаклда, пишиб етилиши билан чаноклари яхши очилади. Чигити майдайирик (1000 та чигити вазни 90—95 г дан 160180 г гача), аксарияти тукли (туксиз чигит берадиган навлари ҳам бор). Толаси оқ, малла ранглари ҳам учрайди. Тола чикиши 30%дан 40% гача. Ў.т.ғ. экиладиган асосий ҳудудлар: Ўрта Осиё, АҚШнинг ғўза экиладиган штатлари, Покистон, Ҳиндистон, Жанубий Бразилия, Аргентина, Мексика, Африканинг айрим мамлакатлари, Хитойнинг шим.шарқий вилоятлари, Австралианинг

Янги Жанубий Уэльс штати ва бошқалар Ўзбекистонда экиладиган асосий Ў.т.ғ. навлари (2005): АнБоёвут 2, С4727, С6530, С6524, Тошкент 6, Оқдарё 6, Ан 402, Наманган 77, Бухоро 6, Юлдуз, Хоразм 126 ва бошқалар

Абдумавлон Абдуллаев.

ЎРТА ТОҒ ЖИНСЛАРИ — таркибида 56—65% кремнезём бўлган, нордон ва асосли тоғ жинслари ўртасидаги магматик тоғ жинслари. Ў.т.ж.га асосан, таркибида озроқ темир магнетизали минераллар (пироксен, шоҳ алдамчиси, баъзан биотит) бўлган дала шпатлари киради; дала шпатлари орасида ўрта плагиоклазлар (олигоклаз, андезит) муҳимдир. Ў.т.ж. орасида моддий таркиби бўйича натрийли (диоритлар, андезитлар ва порфиритлар) ва калийли (сиенитлар ва трахитлар) қаторлари фаркланади. Ў.т.ж., асосан, эффузив жинслар орасида тарқалган, уларда андезит ва порфиритлар трахит ва порфиритлардан кўра кўпроқ, интрузив жинслар (диорит, сиенит) нисбатан камроқ тарқалган бўлади. Кварцли диоритлар таркибида кварц 20% гача, диорит ва сиенитларда 5% гача учрайди (қ. *Магматик тоғ жинслари*).

ЎРТА УРАЛ ТОҒИ — Урал тоғларининг энг паст қисми. 56° ва 59° шаҳри к.лар орасида. Шим.да Остянка тоғи, жан. да Уфа дарёсининг кенглик бўйлаб йўналган водийси билан чегараланган. Бал. 250—500 м, шим.да энг баланд жойи 994 м (Ўрта Басег тоғи). Ў.У.т. герцин бурмаланишида шаклланган йирик антиклиналдор. У мезозой даврида емирилган ва ҳоз. баландлигига янги тектоник ҳаракатлар таъсирида кўтарилган. Асосан, гнейс, амфиболит, кварцит, оҳақтош ва кумтошлардан ҳосил бўлган. Рельефи ясси тепаликлардан иборат, ғарбий ён бағрида карст ривожланган. Дарёлари Волга ва Обь ҳавзаларига мансуб. Кўллар бор. Игнабарглилар ва оқ қайин тоғтерак ўсади. Фойдали қазилмаларга бой (янақ. *Урал*).

ЎРТА ЧИРЧИҚ ТУМАНИ — Тошкент вилоятидаги туман. Худудининг кўп қисми Чирчиқ дарёси билан Тошкент канали оралиғида жойлашган. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган. Шим.шарқда Юқори Чирчиқ, шарқда Охангарон туманлари, шим.да Тошкент шаҳри, Зангиота тумани, ғарбда Қуйи Чирчиқ, жан. да Окқўрғон ва Пискент туманлари билан чегарадош. Майд. 0,51 минг км². Аҳолиси 163,4 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Тўйтепа), 2 шаҳарча (Туябўғиз, Янгиҳаёт), 13 қишлоқ фукарolari йиғини (Ангор, Дўстлик, Истиклол, Навоий, Охунбобоев, Оқота, Уйшун, Пахтакор, Пахтаобод, Юнучқала, Янгитурмуш, Ўртасарой, Қорасув) бор. Туман маркази — Тўйтепа шаҳри.

Табиати. Туман худуди Чирчиқ дарёсининг чап соҳилидаги текисликда жойлашган. Иқлими континентал. Қиши совук, ёзи иссиқ. Январининг ўртача т-раси 0—4°, энг паст тра 19°, —20°. Июлники 28—30°, энг юқори т-ра 41—42°. Ўртача йиллик ёғин 450—460 мм. Вегетация даври 300 кун. Туман худудидан Полвонов номидаги Т^ошкент, Қорасув каналлари, шим.ғарбидан Чирчиқ дарёси оқиб ўтади. Бир неча коллектор бор. Туман жан.да Туябўғиз сув омбори («Тошкент денгизи») жойлашган. Тупроқлари бўз тупроқ. Ёввойи ўсимликлардан шўра, қамиш, юлғун ва бошқалар ўсади. Ҳайвонлардан чиябўри, тулки, юмронқозик, сувилонлар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, татар, рус, корейс ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 320,3 киши (2004). Шаҳар аҳолиси 38,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси 124,7 минг киши.

Хўжалиги. Туманда йирик, ўрта бизнес, 125 кичик корхона ва 1143 микрофирмалар фаолият кўрсатади. Ўзбекистон — Корея «Қабул — Тўйтепа ЛТД» ип йиғирув — тўқув (қ. «Қабул текстайлз»), Ўзбекистон — Германия «Ҳакипет», «Хусайн Мирзо», кўшма

корхоналари ишлаб турибди. И.ч. бирлашмалари, металлконструкциялари, темирбетон, асфальтбетон, 2 пахта тозалаш зд, МТП, тикувчилик ф-каси, дон қабул қилиш корхонаси бор. 13 жамоа хўжалиги, ўқув тажриба корхонаси фаолият кўрсатади. Туман к.х., асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган. Ў.т. да жами суғориладиган 28,6 минг га ерга пахта, 11,5 минг га ерга дон, шунингдек, картошка, сабзавот ва полиз, озуқа экинлари, беда экилади. Тумандаги жамоа ва шахсий хўжаликларда 32 минг қорамол, шунингдек, 321,7 минг қўй ва эчки, 205,2 минг парранда, 21,7 минг йилки боқилади (2005). Ў.т.да Республика шоликорлик илмий тадқиқот инти, 74 умумий таълим, болалар санъат, спорт мактаблари, академик лицей, гимназия, 2 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. Туман марказий кутубхонаси, марказий маданият уйи, 2 маданият ва истироҳат боғи, 8 клуб муассасаси бор. 3 стадион, спорт заллари, отиш тирлари, футбол, волейбол, баскетбол, қўл тўпи майдончалари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, 3 поликлиника, туғруқхона, дорихона, 20 қишлоқ врачлик пунктлари, 21 фельдшер-ракушерлик пунктлари аҳолига хизмат кўрсатади.

Ў.т. автомобиль йўллари орқали Тошкент шаҳри ва бошқалар шаҳарлар билан боғланган. Туман худудидан Тошкент — Ангрен т.й. ўтади. 1932 йилдан «Машъал» туман газ. чоп этилади.

Андрей Кубатин.

ЎРТА ШАРҚ — Жанубий Ғарбий Осиёнинг Покистон билан Туркия оралиғидаги қисмининг шартли номи. Баъзи ғарб муаллифлари Яқин Шарқ мамлакатларини ҳам Ў.Ш.га киритадилар ҳамда «Яқин ва Ўрта Шарқ» деб атайдилар.

ЎРТА ЭРОН ТОҒЛАРИ — Эрондаги тоғ системаси, Эрон тоғлигининг ички қисмида. Шим.ғарбдан жан.шарққа 1000 км га чўзилган, эни энг сербар жойида

300 км. Аксари қисмининг бал. 2000—2500 м, энг баланд жойи 4420 м (Ҳазор чўққиси). Йирик тизмалари — Кўхируд ва Кўхибенон. Тоғлар, асосан, чўкинди ва вулкан жинсларидан тузилган, курум кўп. Йиллик ёғин 100—300 мм. Ландшафти тоғ дашти ва чўлдан иборат. Тоғ оралигидаги водийлар тўқай чакалакзорлари, тоғ тепаларида ўтлоқ ва бутазорлар бор. Дарё водийларида терак, тол, жийда, ёнғоқ ва бошқалар дарахтлар ўсади. Чорвачиликда яйлов сифатида фойдаланилади.

ЎРТАБУЛОҚ НЕФТЬ-ГАЗ КОНДЕНСАТ КОНИ — Бухоро вилояти Қорақўл туманидаги коп. Бухоро шаҳридан 90 км жан.да. 1961 йилда очилган. 1973 йил фойдаланишга топширилган. Кон майдони рельефи тепаликлардан иборат.

Ўртабулоқ тизмаси Чоржўй тектоник поғонасининг марказий қисмидаги Денгизкўл кўтарилмасининг шарқий қисмида жойлашган. Бурма йирик брахиантиклиналдан иборат бўлиб, палеоген ётқизиклари бўйича унинг марказий қисмида грабен мавжуд, унинг қанотларини силжиш амплитудаси 300 м га тенг. Коннинг геологик тузилишида мезозой ва кайнозой ётқизиклари иштирок этади. Юра даври ётқизиклари қумтош, алевролит, гил жинслардан ҳамда келловейоксфорд ярусининг карбонатларидан таркиб топган. Ўртабулоқ структурасида саноат миқёсидаги газлилик юра даврининг кдрбонат ётқизиклари (15Р, 15НР горизонтлари)да аниқланган. Горизонт юқори ғовакликка эга бўлган органогендетритли оҳақтошлардан тузилган. Қазилган 6 та қудуқ 2510—2500 м чуқ. да саноат миқёсидаги газ, 5 та қудуқ 2578—2556 м чуқ.да кучсиз нефть оқими (300 л/сутка) бўлган уюмларни очган. Газ уюми гумбазсимон, массив кўринишда. Кондаги 15горизонтнинг қатлам сувлари юқори даражада минераллашган, намақоб турига мансуб. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

ЎРТАЛИҚ ТИЗМАЛАР — барча океанларнинг деярли ўрта қисмида чўзилган *сув ости тизмаларининг* умумий номи. Ер пўсти плиталари (йирик бўлаклари)ни бир-биридан ажратиб турувчи йирик тектоник ёриқлардан базальт лаваларининг чиқиб қотишидан вужудга келади. Ў.т.нинг умумий уз. 80 минг км дан ортик.

ЎРТАОВУЛ — Тошкент вилояти *Зангиота туманидаги* шаҳарча (1974 йил дан). Т.й. станцияси. Туман маркази *Эшонгузар* шаҳарчасидан 16 км жан.да. Аҳолиси 17,2 минг киши (2004). Гўшт кти, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, хусусий, кўшма корхоналар, микрофирмалар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари, маданият уйлари, клуб муассасалари бор. Тошкент — Чиноз, Тошкент — Янгийўл ва бошқалар йўналишлардаги автобус ва маршрутли таксилар Ў. худудидан ўтади. Ў.дан Тошкентга маршрутли таксилар қатнайди.

ЎРТАЧА СОАТ — *ўртача қуёш вақти билан* юрадиган соат; юлдуз вақти билан юрадиган соатга нисбатан 1 суткада 3 мин. 56 сек. орқада қолади. Кундалик ҳаётимизда ишлатиладиган осма, стол ва қўл соатларининг ҳаммаси ўртача қуёш вақти билан юради.

ЎРТАЧА ҚУЁШ — осмон гумбазининг *тропик йил* давомида *баҳорги тенг кунлик* нуктасига нисбатан тўлиқ бир марта айланиб чиқадиган ва экватор бўйлаб текис ҳаракатланадиган ҳаёлий нуктаси. *Ўртача қуёш вақти* шу Ў.к.га асосланади. Ер орбитаси ва *эклиптик* экваторга оғмалиги натижасида ҳақиқий Қуёш билан бир вақтда *апогей* ва *перигейла* бўладиган ўртача эклиптика Қуёши тушунчаси жорий этилган; бу билан Ер орбитасининг эллипс шаклидалиги билан боғлиқ ноқулайлик йўқотилади; ўртача экваториал Қуёш

(Ў.к.) экватор бўйлаб текис ҳаракатланиб, баҳорги тенг кунлик ва *кузги тенг кунлик* нуқталаридан ҳақиқий Куёш билан бир вақтда ўтади, бу билан иккинчи сабаб — эклиптика оғмалигининг таъсири йўқотилади. Ҳақиқий Куёш ва Ў.к. тўғри чиқишлари ёки соат бурчақлари фарқи *вақт тенгламаси* дейилади ва ҳақиқий Куёшни кузатиш орқали ўртача вақтни аниқлашда ҳисобга олинади.

ЎРТАЧА КУЁШ ВАҚТИ — *ўртача куёш* деб аталувчи фаразий нуқтанинг соат бурчаги. Ўртача куёш ҳақиқий куёш билан бир вақтда *баҳорги тенгкунлик* нуқтаси (Т) да чиқиб ва йил давомида текис ҳаракатланиб, яна ҳақиқий куёш билан бир вақтда Т га қайтиб келади. 1925 йилдан бошлаб унга 12 соат кўшилиб, Ў.к.в.нинг бошланиши *ярим кеча* пайтига кўчирилган.

ЎРТАЧАШМА — Қирғизистон Республикаси Боткен вилоятининг ғарбидаги дарё. Уз. 25 км, ҳавзасининг майд. 229,3 км². Туркистон тизмасининг шим. ён бағридаги Туро довонидан 1,5 км шим.ғарбда жойлашган Дукенек музлигидан (3700 м баландликда) бошланади. Чап ирмоғи бўлган Окгубек жилғаси куйилгунгача Дукенек (қишлоқ номи) деб аталади. Муз ва қор сувларидан тўйинади. Куйилиш жойида ўртача кўп йиллик сув сарфи 3,90 м³/сек. Тўлинсув даври апр. — сентябрда. Энг кўп суткалик сув сарфи июль — август.

ЎРҚИР — рельеф шакли; ер юзаси нотекис, чуқурлик билан қирлар алмашилиб келади жойлар. Бундай рельеф шакли тоғ олди қия текисликларида кўпроқ учрайди. Тошкент шаҳри жойлашган ҳудуд рельефи ҳам Ў.к.дан иборат. Шундан «Тошкент етти қир ва етти ўрда жойлашган» деган ибора бор.

ЎСАРЎТ, тилонўт — семизакдошлар (семизбаргдошлар) оиласига мансуб кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ер ост-

ки қисми тугунаксимон йўғонлашган. Бўйи 5—15 см. Барглари илдиз бўғзидан чиққан, этли. Ўзбекистонда 5 тури учрайди. Ў.нинг барча турлари манзарали ўсимлик ҳисобланади. Ўзбекистонда альп Ў. ва хисор Ў. кенг тарқалган.

ЎСИМЛИК БИТЛАРИ, ширалар — тенгқанотли хартумли ҳашортлар кенжа туркуми. Мингга яқин тури маълум. Тана уз. 0,5—6,0 мм, тухумсимон ёки овал шаклда, ранги оч яшилдан кўнгиргача. Боши камҳаракат, санчибсўрувчи оғиз аппарати хартум кўринишида бўлиб, бошининг орқа қисмидан бошланган бўғимлардан ташкил топган. Мўйловлари 3—6 бўғимли. Кўпинча қанотсиз. Тўптўп бўлиб яшайди. Қанотлилари бир ўсимликдан бошқасига кўчиб ўтади. Ў.б.нинг ривожланиш цикли: одатда, тухум холида икки ёки кўп йиллик ўсимликларда қишлайди; баҳорда тухумдан қанотсиз урғочи — асосчи вужудга келиб, 50—70 личинка туғади, булар тез орада ривожланиб вояга етади; иккинчи ва навбатдаги кейинги авлодининг вояга етган индивидулари ҳам қанотсиз (партеногенетик, тирик туғиб кўпаяди ва қанотсиз қиз авлодни вужудга келтиради). Ривожланиш цикли уруғланган тухум кўйиш билан тугалланади (мас, дук-каклилар ва лавлаги Ў.б.). Ў.б.ларининг ривожланиш даври ҳаво ҳароратига боғлиқ ҳолда 3—20 кун. Мавсумда 2026 авлод беради. Урғочиси ёз ойида 14 кунгача яшайди. Қанотли урғочилар кунига 1—2 личинка, қанотсизлари эса 5—10 личинка туғади. Озгина ёғингарчилик шираларнинг ривожланишига яхши шароит ярағади; йирик томчили, сурункасига ёққан шиддатли ёмғирлар очик яшовчи шираларни ювиб, нобуд қилади. Ў.б. баргновадаги ширани сўради. Натижада ўсимлик пояси ва илдизидagi углеводлар захираси кескин камаяди. Бу эса баргларнинг буралиши, новдаларнинг қингирқийшиқ ўсиши, тўқималарнинг касалланиб шиш, бужғун ва бошқалар ҳар хил ўсимталар ҳосил қилишига сабаб

бўлади. Зарарланган ўсимликларнинг ҳосилдорлиги 15—20% га камайиб кетади. Бундан ташқари, Ў.б. касал ўсимлик ширасини сўриш билан бирга хавфли касалликларни таркатади ҳам.

Ў.б.да майда яйдоқчиларнинг кўпгина турлари, жумладан, афелинуслар, шунингдек, визидоқ пашшалар, тўрканотлилар личинкаси, кўпгина кокци넌еллидлар паразитлик қилади.

Кураш чоралари: бирламчи хўжайинўсимлик билан иккиламчисини бир-бирига яқин эмаслик; ҳашаротлар шикастлашига чидамли навларни етиштириш; ҳашаротларнинг табиий кушандалари *энтомофаглар* (мас, олтинкўз) дан фойдаланиш, ўсимликларга кимёвий воситалар — фосфорорганик препаратлар пуркаш.

Ад.: Невский В.П., Тли Средней Азии, Т., 1929; Д авл етши на А.Г., Тли рода АрН15 Б. фаунм Узбекистана, Т., 1964; Мухамадиев А.А., Тли Ферганской долины, Т., 1979.

Султон Алимухамедов.

ЎСИМЛИК ГОРМОНЛАРИ — қ.
Фитогормонлар.

ЎСИМЛИК ЛИНИЯЛАРИ (лот. — ип) — жинсий йўл билан кўпаювчи, бир гомозиготали ўсимлик авлодлари; улар факат уруғи орқали кўпаяди, барқарорлиги маълум бир стандарт навга мувофиқ танлаш йўли билан сақлаб борилади. Ў.л. соф, изоген, насл бериш лаёқатини тикловчи, бепуштликни мустаҳкамловчи линияларга бўлинади. Соф линиялар — ўзидан чангланувчи гомозиготали ўсимликларнинг генотипик бир хил насли (қ. *Генотип*). Бирор белгига нисбатан олиш мумкин бўлган соф линияларнинг сони шу белгиларни назорат қилувчи жуфт генлар сонига боғлиқ. Мас, агар белгини бир жуфт Аа ген назорат қиладиган бўлса, иккита соф линия — АА ва аа линияларини ҳосил этиши мумкин; агар белгини бошқа яна бир жуфт ген — Вв ҳам назорат қиладиган бўлса, у

ҳолда тўртта соф линия — ААВВ, ааВВ, ААвв ва аавв линияларни олиш мумкин, *n* жуфт генлар иштирокида олиниши мумкин бўлган соф линиялар сони 2ⁿ га тенг. Соф линиялар ирсияти жуда барқарор бўлиб, ўзининг барча белги ва хусусиятларини наслларига мустаҳкам ўтказиш ва узок муддат сақлаб қолиш лаёқатига эга. Соф линияларни биринчи бўлиб даниялик генетик В.Иогансен ўрганди. У ўзининг «соф линиялар» назариясини яратиб (1903), уларнинг эволюция ва селекция учун аҳамиятини изохлаб берган. Четдан чангланувчи битта ўсимликнинг бир неча авлодида такрортакрор мажбуран ўзидан чанглангириб олинандиган ирсий табақаланувчи насллари ўзидан чанглангирилган линияларни ташкил қилади. Бундай линиялар асосан гетерозисли дурагай уруғлар етиштиришда отаона сифатида фойдаланиш мақсадида яратилади. Изоген линиялар — аллель генларнинг бир ёки бир неча жуфти таркибидаги турли аллелларни ҳисобга олмаганда генетик тузилиши бир хил линиялар. Бу хил линиялар тўйинтирувчи қайта *чатиштириш* йўли билан олиниб, ўсимликлар у ёки бу сифат белгисининг хўжалиқбиологик аҳамиятини аниқлаш имконини беради.

Ўсимликларнинг насл бериш лаёқатини тикловчилар — бундай линияларни цитоплазматик эркаклик бепушт формалар билан чатиштирилганда уларнинг ҳосил бериш қобиляти қайта тикланади. Бепуштликни мустаҳкамловчилар — бундай линиялар ёки навларни цитоплазматик эркаклик бепушт формалар билан чатиштирилганда бепушт формаларнинг бу хусусияти сақланиб қолади. Четдан чангланувчи ўсимликларда мажбуран ўзидан чангланганини бир неча авлодларда такрорлаш генетик табақаланишга эга бўлган ўзидан чангланган линиялар ҳосил бўлишига олиб келади. Ў.л. селекция ишида янги навлар яратиш учун бошланғич материал бўлиб хизмат қилади.

ЎСИМЛИК МОДДАЛАРИ КИМЁСИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Республикаси ФАнинг Собир Юнусов номидаги Ўсимлик моддалари кимёси институти — илмий текшириш муассасаси. 1956 йилда Ўзбекистон ФА таркибидаги Кимё институти алкалоидлар кимёси лаб. (1943) негизда ташкил этилган. Интнинг асосий фундаментал илмий ва амалий йўналиши ўсимликлар таркибидаги биологик фаол моддалар ҳамда синтез йўли билан олинган бирикмаларни кимёвий, фармакотоксикологик ва технологик тадқиқ қилиш, молекуляр генетик изланишлар олиб бориш, ўстирувчи моддалар, гербицидлар, фунгицитлар, дефолиантлар ва бошқалар ўсимликларни химоя қилиш воситаларини кашф этишдан иборат. Интга асосчиси С.Ю.Юнусов номи берилган. Ин-тда алкалоидлар, гликозидлар, липидлар кимёси, юқори молекулали ўсимлик моддалари, кумаринлар кимёси, молекуляр генетика, синтетик препаратлар технологияси, фармакология ва токсикология, цитотоксикология. доривор ўсимликлар, органик синтез ва бошқалар лаб.лар, тажриба ишлаб чиқариш корхонаси. компьютер маркази, илмийташқилий бўлим, сертификация ва стандартизация бўлими, босмахона бор. Ин-тда Ўзбекистон, Марказий Осиё ва бошқалар ҳудудлардаги ўсимликлардан 2200 дан ортиқ табиий бирикмалар — алкалоидлар, гликозидлар, фитозкдистероидлар, кумаринлар, флаваноидлар, мураккаб эфирлар, полисахаридлар, лактонлар, проантоцианидлар, липидлар, фосфолипидлар, ғўзапоя, шоли кипиғи лигнинлари ва ўсимлик оксилларининг кимёвий тузилиши, трансформациялари ва биологик фаоллиги, рекомбинат оксиллар ва моноклонал антителолар асосида диагностикаумлар ва вакциналар олиш ҳамда фитогормонлар таъсирининг механизми ўрганилди. Кимёвий, фармакологик тадқиқотлар натижасида 60 дан ортиқ доривор моддалар, 30 дан ортиқ препаратлар олиш технологияси ишлаб чиқилди ва тиббиётда қўллашга тавсия этилди.

30 мингдан ортиқ органик бирикмалар синтез қилиниб, улардан бутилкаптакс, цитодэф дефолиантлари, никомизолон фунгицидлари, нитролин ўстирувчи моддалар ва бошқаларни амалиётда қўллаш мумкинлиги аниқланди. Чигит кунжарасидан озукка оксиллини ажратиб олиш, *ширинмия* илдиизидан кўпиклаткич олиш усуллари, стевия ўсимлигидан қанддан 50—150 марта ширин бўлган ширинлаткич ажратиб олиш технологияси ишлаб чиқилди. «Лимончики», «Гўзал», «Алга», «Аканта» номили косметик воситалар учун кўшимчалар тайёрланди, «Жистен» ва «Жистенин» биоқўшимчалар ишлаб чиқаришга жорий этилди. ин-т фаолияти С.Ю. Юнусов, Х.Н.Орипов, Н.К.Абубакиров ва бошқалар номи билан боғлиқ. Ин-тда 300 дан ортиқ ходим, жумладан, 1 Ўзбекистон ФА акад. (А.М.Глушенкова), 2 Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, 21 фан дри, 60 фан номзоди фаолият кўрсатади (2005). ин-т ходимларининг 2 илмий иши Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти-га сазовор бўлган.

Тоҳир Дўстмуҳамедов.

ЎСИМЛИК МОЙЛАРИ — мойли хом ашёлардан ажратиб олинган маҳсулот, ўсимлик ёғлари «мойлар» деб аталади. Мойлар, асосан, юқори молекулали ёғ кислоталарининг уч атомли спиртлар (глицерин) билан ҳосил қилган мураккаб эфирлари — триглицеридлардан (95—97%) ташкил топган. Триглицеридлар — рангсиз, ҳидсиз ва таъмсиз моддалар (қ. *Ёз*). Ў.м. таркиби-га оз микдорда фосфолипидлар, каротиноидлар, мумлар, витаминлар, эркин ёғ кислоталари ҳам қиради. Ў.м.нинг ҳиди, таъми, ранги ана шу моддаларга боғлиқ. Ў.м.га бодом, ер ёнғок, зиғир, зайтун, индов (рапс), канақунжут, какао, кашнич, каноп, кедр, кокос, кунжут, кўкнор, кунгабоқар, лавр, маккажўхори, масхар, наша, олча, олхўри, пальма, помидор, ғўза, писта, соя, тўнг, тарвуз, тамаки, узум, ўрик, шоли, шафтоли, хантал

(горчица), қовун, қорақайин, қовоқ ва бошқалар ўсимликлар мойлари киради. Мойлар ўсимликларнинг ҳамма қисмида учрайди, лекин вегетатив органларда мева ва уруғларга нисбатан бирмунча кам бўлади.

Ўсимликлар уруғи таркибидаги мой миқдори

Ўсимликлар	Мой миқдори, %
Ер ёнғоқ	40,260,7
Канакунжут	45,158,5
Кунжут	46,261,0
Зиғир	36,849,5
Ёнғоқ	60,074,0
Индов	38,049,5
Чигит	17,228,3
Кунгабоқар	23,545,0
Соя	14,025,0
Масхар	25,037,0

Ў.м.нинг хоссаси, асосан, глицерин билан эфир боғларини ҳосил қилувчи ёғ кислоталар табиатига кўра аниқланади. Мойлар таркибида учрайдиган ёғ кислоталар тўйинган ва тўйинмаган бўлади. Одатда, тўйинмаган ёғ кислоталар бир, икки ва уч қўшбоғли, бир асосли, шохланмаган ва жуфт сонли карбон атомларига (кўпинча C_{16} ва C_{18}) эга бўлган ёғ кислоталардан иборат. Бундан ташқари, Ў.м.да оз миқдорда тоқ сонли карбон атомга эга (C_{15} дан C_{23} гача) бўлган ёғ кислоталар ҳам учрайди. Ў.м.нинг қуюқлиги ва қотиш даражаси улардаги тўйинмаган ёғ кислоталар миқдорига боғлиқ. Тўйинмаган ёғ кислоталар кўп бўлмаган Ў.м. суюқ, қотиш t -раси 0° дан паст. Пальма мойи қаттиқ Ў.м.га мисол бўлади. Ў.м.нинг физик ва кимёвий хоссалари уларнинг йод, кислота ва совунланиш сонлари билан ифодаланади. Йод сони мой таркибидаги ёғ кислоталарининг тўйинмаслик даражасини белгилайди. Йод сони қанча катта бўлса, мой шунча суюқ бўлади. Одатда, суюқ мойларни озик сифатида истеъмол қилиб бўлмайди; улардан турли бўёқлар, лок,

алифмой тайёрлашда ва бошқалар техник мақсадларда фойдаланилади.

Кўпгина Ў.м. ҳавода оксидланиб, юпка парда ҳосил қилади («қурийд»). Йод сони 85 дан кичик бўлган мойлар қуримайдиган, 130 дан юқори бўлган мойлар яхши қурийдиган мойлар ҳисобланади. Кислота сони мойлар таркибидаги эркин ёғ кислоталари миқдорини ифодалайди. Бу сон ёғнинг сифатини белгилайди. Одатда, Ў.м. таркибида жуда оз эркин ёғ кислоталар учрайди, бинобарин уларнинг кислота сони ҳам кичик бўлади. Узоқ муддат сақланган ёки хом уруғлардан тайёрланган мойларда эркин ёғ кислоталар миқдори юқори, уларнинг кислота сони ҳам катта бўлади. Ў.м. узоқ муддат сақланганида намлик, ҳаво, ёруғлик ва бошқалар таъсирида ҳосил бўладиган альдегидлар, кетонлар ва баъзи бир ёғ кислоталари уларга қўланса хид ва тахир таъм беради. Тўйинмаган ёғ кислоталардаги қўшбоғларга водород атоми бириктириш йўли билан суюқ Ў.м. қаттиқ мойларга айланрилади (қ. *Гидрогенлаш*). Бундай реакциялардан маргарин тайёрлашда фойдаланилади.

Ў.м.нинг биологик қиймати улар таркибида кўп миқдорида учрайдиган тўйинмаган ёғ кислоталари, фосфолипидлар ва токофероллар билан аниқланади. Фосфолипидлар соя (3000 мг%), пахта (2500 мг%), кунгабоқар (1400 мг%) мойларида, токофероллар маккажўхори мойида (100 мг%) кўп бўлади. Токоферолларнинг витаминлик қиймати улар миқдорига эмас, балки хилига (мас, маккажўхори мойи витаминлик қийматининг юқори бўлиши унинг таркибидаги альфа токоферолга) боғлиқ.

Ў.м., асосан, сиқиш (эзиш) ва экстракция усулида ажратиб олинади. Ҳар иккала усулнинг дастлабки босқичлари уруғларни (чигит ва пистани) тозалаш ва мағизни қобиғидан ажратиш (парчалаш)дан иборат. Сўнгра мағиз майдаланади (янчилади). Янчилган мағиз махсус қозонларда аралаштирилиб, намланган ҳолда $100\text{--}110^\circ$ да қиздирилади. Ҳосил

бўлган янчмани махсус прессларда сиқиш (эзиш) орқали мой ажратиб олинади. Улар тозалик даражасига қараб, филтрланган, рафинация қилинмаган ва рафинация қилинган навларга ажратилади.

Ўзбекистонда фойдаланиладиган Ў.м.нинг 80% пахта мойига, қолганлари эса соя, кунгабоқар, масхар, кунжут ва бошқалар ўсимликлар мойига тўғри келади. Ў.м. муҳим озик-овқат маҳсулоти, улардан консервалар, кондитер маҳсулотлари, маргарин тайёрлашда фойдаланилади. Техникада Ў.м.и совун, алифмой, лок, глицерин, ёғ кислоталари ва бошқалар маҳсулотлар олишда ишлатилади. Тиббиёт ва фармакологияда суюқ Ў.м. (бодом, канақунжут мойи) дан мой эмульсиялари тайёрланади. Айрим Ў.м. (зайтун, зигир, бодом мойи) ҳар хил суртмалар ва линиментлар асосини ташкил этади. Кўпчилик Ў.м. косметик воситалар таркибига ҳам қўшилади.

Ад. \ Имомалиев А., Зикирёев А., Ўсимликлар биохимияси, Т., 1987; Шербаков В. Г., Биохимия и товароведение масличного сырья, М., 1991.

Абдукарим Зикирёев.

ЎСИМЛИК НАВИ — қ. *Нав*.

ЎСИМЛИКЛАР — тирик организмлар дунёси; *фотосинтез* қилиш хусусиятига эга бўлган автотроф организмлар (қ. *Автотрофлар*); ҳужайра пўсти, одатда, қалин целлюлозадан, захира озик моддаси крахмалдан иборат. Айрим Ў. (сапрофитлар, паразитлар) учун хос бўлган гетеротроф озикланиш иккиламчи ҳисобланади. Ў.га хос бошқа хусусиятлар (ўзига хос ривожланиш цикли, органларнинг шаклланиш йўли, ёпишиб яшаш ва бошқалар) ҳамма Ў.га тегишли эмас. Лекин бу белгиларнинг мажмуи Ў.ни бошқа тирик организмлардан осон фарқ қилишга имкон беради. Фақат тузилишнинг қуйи, айниқса, бир ҳужайралилар даражасида Ў. билан бошқа организмлар ўртасидаги фарқ унча аниқ сезилмайди;

шунинг учун эвгленасимон сувўтларни зоологлар бир ҳужайрали ҳайвонларга киритишади. Бир ҳужайрали Ў.нинг бошқа бир ҳужайрали организмлардан асосий фарқи — хлоропластлар бўлишидир. Тузилиш даражаси орта борган сари Ў. билан бошқа организмлар ўртасидаги фарқ ҳам орта боради.

Ў.нинг озикланиш жараёнида атроф муҳитдан газсимон (фотосинтез) ва суюқ (сув ва унда эриган минерал тузлар) моддаларни шимиб олишга мосланиши натижасида уларнинг танаси юзаси тобора кенгайиб борган. Юксак ўсимликларда тана юзасининг кенгайиши ва ихтисослашуви тўқималар ва вегетатив органларнинг ривожланишига олиб келган (қ. *Тўқима, Вегетатив органлар*). Ў. тузилишининг кўпчилик муҳим хусусиятлари уларнинг ўсиши ва кўпайиши, шунингдек, тарқалишига мосланиши билан боғлиқ.

Анъанага кўра, 20-асрнинг ўрталаригача барча ўсимликлар тубан (бактериялар, сувўтлар, замбуруғлар, лишайниклар) ва юксак ўсимликлар (йўсинлар, псилофитлар, плаунлар, қирқбўғимлар, қирққулоқлар, очик уруғлилар, гулли ўсимликлар)га ажратиб келинган. Ҳоз. *бактериялар* ва *замбуруғлар* алоҳида дунёга ажратилади. Ў. дунёси 3 кичик дунё: қизил сувўтлар ва юксак Ў.га бўлинади. Бу кичик дунёлар 350 000 турдан иборат барча Ў.ни ўз ичига олади.

Ў.нинг келиб чиқиши ерда ҳаёт пайдо бўлишининг илк ривожланиш даврларига тўғри келади. Бунда Архей эрасида (бундан 3 млрд. йил олдин) кўкяшил сувўтлар (цианобактериялар)га ўхшаш организмлар пайдо бўлган. Ҳақиқий сувўтлар *протерозой* эрасида, яшил ва қизил сувўтлар *палеозойнинг* бошларида пайдо бўганлиги тахмин қилинади. Дастлабки юксак Ў. — риниофитлар протерозой ва палеозой чегарасида келиб чиққанлигини эҳтимол қилиш мумкин. Уларда илдиз ўрнига ризоидлари бўлган. Карбонда дарахтсимон *қирққулоқлар* ке-

либ чиққан; пермда улар ўрнини ҳозирги қирққулоқлар эгаллаган. Карбонда *игнабаргли ўсимликлар* пайдо бўлган, триас ва юра даврларида улар кенг тарқалган. Бўр даврининг бошларида гулли Ў. (ёпик уруғлилар) ҳосил бўлган ва шундан сўнг улар Ер флорасида ҳукмрон бўлиб қолган.

Ў. Ерда мавжуд бўлган барча тирик организмлар ҳаётида катта аҳамиятга эга. Ҳайвонлар ва одамнинг ҳаётини Ў.сиз тасаввур қилиб бўлмайди. Фақат яшил хлорофиллга эга бўлган Ў. анорганик моддалардан органик бирикмаларни синтезлаш орқали куёш нури энергиясини тўплайди; айна вақтда Ў. атмосферадан CO₂ газини олиб, атмосферага деярли барча тирик организмларнинг нафас олиши учун зарур бўлган кислород чиқаради. Шу йўл билан яшил Ў. атмосфера таркибининг доимийлигини сақлаб туради. Ў. органик моддаларни ҳосил қилувчи *продукцентлар* сифатида озик занжирининг асосини ташкил этади.

Ер юзидаги Ў. турли ҳаётий формалар (ўтлар, буталар, дарахтлар, лианалар, эпифитлар ва бошқалар)ни ҳосил қилади. Ў.нинг хилмаҳил турларидан таркиб топган фитоценозлар Ер юзи ландшафти ва бошқалар организмлар учун экологик шароитнинг хилмаҳиллигини белгилаб беради. Ў.нинг бевосита иштирокида тупроқ ва торф ҳосил бўлади. Қўнғир кўмир ва тошкўмирнинг ҳосил бўлиши ҳам Ў. билан боғлиқ.

Ў.нинг ғоят хилмаҳил турларидан уруғли Ў., асосан, гулли Ў. катта аҳамиятга эга. Уруғли Ў. озик-овқат, кийимкечак, ёқилги, қурилиш материаллари ва бошқаларни беради (қ. *Маданий ўсимликлар*). Одам жуда катта майдонларда маданий Ў.нинг сунъий қопламлари (экин экиладиган далалар, боғлар, хиёбонлар ва бошқалар)ни барпо этишни, Ў.нинг хилмаҳил навларини яратишни билиб олган. Аммо Ў.ни кўп миқдорда йиғиб олиш ва Ў. бойликларидан оқилона фойдаланмаслик уларнинг жуда катта майдонларда йўқолиб кетишига

олиб келди; кўплаб ўсимлик турларининг бутунлай йўқолиб кетиш хавфи туғилди. Шу сабабдан, Ўзбекистонда Ў.ни химоя қилиш ва уларнинг табиий бойликларидан оқилона фойдаланиш тўғрисида махсус қонун қабул қилинган (қ. *Табиати муҳофаза қилиш*). Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига ноёб ва йўқолиб бораётган Ў. турлари киритилган. Ў.ни ботаника фани ўрганади. Яна қ. *Флора*.

Ад. Жизнь растений, т. 1—6, М., 1974—82; Вент Ф.У., В мире растений, М., 1972; Тахтаджян А.Л., Вопрос эволюционной морфологии растений, Л., 1954.

ЎСИМЛИКЛАР АНАТОМИЯСИ — *ботаниканинг ўсимликларнинг ички тузилишини ўрганадиган бўлими*. Ў.анинг пайдо бўлиши микроскопнинг кашф этилиши ва 17-аср охирида италия биологи М.Мальпиги ҳамда инглиз ботаниги Н.Грю томонидан илк бор ўсимлик тўқималарининг микроскопик тузилишини ўрганилиши билан боғлиқ. Ўсимликлар хужайраларини ўрганиб олинган натижалардан 19-асрда Т.Шванн ўзининг хужайра назариясини ишлаб чиқишда фойдаланган. 19-асрнинг 2-ярми ва 20-асрнинг бошидан бошлаб ўсимликлар тўқималари, хужайралари ва органоидлари уларнинг ўсиши, ривожланиши, онтогенез давомида ихтисослашуви ҳамда улар функцияси билан қўшиб ўрганила бошланди. Ана шу даврда Ў.адан ўсимликлар *цитологияси* ажралиб чиқади.Электрон микроскопия, методологик асослардан — эволюцион таълимот ва экологик ёндошув Ў.ани ўрганиш методларидан ҳисобланади. Ў.а. далилларидан фақат биологияда эмас, балки агрономия, техника, тарих ва археология (дендрология), шунингдек, фармацевтика, озик-овқат, целлюлозақоғоз и. ч., ёғочсозлик саноатида фойдаланилади (қ. *Ўсимликлар морфологияси*).

Ўсимликларнинг ички тузилиши, асосан, ёруғлик микроскопи ёрдамида ўрганилади. Бу жараёнда янги текшириш

усуллари — поляризация, ультрабинафша нурлар, люминесцент ва электрон микроскопия ҳамда текширишнинг гистокимёвий усуллари, рентгеноструктурал анализ ва бошқалардан ҳам фойдаланилади, Анатомик тадқиқотлар ўсимликларнинг келиб чиқиши, к.х. экинларига ташқи муҳит таъсирини аниқлаш ва бошқалар масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга.

ЎСИМЛИКЛАР ЗАРАРКУНАНДАЛАРИ — маданий ўсимликларни зарарлайдиган ёки уларни нобуд қиладиган жониворлар. Умуртқали ҳайвонларнинг сут эмизувчилар синфи, айниқса, кемирувчилар туркумига мансуб Ў.з. кўп. Умуртқасиз ҳайвонлардан қориноёқли моллюскаларнинг айрим турлари, нематодлар синфидан юмалоқ чувалчангларнинг кўпчилиги ўсимликларни зарарлайди. Бўғимоёқлилардан ҳашаротлар синфи, ўргимчаксимонлар синфи (каналар), кўпоёқдилар синфининг баъзи турлари ҳамда қисқичбақасимонлар (эшакқурт) га мансуб турлитуман ва жуда кўп Ў.з. турлари бор. *Ҳашаротлар*, айниқса, ҳосилга кўпроқ зарар етказди. Уларнинг 60 мингдан ортиқ ўсимликхўр тури маълум, шу жумладан, 4 мингга яқин тури маданий ўсимликларга зарар етказди, махсулотларни бузади ва ҳ.к.

К.х. учун зарарли ҳашаротлар систематик тамойил (туркумлар бўйича) ҳамда озикланиш характери бўйича таснифланади. Ўсимликхўр ҳашаротлар ва каналар турли оилаларга мансуб ўсимликлар билан озикланадиган ҳаммахўр ҳашаротлар — полифагларга; бир оилага мансуб ҳар хил турдаги ўсимликлар билан озикланадиган ҳашаротлар — олигофагларга; фақат бир турдаги ўсимликлар билан озикланадиган ҳашаротлар — монофагларга бўлинади. Турли экинлар ҳосилига ҳаммахўр зараркунандалар: чигирткасимонлар, баъзи чирилдоқлар, қўнғизлардан қирсидоқ (симқуртлар), қора қўнғизлар (сохта симқуртлар) ва бошқалар, капалаклардан *кузги тунла*м,

*ғўза тунла*ми, *карадрин*а ва *бошқалар* катта зарар келтиради. Бир оилага мансуб ҳар хил турдаги ўсимликлар билан озикланадиган ҳашаротлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Буларга *швед пашшаси*, *гессен пашшаси* ва *бошқалар* кириб, фақат бошоқли ўсимликлар билан озикланади. Қарамгулдошларга мансуб ўсимликлар билан озикланадиган ҳашарот турлари ҳам кўп. Буларга қарам оқ капалаги, қарам қуяси, қарам пашшаси ва бошқалар қиради. Фақат бир турдаги ўсимликлар билан озикланадиган ҳашаротлардан *филлоксера* (токнинг асосий зараркунандаси), *беда барг филчаси* (фитономус) ва бошқалар хавфли зараркунандалардан ҳисобланади. Зараркунанда ҳашаротлар ва каналар улар зарарлайдиган ўсимлик гуруҳлари бўйича ҳам таснифланади. Мас, бошоқдилар зараркунандалари, ғўза зараркунандалари (200 дан ортиқ тури бор), боғ зараркунандалари, сабзавот экинлари зараркунандалари ва ҳ.к.

Ўсимликлар зарарланишининг асосий икки тури фарқланади: биринчиси — оғиз органлари кемирувчи, иккинчиси санчибсўрувчи ҳашаротларга хос. Кемирувчи ҳашаротлар ўсимликнинг турли органларини, тўқималарини кемиради. Санчибсўрувчи ҳашаротлар, мас, *ўсимлик битлари*, *каналар* ва *бошқалар* ўсимлик шираси билан озикланади. Ў.з. озикланишида ўсимликнинг маълум органларига ўрганган бўлади. Шунинг учун ҳам илдиз, поя, барг, мева, гул ва бошқалар органлар зараркунандалари гуруҳлари фарқланади.

Ў.з. тарқалиши ва турлар комплексининг шаклланиши ташқи муҳитнинг ўзгарувчанлиги ҳамда турларнинг экологик мослашуви билан узвий боғлиқ. Ҳар бир тур ўзи учун қулай ҳудудга жойлашади.

Ҳашарот ва каналарнинг ривожланиши ҳамда кўпайиши учун т-ра шароити муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир тур учун маълум т-ра режими зарур. Суткалик ўртача самарали т-ра йиғиндисига қараб

хашаротларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, мавсумда насл беришини тахм. аниқлаш мумкин. Ў.з.нинг эмбрионал ва постэмбрионал ривожланиши, одатда, юқори трада тезлашади. Мас, беда барг филчаси

17,6° да 56, 21,2° да 34, 22° да 31 кунда ривожланади.

Ривожланиши тупроқ билан боғлиқ бўлган хашаротлар учун тупроқнинг кимёвий таркиби, кислоталиги, аэрацияси, намлиги катта аҳамиятга эга. Агротехника тадбирлари (тупроқни ишлаш, ўғит солиш ва бошқалар) ёрдамида зараркунанда хашаротлар учун ноқулай шароит яратиш мумкин. Мас, нордон тупроқлар оҳакланганда кирсилдоқ кўнғизлар ривожлана олмайди. Ў.з.нинг бошқа ҳайвон организмлари билан ўзаро боғлиқлиги ҳам уларнинг ривожланишига жиддий таъсир кўрсатади. Мас, ўсимлик битлари ўсимлик шираси билан озикланади, улар ажратган шира чумоли, яйдоқчи ва баъзи пашшалар учун озиқ ҳисобланади. Ўсимлик битлари билан йиртқич хашаротлар (кўнғизлар, визилдоқ пашша личинкалари ва бошқалар), улар билан турли хашаротхўр қушлар, булар билан эса турли йиртқич қушлар озикланади.

Ў.з.нинг кўпайишида озикнинг кўплиги ва таркиби, обҳаво шароити, йиртқичлар, паразитлар, касалликлар таъсири ва бошқалар муҳим роль ўйнайди. Бир жойда муттасил бир хил экин экиш (якка зироатчилик) шу ўсимлик билан озикланадиган зараркунандаларнинг кўпайиб кетиши учун қулай шароит яратади. Мас, эски бедапояларнинг ўз вақтида ҳайдалмаслиги уларда беда барг филчасининг кўпайиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Ўсимликларни зараркунанда хашаротлардан ҳимоя қилишда фенологик кузатиш (қ. *Фенология*) муҳим аҳамиятга эга (қ. *Ўсимликларни ҳимоя қилиш*).

Ад.: Яхонтов В. В., Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ўсимликлари ҳамда маҳсулотларининг зараркунандалари ва уларга қарши кураш, Т., 1962; Яхонтов

В.В., Экология насекомых, М., 1964.

Султон Алимухамедов.

ЎСИМЛИКЛАР ИНТРОДУКЦИЯСИ — қ. *Интродукция*.

ЎСИМЛИКЛАР КАРАНТИНИ ХИЗМАТИ — қ. *Карантин*.

ЎСИМЛИКЛАР КАСАЛЛИКЛАРИ — ўсимликларда турли сабаблар — касаллик қўзғатувчилар ҳамда ноқулай ташки шароит таъсирида юз берадиган патологик жараёнлар. Булар организм функцияси (*фотосинтез*, нафас олиш, ўстирувчи моддалар синтези, сув, озик моддалар ҳаракати)нинг бузилишига, ўсимликнинг бутунлай нобуд бўлиши ёки баъзи органларининг зарарланишига олиб келади.

Ў.к. ҳосилни камайтириб, сифатини бузади. Мас, *вилтнинг* ривожланиши ва тарқалиши учун қулай шароит вужудга келган йиллари пахта ҳосили 20—25% га, баъзи ҳудудларда 60—80% гача камайиши мумкин.

Ў.к.нинг 30 мингдан ортиқ тури маълум. Улар белгилари ёки типлари (патографик тасниф), зарарланган ўсимликлар (ўсимликшунослик таснифи) ҳамда касаллик қўзғатувчи сабаблар (этиологик тасниф) бўйича гуруҳланади. Этиологик тасниф негизида Ў.к. юқумсиз ва юқумли касалликларга ажралади.

Юқумсиз Ў.к., асосан, муҳитнинг абиотик омиллари: минерал озикланиш тартибининг бузилиши, хусусан, макроэлементлар — азот, фосфор, калий ҳамда микроэлементлар — бор, рух, темир, мис, молибденнинг етишмаслиги; ноқулай сув режими (тупроқда намнинг етишмаслиги ёки ортиб кетиши); ўсимликларга юқори ёки паст транинг таъсири, ҳаво ва тупроқ трасининг кескин ўзгариши натижасида вужудга келади. Юқумсиз Ў.к.нинг келиб чиқишига ҳаво ва тупроқдаги зарарли аралашмалар (сульфит ангидрид таъсирида баргларнинг куйиши ва тўкилиши); тупроққа солинадиган баъзи

гербицидлар қоддиғи таъсири; ноқулай ёруғлик режими (хусусан, иссиқхоналар ва парникларда ёруғликнинг етишмаслиги, ўсимликларнинг ётиб қолиши, хлороз кабиларга сабаб бўлиши мумкин); ионловчи нурлар (альфа, бета, гамма нурлар, рентген нурлари, нейтронлар); баъзи замбуруғлар (Ғивагшт, Во1гуШ ва бошқалар турлар) ҳамда айрим юксак ўсимликлар томонидан тупроққа чиқариладиган токсинлар сабаб бўлиши мумкин.

Юқумли ў.к.га ўсимликларнинг *вирусли касалликлари* (мозаика касаллигининг бир қанча турлари, сўлиш, паканалик, ғумбакланиш, пролиферация — тўқималарнинг ўсиб кетиши); ўсимликлар *бактериал касалликлар* ёки бактериозлар (ўсимликлар раки, бактериал чиришининг турли хиллари, мевали дарахтлар, тамаки ва бошқаларнинг бактериал куйиш касалликлари); ўсимлик замбуруғли касалликлари ёки микофитозлар (ўсимлик занг касалликларининг бир қанча турлари, қорақуя, раға, фузариозлар, чиришлар, цитоспорозлар, аскохитозлар ва бошқалар) киради. Шунингдек, *актиномицетлар* қўзғатадиган актиномикозлар, альгофитозлар; гелминтофитозлар ҳам юқумли ў.к.га киради. Юқумли касалликларга ўсимликларнинг паразит хашарот (энтомофитозлар) билан зарарланиши ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Ў.к.нинг инкубацион даври қанча давом этиши ҳаво ҳарорати, намлиги, ўсимликнинг касалликларга чидамлилиги ёки мойиллигига боғлиқ (қўзғатувчи касал ўсимлик ичидя ёки ташқарасида кўпаяди; инфекция элементлари ҳаво, ёмғир томчилари, хашаротлар ва бошқалар йўллари билан тарқалиб, ўсимликларни ёппасига зарарлаши мумкин). Ҳимоя реакциялари. Ўсимликда касаллик қўзғатувчиларга қарши ферментлар, фитонцидлар фаоллиги ортади, ҳужайра деворлари пўқакланади, зарарланган ҳужайралар касаллик қўзғатувчи билан биргаликда ўлик ҳужайраларга айланади ва х.к.

Олдини олиш тадбирлар и: экинларнинг ўсиши ва ривожланиши учун яхши шароит яратиш, касалликларга чидамли навларни экиш, илмий асосланган уруғчилик, уруғликни дорилаш ва х.к.дан иборат. Даволашда турли кимёвий препаратлар (инсектицидлар, фунгицидлар, фумигантлар)дан фойдаланилади. Ў.к. қўзғатувчиларининг бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга ўтмаслиги учун карантин қўлланилади (қ. *Фитопатология, Ўсимликларни ҳимоя қилиш*).

Ад.: Сербинов В. И., Қишлоқхўжалиги экинларининг касалликлари, Т., 1964; Грушевой С.Е., Сельскохозяйственная фитопатология, М., 1965.

ЎСИМЛИКЛАР МОРФОЛОГИЯСИ, фитоморфология — ботаниканинг бўлими; ўсимликларнинг тузилиши ва форма ҳосил бўлиши жараёнларидаги қонуниятларни ўрганадиган фан. Ў.м.нинг тарихий тараққиёти давомида ундан *ўсимликлар анатомияси, ўсимликлар эмбриологияси, цитология* мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Табиатдаги ўсимликларнинг морфологик жиҳатдан турлитуманлигини аниқлаш; тузилиши, органлар ва органлар системасининг ўзаро жойлашуви қонуниятларини ўрганиш; ўсимликларнинг умумий тузулиши ва айрим органларининг индивидуал ривожланишида (онтоморфогенез) ўзгаришини тадқиқ этиш; ўсимлик дунёсининг эволюцион ривожланишида органларнинг пайдо бўлишини изохлаш (филорморфогенез); форма ҳосил бўлишида турли хил ташқи ва ички омиллар таъсирини ўрганиш Ў.м.нинг асосий муаммоларидан ҳисобланади. Морфологик тадқиқотларнинг асосий методлари — тасвирлаш, чоғиштирма ва экспериментал методлардир. Биринчиси ўсимлик органлари ва органлар системасини тасвирлайди (органография), иккинчи методда тасвирланган материал тасвифланади ва х.к. Экспериментал методда назорат этиладиган ташқи муҳит комплекси сунъ-

ий ҳосил қилинади ҳамда бу шароитда ўсимликларнинг морфологик реакцияси ва бошқалар ўрганилади. Ў.м. ботаниканинг бошқа бўлимлари: ўсимликлар палеоботаникаси, *ўсимликлар систематикаси* ва филогенияси, *ўсимликлар физиологияси*, ўсимликлар экологияси, ўсимликлар географияси ва геоботаника, *генетика* ва *ўсимликишунослик билан чамбарчас боғлиқ*.

Ў.м. жуда қадимдан ўрганила бошланган. 17-асрда Ў.м.ни назарий умумлаштириш соҳасида дастлабки ишлар қилинган (италиялик олимлар А.Цезальпин, М.Мальпиги, немис олими И.Юнг). Лекин Ў.м. соҳа сифатида 18-аср охирида шаклланди. Бу вақтда «Ўсимликлар метаморфози ҳақида тажриба» («Опыт о метаморфозе растений», 1790) китоби нашр қилиниб, бунда И.В.Гёте «морфология» терминини фанга жорий этишни таклиф этди.

19-асрнинг биринчи ярмида Ў.м. анча ривожланди. О.П.Декандоль (1827) Гётедан мустасно органлар ва улар метаморфози тўғрисида хулосага келди. Оқик уруғлилар уруғкуртаги устидаги дастлабки тадқиқотлар англиялик ботаник Р.Бруннга тегишлидир; у игнабарглиларда архегоний ва спермийни аниқлади. Ў.м. фанининг чоғиштирма методи ривожланишида немис ботаниги А.Брауннинг хизмати катта. 19-асрнинг 2-ярми ва 20-аср бошларида Ў.м.нинг ривожланишига Ч.Дарвиннинг эволюцион назарияси катта таъсир кўрсатди (қ. *Дарвинизм*). Ў.м. эволюциясидаги бошқа йўналишлар ривож, асосан, *қазилма ўсимликларни ўрганишга* асосланди. Мас, англиялик ботаник Ф.Боуэр, немис олими Г.Потонье ва француз О.Линьелар томонидан куруқликдаги юксак ўсимликлар асосий органлари ўрганилди. Гулнинг келиб чиқиши назарияси Ў.м. эволюциясини тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга. Англиялик ботаниклар Н.Арбер ва Ж.Паркин ва австриялик ботаник Р.Ветштейн, рус ботаниги Х.Я.Гоби меваларнинг биринчи

эволюцион таснифини ишлаб чиқишди. Онтогенетик Ў.м. филогенетик ва экспериментал Ў.м. билан мустаҳкам алоқада ривожланди. Немис ботаниги А.Эйхлер баргнинг ривожланиш тарихи (1869) ва гул тузилиши қонуниятини (1878—82), рус ботаниги В.А. Дейнега эса бир паллали ва икки паллали ўсимликлар барги отногенезини тадқиқ этдилар.

Ў.м.нинг экспериментал методи (термин К.А.Тимирязев томонидан таклиф этилган, 1890)нинг ривожланишига А.Н.Бекетов катта ҳисса қўшди; у ўсимлик органларининг физиологик функциялари ва ташқи муҳит таъсирини форма ҳосил бўлишида муҳим омил деб ҳисоблади. Рус ботаниги Н.Ф.Леваковский куруқликда яшовчи ўсимлик новдаларининг сув муҳитидаги ҳолатини экспериментал ўрганди (1863), немис физиологи Г.Фёхтинг ўсимлик формасига турли табиий шароит таъсирини экспериментал кузатди (1878—82) ҳамда ўсимликларда кутблик ҳодисасини очди. Немис ботаниклари Г.Клебс (1903) ва К.Гёбель (1908) органларнинг ўсиш формаси аниқ омиллар (ёруғлик, намлик, озиқ) га боғлиқ эканлигини тажрибада аниқлашди ва сунъий метаморфоз ҳосил қилишди. Экологик Ў.м. ўсимликлар географияси ва экологияси билан бир вақтда пайдо бўлди. Даниялик Э.Варминг ва К.Раункиер, немис ботаниги А.Шимпер мазкур йўналишга асос солишди. Чоғиштирмаморфологик йўналиш В.Тролля (ГФР) ва унинг шогирдлари ишлари билан бошланди. Ёпик уруғлиларнинг морфологик эволюциясини рус ботаниги А.Л.Тахтажан тавсифлаб берди. Онтогенетик ва экспериментал йўналиш ўсимликлар физиологияси билан бирга жадал ривожланди (морфогенез). Морфогенез тўғрисида америкалик олим Э.Синнот ишларида батафсил маълумот беради. Юксак ўсимликларда орган ва гистогенезнинг асосий манбаи ҳисобланган новда ва илдиз ўсиш қонусини ўрганиш бўйича бажарилган ишлар айниқса муҳим аҳамиятга эга. Мазкур

соҳадаги назарий умумлашмалар швед олими О.Шюпп (1938), америкалик — А.Фостер ва унинг ходимлари (1936—54), К.Эсау (196065), немис Г.Гуттенберг (1960—61), англиялик — Ф.Клоус (1961) га тегишли.

Ўзбекистонда анатомик метод кенг қўлланиши асосида морфогенез соҳасида муҳим ишлар олиб боридди; қийин экологик шароитда яшовчи объектларда органогенез этаплар ва уларнинг ташқи муҳитга боғлиқлиги тўғрисидаги таълимот шулар жумласидандир. Чоғиштирма экологик Ў.м. соҳасидаги маълумотлар фақат форма ҳосил бўлиш қонуниятини тушунтириш билан бирга улардан амалиётда фойдаланишга имкон берди. Онторморфогенез, экологик ва экспериментал Ў.м. соҳасидаги тадқиқотлар ўрмончилик ва ўтлоқчиликнинг биологик асосларини яратишда ҳамда манзарали ўсимликлар етиштириш усулларини ишлаб чиқишда аҳамиятга эга. Ботаника боғларидаги интродукциялаш ишларида онтогенетик ва экологик Ў.м. маълумотларига асосланилади ва айни вақтда бу ишлар янги назарий хулосалар учун материал беради. Ўзбекистонда «Ботаника» илмий и. ч. марказида ҳам Ў.м.нинг турли соҳаларида тадқиқот ишлари олиб борилади.

Ад. \ Серебряков И.Г., Морфология вегетативных органов высших растений, М., 1952; Тахтаджян А.Л., Основы эволюционной морфологии покрытосемянных, М.—Л., 1964.

ЎСИМЛИКЛАР ПЎСТЛОҒИ — к. *Пўстлоқ*.

ЎСИМЛИКЛАР РАКИ — к. *Буқоқ*.

ЎСИМЛИКЛАР СИСТЕМАТИКАСИ — ботаниканинг бўлими; ҳозирги ва қирилиб кетган ўсимликларни тавсифлаш, уларни ҳар хил даражада таксонлар бўйича тасниф қилиш билан шуғулланади. Ў.с. узоктарихга эга. Ўсимликлар дастлаб кўзга осон ташлана-

диган бир неча белгиларига биноан таснифланган. Ҳоз. Ў.с.да ўсимликларнинг анатомоморфологик белгилари билан бирга улар ўртасидаги ўзаро қариндошлик (гомологик) боғланишлар ҳисобга олинади. Ў.с.даги дастлабки уринишлар бундан 5000 йил аввал бошланган. Юнон файласуфи, табиатшунос Теофраст (мил.ав. 372 — 287) ўсимликларни 4 гуруҳ: дарахтлар, буталар, чала буталар ва ўтларга бўлган. Кейинчалик немис файласуфи Альберт фон Больштедт (1193 — 1280) ўсимликларни бир паллали ва икки паллалиларга ажратган. Уйғониш даврида италиялик Андреа Чезальпино (1583) ўсимликларнинг, асосан, мева ва уруғларининг тузилиши асосида биринчи сунъий таснифини нашр этди. 16-аср охирида К. Баугин туркум (авлод) ва тур категорияларини фанга жорий этди. К.Линней (1735) ўзининг чангчилар сонига асосланган системасини ишлаб чиқди. Бир қанча камчиликлари бўлишига қарамай, бу система амалий жиҳатдан фақат мутахассисларга эмас, балки барча ботаникага қизиқувчиларга қўл келди.

19-асрда О.П. Декандоль система-тикаси (1813, 1819) катта аҳамиятга эга бўлди. У ўсимликлар дунёсини 2 бўлим (найчали ва хужайрали, яъни найчасиз ўсимликлар)га ажратади. Найчалиларга икки паллали ва бир паллали ўсимликлар киритилди. Англиялик ботаник Р.Броун (1825) очик уруғлилар ва ёпиқ уруғлиларни кўрсатиб берди. Рус олими М.А.Максимовичнинг «Ўсимликлар дунёси системалари» китобида табиий систематиканинг назарий принциплари баён этиди. Австрия ботаниги С.Эндлихер ҳамма ўсимликларни 2 гуруҳ (таллофитлар ва юксак ўсимликлар)га ажратган. Француз ботаниги А. Броньяр (1843) системаси бўйича ўсимликлар криптогам (ҳаммаси уруғсиз) ва фанерогамларга ажратилди. Англиялик ботаниклар Ж.Бентам ва Ж.Хукер (1862—83) Декандоль систематикасини анча такомиллаштиришди.

Россияда ўсимликлар филогенетик систематикасининг ривожланиши, аввало, Б.М.КозоПолянский ва унинг шогирдлари ишлари билан боғлиқ. Кейинчалик Ў.с. соҳасида бир канча тадқиқотлар амалга оширилди (Годенкин, 1937; Буш 1959, 1966; Виноградов 1958; Комаров, 1954; Ильин, 1936; Попов, 1958; Камелин, 1973; Цвелев, 1976).

Ўзбекистонда ҳам бу соҳада катта ишлар қилинди (Зокиров, 1955, 1961; Коровин, 1962; Введенский, 1953, 1955, 1962; Музаффаров, 1987, 1988; Пратов, 1998 ва бошқалар). 6 томли «Ўзбекистон флораси» (1941—1962), 10 томли Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичи (1968—1993) каби тўшгамлар нашр этилди. Ҳоз. Ў.с. катта ютуқларга эришилганлигига қарамадан ўсимлик дунёси учун кўпчиликка маъқул бўлган ягона систематика яратилмаган.

Ад.: Тахтаджан А.Л., О состоянии и перспективах развития систематики. «Успехи современной биологии», М., 1972; Жизнь растений, т. 1—6, М., 1974—82.

ЎСИМЛИКЛАР ФИЗИОЛОГИЯСИ — ўсимликлар ҳаёт фаолияти умумий қонуниятларини ўрганадиган фан. Ў.ф. ўсимликларнинг ўз танасини тиклаши, кўпайиши учун зарур бўлган минерал моддалар ва сувни ўзлаштириши, ўсиши, ривожланиши, гуллаши ва мева ҳосил қилиши, илдиздан (минерал) ва ҳаводан (фотосинтез) озикланиши, нафас олиши, биосинтез қилиши, захира моддаларни тўплаши ва бошқалар жараёнларни ўрганади. Ў.ф. ҳаётий жараёнларнинг ташқи муҳит билан боғлиқлигини очиб бериш орқали ўсимликларнинг умумий маҳсулдорлиги, озик қиймати, орган ва тўқималарининг технологик сифатини ошириш усули ва методларининг назарий асосларини тадқиқ қилади. Физиологик тадқиқотлар ўсимликларнинг ўсиши ва мўл ҳосил бериши учун зарур бўлган тупроқ ва иқлим шароитлари ҳамда улардан оқилона фойдала-

нишнинг назарий асоси ҳисобланади. Ў.ф.га оид масалалар унинг объекти бўлган яшил ўсимликларнинг ўзига хос хусусиятлари билан аниқланади. Яшил ўсимликлар қуёш нуридан энергия манбаи сифатида фойдаланиши ва уни органик бирикмаларнинг кимёвий энергиясига айлантириши, яъни *фотосинтез* жараёнини амалга ошириши билан бошқа организмлардан фарқ қилади. Ўсимликларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг умумий анатомик ва морфологик тузилиши билан чамбарчас боғлиқ. Ўсимликлар организми, одагда, ер устки ва ер остки қисмларининг шохланиши туфайли жуда катта сатҳни эгаллайди. Бу ҳолат уларнинг тупроқ ва ҳавонинг катта ҳажми билан боғланишига имкон беради. Ўсимликларда доимий, ўзгармас ички муҳит бўлмаслиги туфайли улар тўқималарининг ҳарорати, кислород ва карбонат ангидрид миқдори ҳамда бошқа кўрсаткичлари ўзгариб туради. Уларнинг ташқи муҳит ўзгаришига мосланиши (адаптация) ҳам бутунлай бошқача йўл билан амалга ошади.

Ў.ф. дастлаб ўсимликларнинг тупроқдан озикланиш муаммоси билан шуғулланувчи *ботаниканинг* таркибий қисми сифатида пайдо бўлди ва ривожланди. Ўсимликлар тўқима ва органларини қандай моддалар ҳисобига ҳосил қилиши масалаларини ҳал қилишга уринишлар голландиялик табиатшунос олим Ян ван Гельмонт тажрибалари билан боғлиқ (1629). У оғирлиги аниқ бўлган тупроқ билан тўлдирилган маҳсус идишга тол новдасини ўтқазади ва 5 йил давомида сув қуйиб туради. Тажриба сўнггида тол новдасининг оғирлиги 30 марта ошганлигини, тупроқнинг оғирлиги эса жуда кам ўзгарганлигини аниқлайди. Олимлар Гельмонт ўтказган тажрибага асосланиб, ўсимликнинг озик манбаи тупроқ эмас, балки сув деган хулосага келишади. Бундай хулоса нотўғри бўлишига қарамадан ўтказилган тажрибада биринча марта миқдорий усул (тортиш)нинг қўлланиши бундан кейинги

тадқиқотларнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. 1727 йилда инглиз олими С.Гейлс ўсимлик тўқималари бўйлаб сув ва минерал моддаларнинг ҳаракатини аниқлади. Инглиз олими Д.Пристли яшил ўсимликлар ҳаёт фаолияти туфайли бузилган ҳаво тозаланиши, хайвонларнинг ҳаёт кечириши, ёниш содир бўлишини аниқлади. Бу жараён кейинчалик «фотосинтез» номини олди. Ў.ф.нинг ривожланишида француз олими А.Лавуазьенинг ёниш ва оксидланиш устида олиб борган ишлари (1774—84) ҳам катта аҳамият касб этди. 19-аср бошларида ўсимликларнинг ўсиши ва тупроқдан озиланишига оид тадқиқотлар жадал ривожлана борди. Немис олими А.Тэер ишлаб чиққан гумус назариясига кўра, ўсимликларнинг озикланишида тупроқдаги моддалар ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

19-асрнинг 40-асрларида ўсимликларнинг озикланишини тушунтирувчи гумус назарияси ўрнига немис кимёгари Ю.Либихнинг минерал озикланиш назарияси пайдо бўлди. Мазкур назарияга кўра, ўсимликларнинг тупроқдан озикланишида минерал элементлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Либих тадқиқотлари қ.х. амалиётида минерал ўғитларни қўллашни бошлаб берди. 19-асрнинг 2-ярмида К.А.Тимирязев фотосинтез соҳасида муҳим тадқиқотлар олиб борди ва бу жараёнда хлорофиллнинг аҳамиятини очиб берди. 19-асрнинг 2-ярми ва 20-аср бошларида ўсимликларда моддалар ва энергия алмашинувини ўрганиш борасида бир қатор кашфиётлар қилинди. Шу даврдан бошлаб Ў.ф. билан биокимёси ўртасидаги ўзаро боғланиш янада мустаҳкамланди.

Ў.ф.нинг 20-асрдаги ютуқлари ўсимликлар чидамлиги, минерал озикланиши, ўсимлик бўйлаб моддалар транспорти, гуллаш механизмлари, ўсимлик хужайра ва тўқималари биотехнологияси ва бошқалар тадқиқотлар билан боғлиқ. Яшил ўсимликларда энергия алмашинувини бошқарилишининг но-

зик механизмлари аниқланиши Ў.ф.да эришилган энг муҳим кашфиётлардан бири ҳисобланади. Бу кашфиёт туфайли фотосинтез ва нафас олиш моддалар ва энергия алмашинувидан иборат ягона жараённинг икки томони эканлиги кўрсатиб берилди. Фотосинтетик пигментларнинг табиати, физик ва кимёвий хоссалари, ҳосил бўлиши, уларнинг алмашинуви ва функцияларини тадқиқ қилишда ҳам муҳим ютуқларга эришидди. Пигментларни ўрганиш натижасида фотосинтезнинг бир неча хиллари (циклик, ноциклик ва псевдоциклик), ёруғлик квантлари ўзлаштирилишининг дастлабки босқичлари механизми, хлорофилл биосинтези, фотосинтезнинг ёруғлик талаб қилмайдиган реакциялари босқичлари ва биокимёвий механизмлари аниқланди. Ўсимлик организмнинг индивидуал ривожланиши (онтогенез) ва унинг табиати ўрганилиши орқали ўсимликларнинг ривожланишига ташқи муҳит билан бирга тўқималарда мавжуд бўлган фитогормонлар — ауксин, гиббереллин, цитокининларнинг кучли таъсир кўрсатиши очиб берилди. Бу моддаларнинг кашф этилиши ўсиш ва ривожланишни ўсимликларнинг вегетатив босқичидан генератив босқичига ўтиш даврини янгича талқин қилишга имкон берди. Ўсишни тезлаштирувчи моддалар билан бир қаторда, уни секинлаштирувчи (ингибитор) бирикмалар ҳам аниқланди. 20-асрнинг 2-ярмида физиологик жараёнларни бошқаришда фитохромлар катнашиши, улар хлорофилл ҳосил қилишда иштирок этувчи ферментларнинг биосинтезида индукторлик вазифани бажариши, хлоропластлар ва умуман фотосинтетик аппаратнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга эканлиги исботланди. Шунингдек, фототропизм, фотопериодизм реакцияларини бошқаришда иштирок этадиган фитохромларга ўхшаш бир қанча моддалар кашф этилди. Илдизнинг шимиш фаолиятини ўрганиш натижасида тупроқдан ўзлаштирилган минерал элементлардан ўсимлик

тўқималарида органик бирикмалар (аминокислоталар, нуклеотидлар, витаминлар, фитогормонлар) синтезланиши аниқланади. Хужайра мембраналарининг структураси ва функцияси, улар орқали моддаларнинг ютилиши, кўчирилиши ва ионларнинг ажралиши билан боғлиқ бўлган жараёнлар; ўсимликларнинг турли хил абиотик ва биотик шароитлар (юқори ва паст ҳарорат, курғоқчилик, юқори намлик, шўрланиш, касаллик ва ҳашаротлар билан зарарланиш)га чидамлигига боғлиқ жараёнларнинг физиологик табиати аниқланди.

Ў.ф. ривожланишига махсус курилмалар — фитотронларнинг яратилиши катта аҳамият касб этди. Бундай ишлар ўсимликларни *иклимлаштириш*, *интродукция* қилиш, дурагайлаш, *гетерозис* олиш, навларни минтақаларга қараб жойлаштириш, турли хил агротехник тадбирлар: ўғитлаш, сунъий сўғориш каби муҳим масалаларни ҳал қилишга имкон берди.

Ўзбекистонда Ў.ф.нинг ривожланиши Туркистон пахтачилик станцияси ва Туркистон ун-тининг ташкил этилиши билан боғлиқ. А.Имомалиев, Н.Назаров, А.Қосимов, М.Валихонов, Х.Салимов, Р.Азимов ва бошқалар олиб борган тадқиқотлар Ў.ф.нинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Республикада ғўза физиологиясини ўрганишда катта ютуқларга эришилди. Чигитнинг сақланиши, униб чиқиши, пишиши давридаги физиологик жараёнлар батафсил ўрганилди (Х.Х. Енилеев, М. Валихонов); ғўзанинг минерал озикланиши (Т.Пирохунов), ғўзада сув алмашинуви (Х.Самиев); тупроқ шўрланиши ҳамда инфекцияга чидамлиги (Р.Азимов, М.Авазхонов), ғўза баргининг тўкилиши (А.Имомалиев), ғўзанинг ўсиши ва ривожланишига ташқи омилларнинг таъсири (М.В.Мухаммаджонов, Н.Назаров, А.Қосимов ва бошқалар) устида муҳим тадқиқотлар олиб борилди.

Ад.: Хўжаев Ж., Ўсимликлар физиологияси, Т., 2004; Мустақимов Г.Д.,

Ўсимликлар физиологияси ва микробиология асослари, Т., 1995; Полевой В.В., Физиология растений, М., 1989.

Абдукарим Зикирёев.

ЎСИМЛИКЛАР ЭМБРИОЛОГИЯСИ, фитозембриология — ўсимликлар морфологиясининг хусусий предмети, ўсимликлар муртагининг ҳосил бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганади. Очiq уруғлилар ва гулли Ў.э. уруғкуртак ва гулда кечадиган *онтогенези* ҳамда *гаметофит*лар, жинсий хужайралар ва *зиготанинг* тузилиши ҳамда ривожланишини тадқиқ қилади. Ў.э. тўғрисидаги маълумотлар қадимдан маълум. 16—18-асрларда асосий эътибор гулли ўсимликлар жинсини аниқлашга қаратилади; дурагайлаш ва четдан чанглангириш борасидаги экспериментал ишлар натижасида четдан чанглангиришнинг аҳамияти очиб берилди. Италия олими М.Мальпиги биринчи бўлиб гулли ўсимликларнинг тухум хужайраси ва муртак халтасини (1675), инглиз ботаниги Н.Грю уруғ эндоспермасини (1672) кашф этади. Ў.э. мустақил фан сифатида фақат 19-аср ўрталарида шакллана бошлади. Унинг шаклланиши кўп жиҳатдан хужайра назариясини ва эволюцион таълимотнинг яратилиши билан боғлиқ. 20-аср бошларида очiq ва ёпиқ уруғлилар гаметофити ва чанг найчасининг ривожланиши тўғрисида фундаментал кашфиётлар қилинди; *мейоз*, микроспорогенез ва қўш уруғланишнинг моҳияти очиб берилди. Классик тадқиқотлар туфайли Ў.э.нинг замонавий муаммолари: онтогенезнинг асосий даврлари — чангдоннинг ривожланиши, макроспорогенез, микроспоралардан эркак гаметофит (чанг заррачалари) ва чанг найчасининг шаклланиши; макроспорогенез ва макроспоралардан урғочи гаметофит — муртак халтасининг ҳосил бўлиши, қўш уруғланиш, эндосперм ва муртакнинг шаклланиши ва бошқалар аниқланади.

Тубан ўсимликлар (сувўтлар), лишайниклар, замбуруғлар генератив органла-

рининг ривожланиши узок вақт давомида ўрганилмаган эди. Бу соҳадаги ишлар сўнгги йилларда жадал олиб борилмоқда.

Солиштирма эмбриология ҳар хил таксономик гуруҳларга мансуб организмлар эмбрионал белгиларини ўрганиш ва солиштириш, ўсимликлар ривожланиши циклида насл галланишларини солиштириб ўрганиш билан шуғулланади. Бу ишларнинг натижаси ўсимликлар систематикасидаги ечилмаган муаммоларни ҳал этишда ва филогенетик системаларни яратишда муҳим аҳамиятга эга.

ЎСИМЛИКЛАРНИ ПАЙВАНДЛАШ — қ. *Пайвандлаш*.

ЎСИМЛИКЛАРНИ ҚИЛИШ, ҲИМОЯ ўсимликларни зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилиш — 1) қ.х. фанларининг бир соҳаси; ўсимликларга зараркунанда, касалликлар, бегона ўтлар етказадиган зарарни ўрганади ва унинг олдини олиш ҳамда баргараф қилиш тадбирларини ишлаб чиқади; 2) қ.х. ва ўрмон хўжалигида зараркунандалар, ўсимликлар касалликлари ҳамда бегона ўтларни йўқ қилиш учун ишлаб чиқилган тадбирлар тизими. Унинг вазифаси фақатгина зараркунанда организмларни йўқ қилиш ёки улар фаолиятини чегаралаб қўйишдангина эмас, балки уларнинг пайдо бўлиш муддатлари ва тарқалиш кўламини олдиндан аниқлаш, шунингдек, энг хавфли зараркунандаларнинг бир худуддан бошқасига тарқалишининг олдини олишдан ҳам иборат (қ. *Карантин*). Ў.х.қ. кишлоқ хўжалиги энтомологияси, фитопатология, ботаника, микология, бактериология, вирусология, экология, биоценология, кимё, биокимё, ҳайвонлар ва ўсимликлар физиологияси, физика, биофизика, генетика, селекция, токсикология ва бошқалар фанлар маълумотларига асосланади. Ўсимликларнинг зараркунанда ва касалликлари, бегона ўтлар экинларга, хусусан, ҳосилга катта зарар етказди. Шу сабабли қ.х. маҳсулотларини

етиштиришда, уларни сақлаб қолишда Ў.х.қ. муҳим роль ўйнайди. Зараркунанда ва касалликларнинг ўсимликларга етказадиган зарари қадимдан маълум. 18-аср бошларида ўсимлик касалликларини таснифлашга француз ботаники Ж.Турнефор уришиб кўрди. 18-асрнинг 2-ярмида кўпчилик касалликларнинг юқумлиги тажрибалар асосида исботланди (Россияда А.Т.Бологов, Францияда А.Тиллет, Италияда Ф.Фонтана, Данияда Я.Фабрициус ва бошқалар). 18-асрнинг 2-ярмида немис олими А. де Бари, рус олими М.С.Воронин ва бошқалар томонидан фитопатоген замбуруғларнинг янги турлари, уларнинг морфологияси, ривожланиш хусусиятлари аниқланади. 19-асрнинг 2-ярмида ўсимлик зараркунандалари ҳамда касалликларининг бир қанча мамлакатлар иктисодиётига етказган зарари уларни ўрганиш ва уларга қарши кураш тадбирларини ишлаб чиқишни тақозо этди.

19-аср охири — 20-аср бошларида фитопатоген замбуруғлар, бактериялар, вируслар, нематодларнинг минглаб турлари кашф қилинди. Асосий зараркунандаларнинг турлари биологияси ва физиологияси ўрганилди; зарарли организмларга қарши кураш чоралари такомиллаштирилди.

Туркистонда Ў.х.қ. бўйича дастлабки илмий асосланган усуллар 1898 йилда Чигирткага қарши кураш қўмитасининг таклифига кўра ишлаб чиқилган. 1911 йилда Тошкентда Туркистон энтомология ст-яси ташкил этилди, ғўза, қанд лавлаги зараркунандаларини ўрганиш ва уларга қарши кураш чоралари қўлланилди.

1925 йилда Туркистон энтомология ст-яси Ўзбекистон ўсимликларни ҳимоя қилиш ст-ясига айлантирилди ва шу билан бир вақтда Ширабудин (Бухоро вилояти) ва Хива қ.х. тажриба ст-яларида Ў.х.қ. бўлимлари очилди. 1929 йилда Бош пахта комитети Ўзбекистон Ў.х.қ. ст-ясининг бир неча бўлимларини бирлаштириб, ғўза зараркунандаларини ўрганиш учун махсус ст-я барпо этди;

кейинчалик бу ст-я Бутуниттифок пахтачилик илмий текшириш институти (СоюзНИХИ)нинг Ў.х.к. марказий ст-ясига айлантирилди. 1957 йилда СоюзНИХИ марказий ст-яси асосида ҳоз. Ўзбекистон *ўсимликларни ҳимоя қилиш институти* ташкил қилинди.

Ҳосилни самарали ҳимоя қилишга зарарқунанда ва касалликларнинг ривожланиши ҳамда кўпайиши прогнозини тузиш, зарарқунандалар миқдори ҳамда касалликлар ўчоғини ўз вақтида аниқлаш мақсадида экин, кўчатларни, шунингдек, бегона ўтларни текширувдан ўтказиш, турли усул ва воситалар қўллаб ўсимликларга ишлов бериш каби чоратадбирлар системасини режали равишда қўллаб эришилади. Зарарқунанда, касалликлар ва бегона ўтларга қарши бир қанча кураш усуллари қўлланади. Ўсимликларни *агротехник ҳимоя усули* ташкилийҳўжалик ва экинлар парваршининг техник усуллари, шунингдек, қ.х. маҳсулотларини сақлаш йўллари, яъни зарарқунандаларнинг кўпайиши ва тўпланиши, касалликларнинг ривожланишига қарши кураш усуллари (экиш муддати ва усуллари, тупрокка ишлов бериш, ўғит солиш нормалари, бегона ўтларга қарши кураш, алмашлаб экиш, мелиорация)ни ўз ичига олади. *Механик ва физик ҳимоя усуллари* зарарқунанданинг қ.х. ўсимликлари ичига киришига қаршилик қилувчи усуллар (зарарқунандани тутиб олиш, куйдириш, музлатиш, сув бостириш, электр токи таъсирида йўқ қилиш ва шу кабилар) қиради. Зарарқунандаларни жалб этиб, сўнгра нобуд қилиш учун ёруғлик туткичлари, шунингдек, органик бирикмалар — *аттрактантлардаи* фойдаланилади. Ўсимликларни *кимёвий ҳимоя усули* турли кимёвий дорилардан фойдаланишга асосланган; салбий томонлари кўплигига қарамай бу усул ҳозирда Ў.х.к.да етакчи усуллардан биридир. Ўзбекистонда 2005 йилда фақатгина ўсимликлар зарарқунандалари, касалликлари ва бегона ўтларга қарши 200 га яқин кимёвий воситалар

қўлланилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Кимёлаштириш ва ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари Давлат комиссияси кимёвий ва биологик препаратлардан фойдаланишга рухсат беради ва уларни қўллаш қодаларига қатъий амал қилишни назорат қилади. Ўсимликларни *биологик ҳимоя усули* зарарқунандаларга қарши паразитлар, йиртқич ҳашаротлар, микроорганизмлар ва антибиотиклардан фойдаланилади.

Ўсимликларни *генетик ҳимоя усули* икки организм: паразит билан ўсимликхўжайиннинг ўзаро таъсирига асосланган. Ўсимликнинг касаллик ва зарарқунандаларга нисбатан иммунитет (чидамлиги) муҳим аҳамиятга эга. Ўсимликларни *микробиологик ҳимоя усули*да касаллик ҳамда зарарқунандаларга қарши курашиш учун микроорганизмлардан фойдаланилади. Ўсимликларни уйғунлашган — *интеграл ҳимоя усули*да зарарқунанда ҳашаротлар ҳамда каналарга қарши курашиш учун кимёвий ва биологик кураш усуллари биргаликда олиб борилади. Бунда одам томонидан бузилган агробиценоздаги турлар нисбатан тикланади, бу эса биосферани муҳофаза қилишнинг муҳим омилларидан биридир.

Ў.х.к. назариясини яратишда С.Н. *Лгимухамедов*, Н. Г. *Запрометов*, В. А. *Знаменский*, К.И. *Мирнўлатов*, М.Н. *Нарзиқулов*, Р.О. *Олимжонов*, Т.Д. *Страхов*, В.Н. *Шчеголев*, В.В. *Яхонтов* ва бошқаларнинг ишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистонда Ў.х.к. бўйича амалий тадбирларни Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ўсимликларни ҳимоя қилиш маркази режалаштиради, уюштиради ва бажарилишини назорат қилади. Унинг ҳузуридаги Ў.х.к. ст-ялари, касаллик, зарарқунандаларнинг тарқалиши ва кўпайишидан оғоҳлантириш пунктлари (156 та) да бевосита Ў.х.к. тадбирлари бажарилади. Ўзбекистон ўсимликларни ҳимоя қилиш ин-тида, олий ўқув юртлари, тажриба

ст-яларида шу соҳага оид илмий ишлар олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида Ў.х.к. соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорати Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат санитарияэпидемиология хизмати, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқалар давлат бошқаруви органлари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги ўсимликларини зараркундалар, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоя қилиш тўғрисида» Қонуни (2000 йил 31 авг.) Ў.х.к.ни таъминлаш, Ў.х.к. воситаларининг инсон соғлигига, агроф муҳитга зарарли таъсирининг олдини олиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

Ад.: Яхонтов В. В., Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ўсимликлари ва маҳсулотлари зараркундалари ва уларга қарши кураш, Т., 1953; Сельскохозяйственная энтомология, М., 1976; Поспелов С.М., Ўсимликларни ҳимоя қилиш, Т., 1978; Ўзбекистон Республикасида ишлатиш учун рухсат этилган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари рўйхати, Т, 2003.

Султон Алимұхамедов, Муроджон Рашидов.

ЎСИМЛИКЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ўсимликларни ҳимоя қилиш илмий тадқиқот институти — ўсимликларни ҳимоя қилиш бўйича бош мувофиқлаштирувчи илмий марказ. 1958 йилда Бутуниттифоқ пахтачилик интининг Ўсимликларни ҳимоя қилиш марказий ст-яси негизида ташкил этилган. Тошкент вилояти Қибрай тумани Салор шаҳарчасида жойлашган. ин-т фаолиятининг асосий йўналишлари: ўсимликларни ҳимоя қилишнинг янги воситаларини қўллаб, экинлар ва улардан олинadиган маҳсулотларни зараркундалар, касалликлар ва бегона ўтлардан ҳимоялашнинг самарали ва замонавий технологиялари-

ни ишлаб чиқиш; экинларнинг зараркунанда ва касалликларга чидамли турлари ва навларини аниқлаш; дон экинлари зараркундалари, касалликлари ва бегона ўтларига қарши экологик хавфсиз кураш чораларини, донни сақлаш даврида зараркундалардан ҳимоя қилиш технологиясини ишлаб чиқиш; республикада ва чет элларда ишлаб чиқарилган замонавий инсектоакарицидларни ўрганиш ва синаш асосида самарадор бўлганларни танлаб олиш ва ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун тавсия этиш; ғўза, бўғдой ва сабзавот экин майдонларида учрайдиган бегона ўтларга қарши янги гербицидларни қўллаш шароитларини аниқлаш ва к.х.да қўллаш усул ва тартибқоидаларини тавсия этиш; зарарли чигирткаларнинг биологик ва экологик хусусиятларини ўрганиш ва уларга қарши биологик ва кимёвий кураш чораларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Ин-т таркибида: 3 бўлим (энтомология, фитопатология, патент ва жорий этиш); 11 лаб. (техника, мойли экинлар ва тут дарахти зараркундалари; боғ, сабзавот экинлари ва доривор ўсимликлар зараркундаларини ўрганиш; к.х. экинлари зараркундалари ва касалликларини прогнозлаш; ўсимликларнинг касаллик ва зараркундаларга қарши иммунитетини ўрганиш; зарарли чигирткаларни ўрганиш ва математик моделлаштириш; чет эллар билан алоқалар ва илмийтехника ахбороти; иктисодиёт ва механизация тадқиқотлари); Қўқон, Хоразм, Нукус, Қашқадарё, Сурхондарё филиаллари, Наманган кўриқхонаси бор. Интга ажратилган тажриба хўжалиги ер майдони Қибрай туманида 14 га, Фарғона таянч пункти (Бағдод тумани Ултарма қишлоғи)да 65 га. ин-т ташкил этилгандан бошлаб, асосан, ўсимликларни зараркунанда, касаллик ва бегона ўтлардан ҳимоя қилишнинг уйғунлашган кураш чораларини ишлаб чиқиш муаммолари бўйича изланишлар олиб борди ва ғўзанинг асосий зараркундаларига қарши биологик кураш усулини иш-

лаб чиққи ва ишлаб чиқариш га жорий этди. Итт фаолияти С.А.Журавская, К.И. Мирпўлатов, Б.Г.Алеев, В.В. Яхонтов, Н.С.Мирпўлатова, Н.Г.Запрометов, Ф.М.Успенский, С.Н. Алимұхамедов, Н.М.Махмудхўжаев, Ш.Т.Хўжаев, Ф.А.Степанов, С.Б.Запевалова, З.Қ. Одилов, И.С.Ўрунов, Т.К.Ҳасанов, К. Асанов, М.Х. Комилова, Э.Л. Алхасьянц, У.Расулов, А. Х. Ҳакимов, М.И.Рашидов ва бошқалар олимлар билан боғлиқ. Ин-тда 70 га яқин ходим, жумладан, 6 фан дри, 23 фан номзоди ишлади (2005). ин-т ходимлари томонидан 39 та ихтиролар қилинган ва патент билан ҳимояланган. ин-т олимлари томонидан ўсимликларни ҳимоя қилишга оид илмий тўплам, тавсияномалар, услубий қўлланмалар ва бошқалар яратилди. Ин-тда ихтисослашган илмий кенгаш ва аспирантура бор. Илмий кутубхона фаолият кўрсатади.

Ин-т дунёнинг етакчи давлатлари (Россия, АҚШ, Германия, Франция, Япония, Швейцария, Швеция, Украина, Беларуссия, Қозоғистон)даги илмий муассасалар билан илмий ҳамкорлик алоқалари ўрнатган.

Муроджон Рашидов.

ЎСИМЛИКЛАРНИНГ КАРАНТИН ЗАРАРКУНАНДА ВА КАСАЛЛИКЛАРИ — қ. *Карантин*.

ЎСИМЛИКЛАРНИНГ СУТ ШИРАСИ — қ. *Латекс*.

ЎСИМЛИКШУНОСЛИК — маданий ўсимликларни етиштириш усуллари ҳақидаги фан. Тупроқшунослик, умумий дехқончилик, қ.х. метеорологияси, ўсимликлар физиологияси, биокимёси, генетикаси, селекцияси, қ.х. микробиологияси, агрофизика, агрокимё, уруғчилик, ўсимликларни ҳимоя қилиш билан чамбарчас боғланган. Ў.нинг асосий тадқиқот объекти — қ.х.да экиладиган экинлар (тури, хили, нави, дурагайи), уларнинг биологияси; ташқи муҳит — агроэкологик шароитларга

талабчанлиги ва бошқалар Замоनावий Ў. шуғулланадиган асосий масалалар: экиладиган ўсимликлар таснифи (донли экинлар, илдимевали ва туганак мевалилар, мойли экинлар, толали экинлар, ем-хашак ўтлари ва экинлари, наркотикалкалоидли экинлар); уларнинг биологик ва экологик хусусиятларини ўрганиш, навлар (дурагайлар)ни р-нлаштиришнинг илмий асослари, қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган ўсимликлар интродукцияси, қ.х. экинларини етиштиришда интенсив технология (агротехника)ни ўрганиш ва ишлаб чиқиш; экиннинг тупроққа ва атроф муҳитга галаби; ўғитлар ва суғоришга муносабати; потенциал ҳосилдорлиги юкори бўлган тезпишар, касалликлар ҳамда зараркундаларга чидамли навларни яратиш; янги навлар агротехникаси ва бошқалар Ў. айрим экинларнинг биологик хусусиятлари: вегетация даврининг давомийлиги; органогенез, ўсиш ва ривожланиш ритмлари; вегетация ва морфогенезнинг изчил кетмакет фазалари; илдиз системаси ва ассимиляцияон сиртнинг ривожланиш динамикаси, қуруқ модда тўпланиши, ўсимликда фойдали хўжалик органлари ва қисмларининг шаклланиши; моддалар алмашинуви; сув ва озикланиш режими, совукбардошлиги, қишлашга, қурғоқчиликка, шўрга ва бошқаларга чидамлиги ва бошқаларни ўрганеди. Ў. экинларнинг экологик хусусиятларини ўрганишда қ.х. зонасидаги иқлим ва тупроқ омилларини баҳолаш орқали ўсимлик билан ташқи муҳит шароитлари ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этади. Бунда экиш муддатлари, биринчи қузги қорасовуқ тушадиган давр, сув билан таъминланиш, тупроқ унумдорлиги ва бошқалар масалалар ўрганилади.

Қ.х. экинларини ўстириш технологияси ва маҳсулот етиштиришда У. ўрганадиган асосий масалалар: маҳаллий туттроқиқлим шароитларига мослашган ҳамда қимматли хўжалик ва биологик хусусияти билан ажралиб турадиган нав (дурагай)ларни танлаш; алмашлаб экиш-

да энг яхши ўтмишдош танлаш; тупрокни ишлаш системаси ва ўғитларни қўллаш, уруғликни экишга тайёрлаш, экиш (муддатлари, уруғлик нормаси, экиш усуллари ва чуқурлиги), экинларни парвариш-лаш (тупрокни ишлаш, озиклантириш, бегона ўтларни йўқотиш, ўсимликларни зараркунанда ва касалликлардан ҳимоя қилиш, дефолиант ва десикантларни ишлатиш, экинларни ўсишни бошқарувчи моддалар билан ишлаш); ҳосилни йиғиб олиш (асосий ва ёрдамчи маҳсулотни йиғиштириш муддатлари ва уни ташкил қилиш, нобудгарчиликка йўл қўймаслик, далани анғиз колдикларидан тозалаш, тупрокни йиғимтеримдан кейин ишлаш), йиғилган ҳосилга дастлабки ишлов бериш ва ҳ.к.

Ў. бўйича тадқиқот ишлари дала, вегетацион ҳамда лаб. усуллари билан олиб борилади. Ў.да хўжаликлар ҳамда айрим ишлаб чиқариш новаторларининг илғор тажрибаларини ўрганиш ва илмий жиҳатдан умумлаштиришга катта ўрин берилади. Яқунланган тадқиқотларнинг натижалари агротехника ва иқтисодий баҳолаш учун аниқ бир табиийиқлим шароитларида синаб қўрилади.

Ўзбекистонда Ў. фанига *А.Л.Абдуллаев, А.В.Автономов, В. Зуев, А. Имомалиев, М.В.Мухаммаджонов, Ж.К. Саидов, С.Х. Йўлдошев, С.М.Мирахмедов, Ш.Иброҳимов, С.Р.Мухаммадхонов, З.У.Умаров, Ғ.Қурбонов, Ғ.Раҳимов, Д.Т.Абдукаримов, Ҳ.Отабоева* ва бошқалар муҳим ҳисса қўшган.

Ўзбекистонда Ў. масалалари билан Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги илмий ишлаб чиқариш маркази таркибидаги илмий муассасалар, қ.х. олий ўқув юртлари кафедралари шуғулланади. Ў. бўйича етакчи ин-т Ўзбекистон ўсимликшунослик институти. Ў.га оид илмийамалий ишлар «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», «Ўзбекистон аграр фани хабарномаси» жур. ларида, олий ўқув юртларининг илмий тўпламларида босилади.

Ҳалима Отабоева.

ЎСИМЛИКШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ўсимликшунослик илмий тадқиқот институти — ўсимликшунослик бўйича йирик илмийуслубий марказ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмийишлаб чиқариш маркази таркибида. 1925 йилда *НМ.Вапилов* ташаббуси билан Ленинград Амалий ботаника, генетика ва селекция интининг Ўрта Осиё бўлими ташкил этилган. 1935 йилдан Бутуниттифок ўсимликшунослик интининг Ўрта Осиё тажриба ст-яси, 1979 йилдан шу интининг Ўрта Осиё филиали. 1991 йилдан ҳоз. номда. Тошкент вилоят Қибрай тумани Окқовоқ қишлоғида жойлашган. Қ.х. экинларининг намуналарини йиғиш ва *интродукция* қилиш; интродукция қилинган ўсимликларни *карантин* кўригидан ўтказиш; ўсимликлар генофондини сақлаш ва бойитиш; қ.х. экинларини атрофлича тўла ўрганиш асосида селекция масканларига қимматли хўжалик белги ва хусусиятларга эга донорлар ва бирламчи манбалар етказиб бериш; экинларнинг янги навларини яратиш; янги, ноанъанавий экинларни ишлаб чиқаришга жорий этиш; Ин-тда яратилган қ.х. экинлари навларининг бирламчи уруғчилигини олиб бориш ва билан шуғулланади. ин-т таркибида (2005): ўсимликлар генетик ресурсларини ҳужжатлаштириш; интродукция; дала экинлари; техника экинлари; сабзавот, полиз экинлари ва картошка; меварезавор экинлари бўлимлари, уруғшунослик; мойли экинлар; узумчилик; биокимё лаб.лари, Андижон (Жалолқудук тумани Жалақудук ширкат хўжалиги), Сурхондарё (Жарқўрғон тумани «Сурхон» ширкат хўжалиги) тажриба хўжаликлари бор. Ин-тда ўсимликлар генетик ресурслари ўрта муддатларда (15—20 йил) сақланадиган генлар банки — қ.х. экинлари генофонди яратилган. Илмий кутубхона, музей фаолият кўрсатади. Интга ажратилган умумий ер майдони 395 га, шундан экиладиган ер майдони Қибрай туманида 135 га, тажриба хўжаликларида 195 га (Андижон тажриба хўжалигида 45

га, Сурхондарё тажриба хўжалигида 150 га). Ҳар йили 59 га очиқ ер майдонида дала, техника, сабзавот ва полиз, вегетатив ҳолда кўпаювчи, республика учун ноанъанавий бўлган экинларнинг 3000 га яқин намуналари экилиб, уруғлари генлар банкида сақлаш учун олинади. ин-т 80 турдан ортиқ экинларнинг 30 минг дан кўпроқ нав намуналарига эга. Ин-тда 26 га майдонда ток коллекция боғи (1580 намуна), 46 га майдонда меварезавор экинлари коллекция боғи (4013 намуна) ташкил этилган, ғўза намуналарининг мамлакатда ягона бўлган тур, иш ва дублет коллекциясида 5400 дан ортиқ намуна сақланади. 80 йил давомида Давлат нав синаш комиссиясига қ.х. экинларининг 750 дан ортиқ навлари топширилган ва шундан 240 таси турли йларда р-нлаштирилган. 2005 йилда Ўзбекистон худудида экиш учун тавсия этилган қ.х. экинларининг 78 та нави ин-т олимлари томонидан яратилган навлардир. ин-т олимлари ўсимликшуносликка оид 250 каталог, 29 илмий тўплам, услубий қўлланмалар, дарсликлар, тавсияномалар яратдилар.

Ин-т фаолияти С.М.Перескоков, Н.Г.Рубан, М.В.Мухаммаджонов, В.П.Горбунов, И.М.Пугачев, йилФ. Узоқов, К.И.Пангало, М.Г.Попов, К.А. Ви-соцкий, М.С.Журавель, В.К.Кобелев, И.А.Максимов, В.П.Матвеев, П.А. Баранов, М.М.Негруль, К.Ф.Костина, В.А.Арзуманов, Ғ.Қ.Қурбонов, А.Р. Шредер, К.И.Байметов, Б.Х.Сатторов ва бошқалар кўплаб олимлар фаолияти билан боғлиқ. Ин-тда 300 га яқин ходим, жумладан, 2 фан дри, 14 фан номзодлари ишлади (2005). Ин-тда ихтисослаштирилган илмий кенгаш, селекция ва уруғчилик, ўсимликшунослик йўналишлари бўйича аспирантура бор.

Ин-т жаҳоннинг йирик илмий ташкилотлари ва генлар банклари билан илмий ҳамкорлик алоқалари ўрнатган.

Файзулла Ҳожиёв.

ЎСИШ (иктисодиётда) — мамлакат-

да товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар яратиш ҳажмининг олдинги йил (давр) ларга нисбатан кўпайган миқдорда тақрорланиши. Иқтисодий ўсишни таъминлаш ҳар қандай мамлакат иқтисодий сиёсатининг асосий мақсади ҳисобланади. Йилдан йилга аҳоли сонининг кўпайиши, кишилар эҳтиёжларининг мутассил ортиб бориши иқтисодий Ў.ни шарт қилиб қўювчи асосий сабаблардандир. Иқтисодий Ў. аҳоли турмуш даражасини оширишга, халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади.

Иқтисодий Ў. негизда иқтисодиётдаги етакчи тармоқларнинг ривожланиши туради. Иқтисодий ўсиш ишлаб чиқаришнинг илғор тузилмасига, юкори меҳнат унумдорлиги даражасига, ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга, маҳсулотни қулай бозорларда сотишга таянади. Бошқача айтганда, иқтисодий Ў. маҳсулот ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмини муттасил кўпайтириб бориш ва айни пайтда жамият тараққиётида технологик, иқтисодий ва ижтимоий тавсифларнинг яхшиланиб боришини англатади.

Иқтисодий Ў.ни аниқлаш ва ҳисоблашда мамлакат иқтисодий тараққиётининг энг умумий кўрсаткичи бўлган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) асос бўлиб хизмат қилади ва иқтисодий ўсишнинг муайян давр мобайнида реал ЯИМ ҳажмининг ижобий томонга ўзгаришини кўрсатади. Иқтисодий ўсиш сурьатлари ЯИМ ўсиш сурьатларида ўз аксини топади.

Иқтисодий Ў. мамлакат иқтисодиёти ривожланишининг умумий ҳолатини ифодалайди. Реал ЯИМ ҳажмининг ўзгариши мамлакат иқтисодиёти ҳолати ва динамикаси тўғрисида маълумот берилади, иқтисодий Ў.ни тўлиқ акс эттирмайди. Мас, мамлакат аҳолисининг Ў. сурьати 3% ни, реал ЯИМ нинг Ў. сурьати ҳам 3% ни ташкил этди. Бундай ҳолатда, гарчи ЯИМ ҳажми ўсган бўлсада, кишиларнинг даромадлари ўзгармай қолади.

Шу сабабли иқтисодий Ў.ни тўлароқ акс эттириш учун бошқа бир кўрсаткич — аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган реал ЯИМнинг ўзгариши қўлланилади.

Реал ЯИМ ҳажмининг ўзгариши умуман мамлакат иқтисодиётининг муайян давр оралигидаги ривожланишини ифодаласа, аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал ЯИМ ҳажмининг ўзгариши иқтисодий ривожланишга кишилар турмуш даражаси орқали баҳо беришга хизмат қилади.

Мамлакат иқтисодиётида яратилган ЯИМ ишлаб чиқариш омиллари — ер, капитал ва меҳнат ресурсларининг ўзаро таъсирида шаклланади. Булар иқтисодий Ў.нинг миқдорий омилларига киради (мас, фойдаланилаётган экин майдонларни кенгайтириш ЯИМ ўсишига ижобий таъсир кўрсатади). Ушбу омилларни ишлаб чиқариш жараёнига кенгрок жалб этиш натижасида юз берадиган иқтисодий Ў.экстенсив ўсиш деб аталади.

Иқтисодий Ў.нинг сифат омиллари ҳам мавжуд бўлиб, уларга меҳнат, капитал ва ер (табиий) ресурслари унумдорлиги киради. Сифат омиллари ҳисобига юз берадиган иқтисодий Ў. интенсив ўсиш деб юритилади.

Ишлаб чиқариш омилларининг чекланганлиги экстенсив Ў.нинг имкониятларини чегаралайди. Шу сабабли ресурслар чекланганлиги шароитида интенсив ўсиш самарали ҳисобланади. Фантехника тараққиёти ҳам интенсив иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Кейинги йилларда бир қатор ижтимоий кўрсаткичлар иқтисодий Ў. шартли ва натижаси тарзида қаралмоқда. И.ч. соҳасида — бандликнинг юқобий динамикаси; тақсимот соҳасида — аҳолининг реал даромадлари ва бошқалар бир қатор кўрсаткичлар динамикаси; айирбошлаш соҳасида — савдо ва умумий овқатланиш моддий базасининг ривож, чакана савдо айланмаси динамикаси; истеъмол соҳасида — истеъмолнинг ва ноишлаб чиқариш жамғаришининг

ўсиши шундай кўрсаткичларга киради. Иқтисодий ўсишнинг асосий ижобий томони — унинг ишлаб чиқариш ва истеъмол тузилмаси ўзгаришларига таъсир кўрсатишидир.

Нурилом Тўхлиев.

ЎСИШ НУҚТАСИ, ўсимликларнинг ўсиш нуқтаси (конус и) — қ. *Нив.*

ЎСИШНИ БОШҚАРУВЧИ МОДДАЛАР — ўсимликларнинг генератив ва ўсиш жараёнларини жадаллаштирувчи ёки секинлаштирувчи (сусайтирувчи) бир қатор табиий ва синтетик бирикмалар. Ўсишни тезлаштирувчи моддалар (ўсиш стимуляторлари) ва ўсишни тўхтатувчи моддалар (ўсиш ингибиторлари)га бўлинади. Қ.х. экинларига ишлов беришда қўлланилади. Табиий ўсишни тезлаштирувчи моддаларга фитогормонлар, шунингдек, баъзи витаминлар; синтетик ўстирувчи моддаларга гетероауксин ва унинг аналоглари, индолилмой кислота ва нафтилацетат кислота, малеинат кислота гидрозиди, сукцинат кислота киради. Ўсишни тўхтатувчи моддаларга ўсимликларда турли хил кимёвий, биокимёвий, физиологик жараёнлар (уруғнинг униши, поя ва унинг айрим қисмларининг ўсиши, баргларнинг тўкилиши ва бошқалар) тормозланишида фаол иштирок этадиган моддалар киради. Табиий ва сунъий ўсиш ингибиторлари фарқланади. Табиий ёки эндоген ўсиш ингибиторларига абсцизат кислота, скополетин, эскулетин, кумарин, салицил кислота, поксibenзоат кислота ва бошқалар киради. Табиий ўсиш ингибиторлари ўсимликлар қузда ўсишдан тўхтаб, тиним ҳолатга ўтиш даврида уларнинг куртак ва уруғларида тўпланади. Кўкламда ўсиш ингибиторлари миқдори кескин камаяди. Синтетик ўсиш ингибиторларига цианидлар, мишьякли препаратлар, гидразин, симоб ва бошқалар оғир металллар киради. Уларнинг фитогормонлардан ауксинлар, гиббереллинлар ва цитокининлар фаол

лигини йўқотиш хусусиятига эгаллиги иш-ботланган.

Синтетик Ў.б.м. голланд фитофизиологи Ф.Кегель томонидан ауксин моддаси (индолилацетат кислота) синтез қилингандан кейин (1931—35) пайдо бўла бошлади. Кейинчалик ауксин асосида бир қатор юқори биол. фаол препаратлар синтез қилинди. Индолилмой ва нафтилацетат кислоталари Ў.б.м. орасида энг яхши препаратлар ҳисобланади. Экишдан олдин ауксин, *гиббереллин* ва витаминлар билан намланганда экилган уруғнинг униб чиқиши тезлашади, илдиз системаси яхши ривожланади, ҳосилдорлиги кўпаяди. Дехкончиликда Ў.б.м. сувли эритма, паста, эмульсия, дуст, аэрозол буғ ҳолида ишлатилади. Улар ўсимликларнинг гуллаштини тезлаштиришда, кўпчилик маданий ўсимликларни қаламчадан кўпайтиришда, ҳар хил мева ва резаворлар меваларини йириклаштиришда қўлланилади. Вегетация даврида (ғовлаб кетиш шароитлари) айрим экинларнинг ўсишини тўхтатиш мақсадида синтетик ўсиш ингибитори — хлорхлинхлорид қўлланилади.

Ад.: Имомалиев А.И., Дехкончиликда ўсиш регуляторларини қўллаш, Т., 1965; Полевой В.В., Фитогормон, М., 1984.

ЎСМА— карамгулдошларга мансуб кўкимтир, туксиз икки йиллик ўт. Воҳаларда маданий ва ёввойи ҳолда учрайди. Илгари Ғарбий Европада нил бўёғи олиш учун экилган. Биринчи йили тўпбарг ҳосил қилади. Иккинчи йили тўпбарг бўйи 25—100 см бўлган поя чикаради, шохлайди.

Барглари чўзиқ наштарсимон, поядагилари бандсиз, чети текис, пояни ўраган, рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Апрельсент. ойларида гуллаб, мевалайди. Гуллари сариқ. Меваси ингичка, чўзиқ чатнамайдиган кўзоқча. Ў. баргининг ширасида нил бўёғи бор. Қадимдан ўзбек хонадонларида аёллар қошқўзларига қўйиш учун ховлиларда ўстирилади.

ЎСМАЛАР, бластомалар — организмдаги ўзгарган ва ўзининг одатдаги шакли ҳамда функциясини йўқотган (сифати бузилган) хужайралардан иборат тўқималарнинг зўр бериб ўсиб кетиши. Ўсма хужайралари Ў.га сабабчи омиллар тўхтагандан кейин ҳам кўпаяверади.

Ў.ни онкология фани ўрганади. Хавфсиз (етилган) ва хавфли (етилмаган) Ў. фарқ қилинади. Хавфсиз Ў. атрофдаги тўқимани итарди, суради, баъзан сиқиб кўяди, лекин уларни емирмайди. Хавфли Ў. тез ривожланиб, бошқа тўқималарга ўсиб кириб, уларни емиради; бунда кон томирларга ҳам шикаст етади. Одатда, кон ва лимфа томирлари деворининг емирилиши натижасида кон ёки лимфага тушган ўсма хужайралари турли аъзо ва тўқималарга *метастаз* беради. Натижада Ў.нинг иккиламчи тугунлари — метастазлар ҳосил бўлади, яъни Ў. тарқалиб кетади. Ў. бутунлай олиб ташланмаса, қайтадан ўсиб чиқади (рецидив беради). Хавфсиз Ў. метастаз бермайди (тарқалмайди), аммо пайдо бўлган жойига кўра ҳаёт учун хавфли бўлиши (мас, мияда ёки нафас ва ҳазм йўлларида бўлса, уларни сиқиб, эзиб қўйиши), шунингдек, унинг бир қисми кесиб ташланса, қайта ўсиши мумкин. Ў.нинг метастаз бериш-бермаслиги ва метастаз бериш тезлиги организмнинг иммунобиологик ҳолатига боғлиқ.

Ў. ўсиши тўқимада чексиз бўлинувчи ўзгарган хужайраларнинг кичик гуруҳи вужудга келишдан бошланади. Улар секин-аста ривожланади. Бунда бир неча босқич фарқ қилинади: 1) ўсма хужайраларининг нотекис кўпайиши (гиперплазия); 2) ўчоқли пролиферация, яъни тўқиманинг ўсиши, 3) хавфсиз Ў. ҳосил бўлиши; 4) ниҳоят, унинг хавфли тус олиши (малигнизация). Бевосита хавфли Ў.дан аввал пайдо бўлган ва хавфли Ў.га айланадиган Ў. рак олди, тўқимада анча эрта содир бўлган ўзгаришлар ўсма олди жараёни ҳисобланади. Ў.нинг босқичмабосқич ривожланиши ва кейин

хавфли тус олиши — унинг ўзига хос авж олиши шу тариқа ўтади. Ў. дан қон кетиши камқонликка, Ў.нинг чириши ва моддалар алмашинуви бузилишидан ҳосил бўлган махсулотлар организмнинг заҳарланишига сабаб бўлади.

Ў. паренхима ва стромадан таркиб топади. Паренхима Ў.нинг асосий массаси бўлиб, унинг ўсиши ва табиатини белгилайди; строма Ў. атрофидаги бириктирувчи тўқимадан ҳосил бўлади. Ҳар бир ўсманинг номи ўзи пайдо бўлган тўқима номидан (охирига «ома» — ўсма маъносини англатувчи қўшимча қўшилади) олинган, мас, тоғайдан вужудга келган Ў. хондрома, ёғ тўқимаси ўсмаси липома, мускул тўқимаси ўсмаси миома, бириктирувчи тўқимада юзага келган хавфли Ў. саркома, эпителий тўқимасидан пайдо бўлган хавфли Ў. карцинома (рак), меъда ости беши бўлакчаларидан ҳосил бўлган Ў. инсулома дейилади ва х.к. *Лейкозлар* ҳам Ў.га киради. Рак билан оғриш турли мамлакат ва минтакаларда турлича, мас, тери раки шим.га нисбатан жанда кўпроқ учрайди.

Ў.нинг пайдо бўлиши ва ривожланишида организмнинг туғма ёки ҳаётда орттирилган умумий реакцияси катта аҳамиятга эга. Ирсий омиллар асосан, Ў.га мойилликни, яъни организмнинг ўсма пайдо қиладиган таъсиротларга нисбатан кўрсатадиган у ёки бу реакциясини белгилаб беради. Ў. таъсирини бар-тараф этишда эса организмнинг химоя, иммунобиологик кучлари, шунингдек, унинг овқатланиш ва бошқалар ҳаёт тарзига боғлиқ умумий ҳолати катта аҳамият касб этади.

Умуман Ў. организмга турли физик, кимёвий ва биол. омиллар таъсир кўрсатиши натижасида вужудга келиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозир Ў.нинг келиб чиқиши кўп омилли (полиэтиологик) жараён деб қаралади.

Ў., одатда 40 ёшдан кейин пайдо бўлади. Аммо ёшлар ва ҳатто, болаларда ҳам учратиш мумкин.

Ў.нинг олдини олиш уларнинг келиб

чиқишига (гигиеник профилактика) ва ривожланишига қарши (ракнинг клиник профилактикаси) тадбирлардан иборат. Гигиеник профилактика организмга канцероген таъсир кўрсатадиган омилларни йўқотиш ёки уларнинг миқдорини камайтиришдан, клиник профилактика эса ўсма олди касалликларини ўз вақтида аниқлаб, даволашдан иборат. Аҳоли ўртасида мунтазам (системали) оммавий профилактик текширувлар ўтказиш ва айрим аҳоли гуруҳларини диспансеризация қилиш катта аҳамиятга эга. Касалликнинг бошланғич белгилари пайдо бўлганда дарҳол врачга мурожаат қилиш касалликни барвақт аниқлашда ниҳоятда муҳим.

Ў. диагностикаси беморни клиник инструментал текшириш (сўраш, кузатиш, махсус текшириш усулларини қўллаш ва ҳар хил таҳлиллар ўтказиш)га асосланган.

Ички аъзолар (меъда, ўпка, тухумдон, йўғон ичак, меъда ости беши ва бошқалар)даги Ў.ни барвақт аниқлаш (диагност қўйиш) анча мушкул бўлиб, бунда рентгенологик, радиоизотоп, эндоскопик, морфологик, иммунологик, компьютер томография, биопсия олиш ва бошқалар махсус текшириш усулларидан фойдаланилади.

Тиббиёт амалиётида радиоизотоплар ёрдамида текшириш усуллари кенг қўлланилмоқда. Айрим радиоактив моддалар, мас, фосфор, йод, стронций, олтин ва бошқаларни ўсма хужайралари соғлом хужайраларга нисбатан анча кўп ютади, бу эса радиоизотопларнинг тарқалишига қараб Ў. ва метастазларни барвақт аниқлаш имконини беради.

Ў. тузилишининг морфологик хусусиятларини аниқлаш даволашнинг аниқ усулини танлашда муҳим аҳамиятга эга.

Хавфли Ў. комплекс усулда даволанади. Ў. пайдо бўлган аъзога, унинг ривожланиш босқичи, тузилишига, беморнинг ёши ва бошқаларга қараб гамма ва рентген нурлари, доридармонлар билан даво қилинади; лекин хирургик усул кенг

қўлланилади.

Кўпинча хирургик усул нур ва доридармонлар қўллаб даволаш билан бирга олиб борилади (қ. *Нур билан даволаш, Кимётерапия*). Хавфли Ў.ни нур билан даволаш онкологиянинг ривожланаётган йўналишларидан биридир.

Сўнги йилларда организмнинг химоя кучларини оширишга қаратилган имунотерапия усулида даволаш жадал олиб боришда (қ. *Онкология*).

ЎСТИРУВЧИ МОДДАЛАР қ. *Фитогормонлар*.

ЎТ — пояси ёгочланмайдиган, чорва моллари учун асосий озуқа бўлган яшил ўсимликларнинг ҳаётий шакли.

ЎТ, сафро — жигар хужайралари ажратадиган сарғишжигаранг суюқлик. Одам ҳамда ҳайвонлар ичагида ёғ ва ёғсимон моддалар ҳазм бўлиши ва сўрилишини таъминлайди. Таркиби, асосан, сув, ўт кислота тузлари, билирубин, холестерин ва анорганик тузлардан иборат. Катта ёшдаги одам жигари суткада 1,2 л гача ўт ишлаб чиқаради. Овқат ҳазм қилиш жараёни содир бўлмаган ҳолларда Ў. ўт пуфагида тўпланади (қ. *Овқат ҳазм қилиш системаси*). Одамда Ў.нинг кимёвий таркиби, хоссалари ва миқдори турли касалликларда (мас. *ўт тош касаллиги*) ўзгариб туради. Ў. баъзи микроб (ич терлама, сил)ларни ўстиришда озиқли модда сифатида ва касалликларни даволашда қўлланилади.

ЎТ КИСЛОТАЛАР — стероид монокарбон ва холат кислота маҳсули. Одам ва ҳайвонларнинг жигар хужайраларида ишланиб, ўт билан бирга ўн икки бармоқ ичакка қуйилади. Одам ўти таркибида, асосан, холат кислота, оз миқдорда дезоксихолат, литохолат ва хенодезоксихолат кислоталари бўлади. Ў.к. ичакларда ёғ ҳазм бўлишини таъминлайди. Ёғларни эмульсия ҳолига келтиради, ичак липазасини (меъда ости бези ва ичак безларида

ишланадиган ферментни) фаоллаштиради, ёғ кислоталарнинг сўрилишига ёрдам беради, ичак перистальтикасини оширади. Ў.к.нинг умумий миқдори қонда ўртача 0,8 мг%, жигар ўтида — 0,9—1,8%, ўт пуфаги ўтида — 5,7—10,8%. Қонда Ў.к. кўпайиб кетганда, сийдик билан чиқиб кетади, камайиши эса қатор ўзгаришларга, жумладан, ўт тоши ҳосил бўлиши ва бошқалар га сабаб бўлади.

ЎТ ОЧИШ — душманни йўқ қилиш ва унинг қаршилигини синдириш воситаси. Артиллерия, танк ва енгил ўқ отар қуроллар ёрдамида амалга оширилади. Ў.о. якка, қаторасига, бараварига, юзаки ва методик усулда олиб борилиб, йўналиши бўйича рўпарадан, ён томондан, ханжарсимон бўлади.

ЎТ ПИГМЕНТЛАРИ — гемоглобиннинг парчаланishiда ҳосил бўладиган азотли рангдор моддалар. Одам ва ҳайвон организмда, асосан, жигарда ҳосил бўлади, *билирубин, биливердин ва бошқалар* кўринишида *ўт билан* ажралади. Одам организмда суткасига тахм. 280 мг Ў.п. ҳосил бўлади. Ў.п. кислотали хусусиятга эга, металл билан туз (баъзан эрмайдиган) ҳосил қилади. Шунга кўра, Ў.п. ўт тоши (қ. *Ўттош касаллиги*) ҳосил бўлишида аҳамиятли. Ў.п. нажас, қисман сийдик билан чиқарилади, шунинг учун улардан қатор касалликларни аниқлашда фойдаланилади. Қонда Ў.п. миқдори ошганда бадан сарғаяди.

ЎТ ПУФАГИ — одам ва кўпчилик умуртқали ҳайвонларда *ўт* йиғиладиган ковак аъзо. Одамларда Ў.п.нинг уз. 10—14 см, эни 3,5—4 см, сиғими 30—70 см³, нок шаклида. Ў.п.нинг кенгайган қисми — туби, ўрта қисми — танаси ва торайган бўйин қисми тафовут қилинади. Жигарнинг остки қисми юзасида жойлашган. Ў.п.нинг туби жигарнинг ўнг бўлаги остидан бир оз чиқиб туради. Унинг бўйин қисми ингичкалашиб бориб, Ў.п. найига айланади. Бу най жигар дарво-

засида ҳосил бўлган жигар ўт йўли билан бирлашиб, умумий ўт йўлини ҳосил қилади. Ўт йўлининг ўн икки бармоқ ичакка ўтиш ерида силлиқ мускулли қисқич бор, у ўт ва меъда ости беши ширасининг ичакка тушишини тартибга солиб туради. Ў.п.нинг фақат пастки қисми қорин парда билан ўралган бўлиб, қолган қисми жигарга бириктирувчи тўқима ёрдамида ёпишиб туради. Ў.п. девори сероз парда, жуда кўп бурмалар ҳосил қиладиган шиллиқ парда ва мускул қаватида иборат. Ў.п.нинг яллиғланиши *холестит* деб аталади.

ЎТТОШ КАСАЛЛИГИ, холелитиз — организмда моддалар алмашинуви бузилиши натижасида ўт пуфаги ва ўт йўлларида тош пайдо бўлиши, уларда ўт димланиб қолиши билан кечадиган касаллик. Касаллик аёлларда кўпроқ учрайди. Секин-аста ривожланади. Кўпинча бемор бир неча йил давомида ўнг қовурғалари остида оғирлик сезиб юради, оғзи тахирлашиб, жиғилдони қайнайди (хусусан, қовурилган, дудланган, тузланган маҳсулотлар истеъмол қилинганда). Бу Ў.т. к.нинг дастлабки аломатлари бўлиб, касаллик кечиктириб юборилганда ўнг қовурғалар ости санчиб, оғрик қорин, ўнг курак, ўнг елка, ўмров ва кураклараро соҳага тарқалади. Бу аломатлар ўт пуфагида тош пайдо бўлганлигини билдиради. Тошлар сони ва каттакичилиги ҳар хил, таркибига кўра бир хил (холестеринли, ўт пигментли, кальций тузли ва бошқалар) ва аралаш бўлади.

Ҳаддан ташқари кўп овқат ейиш, шунингдек, кам ҳаракат қилиш натижасида ўт димланиб қолиши ҳам Ў.т.к.га олиб келиши мумкин. Ўт димланиб қолишига ўт пуфаги ва ўт йўллариининг яллиғланиши, уларда анатомик ўзгаришлар пайдо бўлиши (чандикланиш, битиб қолиш) ва бу аъзолар ҳаракатининг сусайиши (бир маромда овқатланмаслик, қорин дам бўлиши, қабзият ва бошқалар) сабаб бўлади. Овқатнинг хили, кишининг ирсий хусусиятлари, семиришга мойиллик

ва бошқалар Ў.т.к.га сабаб бўлиши мумкин. *Моддалар алмашинувининг бузилиши*, ўт димланиб қолиши натижасида ўт таркибида ўт кислота миқдори камаяди; бу эса ўт пигментлари — холестерин ва билирубиннинг чўкиб, улардан тош пайдо бўлишига олиб келади. Ўт кислота миқдори истеъмол қилинадиган ёғ таркиби ва миқдорига маълум даражада боғлиқ; овқат таркибида ёғ кўп ёки кам бўлганда ҳам тош ҳосил бўлади. Ў.т.к.да бемор врач буюрган овқатланиш тартибига қатъий амал қилиши зарур. Бадан тарбия билан шугулланиш, семирмаслик чорасини кўриш Ў.т.к.нинг олдини олишда аҳамиятга эга. Касаллик хуружида спазмолитик дорилар, яллиғланишга қарши антибиотик ва сульфаниламидлар қўлланади. Касаллик узоқ давом этса ва асорат берса, операция қилинади.

ЎТ УНИ — юкори ҳароратда қуритилган, майдаланган ўтлардан тайёрланадиган қорвачилик озуқа маҳсулоти. Ў.у.ни тайёрлашнинг технологик жараёни ўтларни ўриш (дуккалик ўсимликларни гунчалаш, қўнғирбошқиларни бошоқлаш фазасида), майдалаш (ушоқлаш), қуритиш, ушоқларни туйиш, грағгула (донадор)лашдан иборат. Ў.у.ни тайёрлашда ўтлар махсус агрегатларда қуритилади ва майдаланади. Каротиннинг яхши сақланиши учун омборларда сақланадиган Ў.у.га антиоксидантлар (сантохин ва бошқалар) қўшилади. Пояси котмаган, барра, сербарг ўтлардан тайёрланган Ў.у. тўйимлилиги жиҳатидан кўпплаб донли емлардан қолишмайди, ҳатто оксил, минерал моддалар, витаминлар миқдорига кўра улардан устунлик қилади. 1 кг Ў.у.да 0,7—0,9 озуқа бирлиги, 140—150 г ҳазм бўладиган протеин, 200—300 мг каротин, Е,К,В гуруҳ витаминлари бор. Ў.у. барча к.х. ҳайвонлари емига қўшиладиган қимматли, протеинли ва витаминли қўшимча. Қорамоллар рационидида 30—40% донли аралаш емини Ў.у. билан алмаштириш мумкин. Ў.у. қўшилган ем аралашмаларини витамин-

ларга зарар етказмаслиги учун буглаш ва қайнатиш мумкин эмас.

Талъат Акмалхонов.

ЎТ ЎЧИРИШ ТЕХНИКАСИ —

одамлар, бинолар ва табиат бойликларини *ёнеиндаи* сақлаш учун ишлатиладиган махсус техника ускуналари: ўт ўчириш машиналари, поездлар, кемалар, самолётлар ва вертолётлар, ўт ўчириш воситаларидан иборат. Ёнгин сигнализацияси воситалари, ўт ўчиргичлар, ўт ўчириш гидрантлари ва бошқалар ўт ўчириш жиҳозлари ҳам Ў.ў.т.га киради.

Ў.ў.т. яратишга уриниш тарихи жуда қадимги даврга бориб тақалади. Мил. ав. юнон механик-ихтирочиси Ктесибий «сувни юқорига ирғита оладиган» машинани лойиҳалаган, лекин амалда унча қўлланилмаган. 16-асрга келиб немис ихтирочиси Антон Платнер сув оқимини 6—8 м гача етказа оладиган дастаки ўт ўчириш насосини яратди. *Буг машинаси* ихтиро қилинганидан сўнг (1829) насосни буг ҳаракатга келтирадиган ўт ўчириш қурилмаси яратилди. Уни ёнгин чиққан жойга от судраб борган. Кейинчалик (19-аср охирида) *ички ёнув двигателли* ўт ўчириш машинаси пайдо бўлди. Ўт ўчириш насоси, нарвони ва сув цистернасини ҳам ўз ичига олган ўт ўчириш машинаси 20-аср бошида Германияда, кейинроқ Россияда ишлаб чиқарила бошлади. Бундай ўт ўчириш машиналари такомиллаштира борилди. Ўт ўчириш автоцистерналари, автонасослар, насос ст-ялари, махсус хизмат автомобиллари, сувқўпик сепиш аппаратлари ва бошқалар ўт ўчириш воситалари яратилиб, саноат микёсида қўллаб ишлаб чиқарила бошлади. Портлар, нефть идишлари сақланадитан омборлар, т.й. узеллари, денгиз нефть конлари, ўрмонлар ва торф қазиш корхоналарида ўт ўчириш учун мўлжалланган техника яратилди.

Ўт ўчириш машиналари, асосий, махсус ва ёрдамчи турларга бўлинади. Асосийларига автоцистерналар, насос-

шлангли ва автонасослар, насос стялари, газсувли, ҳавоқўпикли ва кукунли, аэродромда ишлатиладиган ўт ўчириш машиналари киради. Уларнинг асосий вазифаси ўт ўчириш воситаларини ёнгин чиққан жойга етказишдир. Махсусларга техник хизмат кўрсатиш, алоқа ўрнатиш, тахлама автонарвон ва бошқалар машиналар киради. Техник хизмат кўрсатувчи машина ўт тушган жойга муҳим ускуналарни олиб бориш; бинони бузиш ва қулаган қисмларини ажратиш, девор ва ора ёпмаларни тешиш ишларини бажаради; шикастланган кишиларни ташиш учун хизмат қилади. Ё р д а м ч и машиналар кучли ёнгин бўлганда ўт ўчириш техникасининг узлуксиз ишлашини таъминлайди. Улардан ёнгинга қарши ташвиқот ишлари олиб боришда ҳам фойдаланилади. Барча ўт ўчириш машиналари қизил рангга бўялади ва «сирена» товуш сигнали билан жиҳозланади.

Ў.ў.т.нинг энг кенг тарқалгани дастаки ўт ўчиргичдир. У тўхтатишчиқариш қурилмаси ва ўт ўчириш моддасининг оқимини ҳосил қилувчи учлиги бўлган 1 — 100 дм' сизимли цилиндрик идишдан иборат. Булар ишхоналар, машиналар ва ҳатто хонадонларда доимий сақланиши керак.

Кенг қўламдаги ёнгинни (мас, ўрмонлар, торфзорлардаги ёнгинни) ўчириш учун самолёт ва вертолётлардан, денгизга тўқилган нефть билан боғлиқ ёнгинни ўчириш учун кемалардан фойдаланилади. Ўт ўчириш моддалари сифатида углерод (1У)оксид, кимёвий ва ҳаво механик кўпиклар, галлоидлашган углеводородлар (этил бромид, фреон), кукун, сув ишлатилади. Углерод (1У)оксид ўт ўчиргич ичида суюқ ҳолатда бўлиб, у диффузор шаклидаги учликдан отилиб чиқаётганда газ ва қаттиқ (қор шаклида) ҳолатда айланади. Кимёвий кўпик ўт ўчиргич ичида учликка кириш олди-дан ишқорий (NaHCO_3 асосида) ва кислотали (H_2SO_4 асосида) эритмаларнинг ўзаро реакцияга киришиши натижасида ҳосил бўлади. Кўпик ҳажмининг эрит-

ма ҳажмига нисбати 4—6 бўлади. Газ-нефть фонтанлардаги ёнғинни ўчиришда турбореактив двигателидан ишлайдиган (газ ва сув буғи аралашмаси билан ўчирадиган) курилмалар қўлланилади. Аэродром, нефтни қайта ишлаш корхоналари, кимё саноатида хавфсизликни таъминлаш мақсадида галлоидлашган углеводородлар, инерт газлар, кукунлар, кўпик таркибли ўт ўчиргичлар асосида ишлатиладиган ўт ўчириш курилмалари ишлатилади.

ЎТ ҚОПЛАМИ — табиий ёки экштган ўтлар (кўп йиллик, бир йиллик ёки улар аралашмаси)дан иборат ўсимлик қоплами. Табиий Ў.қ. ўтлок, дашт, чўл ва бошқалар; ботаник таркибига кўра бошоқли, эфемербошоқли, дуккаклибошоқли ва бошқаларга бўлинади. Экилган Ў.қ. соф (ўтнинг бир туридан иборат) ва аралаш (икки ёки ундан кўп) бўлиши мумкин. Ў.қ. қайси бир ўсимлик кўпроқ экилган бўлса, ўшанга қараб, мас, бедабошоқли, викасулли ва бошқалар деб номланади. Ў.қ. ва ундан тайёрланадиган *пичан*, *сенаж* сифати ўсимлик турларининг озукалик қиммати ва ўтказилган афотехник чоратадбирларга боғлиқ.

ЎТ ҲАЙДОВЧИ ДОРИЛАР — *ўт пуфагидан* утнинг ўн икки бармоқ ичкака тушишини тезлаштирадиган, жигар хужайраларида ўт ҳосил бўлишини кучайтирадиган синтетик ёки ўсимлик моддалари. Ў.х.д. ўт ҳосил бўлиш жараёнига бевосита ва *нейрогуморал регуляция* системаси орқали таъсир этади. Минерал сувлар, нордон суюқликлар ичилганда, меъда шиллиқ қавати механик таъсирланганда ва ичкакка ўт ёки ўт кислоталар тушганда ўт ҳосил бўлиши тезлашади. Ўт кислоталар (хологон, дехолин) ва табиий ўт (аллохол, холензим) препаратлари таъсирида ҳам ўт ҳосил бўлиши кучаяди. Айрим ўсимлик моддалари: наъматак мевасининг экстракти (холосос), маккажўхори попуги экстракти ёки дам-

ламаси, *бўзоч* гулининг қайнатмаси ёки дамламаси ўт хайлайди. Ў.х.д. жигар ва ўт пуфагининг сурункали яллиғланиши (*холецистит*, холецистогепатит) ва ўт тошқасалликларида қўлланилади.

ЎТА АСОСЛИ ТОҒ ЖИНСЛАРИ, ультрабазитлар, гипербазитлар — таркибида дала шпати бўлмаган, кремнезём кам, магний ва темир кўп бўлган магматик тоғ жинслари. Ў.а.т.ж.да оливин ва пироксенлар асосий жинс ҳосил қилувчи минераллардир. Бу жинслар юқори мантиядан чиқиб келаётган магманинг кристалланиши натижасида ҳосил бўлади. Ў.а.т.ж.нинг қаттиқ ҳолатдаги жисмлари Ер пўстининг чуқур горизонтларидан сиқиб чиқарилиши мумкин. Метаморфизм таъсирида улар серпентинит, амфиболит ва сланецларга айланади. Ў.а.т.ж. офиолитли минтакаларни (қ. *Офиолитлар*) ташкил қилади ҳамда океан типидagi Ер пўстининг таркибига киради. Ў.а.т.ж. Урал, Кола я.о., Сибирь, Украина, Кавказ ва Қозоғистонда тарқалган. Улар билан никель, кобальт, хромит, платина рудалари, тальк, магнезит ва асбест конлари боғлиқ.

ЎТА ГАЛАКТИКА, галактикалар ўта системаси — галактикаларнинг улкан (гигант) тўплами. Бир неча ўнлаб гуруҳларни ва бир неча юз ёки минглаб тўдаларни ташкил этади. Галактика гуруҳлар ва тўдалар, ўз навбатида, ўта тўда ёки Ў.г. ҳосил қилиши мумкин. Ў.г. осмон гумбазининг галактик экваторни деярли тўғри бурчак остида кесувчи катта доираси олдида ёрқин галактикалар тўпланиши ҳодисасидан кузатилади. Бу доира атрофида осмон сиртининг 10% ини ташкил қилувчи 12° қалинликдаги соҳада 12юлдуз катталигидан ёрқин бўлган барча галактикаларнинг тахм. 2/3 қисми жойлашади. Заифроқ галактикаларга ўтган сари уларнинг доира олдидаги тўпланиши сусаяди. Тўплам (қонцентрация) доираси орқали ўтувчи текисликни ўта системанинг симметрия

текислиги дейиш мумкин.

Бизнинг Галактика ҳам Ў.г.лардан бирдир. Унинг маркази Сунбула юлдузлар туркумида бўлиб, диаметри = 30 — 40 мегапарсек (қ. *Парсек*). Бу Ў.г. соҳаси галактика зичлиги катта бўлган «симметрия» текислигига эга (худди *Сомон йўшдек*). Маҳаллий галактикалар гуруҳи бизнинг Галактика билан биргаликда Ў.г.нинг четки қисмида жойлашган (яна қ. *Галактика, Галактикалар*).

ЎТА ГИГАНТЛАР — геометрик ўлчамларига кўра жуда улкан юлдузлар. Умунан юлдузлар ўзларининг геометрик ўлчамлари билан бир-бирларидан фарқ қилади. Агар юлдузлар массалари жиҳатидан Куёш массасининг 0,1 дан 50 массасигача бўлса, улардан кўпчилигининг диаметри бир неча юз минг, ҳатто миллионлаб км га етади (Куёшнинг диаметри 1 392 000 км). Куёшга нисбатан ўлчамлари бир неча марта катта юлдузлар (*Канопус, Арктур, Антарес*) гигант юлдузлар бўлса, жуда кам учрайдиган баъзи Ў.г. (*Бетельгейзе*) Куёшнинг ўрнида бўлганида, *Марс* ҳатто *Юпитер* сайёралари орбитаси ҳам шундай юлдузлар ичида бўларди. Ў.г. юлдузларнинг модда зичлиги Ер атмосфераси зичлигидан ҳам кам бўлиши мумкин. Ўртача юлдуз — Куёшнинг зичлиги сув зичлигидан 1,4 марта ортиқ. Юлдузларнинг ичида зичлиги ниҳоятда катталари *нейтрон юлдузлар* ҳисобланади. Юлдузлар ўзларининг узоқ умрлари давомида ўз траларини ва ўлчамларини ўзгартирмайдилар. Лекин, марказларидаги ҳамма водород гелийга айлангач, тез катталашиб боради. Юлдуз сиртидаги т-ра камайиб, нурланиш энергияси бир неча марта ортади ва, ниҳоят, у кизил гигантга айланади. Булар марказидаги т-ра 100 млн. градусгача кўтарилади ва юлдуз ядросида гелийнинг углеродга айланиш реакцияси содир бўлади. Қизил гигант, ўзининг ривожланиш даврида маълум вақтни ўтгач, жуда катталашиб кетган ўз қобиғини ажратиб ташлайди ва

планетар туманлик ҳосил бўлиб, унинг марказидаги юлдуз тобора кичиклашиб секин совиб бораётган *ок митти юлдузга* айланади. Бу ҳодисалар Ў.г.нинг *юлдузлар эволюцияси* назариясини яратишда муҳим объектлар бўлишидан далолат беради.

ЎТА ЁРУҒЛИК ТЕЗЛИГИ — *ёруғлик тезлигилз*а катта тезлик. *Нисбийлик назариясига* кўра, ҳар қандай сигналнинг узатилиши ва моддий жисмларнинг ҳаракати ёруғликнинг бўшлиқдаги тезлиги с дан катта тезлик билан юз бериши мумкин эмас. Бирок, ҳар қандай тебраниш жараёни турлича икки тарқалиш тезлиги: гуруҳ тезлиги ва фазавий тезлик билан ифодаланади. Гуруҳ тезлиги — яқин частотали тўлқинлар гуруҳининг энергия ташиш тезлиги. Шунинг учун *нисбийлик принципита* мувофиқ, ҳар қандай тебраниш жараёни гуруҳ тезлиги с дан катта бўлиши мумкин эмас. Аксинча, бу тўлқинлар гуруҳининг ҳар бир монохроматик ташкил этувчиси фазасининг тарқалиш тезлиги, яъни фазавий тезлик тўлқиннинг энергия ташиши билан боғлиқ эмас. Шунинг учун бу тезлик ҳар қандай қийматни, шу жумладан, с дан катта қийматларни ҳам қабул қилиши мумкин. Ана шу ҳолда тезлик Ў. ё. т. бўлади. Моддий зарраларнинг бирор муҳитдаги (бўшлиқдан ташқари) тезлиги ёруғликнинг шу муҳитдаги тезлигидан катта бўлиши мумкин. Зарядли зарраларнинг бундай ҳаракати Черенков нурланишига олиб келади (қ. *Черенков — Вавилов нурланиши*).

ЎТА ХАВФЛИ МАНБА (хуқуқда) — муайян объектлар (транспорт воситалари, кучли таъсир қилувчи заҳарлар, атом энергияси, портловчи моддалар, юқори кучланишли электр токи ва ҳ.к.)ни ишлатиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ фаолият. Ў.х.м.нинг алоҳида хусусиятлари атрофдагиларга ортиқ даражада зарар етказиш эҳтимолини вужудга келтиради. Ў.х.м. орқали етказилган

зарар сабабчининг айбидан қатъи назар копланиши керак.

ЎТА ЧУҚУР БУРҒИЛАШ — қатта чуқурликдаги фойдали қазилма конларини излаш, ер қаъридаги тоғ жинсларининг геологикфизик параметрларини, минерал хом ашёнинг ҳосил бўлиш ва жойланиш қонуниятларини ўрганиш мақсадида Ер қаърининг ўта чуқур қисмида олиб бориладиган бурғилаш жараёни. Дунё бўйича энг чуқур қудук Кола я.о.да 12066 м чуқурликда қазилган (1984). АҚШда қазилган ўта чуқур қудук 9583 м бўлган (1974). 20-асрнинг 60-й.ларидан бошлаб чуқ. 6000 м дан ортиқ қудуқлар, ўта чуқур қудуқлар сирасига киритила бошлади. Д.И.Шчербаков Ў.ч.б. асосчиларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда энг чуқур қудук (Мингбулок қонида) 6330 м, Қозоғистонда (Оролсор қудуғи) 8000 м қазилган (қ. *Бурғилаш*),

ЎТА ЮҚОРИ ЧАСТОТАЛАР — радиотехникада қўлланиладиган энг юқори частоталар соҳаси. Чегараси (30 МГц) 10 м ли тўлқинга мос келади; диапазонни 10 м дан қисқа радиотўлқинларни қамраб олади. Ў.ю.ч. диапазонни тебранишларни уйғотиш, қабул қилиш ва қучайтириш усуллари ва тарқалиш шароитлари бўйича ушбу хусусиятларга эга: 1) электронларнинг учиб вақти (электрон асбобнинг катодидан анодигача ёки бошқа электродларгача масофани ўтиш вақти) тебранишлар даврига яқин бўлади. Шу сабабли, Ў.ю.ч. соҳасида тебранишларни генерациялаш, қучайтириш ва ўзгартиришнинг махсус усуллари ва махсус асбоблар (*клизотрон, магнетрон ва бошқалар*) дан фойдаланилади; 2) Ў.ю.ч. диапазонда антеннанинг ўлчами тўлқин узунлигидан кўп марта қатта бўлади. Шу туфайли, юқори даражада йўналган таъсирга эга ва антеннанинг қучайтириши қатта бўлиши мумкин; 3) Ў.ю.ч. диапазонда радиотўлқинларнинг ионосферада сезиларли синиши юз бермайди ва атмосферанинг юқори қатламларига ту-

шиб, ерга қайтмайди. Шунинг учун бу тўлқинлар бевосита кўзга кўринадиган чегарадан унча кўп узокқа тарқалмайди.

ЎТА ЯНГИ ЮЛДУЗЛАР — ёрқинлиги кескин ўзгарувчи (чакновчи) юлдузлар. Уларнинг чакнаши портлаш ҳисобига юз беради. Портлаш туфайли бундай юлдузлар равшанлиги бир неча кун давомида ўнлаб млн. марта ортади. Портлаш юз бергандан кейин 2—3 ҳафта ўтгач, юлдузлар ўз равшанлигининг максимумига эришганда уларнинг мутлак юлдуз катталиги 11 дан то 19 гача етади, сўнгра бир неча ой давомида ёрқинлиги 25—30 марта камаяди. Чакнаш давомида Ў.я.ю. умумий нурланиш энергияси $=10^{48}$ — 10^{47} эрг бўлади. Ван нуктаи назаридан юлдузларнинг портлаши улар эволюциясининг охириги босқичида вужудга келадиган мувозанатсизликнинг оқибати деб қаралади.

Галактикада Ў.я.ю.нинг чакнаши бир неча юз йилда 1—2 марта кузатилиши мумкин. Астрономлар томонидан Галактикамизда ҳам бир неча Ў.я.ю.нинг чакнаши кузатилган. Булар ичида *Савр* юлдуз туркумида 1054 йилдан Хитой астрономлари томонидан кузатилган портлаш энг қувватли ҳисобланади. Бу юлдуз бир неча кун давомида, ҳатто кундузи ҳам кўриниб турган. 1572 йилда бошқа Ў.я.ю. даниялик астроном Тихо Браге томонидан Кассиопея юлдуз туркумида, 1604 йилда эса *Кеплер* томонидан Илон Элтувчи юлдуз туркумида кузатилган.

Ў.я.ю. равшанликларининг вақт бўйича ўзгариш табиати ва спектрига кўра икки турга бўлинади. Ў.я.ю.нинг 1 тури 2 турига нисбатан 5—10 марта равшан бўлиб, равшанликнинг максимумига тез эришади.

ЎТА ЎТКАЗУВЧАНЛИК — ўтказгичлар т-раси *критик температурадан* пасайганда уларнинг электр ўтказиш қаршилиги нолгача пасайиши хоссаси (қ. *Ўтказувчанлик*).

ЎТАГАНОВ Ёлбарсали
Ҳожиматович (1942.19.10, Избоскан тумани) — ёғоч ўймаkori, Ўзбекистон халқ устаси (1999). Хунарни амаки-си уста Рўзимухаммад Қаландаровдан ўрганган. Избоскан туман курилишйиғув бўлинмаси (1970—81), Андижон тарихий ва маданий ёдгорликларни таъмирлаш «Меъмор» устaxonаси (1981—84) да дурадгор ва ёғоч ўймаkori устаси; 1984 йилдан Андижон «Рассом» ижодий ишлаб чиқариш ктида уста. Ў. дарвоза, эшик, устун, хонтахта, курси, лавҳ кабиларни ёғоч ўймаkorлигида нафис нақшлар билан жозибадор беади; Андижондаги «Боғи Бобур» музейи (1993), Избоскан туман ҳокимлиги биноси (1996), Андижон аэропорти кутиш зали (1996), Чўлпон ёдгорлик музейи (1997), Имом элБухорий ёдгорлик мажмуи (1998), Тошкентдаги *Хотира ва қадрлаш майдони* (1999)даги ўймаkori дарвоза ва устунлар ва бошқалар 1992 йилдан республика ва хориждаги кўргазмаларда иштирок этади. У Кугай қишлоғида ёғоч ўймаkorлиги мактаби ташкил қилган.

ЎТАМИШ ҲОЖИ Мавлоно Мухаммад Дўст ўғли (16-аср) — тарихчи олим. Хива хони *Элбарсхон* саройида мирзалик қилган. У Хоразм ва Олтин Ўрданинг жан. худудларида (Каспий денгизи ва Қуйи Волга бўйлари) кўп марта саёхатда бўлган ва тарихий асар ёзиш учун материаллар тўплаган.

Ў.х. «Чингизнома» асарини *шайбонийлардаи* Эш Султон (1558 йилв.э.)га бағишлаган бўлиб, бу асар 16-аср Хива хонлигида (туркий тилда) ёзилган ягона адабийтарихий ёдгорлик ҳисобланади. Асар муқаддима ва 9 бобдан иборат бўлиб, *Чингизхон* ва *чингизийлар* (хусусан, хўжа авлодлари) тарихига оид кўплаб тарихий ривоятларни ўзида тўплаганлиги ҳамда Олтин Ўрда хонлари ва ўғлонлар (хонзодалар) фаолияти ҳақида нодир маълумотлар бериши билан қимматлидир. «Чингизнома» асари қўлёзмаси Ўзбекистон

ФА Шарқшунослик институти (^ 1552) да сакланади. Асар шарқшунос В.П.Юдин (1928— 83) томонидан рус тилига таржима қилинган ва кейинчалик у факсимилеси ҳамда тегишли изоҳлар билан чоп этилган (Олмаота, 1992).

Ас: Чингизнаме (факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина), Алма-Ата, 1992.

ЎТГА ЧИДАМЛИ МАТЕРИАЛЛАР — жуда юқори (1500° дан юқори) трага чидайдиган материаллар. Ў.ч.м.нинг вужудга келиши *металлургия*ш ривожланиши ва иссиқлик агрегатларининг тарқалиши билан боғлиқ. Улар буюм ҳолида (ғишт, шаклдор ва йирик блоklar) ва шаклсиз материаллар (кукунлар, массалар, бетон коришмалари) сифатида тайёрланади. Зичлиги юқори (коваклиги 3% дан кам), оддий (20— 30%) ва энгил (45% дан катта) Ў.ч.м.га бўлинади.

Ў.ч.м. кимёвий минерал таркиби бўйича кремнезёмли (динас, кварц буюмлари), алюмосиликатли, магнезиалли, магнезиалоҳакли, магнезиалсиликатли, углеродли, карбид кремний, цирконийли, оксидли (ВеО, МҗО, СаО ва бошқалар), кислородсиз (нитрид, борид ва бошқалар) материалларга бўлинади. Ў.ч.м. кимёвий таркиби ва ўтга чидамлилигидан ташқари, зичлиги, ғоваклиги, мустаҳкамлиги, иссиқдик ўтказувчанлиги ва бошқалар хоссалари билан баҳоланади. Ў.ч.м. ишлаб чиқаришда аввал дастлабки материаллар (ўтга чидамли лой, каолин, магнезит, кварц ва бошқалар) тайёрланади, пиширилади, майдаланади, уларга боғловчи компонентлар (мас, шамогли лойлар) қўшилади, аралаштирилади ва пресс ёки бошқа усулда шакл берилади, сўнгра 1300— 1750° да туннель печь ва бошқалар печларда қайта пиширилади. Шаклсиз Ў.ч.м.ни тайёрлаш компонентлари майдалаш ва аралаштиришдан иборат. Ў.ч.м. иссиқлик агрегатлари, металл эритиш печлари куришда, металлургия ва машинасозликда хом ашёларни

киздириш, кокс олиш ва бошқаларда ишлатилади.

ЎТ-ДАЛАЛИ ДЕҲҚОНЧИЛИК ТИЗИМИ — экстенсив деҳқончилик тизими; алмашлаб экишда тупрок унумдорлигини тиклаш ва ошириш учун экин экиладиган ерларда кўп йиллар дуккакли ёки рўвакли ўтларни етиштириш (қ. *Ал-машлаб экиш, Деҳқончилик тизими*).

ЎТЕМУРОТОВ Шомурот (1929.1.6, Қорақалпоғистон, Тахтақўпир тумани) — қорақалпоқ актёри. Ўзбекистон халқ артисти (1977). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1955). 1955 йилдан Қорақалпоқ давлат мусикали театрида актёр. Ў., асосан, комик роллар устаси сифатида танилган. Саттор (Ж.Оймурзаев, «Равшан»), Хон (Ш. Хусайинов, «Алдарқўса»), Эльбрус (Г. Хугаев, К.Плиев, «Хотинимнинг эри»), Судья (Г.Горин, «Оти ўчсин»), Дошум (С.Хўжаниёзов, «Суймаганга суйканма») каби образларда актёр маҳорати намоён бўлди. Ўткир характерли ҳамда самимий кулги уйғотувчи роллар билан бир қаторда чуқур драматик образлари («Келин»да Даримбет, «Яраланган юраклар»да Сапар ота ва бошқалар) билан ҳам танилди.

ЎТЕНИЯЗ ЖИРОВ (1884 Қорақалпоғистон, ҳоз. Кегейли тумани Шўртанбой қишлоғи — 1970) — қорақалпоқ оқини. *Эрпўлат оқиннинг* шоғирди. Ёшлигидан халқ кўшиқларига ҳавас қўйган. Дастлаб Бойниёз бахши (1875—1925) кўшиқларини ёд олиб, куйлаб юрган. 19 ёшларида устозидан кўбиз чалишни, «Алпомиш», «Эдига», «Шаҳриёр» каби дostonларни ўрганган. Ў.ж. «Жиянқулнома», «Туманбойнома», «Айтиворнома», «Эрмон жировнома», «Довулбой жировномаси», «Нурабулланинг йўли» каби кўшиқларни ижро этган. «Ўй дўғи», «Қанигул» ва бошқалар куйларни яратган. Ў.ж. дан «Шаҳриёр» дostonининг мукамал ва-

рианти ёзиб олинган, рус ва ўзбек тилларига таржима этилиб, нашр қилинган. Ундан ёзиб олинган айрим дoston, кўбиз куйлари, терма ва тўлғовлар Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон филиали кутубхонасида сақланади.

ЎТИН — ёкилиги сифатида фойдаланиш учун мўлжалланган ёғоч (тахта, поя, шохшабба ва бошқалар). Ҳар хил жинсли дарахт танаси ва шохларини арралаб ва ёриб тайёрланади. Ў. сифатида эман (дуб), қайин, қарағай, арча ва бошқалар игна баргли дарахтлар, терак, тоғтерақ, тол, ток поялари, саксовул ёғочи ҳамда ўрик, ёнғок ва бошқалар мевали дарахтлар ёғочи ишлатилади. Ўзбекистонда, айниқса, арча, ёнғок, ўрик ёғочи, саксовул Ў. сифатида кадрланади. Улар тандир, ўчок, кўрада нон ва сомса ёпиш, турли-туман овқатлар, кабоб ва *тандир кабоб* пишириш учун жуда қимматли ёкилиги ҳисобланади. Ў.дан *ниста кўмир* ҳам тайёрланади. Ў.нинг ҳажми, асосан, *саржис билан* ўлчанади.

Юқорида санаб ўтилган барча жинсдаги ўтинбоп ёғочларнинг (саксовулдан ташқари) кимёвий таркиби ўхшаш бўлиб, тахм. 50 фоизини углерод ташкил қилади. Шунинг учун мутлақо қуруқ ҳолатдаги ёғочларнинг ёниш иссиқлиги деярли бир хил: 1 кг Ў. ёнганда ажраладиган иссиқлик миқдори 18800 кЖ (4500 ккал)ни ташкил қилади (ҳар қайси жинсдаги дарахт ёғочи учун бундан 3—5% фарқ қилиши мумкин). Ҳозир ёкилиги сифатида газ, нефть, торф, кўмир, электр энергияси кўпроқ ишлатилгани туфайли Ў.нинг ёкилиги сифатидаги аҳамияти камайган, лекин ўзбек миллий пазандачилигида Ў.нинг кадри ҳали ҳам юқори.

ЎТИШ ДАВРИ ИҚТИСОДИЁТИ қ. *Бозор иқтисодиётига ўтиш*.

ЎТКАЗУВЧАНЛИК 1) электр ўт қ а з у в ч а н л и к — жисмининг электр майдони таъсирида *электр токини* ўтказиш хусусияти. Ўлчов бирлиги 1/

Ом. Электр токини ўтказадиган жисмлар ўтказгичлар дейилади. Уларда ҳамиша эркин зарядлар — электронлар, ионлар мавжуд бўлади. Уларнинг тартибли ҳаракати электр токини ҳосил қилади. Кўпгина ўтказгич (металл, яримўтказгич, плазма)ларнинг электр \dot{U} .ги электронларнинг ҳаракатига асосланган. Уз. 1 м ва кўндаланг кесим юзи 1 мм² бўлган ўтказгичнинг қаршилиги металлларнинг солиштирма электр ўтказувчанлиги дейилади. Металлнинг иссиқлик \dot{U} .ги билан электр \dot{U} .ги орасида тўғри мутаносиб (пропорционал) боғланиш мавжуд, яъни унча паст бўлмаган града соф металллар учун электр \dot{U} . коэффициентининг иссиқлик \dot{U} . коэффициентига нисбати ўзгармас катталиқдир.

Яримўтказгичларда электрон ва ковак \dot{U} . мавжуд. Эркин электронлар туфайли ҳосил бўладиган \dot{U} .га электрон \dot{U} ., кўчган электроннинг бўш қолган ўрни ковак, коваклар силжиши эса ковак \dot{U} ., дейилади. Ковак мусбат зарядли. Коваклар ҳаракатининг йўналиши электронлар ҳаракатига қарама-қаршидир. т-ра қўтарилиши билан металлларда электр \dot{U} . камаяди, электролит ва яримўтказгичларда эса кўпаяди. Ўтказгичлар т-раси маълум критик т-ра (T_k) дан пасайганида уларнинг электр ўтказиш қаршилиги нолгача пасайиш ҳоссаси ўта ўтказувчанлик дейилади. Ўтказгичларнинг нормал ҳолатдан ўта \dot{U} . ҳолатига ўтиш чегараси билан боғлиқ бўлган сирт энергияга эга. Бу энергиянинг мусбат ёки манфий бўлишига қараб, ўта ўтказгичлар 1 ва 2турга бўлинади. Ниобий, ванадий ва техний каби металллар 2тур, қолган металллар 1тур ўта ўтказгичларга киради; 2) иссиқлик ўтказувчанлик — т-ра таъсирида модда зарраларининг иссиқлик ҳаракати туфайли иссиқтикнинг узатилиши. Суюқлик иссиқликни металлга нисбатан ёмон, газга нисбатан эса яхшироқ ўтказди. т-ра орта бориши билан металл ва газларнинг иссиқлик \dot{U} .ги орта боради, суюқликларники эса камай боради.

Ички ва ташқи иссиқлик \dot{U} .ги мавжуд. Агар вақт ўтиши билан т-ра ўзгармаса, ички иссиқлик \dot{U} . рўй беради, ташқи \dot{U} эса икки муҳит — металл ва газ оқими, металл ва суюқлик оқими чегарасида рўй беради.

\dot{U} .дан ҳисоблаш ва ўлчаш техникасида ҳамда бошқа қурилмаларда фойдаланилади.

ЎТКАЗУВЧИ ЙЎЛЛАР, бош ва орқа миянинг ўтказувчи йўллари — *марказий нерв системаси*даги нерв толалари; тузилиши ва функциясига кўра ягона морфологикфункционал системага бирлашган. \dot{U} .й. ташқи ва ички муҳит таъсиротларини мия хужайраларига (сезувчи йўллар), унда пайдо бўлган жавоб реакциясини ишчи аъзоларга етказди (ҳаракатлантирувчи йўллар). \dot{U} .й.нинг кўп қисми (узун йўллар) орқа мия орқали бош мия пўстлоғига ва, аксинча, пўстлоқдан орқа мияга, ундан аъзоларга давом этади. Қалта йўллар эса бош мия соҳасида чегараланади. Функциясига қараб нейронлар учта асосий гуруҳга бўлинади: а) қабул қилувчилар сезувчи (афферент); б) бажарувчи (эфферент); в) туташтирувчи оралиқ нейронлар ўртасида амалга оширилади. Уларнинг хужайралари орқа ва бош миянинг пўстлоғидаги кулранг моддасида, нерв толалари эса уларнинг оқ моддасида жойлашган.

1. Мия пўстлоғи билан орқа мия ўртасидаги (пирамидал) йўл — ҳаракатлантирувчи йўл бўлиб, таъсиротлар эфферент толалар бош мия марказ олди пуштасидан орқа мия кулранг моддасига ва у ердан нерв толалари орқали ишчи аъзоларга боради. Бу ўтказувчи (эркин ҳаракатни) йўл икки нейрондан иборат.

2. Бош мия пўстлоғи билан мия поясидаги ядролар ўртасидаги йўл ҳам икки нейронли, биринчи нейрон мия пўстлоғидан бошланади, ички капсуладан ўтиб, бош мия нервлари (III, IV, V, VI, VII ва IX—XII жуфт) ядроларида тугай-

ди. Иккинчи нейронлар эса ана шу нерв ядроларидан III, IV, V, VI, VII ва IX—XII жуфт бош мия нервлари бўлиб чиқади.

3. Қизил ядро билан орқа мия ўртасидаги йўл — бу йўл ўрта миёдаги қизил ўзақдан бошланиб орқа миёни олдинги шохига ва мускулларга борадиган икки нейронли ҳаракатлантирувчи йўддир. Бу йўл тана мускулларининг автоматик ишлашини бошқаради.

4. Орқа мия тугуни билан бош мия пўстлоғи ўртасидаги оғрик ва ҳароратни ўтказувчи йўл уч нейрондан иборат. Бу йўлнинг нейронлари, орқа мия тугуни, орқа миёнинг кулранг моддаси, кўрув бўртиғи ва бош миёнинг марказ орқа пуштасида жойлашган.

5. Орқа мия тугуни билан бош мия пўстлоғи орасидаги чуқур сезгиларни ўтказувчи йўл мускул ва бўғимлардан бошланувчи нерв охирилари орқали сезгиларни қабул қилувчи уч нейронли йўлдир, нейронлари орқа мия тугуни, узунчоқ мия, кўрув бўртиғи ва бош миёнинг марказ орқа пуштасида жойлашган.

6. Орқа мия билан миёча орасидаги олдинги ва орқа йўллар суяк, бўғим ва мускуллардан иборат бўлиб, орқа мия билан миёча ўртасидаги олдинги ҳамда орқа йўллар орқали мувозанатга боғлиқ сезгиларни ўтказади. Миёчадаги ҳаракатни тартибга солиб турувчи мураккаб рефлекс йўллар мускуллар ишини бир меъёрга тутишни, мувозанатни, мускуллар тонусини назорат қилиб туради. Орқа мия билан кўрув дўмбоғи ўртасидаги йўл тананинг муаллақ ҳолатини таъминлайди. Кейингиси эшитув ва кўрув йўллари (яна қ. *Бош мия, Кўрув дўмбоғи, Миёча, Орқа мия*).

ЎТКАЗУВЧИ ТЎҚИМАЛАР — ўсимликлар пояси (танаси) бўйлаб сув ва унда эриган минерал моддаларни илдиздан ер устки қисмларга ва баргларида синтезланадиган моддаларни ўсимликларнинг бошқа қисмларига ўтказувчи тўқималар. Ў.т. ҳар хил шаклдаги чўзиқ (прозенхима) хужайралардан

тузилган. Ў.т. механик ва паренхима тўқима билан бирга яхлит ёки боғлам бўлиб жойлашади. Ў.т. прокамбий ва камбийли пайдо бўлиб, ўсимликнинг барча органларини ўзаро боғлайдиган бутун системани ҳосил қилади. Ў.т. *ксилема* ва *флоэмадан* иборат. Ксилема бўйлаб, асосан, сув ва минерал моддалар, флоэмадан кўпинча органик моддалар ўтади. Ў.т. фақат ёғоч найчали ўсимликларда мавжуд. Ў.т. ўсимликларда ў.т. бўлмайди.

ЎТКИНЧИ БАЛИҚЛАР — баликларнинг экологик гуруҳи; увилдирик ташлаши даврида денгизлардан дарёларга (анадром миграция) ёки дарёлардан денгизларга (катадром миграция) кўчиб ўтади.

Анадром миграция *сельдсимонлар, лососсимонлар, осётрсимонлар* ва *бошқалар* баликлар учун хос. Бу баликларнинг бир қисми кузда жинсий хужайралари этилмасдан олдин дарёларга ўтиб, баҳорда кўпайишга киришади (қишки ирқлар); бошқа қисми баҳорда жинсий хужайраси этилиш олдидан дарёларга ўтади ва тезда кўпайишга киришади (баҳорги ирқлар).

Катадром миграция айрим букабаликлар, дарё илон балиғи (угор) ва тропик лаққа балиқлар учун хос. Ў.б., одатда, сув шўрланишининг кенг миқёсда ўзгаришига мослашиш хусусиятига эга. Кўплаб ҳар хил тўсиқлар (кучли оқим, шаршаралар, саёзликлар)ни ўтиши учун жуда куп энергия сарфланиши сабабидан Ў.б. миграция олдидан захира озик (асосан, ёғ) тўплайди. Ў.б. увилдирик ташлайдиган жойлар муҳофаза қилинади.

ЎТКИР РЕСПИРАТОР КАСАЛЛИКЛАР — *вируслар* кўзгатадиган, келиб чиқиши бир-бирига ўхшаш ўткир *инфекцион касалликларнинг* умумий номи. Нафас йўллари (бурун, ҳикилдок, кекирдок, бронхлар) шиллиқ пардалари, кўз шиллиқ пардаси — конъюнктивига зарар етиши билан кечади. Ў.р.к.нинг

қўзғатувчиларига аденовируслар, парагрипп вируслари, риновируслар ва бошқалар киради. Ў.р.к.нинг айрим (спорадик) гуруҳлари кўпроқ кузатилади, лекин улар аҳолининг бутун бир гуруҳини ҳам қамраб олиши мумкин (қ. *Эпидемия*). Ҳар қандай вирусли инфекция бемордан ҳавотомчи (гаплашганда, аксирганда, йўталганда) йўли орқали юқади. Касаллик қўзғатувчи вируслар юқори нафас йўллариغا (бурун, ҳикилдоққа) тушади, шиллик парда (эпителий)нинг ташқи қаватидаги хужайраларга кириб, уларни емиради, бунда қўзғатувчиларнинг бир қисми нобуд бўлиб, заҳарли модда (эндотоксин) ажратади ва организмни заҳарлайди (интоксикация). Вирус сақловчи пўрсилдоқ хужайралар кўчиб тушади ва бемор гаплашганда, йўталганда, акса урганда тупук, бурун шиллиги ва балғам билан ҳавога тушиб, атрофдагиларга юқади. Касаллик уй анжомлари (идиштовок, сочик, ўйинчоқлар ва х.к.)дан ҳам юқиши мумкин. Ў.р.к.ни шартли равишда мавсумий касалликлар деб аташ мумкин, чунки бу гуруҳ касалликлар кеч куз ва қишда кўпроқ кузатилади.

Аденовирус касалликларга аденовируслар сабаб бўлиб, улар антибиотиклар таъсирига чидамли, паст трада узоқ сақланади. Ультрабинафша нурлар, формалин ва фенолнинг 5% ли эритмаси таъсирида нобуд бўлади. Организмга кирган аденовируслар 3—14 кун давомида (ўртача 5—7 кун) касаллик белгиларини пайдо қилмайди (қ. *Инкубацион давр*). Одатда, у аста-секин бошланади, беморнинг аҳволи ёмонлашади, интоксикация белгилари пайдо бўлади, иситма кўтарилади, дармонсизлик, бўшашиш, бош оғриғи, кўнгил айнаши, баъзан қусиш аломатлари рўй беради. Касаллик гриппга ўхшаб бирдан бошланиши ҳам мумкин. Қатор ҳолларда иситма кўтарилиши билан бирга, одатда, узоқ муддатли тумов пайдо бўлади, қовоқлар кизаради, кўздан ёш оқади, ютинганда томоқда оғриқ сезилади. Бошқа ҳолларда

азоб берадиган қуруқ йўтал, товушнинг бўғилиб қолиши, ҳаво етишмаслиги кузатилади (қ. *Бўлма*). Баъзан меъдаичак фаолияти бузилади (тез-тез сувдек ич кетади). Беморни уйда бошқалардан ажратиб кўйилади. Албатта врач чақириш ва унинг буюрганларини қатъий бажариш лозим.

Парагрипп касалликларни парагрипп вируслари қўзғатади, улар 1—3 кундан кейин хона ҳароратида ўз фаоллигини йўқотади, лекин 4° трада яхши сақланади. Касалликнинг инкубацион даври 1—6 кун. Касаллик дармонсизлик, бир оз тумов ва йўтал билан бошланади: гавда т-раси сал кўтарилади, товуш бўғилиб қолади, томоқ ачишиб, бемор қувқув йўталади. 1—3 яшар болаларда шиллик парда шишиши сабабли ҳикилдоқ тораяди (стеноз), бунда нафас олиш тўсатдан қийинлашади. Бемор уй шароитида врач назоратида даволанади. Чақалокларда ва бир яшар болаларда ўпканинг яллиғланиши (*зотилжам*), ўрта қулоқнинг яллиғланиши (қ. *Отит*) кузатилиши мумкин. Бундай ҳолларда болалар касалхонада даволанади.

Риновирус касалликларни риновируслар (бурун вируслари) қўзғатади. Касалликлар камданкам ҳолларда йил бўйи учраб туради, эпидемиялар бўлмайди. Инкубацион даври 2—3 кун. Дармонсизлик, гавда трасининг бир оз кўтарилиши, бош оғриши, бурундан йиринг аралаш шилимшиқ (сарикяшил рангли) келиши, тумов, йўтал кузатилади. Чақалок ва гўдақлар бу касалликка берилувчан бўлади, касаллик уларда оғир ўтади ва турли асоратлар қолиши мумкин.

Респиратор — синцитиал вирусли касалликни синцитиал вирус келтириб чиқаради, у хона ҳароратида тез ҳалок бўлади. Гавда т-раси 38—39° гача кўтарилади, йўтал, тумов пайдо бўлади. Бронхит бўлиши мумкин. 1 ёшгача бўлган болаларда кўпинча оғир зотилжам кузатилади, бунда болалар касалхонада даволанади.

Ў.р.к. билан оғриган беморни уйда

даволаганда алоҳида хонага ётқизилади. Беморни парвариш қилаётган оила аъзолари оғизбурнига дока ниқоб тақиб юришлари керак. Касал ётган хонани тез-тез шамоллатиб, кўрпаёстик жилди, чойшабни мунтазам алмаштириб туриш зарур. Беморнинг ҳарорати кўтарилгудек бўлса, уни яхшилаб ўрабчирмаб, лимон, малина солинган иссиқ чой бериш, иложи борича кўпроқ суюқлик (чай, морс, компот, шарбат ва ҳ.к.) ичириш лозим. Овқат энгил ҳазм бўладиган ва оқсилга бой (бульонлар, гўштли ва балиқдан қилинган котлетлар, творог, сабзавотлар, ҳўл мевалар) бўлиши зарур. Бемор учун алоҳида идиштовок тутиш лозим. У ётган хонани ва мебелни кунига икки маҳал нам латга билан артиб турилади. Ў.р.к.нинг олдини олиш тўғрисида қ. *Грунт*.

ЎТЛОҚ, ўтзор — турли ўт, кўп йиллик, табиий ўсимлик аралашмалари, асосан, мезофил ўтлар ўсадиган майдонлар. Ўлардан пичанзор ва *яйловлар* сифатида фойдаланилади. Ўлар нам ерларда, ўтлар ўсиши учун қулай ва бошқалар ўсимлик турлари (дарахт ва буталар) учун ноқулай бўлган шароитда вужудга келади. Ўларни инсон фаолияти натижасида, мас, чўлларни ўзлаштириб (суғориб) ҳам барпо этиш мумкин. Улар келиб чиқиши, ёши, фитоценози, ўсимликларнинг ўсиш шароити, ҳосили бўйича турлича бўлади. Майсазор ва чим ҳосил бўлиш барча Ўларга хос. Материк, қайир ҳамда тоғ Ўлари фарқланади. Материк Ўлар текисликларда жойлашган бўлиб, сувсиз (текислик ва қияликларда фақат ёгин сувлари ҳисобига ўсадиган) ҳамда ер ости суви юза бўлган пастлик Ўларга ажралади. Қайир Ўлар тундрадан чўлгача; ўрмон ва ўрмончўл зоналарида тарқалган. Материк Ўларга нисбатан турлитуман ва серҳосил. Тоғ Ўлари нам ва иссиқ иқлимли тоғли р-нларда ҳамда ўрмон минтақасида (субальп ва альп Ўлари) тарқалган. Субальп Ўларидан серҳосил пичанзор ва яйлов сифатида фойдаланилади.

Ўларнинг жаҳондаги умумий майдон тахм. 150—200 млн.га. Ўли катта майдонлар Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақаси (асосан, Россия ва Ғарбий Европа мамлакатлари)да, шунингдек, Янги Зеландияда жойлашган. Ўлардан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда: эма Ўлар майдони кенгайтирилмоқда (ўғитлар солиниб, суғурилмоқда), бир ўримли Ўлар икки ва кўп ўримли Ўларга ва маданий яйловларга айлантилмоқда.

Ҳалима Отабоева.

ЎТЛОҚИ ТУПРОҚЛАР тупроқ типидеги; капилляр намланишга сабаб бўлувчи сатҳи яқин (1—3 м) *грунт сувлари* таъсирида ҳосил бўлади. Бундай тупроқларда намлик кўплиги туфайли ўсимликлар яхши ўсади; ўсимлик қолдиқларининг азроби парчаланиши ва тикланиш жараёни сувли ҳамда унга яқин горизонтларнинг глейланишига сабаб бўлади. Ўтнинг чўл зонасидаги, бўз тупроқ ва баланд тоғли минтақалардаги типлари фарқланади. Чўл зонаси ҳамда бўз тупроқ минтақасидаги Ўт. грунт сувлар режими ва уларнинг пайдо бўлиш шароитига қараб қайираллювиал, аллювиал ва саз (булоқ)ли бўлади. Қайираллювиал Ўт. (чиринди қатлами 20—40 см) Амударё ва Сирдарёнинг дельта қисмида ҳамда бошқа дарёлар қайиридаги террасаларда тарқалган. Бу тупроқлар ҳар йилги ёки даврий бўлиб турадиган тошқин сувлардаги муаллақ окизикларнинг чўкишидан ҳосил бўлади. Аллювиал Ўт. дарёнинг қуйи қайир усти террасалари ва дарёларнинг ҳоз. дельталарида тарқалган бўлиб, дарё режимидаги грунт сувлар таъсирида бўлади. Сазли Ўт. (чиринди қатлами 30 см) тоғлардан оқиб тушувчи дарё ёйилмаларининг ўрта ва периферик қисмида, ёйилмалараро пасткамликлар, камданкам тоғ ёнбағирларидаги қияликларнинг қуйи қисмида, оқиб чиқиши ва кўтарилиши қийин саз режимдаги грунт сувли р-нларда тарқалган. Ўзбекистоннинг суғорма деҳқончилик зонасида умумий суғориладиган майдон-

нинг 50% га яқинини Ў.т. ташкил этади. Суғориладиган Ў.т.да 1—2% чиринди, 0,08—0,15% га яқин азот, етарли миқдори ялли ва ҳаракатчан калий бор. Ў.т.да фосфор темир ва алюминий оксидлари билан тез бирикиб, фосфорли ўғитлар самарадорлигини таъминлайди. Баланс тоғли ва бўз тупроқ минтақасидаги Ў.т. одатда, шўрланмаган, чўл зонасидагилари эса турли даражада шўрланган. Шўрланган Ў.т.да *дренаж* асосида профилактик шўр ювиш чоралари қўлланилади.

Ходимат Махсудов.

Ў Т Л О Қ И - Б О Т Қ О Қ И ТУПРОҚЛАР — грунт сувлар чуқ. 1 м гача бўлган шароитда ривожланадиган тупроқ типи. У.б.т. яхши структурали, чириндига бой чим қатламли *ўтлоқи тупроқлар* ҳамда *ботқоқи тупроқлар* глейланиш белгиларига эга. Ў.б.т. бўз тупроқ ва чўл зонасидаги дарё куйи террасалари ҳамда дельта қисми аллювиал ётқизиклари устида шаклланади. Пролувиал ётқизиклардаги ўтлоқи тупроқларнинг айрим пасткамликларини эгаллаган. Суғорма деққончилик зоналаридаги Ў.б. т. қисман ўзлаштирилиб шולי, куритилганидан кейин эса бошқа экинлар экилади. Ў.б. т.нинг жуда намлиги, чириндига бойлиги туфайли экинлар ғовлаб кетади, натижада ҳосил етилиши кечикади. Ў.б. т. унумдорлигини ошириш учун уларни куритиш, ҳайдалма қатлам чуқурлигини глейли қатлам ҳисобига аста-секин ошириш, сифатли ишлов бериш лозим. Шўрланган Ў.б.т.ни қатта нормада ювиш талаб қилинади (қ. *Ер шўрини ювиш*).

ЎТЛОҚЧИЛИК — пичанзор ва яйлов хўжалагини юритиш тизими; қ.х.нинг бир тармоғи. Ў. табиий, экма яйлов ва пичанзорларда пичан, кўк озуқа ва бошқалар емхашаклар етиштириш, емхашакни фақат ўтзорлардагина эмас, балки ботқоқ, чўл, дашт ва бошқалар жойларда ҳам етиштириш ҳамда жамоат чорвачилиги учун мустаҳкам озуқа базасини яра-

тиш билан шуғулланади. Ў.нинг асосий вазибаларидан бири — табиий пичанзор ва яйловларни яхшилаш ҳамда ҳосилдор пичанзор ва яйловлар барпо қилиш, шунингдек, улардан самарали фойдаланиш. Ташкилийхўжалик томонидан Ў. далачилик ва чорвачилик билан узвий боғлиқ.

ЎТЛОҚШУНОСЛИК — ўтлоқ ва яйловлар ҳақидаги таълимот; *геоботаника* (биогеоценология)нинг бир бўлими; *ўтлоқчиликнинг* илмий асоси. Ўтлоқ хилларини ва уларнинг жойлашиш қонуниятларини аниқлаш ҳамда тавсифлаш; ўтлоқ *биогеоценозлари*нинг таркиби ва динамикасини аниқлаш, ўтлоқ ўсимликларининг биологик, экологик ҳамда хўжалик хусусиятларини ўрганиш; яйлов ва пичанзорлардан емхашак сифатида фойдаланиш, мавжуд зарарли ва захарли ўсимликларни, табиий ўтлоқ турларини ўрганиш, ўтлоқларда паспортлаштириш ва инвентаризация ишларини ташкил қилиш, яйлов турларини таҳлил қилиш ва бошқалар билан шуғулланади. Ў.нинг асосий вазибаси ўтўсимликлардан энг кўп миқдорда яйлов ўти, пичан ва озуқа турларини олиш, *емхашак* етиштиришнинг таркибий қисми тарзида табиий пичанзорлар ва яйловларни яхшилаш, маданий пичанзор ва яйловлар барпо этиш, улардан оқилона фойдаланиш бўйича чоратадбирларни ҳам қамрайди.

Ў. тарихи жуда кўхна. Узоқ асрлар давомида чорва моллари йил бўйи ўтлоқ (яйлов)ларда боқилган (қиш ойларида моллар қор остида қолган ўтлар пояси ва барги билан озикланган). 20-аср бошларидан айрим мамлакатларда моллар ёзда ўтзор яйловларда боқилиб, қиш даври учун ўтлоқлардан пичан тайёрлашга ўтилди. Ўтлоқларни куритиш, сувли қилиш, янги ўт турлари ва навларини экиш тадбирлари амалга оширилди. 1 га пичанзор ва яйловлар маҳсулдорлиги 4—6 минг озуқа бирлигига етказилди (суғорилганда 10 минг дан ортиқ). Ўзбекистонда Ў. муаммолари бўйича ил-

мий ишлар Ўзбекистон чорвачилик; пахтачилик; ғўза селекцияси ва уруғчилиги; коракўлчилик ва чўл экологияси илмий текшириш институтларида; Ўзбекистон ФА Ботаника инти, шунингдек, тажриба ст-ялари, тармоқ олий ўқув юртлари кафедраларида олиб борилади.

ЎТОВ — кўчма уй, турар жой; кўчманчи, ярим кўчманчи халқларнинг асосий турар жойи. Енгил хом ашё (асосан, ёғоч)лардан конуссимон шаклда ياسалади: айлана шаклдаги панжара девор ва тепа қисмдан иборат бўлиб, устидан кигиз билан ёпилади; шунинг учун «уй», «кигиз уй» деб аталади. Ў.нинг ўртасида ўчоқ жойлашади, ичи ўзига хос тарзда қисмлар (аёллар қисми, эркаклар қисми ва бошқалар)га бўлинади. Тузилиши жихатидан бир хил бўлган Ў. ташқи кўриниши (безаклари), пастбаландлиги, каттакичилик билан фаркланади. «Ў.» сўзи, кўпинча янги оқ кигиз билан қопланган, келинчақларга атаб қурилган уйларга нисбатан ишлатилган; янги кигиз устидан оқ мато қопланган, оқ арқонлар билан тортиб безатилган. Бундан ҳашаматли Ў. «оқ уй» деб аталади. Оддий Ў.лар, кўпинча хўжаликлар эҳтиёжи учун тикланган Ў.лар «қора уй» дейилади. Тарихий ёзма манбаларда Ў. Ўрта Осиё ва Жанубий Сибирда яшаган халқларда қадимдан мавжудлиги, ҳатто ўрта асрларда тўрт ғилдиракли катта арваларга Ў. тикиб фойдаланилгани қайд этилган. Ў. 20-аср бошларигача Марказий Осиё ва Ўрта Осиё, Жанубий Сибирь, шунингдек, мўғуллар ва бошқалар бир қанча халқларда мавжуд бўлган. Халқларнинг ўтrockлашиши натижасида Ў. ўз ахамиятини қисман йўқотган; қулай бошпана сифатида асосан чўпонлар ундан фойдаланади. Солномаларда «оқ уй»ларнинг ҳар хил турлари (сарпарда, сарқалъа ва бошқалар) бўлганлиги қайд этилган.

ЎТОҚ — экинлар ва кўчатлар орасидаги бегона ўтларни йўқотиш. Ме-

ханик, кимёвий воситалар ва қўл билан амалга оширилади. Механик Ў.да чопиқ қилинадиган экинлар, боғ, ток ва бошқаларнинг қатор ораларидаги бегона ўтлар культиватор (қ. *Культивация*) ёки борона билан (қ. *Бороналаш*), кимёвий усулда *гербицидлар* билан йўқотилади. Ёппасига экилган (буғдой, зигир ва бошқалар), шунингдек, кичик майдондаги экинлар кўпроқ қўлда ўталади. Ў. бегона ўтларнинг ривожланиш фазаси бошларида ўтказилади. Ў. кечикиб ўтказилган ҳолларда ўт босиш ҳисобига ҳосилдорлик пасайиб кетади. Ў. пайтида бегона тур ва нав ўсимликлари ҳам юлиб ташланади. Ҳосил машиналарда йиғибтериб олинишидан олдин пахта далаларини дефолиация олдидан бегона ўтлардан тозалаш учун Ў. қўлда ўтказилади.

ЎТПАРАСТЛИК — қ. *Зардуштийлик*.

ЎТРОП, Турарбанд, Тарбанд, Ўтрортепа — қадимий шаҳар харобаси (мил. ав. 1-аср — мил. 16-аср). Жанубий Қозоғистондаги Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида. Ў. 3 қисм (арқ, шахристон, рабод)дан иборат бўлиб, буржлар билан мустаҳкамланган мудофаа девори ва хандақлар билан ўралган. Ў.дан кўчалар, ҳаммом, турар жой бинолари қолдиқлари, уйрўзгор, заргарлик буюмлари, қамон ўқлари ва бошқалар топилган. Мўғуллар истило-сига қадар Хоразмшоҳлар давлатининг савдо ва хунармандчилик шаҳарларидан бири бўлган. *Ўтрормудофаасидан* сўнг мўғуллар томонидан вайрон қилинган. *Оқ Ўрда* хонлари уни 14-аср да тиклаганлар. Бу даврда масжид, мадраса, хонақоҳ қурилган. *Амир Темур* ва *темурийлар* даврида муҳим ҳарбий шаҳар, қалъа бўлган. Бу даврда Европадан Осиёга борадиган янги савдо йўли вужудга келган; у Волга соҳилларидан Уралдаги Саройчик шаҳри орқали Қўҳна Урганч, Ў. ва Олмаликка борган. Бу йўлдан мусулмон савдогар-

лари ҳам, европалик тижоратчилар ҳам фойдаланишган. Ўдан кўплаб алломалар етишиб чиққан; шаҳар ободлиги, чиройи билан ном чиқарган. 16-асрдаги ўзаро ички низолар пайтида хувиллаб қолган.

ЎТРОР МУДОФААСИ — мўғуллар *истилоси* даврида *Хоразмшоҳлар давлатига* қарашли Ўтрор шаҳрини қахрамонона мудофаа қилиниши (1219 йил сентябр — 1220 йил март). *Муҳаммад хоразмшоҳнинг* Ўтрордаги ноиб *Инолчик* томонида мўғул савдогарларининг ўлдирилиши ва молмулкларининг мусодара этилиши (1218 йил) Ўрта Осиёга истилочилик юришини бошлаш учун *Чингизхонта* баҳона бўлган. 1219 йил сентябр да мўғуллар шаҳарни қамал қилишга киришганлар. Инолчик ихтиёрида шаҳар мудофааси учун 20 минг кишилиқ кўшин бор эди. Шунингдек, Муҳаммад хоразмшоҳ Ўтрорга Қорача хожиб бошлиқ 10 минг аскарни кўмак учун жўнатган эди. Шаҳарни осонлик билан эгаллаш мушкуллигини фаҳмлаган Чингизхон ўғиллари Чигатой ва Ўқтой бошчилигидаги кўшинларининг бир қисмини қолдирган. Шундан сўнг лашкарининг асосий кучларини 3 қисмга бўлган: бирини у катта ўғли Жўжихон бошчилигида Ўтрордан шим.даги Жанд ва Барчинликентни бўйсундиришга юборган, иккинчисини — Улоқ нўён ва Сукету черби бошчилигида Ўтрордан жан.даги Банокат билан Хўжандни босиб олишга жўнатган. Ўзи эса кичик ўғли Тули ва машхур Жебе нўён ва Субутой баҳодирлар билан Бухорога қараб юрган. Манбаларга кўра, Ўтрор қамали 5 ой давом этган. Мўғуллар шаҳарга оқиб кировчи ариқларни кўмиб ташлашган, манжаниқлардан шаҳарга қарата тош ва ёнувчи моддалар ирғитганлар, кўрғон атрофидаги хандақлар тупроқ ҳамда шохшаббалар билан тўлдирилган, деворлар остидан лаҳимлар қазилган, теваракатрофдаги довдарахтлар кесилиб, узун, улама қамал шотулари ясалган.

Ў.м. даврида нафақат қамалдагилар,

балки мўғуллар ҳам катта талафот кўришган. Қамалдагиларнинг сафи кундан кун сийраклашиб, озик-овқат танқислиги кучайган. Ў.м.нинг энг оғир пайтида Қорача хожиб шаҳарни мўғулларга топширишни таклиф қилган, аммо Инолчик бу таклифни рад этган. Шунда Қорача хожиб ўзига қарашли 10 минг аскар билан Сўфийхон (Сўфихона) дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлган. Бироқ хиёнаткорликни мўғуллар ҳам кечиришмаган, улар Қорача хожиб ва унинг аскарларини қатл этишган. Мўғул кўшини манжаниқ ва арродалар ёрдамида шаҳар деворларидан рахналар очиб ичкарига ёпирилиб кирган. Инолчик 20 минг аскар билан шаҳар ичидаги мустаҳкам қалъага кириб олиб, яна 1 ой давомидан сон жиҳатдан ўзидан бир неча юз баробар ортик ғаним билан қахрамонона жанг қилган. Чигатой Инолчикни тириклайин ушлашни буюрган. Чигатой ва Ўқтой уни қўлга олиб Самарқандга Чингизхон хузурига келтирганлар. Ў.м. раҳбари бешафқат қатл этилган.

Ад. Буниёдов Зиё, Ануштагин-Хоразмшоҳлар давлати (1097—1231), Т., 1998.

Фахриддин Ҳасанов.

ЎТРОҚ, Атрак (12-аср) — Дашти Қипчоқ даги қипчоқ хонларидан бири. *Шарукант* ўғли. 1103, 1107, 1111 йилларда Киев князи Владимир II Мономах, қипчоқлар устидан ғалаба қозонгач, Доннинг ўрта оқими қирғоқларидан жан.га қараб кетган. Унинг кўшинлари Беляя Вежа яқинида бижанақлар ва торкларнинг бирлашган кучларини тормор келтирган (1117 йил). 1118 йил бир неча қипчоқ ўрдалари Ў. бошчилигида Кавказолди даштларига келиб жойлашганлар. Айни шу йили Грузия шоҳи *Довуд «Қурувчи»* Ў. хузурига ўз элчиларини юборган ва унга ўз қабиладошлари ва тобе одамлари билан Грузияга кўчиб келишни таклиф этган. Ў. билан Дарёли орқали Грузияга 40 минг қипчоқ, жумладан, 5 минг сара аскар келган. Шу би-

лан бирга Кавказолдида Ў.қа тегишли 35 минг жангчи қолган. Довуд Ў. одамларини мамлакатнинг жан. ва шарқий чегаралари, салжуқийлар босқини натижасида аҳолиси деярли қирилиб кетган Картлига жойлаштирган. Довуд Ў. қўшинидан ички ва ташқи душманлари — грузин мулкдорлари ва салжуқийларга қарши курашда фойдаланган. Ў. саройда катта мавқега эга бўлган. Бу нафақат унинг кучли қўшини туфайли балки шох билан қариндошлик муносабатлари ўрнатганлигида, кизи Гурандўхтни шохга хотинликка берганлигида эди. Владимир Мономахнинг вафот этгани ҳақида Ў.қа акаси Сирчанхон хабар бериб, уни даштга қайтишга чақирган. 12-асрнинг 20-й.лари охирида Ў. бир қисм қўшин билан Дон дарёси сохилларига қайтган. Унинг ўғли *Кончак* 12-асрнинг 2-ярмида кудратли қипчоқ хонларидан бўлган.

Жавли Турсунов.

ЎТРОҚЛИК — маълум бир ҳудудда узок вақт турғун ҳаёт кечириш тарзи, *кўчманчиликнинг* акси. қадимий *тош даври (палеолит)*га мансуб ёдгорликларда ўтказилган археологик қазилмалардан аниқланишича, Ў. илк тош даврининг сўнгги босқичларидаёқ (мил. ав. 500—150 минг йилликлар) юзага кела бошлаган. Бир неча 100 минг йилликларни камраган одамзоднинг узок ўтмишида ҳаёт тақозоси билан шаклланиб, унинг одатий турмуш тарзига айланган Ў., шубҳасиз, табиатнинг инжиқ экологик ҳолати билан узвий боғлиқ ҳолда кечган. Ў. шакшубҳасиз, даставвал табиатга мутлақ боқим бўлган ночор инсон ҳаётида емак излаб топиш, уларни қўлга киритиш ва истеъмол қилишдек тирикчилик йўлидаги асосий муаммони биргаликда кўпчилик билан ҳал қилишда муҳим ўрин тутган. Шу билан бир қаторда Ў. одамзоднинг ижтимоий ва маънавий ҳаётида кескин ўзгаришларга олиб келган. Чунки кишилик тарихининг тадрижий таракқиёти давомида Ў.нинг умумий ҳолати ва ҳаётий моҳияти

ўзгариб борган. Шу боисдан Ў. шаклланиш, муқимланиш ва ривожланиш каби босқичларни ўтаган.

Археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, Ў. Ўзбекистон ҳудудларида, айниқса, ўрта палеолит даври (мустье — мил. ав. 150—60 минг йилликлар) ҳамда юқори палеолит (мил. ав. 50—12 минг йилликлар) мобайнида содир бўлган музлик даврларининг табиий шароитида муқимлашади. Узок давр давомида бир жойда кечган ўтроқ овчилик оқибатида ибтидоий маскан саҳнлари остида қалин маданий қатламлар ҳосил бўлган. Бундай маданий қатламлар Ў. ва у билан боғлиқ кечган ибтидоий одам тўда ва тўпларининг ҳаётини ўрганишда нодир манба ҳисобланади. Маданий қатлам қатларида сақланган ашёвий топилмалар (тош қуроллар, турли хил хайвонларнинг минераллашган суяклари, ўсимлик қолдиқлари ва бошқалар) ибтидоий одамларнинг турмуш тарзи билан бир қаторда узок ўтмишнинг табиати, хусусан, об ҳавоси, флора ва фаунасининг умумий манзарасидан гувоҳлик беради. Мас, Тошкент вилоятининг Оҳангарон водийсида Қизиллолмасой ёқасида қайд этилган Кўлбулоқ маконида ўтказилган археологик қазилмалардан маълум бўлишича, ёдгорлик остида 20 м дан ошиқроқ қалинликда маданий қатлам юзага келган. Ашёвий топилмаларнинг гувоҳлик беришича, ЧатқолҚурама тоғ этакларида қарор топган бу ибтидоий маканда одамзод қўл ёқасида қарийб 500 минг йил давомида муқим яшаб овчилик билан шуғулланган. Жаҳон археологиясида Кўлбулоқ макони ноёб ёдгорликлар қаторидан ўрин олган.

Ў. даврига мансуб ёдгорлик Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманида жойлашган Обираҳмат ғорида қайд этилиб, ўрганилган. У мил. ав. 55—35 минг йилликларга мансуб. Обираҳмат ғорида ҳосил бўлган маданий қатламнинг қалинлиги қарийб 10 м га боради. Юқори палеолит даврига оид бу қадимий маканда истикомат қилган энг қадимий ов-

чилар 20 минг йилдан зиёдроқ муддатда муқим ўтроқ ҳолда турли ҳайвонлар: ар-хар, буғу ва бошқаларни ов қилиш билан кун кечирганлар. Қайд этилган антропологик (бош чанок бўлаги, тишлар ва елка суяклар каби) топилмалар Обираҳмат ғоридан бошпана сифатида фойдаланишган кадимий овчилар ақлли одам (пото 8ар1еп8)га мансуб эканидан далолат бермоқда. Шубҳасиз одам тўдаларининг минг йилликлар оша бир жойда муттасил биргалликда яшаши — Ў. туфайли кадимий одамни ҳозир замон инсонлари қиёфасига кириб боришга имкон берди, балки аёллар билан эркаклар ўртасида меҳнат тақсимотини юзага келтириб, уларнинг ижтимоий ҳаётига ҳам кучли таъсир этди. Ў. одам тўдалари ўртасида оила ва уруғдошлик муносабатлари шаклланишига олиб келди.

Ў. ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида, айниқса, неолит ва жез даврлари (мил. ав. 4—2 минг йилликлар)да кенгайиб, овчиликдан чорвачиликка, термачиликдан деҳқончиликка ўтилди. Айрим водий ва минтақаларда бу хўжалиқлар асосида тарих саҳнасида қатор археологик маданиятлар шаклланди (қ. *Калтаминор маданияти*, *Тузкон маданияти*, *Жойтун маданияти*, *Саразм*, *Сополлитепа*, *Замонбобо маданияти*, *Тозабог'еп маданияти*, *Сувёрган маданияти*, *Амиробод маданияти ва бошқалар*). Дарё водийлари бўйлаб бир неча ўтроқ қишлоқлар юзага келиб, айрим деҳқончилик воҳалари шакллана бошлади. Одамзод эндиликда табиат боқимидан, яратувчилик босқичига кўчди. Одамзоднинг ижтимоий ҳаётида уруғаймоқчилик муносабатлари такомиллашиб, ота уруғдошлиги (патриархат) даври бошланди. Воҳаларда ўтроқ деҳқон жамоалари ташкил топди. Жез даври охирларида деҳқончилик ва чорвачилик кенгайиб, хўжалик юритишнинг ҳаётий асосий йўналишига айланди, хунармандчиликнинг турли тармоқлари (қулолчилик, мисгарлик, ёғочсозлик, қуролсозлик ва бошқалар тармоқлари) ривож топди. Айни вақтда кетмон (мо-

тига) билан экин ерларини ағдариб, уларга ишлов бериш, дарё тармоқлари, сой жилғаларидан канал қазиб чиқариб, суғорма деҳқончиликка ўтилди. Сурхондарё водийсида Сополлитепа ва Жаркўтон, Самарқанд яқинида Саразм ёдгорлигида қазиб очилган гувала ва паҳсадан бино қилинган бир хонали уй ва атрофи девор билан ўралган истехкомли турар жойларнинг қолдиқлари; Хоразм, Бухоро, Тошкент ва Фарғона водийсининг айрим туманларида тадқиқ этилган ярим ертўла шаклидаги бошпаналар; меҳнат ва жанговар қуроллар, зебзийнат буюмлари, ёрғучок ва ёрма тошлар ҳамда суғориш тармоқларининг қуруқ излари мил. ав. 2 минг йилликка мансуб ўтроқликнинг ашёвий қолдиқларидир.

Мил. ав. 1-минг йилликнинг бошлари (темир даври)да ишлаб чиқарувчи хўжаликларда қурол ва асбоблар яшашда темирдан фойдаланишга ўтилиши, деҳқончилик ва чорвачиликдан хунармандчиликнинг алоҳида хўжалик сифатида ажралиши тараққиётнинг турли тармоқлари ривож топиб, кадимий шаҳарлар (Самарқанд, Бухоро, Хива, Кеш, Нахшаб, Кат ва бошқалар) қад кўтаради. Ўтроқ суғорма деҳқончилик маданияти кенгайиши асосида ўтроқ қишлоқ жамоалари ривожланиш йўлига ўтиб, у ўтроқ, деҳқончилик, шаҳарсозлик ва дашт йўли бўйлаб чорвачилик каби 3 йўналишда тараққий эта бошлайди. Шундай қилиб, Ў. туфайли тамаддунга асос солинади. Натижада шаҳарсозлик ривож топиб, шаҳарларнинг сони ортади ва гавжумлашади. Ҳатто йирик шаҳарлар айрим деҳқончилик воҳаларининг марказига айланади. Шаҳарларда ички айирбош савдо ва минтақалараро ташқи савдо юзага келади. Шу билан бир қаторда дарё ва сойлардан йирик суғориш тармоқлари чиқарилиб, суғорма деҳқончилик майдонлари кенгайди, мулкчиликнинг жамоа, хусусий ва ибодатхоналарга тегишли ерлар каби турли шакллари пайдо бўлади/Айрим воҳа, элюрт бошқарувининг ўзига хос тизимлари юзага келиб, дастлабки

харбий демократик давлатлар ташкил топади (Хоразм, Бактрия давлатлари, Суғд ва Чоч конфедерацияси ва бошқалар).

Қад. ва ўрта асрлар давомида Марказий Осиёнинг кенг ҳудудларини ўз тасарруфи остида бирлаштирган ва 3 тараққиёт йўналиши (ўтроқ деҳқончилик, шаҳарсозлик, кўчманчилик) асосида шаклланиб ривож топган Қанғ, Кушон, Эфталлийлар, Турк хоқонлиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Амир Темур ва Темирийлар каби йирик давлатлар ташкил топади.

Шубҳасиз, бу даврларда водий ва воҳа аҳолисининг асосий қисми (хоразмликлар, бахтарликлар, суғдийлар, фарғоналиклар ва чочликлар) ўтроқ яшаб, деҳқончилик ва хунармандчилик билан ҳаёт кечирганлар. Воҳаларга туташган дашту чўлларда истиқомат қилган қабилалар эса чорвачилик билан шуғулланиб, ўтлоқ яйловлар оралаб бир ердан иккинчи ерга кўчиб юрганлар. Воҳалар атрофида ярувчи аҳоли эса ярим Ў.да яшаб, уларнинг хўжалигида чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик ҳам муҳим ўрин тутган. қадимий ва ўрта асрларда хунармандчилик, деҳқончилик мамлакатлараро ташқи савдо алоқаларининг янада кенгайиб гавжумлашуви билан Ў. янада кучайиб, деҳқончилик қишлоқлари ва хунармандчилик шаҳарларининг сони кўпайиб, улар гавжумлашган. Бирок, аҳолининг маълум бир қисми (асосан, чўл ва даштликлар) то 20-асрга қадар кўчманчилик билан кун кечирганлар. Йиллар ўтиши билан, ўтроқ халқлар маданиятининг таъсири остида, кўчманчи ва ярим ўтроқ бўлиб қолган аҳоли воҳалар атрофидаги жойларни эгаллаб, шу ерларда аста-секин ўтроқлашиб қолган.

Ўзбек халқининг асосий қисми қадимдан ўтроқ яшаб келган. Булар юқори маданиятга эришган Ўрта Осиё халқлари бўлиб, деҳқончилик, хунармандчилик, меъморлик, ёзув ва бошқалар маданият турлари жуда тараққий этган.

У деҳқончилик, хунармандчилик ва шаҳарсозлик маданиятини юқори даражага кўтариб, юксак давлатчиликни барпо этган.

Ад.: Гумилев Л.Н., Древние тюрки, М., 1961; Сулейманов Р.Х., Статистическое изучение культурм грога ОбиРахмат, Т., 1972: Бун иётов З.М., АнуштегинХоразмшоҳлар давлати (1087—1231), Т., 1998; Грот ОбиРахмат, Новосибирск, 2004.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ЎТТИЗ ЙИЛЛИК УРУШ (1618-48) — *габсбурглар* блоки (Папалик ва Речь Посполита томонидан қўллабқувватланган Испания ва Австрия габсбурглари, Германиянинг католик князлари) билан габсбургларга қарши коалиция (Англия, Голландия ва Россия қувватлаб турган герман протестант князлари, Франция, Швеция, Дания) ўртасидаги уруш. Габсбурглар блоки католицизм тарафида, габсбургларга қарши коалиция эса (айниқса, урушнинг бошланиш пайтида) протестантизм байроғи остида ҳаракат қилган. Бу уруш бир неча даврларга бўлинган: Чехия даври (1618—23) — габсбургларга қарши Чехия кўзғолони (1618—20) ва чехларнинг Бела Гора яқинида мағлубиятга учраши (1620); Дания даври (1625—29) да габсбурглар блоки қўшинлари (қўмондонлари А. Валленштейн, И. Тилли) Данияни енгиб, Германия худудидан данияликларни қувиб чиқарган; Ш в еция даври (1630—35) да швед армияси (қўмондон Густав II Адольф) Германияга босиб кириб, Брейтенфельд (1631), Лютцен (1632) ёнида ғалаба қилган, аммо Нёрдлинган (1634) яқинида мағлубиятга учраган; ФранцияШвеция даври (1635—48)да Франция урушга кириши билан габсбургларга қарши коалициянинг устунлиги яққол кўринди. Натижада габсбургларнинг «жаҳоншумул империя» тузиш ва миллий давлатларни бўйсундириш ҳақидаги режалари барбод бўлди, сиёсий ҳукмронлик Франция

қўлига ўтди. 1648 йил Вестфалия сулҳи билан тугаган.

ЎХШАТИШ — қ. *Истиора, Метонимия, Синекдоха*.

ЎХШАШ ҲАДЛАР бир-бирларидан фақат коэффицентлари билан фарқ қилувчи ҳадлар.

ЎХШАШЛИК (геометрияда) ўлчамлари турлича бўлган геометрик фигураларнинг шакллари бир хил бўлиши. Ў. конструктив масалаларни ечишда, бинолар, иншоотларнинг моделлари ва чизмаларини тайёрлашда (ўхшаш нусхалар олишда) кенг қўлланилади.

ЎХШАШЛИК НАЗАРИЯСИ — физик ҳодисаларнинг ўхшаш шароитларини миқдорий жиҳатдан тадқиқ қилиш усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланадиган таълимот. Физик ўхшашлик турдош ҳодисалар орасидаги мувофиқликни, яъни бир физик ҳодисанинг барча миқдорий кўсаткичлари мутаносиб равишда ўзгартирилиши натижасида ҳосил бўлишини билдиради. Ў. н. нинг асосий вазифаси турли физик ҳодисаларнинг ўхшашлик мезонларини аниқлаш ва шу мезонлар ёрдамида ҳодисаларнинг ўзини ўрганишидир. Физик ҳодисалар, жараёнлар ва системалар ўхшашлиги бир система ҳолатини ифодаловчи ўзгарувчи катталикларнинг вақтнинг ўхшаш пайтларида фазонинг ўхшаш нуқталаридаги қийматлари бошқа системанинг худди шундай катталикларига мутаносиб бўлишига асосланди. Катталикларнинг ҳар бирига тегишли мутаносиблик (пропорционаллик) коэффиценти ўхшашлик коэффиценти дейилади.

Физик ўхшашлик геометрияда биз яққол ва содда равишда кўрадиган геометрик ўхшашликнинг умумлашмасидир. Геометрик ўхшашликда ўхшаш фигуралар ёки жисмларнинг ўхшаш геометрик элементлари орасида мута-

носиблик (ўхшашлик) бўлади. Майдоннинг физик ўхшашлигида икки системанинг мос физик параметрлари фазо ва вақтда ўхшаш бўлади. Мас, кинематик ўхшашликда қаралаётган икки ҳаракат учун тезликлар майдоннинг ўхшашлиги мавжуд бўлади; динамик ўхшашликда эса таъсир қилаётган турли табиатли кучлар (оғирлик кучлари, босим кучлари, ёпишқоқлик кучлари ва шахри ў.) ёки кучлар майдоннинг ўхшашлиги амалда бўлади; механик ўхшашлик (мас, икки суюқлик ёки газ оқимининг, икки эластик системанинг ўхшашлиги) амалда бўлиши учун геометрик, кинематик, динамик ўхшашлик мавжуд бўлиши керак; электродинамик ўхшашликда — ток, кучланиш, қувват майдонларининг ўхшашлиги бўлиши керак. Бу ўхшашликлар физик ўхшашликнинг хусусий кўринишидир.

Механик, иссиқлик ва кимёвий ҳодисаларнинг мажмуидан иборат мураккаб физик ва физиккимёвий жараёнларни тадқиқ қилишнинг ривожланиши муносабати билан жараёнлар учун Ў. н. усуллари ҳам такомиллашиб борди, мас, машина деталларининг ишқаланиш ва емирилиш жараёнлари, физиккимёвий ўтишлар кинетикаси жараёнлари ва бошқалар ҳодисаларнинг ўхшашлик шароитлари аниқланади. Ўхшаш ҳодисаларни ифодаловчи барча параметрлардан тузиш мумкин бўлган барча ўлчовсиз комбинациялар ўхшаш ҳодисалар учун бирдай сон қийматларга эга бўлади. Қаралаётган ҳодисаларни аниқловчи параметрлардан тузилган ўлчовсиз комбинациялар ўхшашлик мезонлари деб аталади. Ўхшашлик мезонларидан тузилган ихтиёрий комбинация ҳам кўриляётган физик ҳодисалар учун ўхшашлик мезони бўла олади.

Агар кўриляётган физик ҳодисалар ёки системаларда барча мезонлар эмас, улардан баъзилари тенг бўлса ўхшашлик қисман ўхшашлик деб юритилади. Ана шундай ўхшашлик амалда энг кўп учрайди. Бундай тенглиги сақланмайдиган мезонларнинг физик

жараёнларга кўрсатадиган таъсири сезиларли бўлмаслиги ёки иккинчи даражали бўлиши керак.

Ўхшашлик мезонига кирувчи ўлчамли физик параметрлар ўхшаш системалар учун бир-биридан катта фарқ қилувчи кийматлар олиши мумкин, фақат ўлчамсиз ўхшашлик мезонларигина бирдай бўлиши керак. Ўхшаш системаларнинг ана шу хоссаси моделлаш усули га асос қилиб олинган.

ЎЧОҚ — олов ёкиш, уни сақлаш ва овқат пишириш учун мўлжалланган, устига қозон ўрнатиладиган уч томони ёпиқ қурилма. Археологик маълумотларга кўра, Ў. илк палеолит давридан маълум. Ў. турли урф-одатлар, маросимларни ўтказишда катта аҳамиятга эга бўлган. Барча халқларда муқаддас жой ҳисобланган. Қуйи палеолитда тошдан, сўнгра гувала, ғиштдан ясалиб, сомонли лой билан сувалган, атрофларига тутун тортадиган ва ҳаво кирадиган тешиқлар қилинган. Ў.нинг айрим турлари ертандир каби қурилиб овқат пишириш билан бирга нон ёпишда ҳам фойдаланилган. Ў.нинг такомиллашган тури деворга тақаб жойлаштирилади, тутуни мўрикон орқали чиқариб юборилади.

Ҳоз. даврда Ў.нинг ерўчоқ, лой ва темир Ў. турлари бор. *Сумалак, ҳалим*, катта маърака ошлари пиширишда айланаси дошқозон гардишига мос махсус ерўчоқлар (ер бараварида, қозон атрофлари аланга чикмайдиган қилиб тупроқ билан зичланади ёки сувалади) қавланади, кундалик ошовқат тайёрлаш учун хонадонлар ошхоналарига лой ўчоқлар қурилади, темир Ў.лар аксарият кўчма Ў. вазифасини бажаради. Шаҳар ва кишлоқларда, асосан, ўтиндан ёкилғи сифатида фойдаланадиган хонадонларда Ў.лар сақланиб қолган, темир Ў.да ўтин ва табиий газдан фойдаланилади.

ЎЧОҚ (лот.) — осмон гумбазининг Жанубий ярим шарига энг ёрқин юлдуз (номи шундан). Кўринадиган (ви-

зуал) юлдуз катталиги 3,9. Ўзбекистон худудида кузда яхши кўринади. ЎШ — Қирғизистон Республикаси *Ўш вилоятининг* шаҳар, вилоят маркази. Қирғизистонда Бишкек шаҳридан кейин 2-саноат маркази. Оқбура дарёси Олай тизмасидан Фарғона водийсига оқиб чиқадиган жойда. Т.й. станцияси. Бишкек, Хоруғ, Андижон, Қизилкия шаҳри лари ўртасидаги автомобиль йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 208,5 минг киши (1999). Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири. Археологик маълумотларга кўра, мил. ав. 4—3-асрларда вужудга келган. 9—10-асрларда Ў. Сомонийлар давлати таркибида бўлиб, катталиги жиҳатидан Фарғона водийсида 3-шаҳар ҳисобланган. Бу даврда шаҳар шахристон, арк, раббатдан иборат бўлган. Ҳоким саройи ва девонхона арк ичида жойлашган. Ў. атрофи баланд қалъа девори билан ўралиб, унинг чеккаси Сулаймон тоғигача етган. Шаҳарнинг 3 та дарвозаси бўлган: Кўх, Об, Муғқада. Жоме масжиди бозор худудида жойлашган. Ў орқали Мовароуннаҳрдан Хитой ва Ҳиндистонга савдо йўли ўтган. 10—12-асрларда Қорахонийлар давлати таркибига кирган. 13-асрда мўғуллар истилоси натижасида харобага айланган ва 14-асрга келиб Амир Темур томонидан қайта тикланди. Ў. тўғрисида «Бобурнома» китобида ҳам маълумотлар берилган. 18-аср да Ў. Кўкон хонлиги таркибида бўлди ва илгаригидек муҳим савдо маркази бўлиб қолди. 1876 йил хонлик барҳам топгач, Россиянинг Ўрта Осиё мустамлакаси таркибида бўлиб келди.

Шаҳарда вилоят саноат маҳсулотининг 1/3 қисми ишлаб чиқарилади. Етакчи саноат тармоғи — энгил саноат. Ўрта Осиёда энг йирик тўқимачилик ктларидан бири, ипакчилик кти, пахта тозалаш 3-ди, тикувчилик, пойабзал ф-каси бор. Озиқ-овқат саноати тармоқлари ривожланган (нон маҳсулотлари, гўштконсерва, сут, мевасабзавот, мева виноси ктлари, арак 3-ди бор). Машинасозлик ва металл-созлик саноати (насос, автомобиль таъ-

мирлаш) корхоналари ишлаб турибди. Курилиш материаллари кти, асфальтбетон, темирбетон буюмлари, гишт здлари, мебель ф-каси бор. Иссиқлик электр маркази фаолият кўрсатади. Аэропорт, туристик база ишлаб турибди. Ў. да педагогика инти, телемарказ, ўзбек академик драма театри, тарихмаданият музейқўриқхонаси мавжуд. Ў. — Бишкек, Ў. — Хоруғ автомагистраллари қурилган. Шаҳар ҳудудида 30 га яқин тарих ва маданият ёдгорликлари жойлашган. Меъморий ёдгорликлардан: Юсуф Бойўжа ўғли масжиди (20-аср бошлари), Асаф ибн Бурхия мақбараси (17 — 18 а.лар) ва бошқалар сақланиб қолган.

ЎШ ВИЛОЯТИ — Қирғизистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1939 йил 21 нояб. да ташкил қилинган. Ў.в. республиканинг жан.ғарбий қисмида жойлашган. Жанубий шарқида Хитой билан чегарадош. Майд. 29,2 минг км². Аҳолиси 1176 минг киши (1999), асосан, қирғизлар ва ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, украин, тожик ва бошқалар миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 480 минг кишидан зиёд. Йирик шаҳарлари: Қизилкия, Сулукта, Қорасув, Ўзган. 10 маъмурий туманга бўлинган, 5 шаҳар, 7 шаҳарча бор. Маркази — *Ўш шаҳри*

Вилоят ҳудуди Тяньшан ва Помир — Олай тоғларида жойлашган. Шим. ғарб, шим. ва шим.шарқида Чатқол, Писком, Талас Олатови тизмалари, Сусамиртов ва бошқалар, шарқида Фарғона тизмаси (тизмалар орасида йирик тоғлараро ботиқлар: Чатқол ботиғи — бал. 750—1000 м; Кетмонтепа боғиғи — бал. 750—1000 м) бор. Жанубий да Туркистон, Орқа Олай тизмалари (Ў.в.нинг энг баланд жойи — 7134 м) қадимий кўтарган. Фарғона водийси атрофлари адир ва тоғ этакларидан иборат.

Фойдали қазилмалари: тошқўмир ва кўнғир кўмир, нефть, енувчи сланецлар, табиий газ, сурма, симоб, кўрғошин рудалари, вольфрам, тош тузи, қурилиш

материаллари ва бошқалар Иқлими континентал, қуруқ. 500 м дан 1000-1100 м гача баландликда янв.нинг ўртача т-раси —3°, июлниги 24 — 27°. Вегетация даври 210—215 кун. Шу баландликларда вилоятнинг асосий обикор воҳалари жойлашган. 2000—3000 м баландликда июлнинг ўртача т-раси 11—18°, киши совук ва давомли. Йиллик ёғин 400—600 мм (Фарғона тизмасининг ғарбий ён бағрида 900 мм гача). 3000 м дан баландда иқлим анчагина совук (июлнинг ўртача т-раси 10°дан паст), йил бўйи совуксиз кунлар кам. Энг йирик дарёлари: Норин ва Қорадарё. *Саричелак* кўли, Тўхтагул, Папан сув омборлари бор. Тоғларда 1500 м баландликкача бўз тупроқларда қуруқ тоғ даштлари, ундан юқорида ўтлоқ даштлар тарқалган. Чатқол ва Фарғона тизмаларида ёнғокзормевазор ўрмонлар учрайди. Ёввойи мевали дарахтлардан ёнғок, олма, писта, бодом, олча, дўлана, зирк ўсади. Олай ва Туркистон тизмаларида арча ўрмонлари бор. 3000—4000 м баландликларда — тоғ ўтлоқи тупроқларда субальп ва альп ўтлоқлари мавжуд. Улардан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади. Ёнғокзормевазор ўрмонларда тулки, бўри, бўрсик, оқ сичкон, кўнғир айиқ, қобон, елик, жайра; баланд тоғларда тоғ эчкиси, қор қоплони яшайди. Ў.в. да *Саричелак қўриқхонаси* жойлашган.

Қирғизистон Республикасида қазиб олинадиган нефть ва газ, кўмирнинг асосий қисмини Ў.в. беради. Рангли металлургия, металлсозлик ва машинасозлик корхоналари, ип ва ипак йиғирув, пахта тозалаш, гўшт корхоналари бор. Ў.в. тоғяйлов чорвачилигининг муҳим р-ни. Ғалла (шу жумладан, шоли), пахта, арпа, тамаки экилади. Фарғона атрофидаги водийларда боғдорчилик (ўрик, олма, беҳи) ва тоқчилик ривожланган.

Тоғларда яйлов чорвачилиғи мавжуд. Асосий тармоғи — гўштжун қўйчилиғи. Қорамолчилик суғориб дехқончилик қилинадиган туманларда, Олай водийсида кўтослар, шунингдек, қорамол, қўй ва эчки, йилки боқилади. Парран-

дачилик ҳамда ипакчилик соҳалари ривожланмоқда.*Автомобиль — асосий транспорт тури. Муҳим автомобиль йўллари: Ўш—Бишкек, Ўш—Тошкент, Ўш—Хоруғ, Ўш—Қорасув—Ўзган—Қорағулжа, Ўш — Қизилқия — Исфана, Ўш — Аравон. Т.й. транспорти муҳим аҳамиятга эга. Педагогика инти, тарихиймаданий музейқўриқхона, 2 драма театри, курорт ва санаторийлар бор. Туризм ривожланган.

ЎШ ТЕАТРИ, Бобур номидаги Ўш ўзбек академик театри — Ўрта Осиёдаги кекса театрлардан бири. Дастлаб драматик труппа сифатида ташкил топган. Жамоа 1929 йил профессионал театр мақомига эга бўлган. Ташкилотчилари Бекназар Назаров, Раҳмонберди Мадазимов, Иброҳим Мадазимов ва бошқалар Абдуқодир Исоқов, Жўраҳон Зайнобиддинов, Исроилжон Исмоилов, Жалил Собитов кабилар театрнинг илк ижодкорларидир. Труппанинг биринчи тўлақонли асари «Туркистон табиби» (М. Уйғур) бўлган. Театрнинг биринчи раҳбари Аҳмаджон Тўхтаматов театрнинг профессионал театр сифатида шаклланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшган. Театр ўз фаолияти давомида 600 дан ортиқ жаҳон, ўзбек, қирғиз мумтоз ва замонавий драматургиясидан намуналар сахналаштирган. Тожихон Ҳасанова, Лайлихон Моидова, Розия Мўминова, Турсунхон Солиева, Неъматжон Неъматов, Толибжон Бадинов, Ёркиной *Ҳотамова* ва бошқаларнинг театрда ғоявийбадиий жиҳатдан мукамал миллий сахна санъати яратилишида, театр ўз макеини мустаҳкамлашида хизмаглари алоҳида «Тоҳир ва Зуҳра» (С.Абдулла), «Макбет» (У.Шекспир), «Алпомиш», «Манас», «Равшан ва Зулхумор» (К.Яшин). «Бобур ҳақида кўшиқ» (П. Қодиров), «Улуғбекнинг муҳаббати» (М. Шайхзода), «Чингизхон олиб кетган сир» (М.Шаханов), «Қамчибек» (С. Жетмишов), «Ўлмоқчиман ҳомий керак» (М.Гапаров), «Сохибкирон» (А.Орипов),

«Фарход ва Ширин» (Хуршид) ва бошқалар энг яхши спектакллариدير. 1992 йил театрга Бобур номи, 2004 йил «академик» номи берилди.

Ойтожи Шобдонова, Шавкат Дадажонов, Маҳмуджон Раҳматов, Баҳромжон Тўхтаматов, Зиёвиддин Жалолов, Умаржон Мамиров, Режаб Тожибоев, Расулжон Ураимжонов, Дилором Соипова, Самида Холматова кабилар театрнинг етакчи актёрларидир. Бадиий раҳбари Бахтиёр Тўхтаматов, бош реж. Ғанижон Холматов.

Эсон Ўринов.

ЎЮВЧИ ИШҚОРЛАР *ишқорий металлларнинг* сувда яхши эрийдиган гидроксидлари. Мас, ўювчи натрий ИаОН, ўювчи калий КОН. Кўпгина материаллари, шиллик парда ва терини ўйиш хоссасига эга («ўювчи» номи шундан). Санотнинг турли соҳаларида қўлланади (яна қ. *Ишқорлар*). УҚ — 1) арава, машина ва механизмларнинг айланувчи қисмларини тутиб турадиган деталди. Фойдали буровчи моментни узатмайди. Ў.нинг айланувчи ва кўзгалмас хиллари бўлади; 2) нукта вазиятини, йўналишини, санок бошини кўрсатадиган ва масштаб бирлигида олинган тўғри чизик (координата ўқи); унинг устида ётган нуктанинг вазиятини белгилайди; 3) симметрия ўқи (қ. *Симметрия*); 4) қаттиқ жисм (мас, *гироскоп*)*нинг* кўзгалмас нуктадан ўтувчи ўқи (оний айланиш ўқи); жисм шу Ў. атрофида бурилганда бир вазиятдан шунга чексиз яқин вазиятга силжийди; 5) Ернинг суткалик ҳаракати юз берадиган тўғри чизик (Ернинг айланиш Ў.и). Ер маркази орқали ер сиртини геогрик, қутблари кесиб ўтади. Ернинг айланиш Ў.ига параллел равишда осмон гумбази марказидан ўтувчи тўғри чизик олам ўқи деб аталади; 6) материаллар қаршилигида эгиладиган балканинг кўндаланг кесимидаги чизик (нейтрал Ў.); унинг нукталарида балка ўқиға параллел бўлган нормал кучланишлар нолға тенг бўлади; 7) харбий қуроллар, ов ва спорт қуроллари

(милтик, пулемёт, тўппонча ва бошқалар) нинг жанговар патрони каллаги (бош қисми). Оддий ва махсус (из қолдирувчи, зирхтешар, ёндирувчи, сигнал берувчи ва ҳ.к.) турлари бор. Оддий Ў. қобик, ўзак, қўрғошин ғилофдан иборат. Из қолдирувчи, ёндирувчи ва сигнал берувчи Ў.ларда ғилоф ичига махсус моддалар тўлдирилади. Калибри (ўлчами) бўйича кичик (6,5 мм), нормал (7,5—7,69 мм) ва катта (12,7—15 мм) калибрли турларга бўлинади.

ЎҚ (лот.) (астрономияда) — осмоннинг Шим. ярим шарида Тулки, *Геркулес*, *Бургут* ва *Дельфин* юлдуз туркумлари орасидаги кичик юлдуз туркуми; энг равшан юлдуз 3,5 ва 3,8 юлдуз катталигида. Ўзбекистон ҳудудида кўринади.

ЎҚАРИК — экинларни суғоришда шохарикдан сув олиб, уни бевосита эгатларга тақсимлаб берувчи муваққат арик. Шароитга қараб 25—30 см чуқурликда 80—100 см кенликда эгатларга кўндаланг қилиб олинади. Ў.лар оралиғи ер нишабига, унинг сув синдириш хусусиятига қараб 50—150 м бўлиши мумкин.

ЎҚ ОТАР ҚУРОЛЛАР — нишонни ўқ билан шикастлантириш учун мўлжалланган қуроолар. *Милтик*, *пистолет*, *пистолетпулемёт*, *пулемёт*, *револьвер* ва *бошқалар* қурооллар, шу жумладан, авиация ва танк пулемётлари, спорт ва ов қурооллари Ў.о.к. жумласига қиради.

ЎҚДОРИЛАР — қ. *Қурол-яроғлар*.

ЎҚ-ЁЙ — ҳарбий ва ов мақсадларида қўлланиладиган отиш қуроли. *Мезолит* давридан маълум. Икки мустакил қисм: ёй ва ўқдан иборат. Ёй — эгма эластик чўп (қ. *Камон*), ўқ — учи ўткир найза. Ўқнинг танаси ёғоч ёки қамишдан, учлиги тош, суяк ёки металлдан ясалади. Жанговар Ў.ё. 17-асргача ишлатилган, спорт Ў. ё. ҳозир ҳам қўлланилади (қ.

Камондан отиш).

«ЎҚ-ЁЙ» — заргарлик буюми; Хоразм аёлларининг бош кийимининг энса (гардон) қисмига мустақамланадиган тақинчоғи. *Тақятузи*, *осматузи* ва *яримтирноқ* кабилар билан биргаликда ансамбль ҳосил қилади. Тақинчок шакли «ўқёй»ни эслатади (номи шундан). Тўғри тўртбурчакли тепа ва ёйсимон (камалак) шаклдаги қуйи қисмдан иборат. Тепа қисми атрофи феруза кўзлар билан ҳошияланиб, юзасига симкори усулида еллиғичсимон безаклар ишланади, баъзан безаксиз ҳам бўлади; унинг юқори қисми ўртасига уқпар учун найча ишланиб, найчанинг остига ўқнинг учини эслатувчи учбурчак — тумор шакли осилади (у ҳам зийнатланган). Ёйсимон қуйи қисми юзаси 3 қатор феруза кўзлар қадаб безатилган, унинг қуйи қисмига маржон ҳамда япроқчалардан тузилган ҳашамдор шокилалар осилган. 19-аср охиридан урфдан қола бошлагач, кўкракка ҳам тақилган.

ЎҚ-ЁЙ (лот.) — *Зодиақат* юлдуз туркуми. Энг ёруғ юлдузлари 1,8 ва 2,0 юлдуз катталигида. Ў.ё.да қишки куёш туриши ва *Галактика* маркази жойлашган. Оддий кўз билан кўриш мумкин бўлган шарсимон юлдуз тўпламлари М55 ҳам Ў.ё.да. Ўзбекистон ҳудудида ёзда яхши кўринади.

ЎҚИЛОН (Рзатторгпз НпеоМик) — *сувилонлар* оиласига мансуб илон. Гавдаси ингичка, уз. 90 см гача. Танасининг орқа томонида 4 та бўйлама қорамтир йўли бор. Тангачалари силлик. Заҳар солувчи тишлари юқори жағ суягининг кейинги қисмида. Марказий ва Ғарбий Осиёда, жумладан, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Шарқий Закавказьеда тарқалган. Чўл ва чала чўлларда яшайди; тоғларда ҳам учрайди. Жуда тез («ўқдек») ҳаракат қилади (номи шундан). Асосан, калта-кесаклар билан озикланади. Чаққон, ўлжасини бир неча секундда ўлдиради.

Ургочиси июнь— июлда 2—6 та тухум кўяди. Чакиши одам учун хавfli эмас; чунки Ў. оғиз бўшлигининг кейинги қисмида жойлашган заҳар тишидан фойдаланолмайди.

ЎҚИТИШНИНГ КУРС ТИЗИМИ

Ўрта махсус, касб-хунар таълими ҳамда олий таълим ўқув муассасаларидаги таълим тизими. Ўқув жараёнининг қатъий графиги, барча ўқув фанлари, ўқув ва ишлаб чиқариш амалиётининг курс, ўқув йиллари ҳамда семестрлар бўйича тақсимланишига асосланади. Талаба (ўқувчи)ларнинг барча машғулотларда қатнашишлари ва ўқув режасида белгиланган курс иши, курс лойиҳаси, реферат ва бошқалар ишларни ўз вақтида бажаришлари, шунингдек, ҳар бир семестр охирида қатъий белгиланган муддатда ушбу семестрда ўтилган фанлар бўйича синов ва имтиҳонлар топширишларини назарда тутати. Ў.к.т. ўқув юрти ва фтда ўқув жараёнининг аниқ тартибини яратиш ҳамда талаба (ўқувчи)ларга мустақил ишлаш имкониятини беради.

ЎҚИТУВЧИ, муаллим — турли йўналишдаги ўрта умумий таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўқувчилар билан таълим-тарбия ишларини амалга оширадиган мутахассис. Олий мактаб Ў.лари «домла» деб юритилади, улар «ўқитувчипроф.» тарзида умумлашма ном билан ҳам аталади. Шунингдек, Ў.ларга нисбатан «муаллим» ёки «педагог» атамаси ҳам қўлланилади.

Ў.лик касби жуда қадим замонлардан буён инсон фаолиятининг алоҳида тури сифатида мавжуд. Чунки инсон фақат таълим-тарбия туфайлигини ҳаётини давом эттира ва ривожлантира олади. Тамаддуннинг Осурия, Бобил, Миср, Туркистон, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимий ўчоқларида топилган тарихиймаданий обидалар бу ўлкаларда Ў.лик касби жуда қадим замонларда шаклланганлигини кўрсатади. Бу дав-

рларда энг оқил, тажрибали кишилар Ў.лик билан шуғулланишган ва улар бошқаларга қараганда катта имтиёзларга эга бўлишган. Юнонистонда фақат озод кишиларгина Ў.лик қилишга ҳақли ҳисобланган. Улар мамлакатнинг турли я/шсларида грамматистлар, педаномлар, дидаскаллар, педотриблар шаклида номланганлар ва кўпинча ўз шахсий мактабларига эга бўлганлар. Бой оилаларда эса, таълим-тарбия иши билимли ва саводли кулларга топширилиб, улар пайдоглар («педагог» сўзи шундан келиб чиққан), яъни «бола етакловчилар» деб аталган. Рим империясида Ў. император номидан тайинланадиган давлат амалдори саналган. Ўрта асрларга келиб, Ғарб мамлакатларида Ў.лик билан, асосан, черков хизматчилари шуғулланишган. Шаҳарларда дунёвий мактаблар ташкил топгач, хунармандчилик цехлари ва савдогарлар гилдиялари томонидан таклиф этилган ёлланма Ў.лар пайдо бўлди. Техника тараккий этиб, фказдлар кўпайиши билан Ў.лик энг оммавий касблардан бирига айланди. Чунки маълум даражада таълим кўрмаган одам техника воситаларидан фойдалана олмас эди. Бунинг учун эса, кўплаб мактаб ва Ў. керак бўларди. Айни вақтда, 18—19-асрларда бой оилаларда мураббий, гувернёр сингари уй Ў.ларидан фойдаланиш кенг ёйилди.

Шарқ мамлакатлари, жумладан, Туркистон ўлкасида ҳам Ў. энг қадимий ва обрўли касб ҳисобланиб, «устоз» деб эъзозланган. Ўлкага ислом дини кираиб келиши билан ҳар бир қишлоқ, шаҳарлардаги ҳар бир маҳаллада масжид ва деярли ҳар бир масжид қошида мактаб ташкил этилди. Бу мактабларнинг Ў.лари домла деб аталди. Шунингдек, мактаблар алоҳида шахслар уйида ҳам ташкил этилиб, улар мактабдор дейилган. Ўлкамизда қизларни ўқитишга ҳам алоҳида эътибор қаратилиб, саводли аёллар уйларида отинойи мактаблари ташкил этилган. Бу мактаб Ў.лари отинойи ёки отинбиби деб юритилган. Таълим давлатдан ажратилганлиги, болаларнинг ўқиши, асосан,

ота-оналарнинг иши ҳисоблангани учун ҳам Туркистонда Ў.лик касбига махсус тайёрланилмаган. Мадраса кўрган ёки мактабдан сўнг ўз устида ишлаган саводли киши Ў.лик билан шуғулланиши мумкин бўлган.

19-асрнинг охиридан, яъни ўлкада *маърифатчилик* ҳаракати пайдо бўлиши билан Ў.нинг савиясига алоҳида эътибор бериладиган бўлди. Туркистонда анъанавий йўсинда ўқитадиган Ў.лар билан бирга Европа мамлакатларидан ўзлаштирилган усулларда дарс берадиган янги муаллимлар ҳам фаолият кўрсата бошлади. Бу ҳол, айниқса, *жадидчилик* ҳаракати авж олган кезларда анча кенг ёйилди. Ў.лар савиясининг ошганлиги миллат руҳиятида уйғониш бўлишига, тараққиётнинг бир қадар тезлашувига олиб келди.

Ў. олдидан турган вазифалар ва унинг мавқеи жамият тараққиётининг турли давларида турлича бўлган. Жамият гуллаб-яшнаган даврда унга эътибор юксак бўлди ёки Ў.нинг мавқеи кўтарилгани учун жамият ривож топди. Октябрь тўнтариши амалга ошгандан сўнг ва шўроларнинг ўз олдига қўйган оммани ёппасига саводли қилиш вазифасини бажариш учун Туркистонда ҳам тизимли равишда Ў. тайёрлаш йўлга қўйилди. Чунки бутун ўлка бўйлаб очилган мактабларда ишлайдиган мутахассислар керак эди. Шу сабабли Ў.лар шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида урушга олинмайдиган бўлди. Таълим тизими ҳам мафкурага бўйсундирилган шўро даврида Ў.лар ҳукмрон сиёсатни ўтказувчи кучга айлантирилди. Улар бевосита таълимтарбияга тегишли бўлмаган турли ғоявий-сиёсий ҳамда ташкилий ишларга меъеридан ортиқ жалб этилди. Ўзига хос бўлмаган ишлар билан шуғулланиш Ў.лар обрўсининг пасайишига олиб келди.

Собиқ Иттифок таркибидаги бошқа республикалар сингари Ўзбекистонда ҳам 1936 йил 10 апрдан СССР МИК ва ХКС томонидан шахсий Ў. унвони

(ихтисослиги) жорий этилди. Ўшандан бошлаб пед. ўқув юртини битирган ва давлат имтиҳони топширган шахсга расмий тарзда Ў. ихтисослиги бериладиган бўлди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ў. тайёрлашга алоҳида эътибор берилди. Бу «Таълим тўғрисида»ги қонун (1997 йил 29 авг.да қабул қилинган) ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўз аксини топди. Ўзбекистонда Ў.лар университетлар, пед. ўқув юртларида тайёрланади. Ў. ўз педагогик фаолияти жараёнида илмий билимларни эгаллаб, педагогик қобилиятини шакллантириб боради. Мамлакатда ўқитувчилар малакасини ошириш тизими жорий этилган, ҳар бир Ў. га ўқитувчилар малакасини ошириш интларида бепул педагогик ва методик ёрдам олиш имконияти берилган. Мамлакатда ҳар йили 1 октябрда «Ўқитувчилар ва мураббийлар» куни умумхалқ байрами сифатида нишонланади. Республикада «Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» сингари фахрий унвонлар мавжуд. Ў.ларга максимал даражада қисқа иш куни ва ҳақ тўланадиган энг узун меҳнат таътили белгиланган. Шунингдек, Ў.лар учун халқ таълими ва пед. газета ва жур.лари, жумладан, ўзбек тилида «*Маърифат*», рус тилида «Учительская газета» («Ўқитувчилар газетаси») газ.лари, «Халқ таълими», «Бошланғич таълим», «Узлуксиз таълим», «Таълим тараққиёти», «Таълим ва тарбия», «Тил ва адабиёт таълими» жур.лари, педагогик ва методик адабиётлар нашр этилади.

2002/03 ўқув йили бошида Ўзбекистондаги кундузги умумий таълим мактабларида 461,1 минг ўқитувчи ишлади. Улардан 5 киши (*М.Исмамова*, *М. Мадалиева*, *М.Зокиров*, *В. Пак*, *А. Маҳмудова*) Ўзбекистон Қахрамонидир (2005).

Шуни айтиш керакки, Ў. алоҳида иж-

тимойи ҳодиса бўлиб, жамият аъзоларининг шаклланишига таъсир кўрсатгани учун ҳам унинг шахслик сифатлари касбий фазилатларидан муҳимроқ ҳисобланади. Чунки у жамиятнинг бугуни ва эртанги куни қиёфасини шакллантиради. Шунинг учун ҳам Ў.нинг профессионал жиҳатдангина етук бўлиши кифоя қилмайди. Унинг маънавий олами ўқувчиларга сингдирилиши кўзда тутилган эзгу инсоний сифатларга тўйинган бўлиши керак. Ў.лар тайёрланган ўқув юртида аини шу жиҳатга алоҳида эътибор қаратилади.

Ҳоз. педагогика фани Ў.нинг амалиётчилик, тадқиқотчилик, ташкилотчилик, воситачилик, ижрочилик сингари вазифалари борлигини қайд этади. Ана шу вазифаларни тўла уддалайдиган Ў.гина бугунги ёш авлоднинг баркамол шахслар сифатида шаклланишига таъсир кўрсата олади. Истиқлол даври Ў.ларида ана шундай хусусиятларни қарор топтириш мамлакат тараққиётини таъминлаш омилidir.

Ад.: Баркамол авлод орзуси, Т., 2000; Ўзбек педагогикаси антологияси [тузувчилар К. Ҳошимов, С.Очил], 1—2-ж.лар, Т., 1995, 1999; Педагогик изланиш, Т., 1990; Йўлдошев Қ., Ўқитувчи китоби, Т., 1997.

Қозоқбой Йўлдошев.

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТМАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ — Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги муассаса. «Ўқувпедавнашр» номи билан 1936 йил ташкил қилинган (1950—59 йилларда яна шу ном билан аталган). 1941—49 йилларда Ўзбекистон давлат бирлашган нашриёти таркибида бўлган. 1960 йилдан Ўзбекистон «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1964 йилдан «Ўқитувчи» деб номланган. 2004 йил «Ўқитувчи» нашриёти ва Тошкент китобжурнал фабрикаси негизида «Ў.» н.м.и.у. ташкил этилди. Унинг асосий фаолияти Ўзбекистон Республикасининг барча турдаги умумтаълим мактаблари,

академик лицейлар, касб-хунар коллежлари ўқувчи ва ўқитувчиларига, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртлири талабаларига, мактабгача тарбия муассасалари ходимларига, ота-оналарга мўлжалланган адабиётлар — дарсликлар, ўқув қўлланмалари, методик адабиётлар, турли хил луғат ва маълумотномалар, болалар учун турли адабиётлар нашр этишдан иборатдир. «Ў.» н.м.и.у.да 2004 йилда ўрта умумий таълим мактаблари учун 100 номда 4 млн. 117 минг нусха ва олий ўқув юртлири ҳамда академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун 51 номда 834 минг нусха дарслик ва ўқув қўлланмалари чоп этилди.

ЎҚТОЙХОН, Ўқтой қоон, Ўгедей, Угэдэй (1186|241.11.7) *Мўғуллар давлати* улуг қоони (1229—1241.11.7); *Чингизхотит* Ихотини, яъни кўнғирот уруғининг кўзга кўринган вакили Дай нўён қизи Бўрта Фужиндан туғилган 3ўғил. Мўғуллар томонидан 1219—20 йилларда Мовароуннахрнинг забт этилишида фаоллик кўрсатган (қ. *Урганч мудофааси*). Чингизхон ҳаётлигида Ў.ни тахт вориси деб эълон қилган. Чингизхон ўлимидан 2 йил ўтгач, 1229 йилда *Жўжихон* ўғлонлари, *Чигатой* ва *Тулихон* фарзандлари ҳамда Билгадай нўён ва Илчидой нўён сингари аркони давлат иштирокида чақирилган буюк қурултойда Ў. улуг қоон (бош ҳукмдор) этиб сайланган. Ў. хукмронлиги даврида Шим. Хитой бутунлай мўғуллар қўл остига ўтган ва қоон *Махмуд Ялаовча* бу юртни бошқаришни топширган. Ў. Хитойни забт этиб қайтгач, 1235 йил Жўжихоннинг тўнғич ўғли *Ботухон* бошлиқ чингизий хонзодаларни Дашти Қипчоқ, Булғор, Рус, Алания, Можаристон, Черкес, Бошқирд ва бошқалар элларни фатҳ қилиш учун юборган. Ушбу ҳарбий юришлар 1240 йилнинг июнигача давом этган. Бу даврда *Қорақурумни* обод қилиш ишлари амалга оширилган. Хитойдан келтирилган усталар ва наққошлар ёрдамида кўркам кўшқлар, бинолар қурилади.

Хитойдан Қорақурумгача бўлган ма-софада бир-биридан узоклиги тахм. 30 км дан иборат 37 ёмхона бунёд этилган. Мўғулларнинг юриши вақтида вайронага айланган Ҳирот шаҳрини қайта тиклаш-га муваффақ бўлинган, аҳоли рўйхатга олинган. Мўғулистоннинг бир қисми, Жунгория ва Хитойнинг бир қисми Ў. тасарруфида бўлган. Айшу ишратта бе-рилиш, хаддан ташқари кўп шароб ичиш оқибатида Ў. 1241 йилнинг 11 июлида вафот этган. Тахт маълум муддатга унинг беваси Туракина хотун қўлига ўтган.

Ад.: РашидадДин, Сборник ле-тописей, т. 2 [перевод с персидско-го Ю.П.Верховского], М. — Л., 1960; Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

ЎҚУВ ДАСТУРИ — таълим тизими-даги ҳар бир ўқув фанининг мазмуни ва ўтилиш тартибини, ўқувчилар томони-дан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим ҳамда кўникмалар ҳажмини белгилаб берадиган расмий педагогик ҳужжат. Ўзбекистонда Ў.д. тегишли вазирликлар қошидаги илмий методик кенгашлар томонидан тасдиқланади. Ҳар бир Ў.д. уқтириш хати, ўқув фани мазмунининг қисқа баёни, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблар сингари 3 қисмдан иборат. Ўқув фанининг мақсад ва вазифаларини белгилаб бериш Ў.д.нинг муҳим белгисидир. Чунки айти шу нарса яратиладиган ўқув дарслиги муаллифига муайян нуқтаи назарни тал-лаш, ўқитувчига эса педагогик мўлжални тўғри белгилаш имконини беради. Таъ-лим амалиётида Ў.д. яратишнинг кон-центрик (марказлашган) ҳамда тизимли усуллари бор. Концентрик йўл билан ту-зилган Ў.д.да таълимнинг мазмуни ёки ўқув материаллари ўқитишнинг кейинги босқичида юксакроқ даражада такрорла-ниши кўзда тутилади. Бошланғич син-фларда ўтиладиган ўқув фанлари бўйича Ў.д.лари шу усудда тузилади. Тизимли

усуддаги Ў.д.ларида ўқув материаллари фан мантиғига мувофиқ соддадан мурак-кабга қараб кетмакет жойлаштирилади. Мактабнинг бошланғич синфдан кейинги босқичларида қўлланиладиган бу усудда ортикча такрорларга йўл қўйилмайди, ҳар бир мавзунинг ўз ўрнида ўтилиши кўзда тутилади. Таълимнинг Ў.д. томо-нидан белгиланган мазмуни дарслик, ўқув қўлланмалари, кўрғазмали қурол ва методик тавсияларда тўла намоён бўлади.

ЎҚУВ ЙИЛИ — ўқув юртларида машғулот бошланишидан ёзги таътилга-ча бўлган давр. Ў.й. дастлаб *таълимнинг синфдарс тизими* жорий этилиши му-носабати билан 16-аср охири — 17-аср бошларида Ғарбий Европа ва Украинада белгиланди. Бунгача болалар мактаблар-га ҳар хил вақтларда кириб ўқиганлар, машғулотлар йил бўйи, таътилсиз олиб борилган. Ўзбекистонда Ў.й. 1 сентяб-рдан 20 июнгача давом этади (умумий ўрта таълим мактабларининг бошланғич синфлари учун 1 сентябрдан 25 майга-ча). Ў.й. умумий ўрта таълим мактаблари учун 4 чорак, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари учун 2 *семестр*дан иборат. Чо-рак ва семестрлар орасида ўқувчи ва талабаларга таътил берилади. Ў.й.нинг чорак ва семестрларга бўлиниши ўқувчи ҳамда талабаларнинг билим даражасини баҳолаш ва назорат қилиш имконини бе-ради.

ЎҚУВ ЙЎЛИ (мусикада) — тур-кумли асарларда, одатда, чолғу қисмлар (*чолғу йўли*)дан кейин навбатманавбат, ўзаро боғлиқ тарзда ижро этиладиган ашуалар ифодаси. Мас, Мискин ном-ли туркумнинг 1-қисми чолғу куй, 2, 3, 4 (Адойи, Асирий, Чапандоз номли до-ира усулида ижро этиладиган) қисмлари Ў.й., якуний қисми эса сокийнома усули-даги чолғу йўлларидан иборат.

Қатга ҳажмдаги мумтоз мақом наму-налари (Чоргоҳ, Сегоҳ, Дугоҳ, Фарғона Насруллоси, Баёт ва бошқалар)нинг

кўпчилиги чолғу йўллари ҳамда Ў.й.дан ташкил топади. Уларнинг Ў.й. чолғу асар тарзида ҳам яққа ва жўрнавозликда ижро этилиши мумкин. Булар асосида эса бастакорлар томонидан қатор бир қисмли ёки туркумли ашула намуналари (мас, И.Икромовнинг «Муножот» ашуласи, Ф.Мамадалиевнинг «Мискин», «Насруллои» туркумлари) яратилган.

ЎҚУВ РЕЖАСИ ўқув юртларида ўқитиладиган фан, уларнинг бўлимлари, ўқитилиш тартиби ҳамда ҳар бир фаннинг йил давомида ўқитилиши, уларнинг ўқув йили ва ҳафтасида қанча миқдорда ўтилиши кераклигини белгилаб берадиган расмий педагогик ҳужжат. Ўзбекистонда Ў.р. тегишли вазирликлар томонидан тузилади ва тасдиқланади. Бир типдаги ўқув юртлари учун Ў.р. ягона ва мажбурийдир. Шу билан бирга, ҳар бир ўқув юрти Ў.р.ни белгиланган миқдорда ўзгартириши мумкин. Шунингдек, мамлакатдаги таянч олий ўқув юртлари учун ўзига хос Ў.р.га эга бўлишга рухсат этилган. Ў.р.нинг умумий ва мажбурийлиги таълим тизими босқичларининг узлуксизлигини, жамиятнинг барча аъзоларига илм олишнинг бир хил имкониятларини таъминлайди.

ЎЗРда таълим тизими баркамол шахсни шакллантиришга қаратилганлиги учун ҳам Ў.р.да таълимнинг инсонпарварлашувига алоҳида эътибор берилган. Ўқув юртларининг Ў.р. муайян қисмлардан иборат бўлиб, уларда ўқув юрти ўқувчиси, талабаси ёки тингловчисида шакллантирилиши лозим бўлган илмий, маънавий, касбий сифатлар ҳамда амалий кўникма ва малакалар ҳисобга олинган.

ЎҚУВ ФАНИ — ўқув юртларида ўрганиш учун фан, техника, санъат, ишлаб чиқариш фаолияти ва бошқалар муайян соҳалардан танлаб олинган билим, малака ва кўникмалар тизими. Ў.ф.нинг мазмуни шу Ў.ф. бўйича жорий этилган давлат таълим стандарти, *ўқув дастури*

ва дарсликларда ўз аксини топади. Хусусан, ЎЗРда умумий ўрта таълим мактаблари (1—9синфлар) учун 22 номда Ў.ф. жорий этилган. Урта махсус ва олий ўқув юртлари учун Ў.ф.нинг сони мазкур ўқув юртларининг таълим йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, Ў.ф.нинг таркиби, уни ўрганишдаги ўзаро алоқадорлик ва изчиллик ўқув режаси билан белгиланади. Мазмунига кўра, умумий таълим (умумилмий) ҳамда мутахассисни тайёрлашда касбини белгиловчи махсус Ў.ф.га ажралади. Ў.ф.нинг сони, ҳажми тегишли вазирлик ва бошқалар марказий бошқарув органлари тавсиясига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

ЎҚУВЧИ ВА ЎСМИРЛАР ТЕХНИКА ИЖОДИЁТ МАРКАЗИ, Республика ўқувчи ва ўсмирлар техника ижодиёт маркази — ўқувчи ва ўсмирлар билан техникага оид машгулотлар олиб борувчи мактабдан гашқари болалар муассасаси. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасарруфида. 1930 йил болалар техника ва қ.х. станцияси номи билан ташкил этилган. 1934 йилдан техника ст-яси, 1948 йилдан Республика ёш техниклар ст-яси, 1960 йилдан Марказий ёш техниклар ст-яси деб номланган; 1991 йилдан ҳоз. номда. Марказ ўқувчи ва ўсмирларнинг бўш вақтларини кўнгилли ҳамда унумли ўтказишлари учун уларни техника тўғарақларига жалб этиб, техникага бўлган ҳавасини кучайтиради, мактабда олган назарий билимларини амалда синаб кўриш имкониятини ярадади, техникага оид билимларини бойитади, касб-хунарга бўлган лаёқатлари, қизиқишларини аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, спортнинг техника турлари бўйича кадрлар тайёрлаш ва мусобақалар ўтказишни ташкил этади. 2005 йил Ўзбекистон Республикасида 136 техника ижодиёт маркази, 8309 тўғарак ва 2715 тўғарак раҳбари фаолият юритди; тўғарак машгулотларида 66 йўналиш бўйича 92 минг ўқувчи ва

ўсмир иштирок этди.

ЎҚҚУЛОҚ КЎРШАПАЛАКЛАР

— силлик бурун *кўршапалаклар* уруғи. Қулоқ супраси 4 см гача. Бир неча тури бор. Фарбий Осиё ва Шим. Африканинг курук иклимли худудларида таркалган. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда оккоринли Ў.к. учрайди. Ў.к. учун қоялар ёриғи ва иморатлар пана жой бўлади. Тунда фаол.

ЎГИЗ ЖИРОВ — Хўжамберган Ниёз ўғли (1884, Қорақалпоғистон, Чимбой тумани Қайшили қишлоғи — 1954) — қорақалпоқ халқ бахсиси, жирови, «Алпомиш» достонининг моҳир куйчиси. Ундан ёзиб олинган «Алпомиш» достони Москва (1937) ва Тўртқўлда (1941) нашр қилинган. Ў.ж. достончиликни Бекимбет жировдан ўрганган. Очарчилик йилларида (1916) Хоразмнинг Қизилчали қишлоғига кўчиб келган. Қипчоқ, Манғит, Гурлан, Урганч шаҳриларида юриб, кўп йиллар достончиликқилган. 1930 йил Чимбойга қайтган.

ЎГИР, кели — қўлда дон (арпа, буғдой, жўхори ва бошқалар) янчиш, шоли оклаш учун мўлжалланган рўзғор буюми. Пишиқ ёғочнинг ичини ўйиб ташлаб ишланади. Дастаси (келисоп) ҳам қаттиқ ёғочдан қилинади. Дастанинг ўртароғида иккала қўл билан ушлаш учун ўйиғи бўлади. Келисопнинг уз. — 1,5—2 м. Ў.да донни янчиш учун дон бир оз ивйтиб қўйилади, сўнгра Ў.га ярмигача солиниб, келисоп билан қаттиққаттиқ урилади. Ў. *деҳқончилик* ривожланиб, дон экила бошлагач пайдо бўлган. Ҳозир ҳам (айниқса, қишлоқ жойларда) уйрўзғорда ишлатилади.

ЎГИТ — таркибида ўсимликлар учун зарур озик элементлар бўлган ёки тупроқдаги озик моддаларни ҳаракатга келтирадиган органик ёки анорганик моддалар. Ў. деганда ўсимликнинг озик элементлари билан бирга, тупроққа солинганда озик элементларини ишга со-

лишга ёрдам берадиган бактериал препаратлар, тупроқ структураси, кимёвий ва биологик хусусиятларини яхшилайдиган препаратлар ҳам тушунилади. Одам Уларни қўллаб ўсимликлар учун ижобий озикланиш баланси яратади, тупроқдаги моддалар айланишига фаол аралашади. Кимёвий таркибига қараб Ў. органик, минерал ва бактериал бўлиши мумкин. Органик Ў.га *гўнг*, *торф*, шарбат, хар хил *компости*, к.х. ишлаб чиқариши, саноат ва шаҳар хўжалиги чиқиндилари ҳамда *кўкат ўғитлар* кириди. Органик Ў. таркибида ўсимликларнинг озик минерал элементлари (азот, фосфор, калий, микроэлементлар ва бошқалар) ҳамда органик моддалар бўлади. Минерал Ў.га *азотли ўғитлар*, *фосфорли ўғитлар*, *калийли ўғитлар*, *комплекс ўғитлар*, оҳақли Ў., *микроўғитлар* ва *бошқалар*; бактериал Ў.га *нитрагин*, *азотобактерин*, *фосфорбактерин* ва *бошқалар* тааллуқли. Бевосита хўжаликларда олинандиган Ў. маҳаллий, кимёвий корхоналарда ишлаб чиқариладиган Ў. — саноат ўғитлари деб аталади. Ў. тупроққа солинади, ўсимликка пуркалади (баргидан озиклантириш) ёки уруғликка ишлов беришда қўлланилади. Ў.ни кўп марталаб қатта улушларда солиш ва тупроқни маданийлаштиришнинг бошқа усуллари (ишлов бериш, алмашлаб экиш ва бошқалар) тупроқ ҳосил бўлиши жараёнининг йўналишини ўзгартириши; янги тупроқ типчалари — юқори ҳосилдорлиги билан ажралиб турадиган маданийлашган (хар хил даражадаги) антропоген тупроқлар ҳосил бўлишига олиб келиши мумкин. Ў. тўғри солиниганда ўсимликлар ўсишига, ривожланишига ижобий таъсир қилади, ҳосилни оширади ва маҳсулот сифатини яхшилади. Ў.нинг самарадорлиги к.х. экинларининг биологик хусусияти, тупроқдаги озик элементлар миқдори ва бошқаларга боғлиқ. Ў. Ўрта Осиё суғорма деҳқончилиги шароитида к.х. экинлари ҳосилини оширишнинг асосий воситасидир. Ў.ни илмий асосланган меъёрларда ишлатиш унинг атроф муҳитга

салбий таъсирини бартараф этишга ёрдам беради.

Собиржон Азимбоев.

ЎҒЛОНЖОН ОТА МАҚБАРАСИ

— Қамашӣ шаҳридаги меъморий ёдгорлик (18—19-асрлар). Мақбара тўртбурчак тархли, пештоқгумбазли; пишиқ ғиштдан қурилган. Бош тарзидаги пештоғига ясси равоқлар, бурчакларига гулдасталар ишланган. Сағана жойлашган хонанинг ички деворлари равоқли.

ЎҒРИЛИК — жиноят ҳуқуқида ўзганинг молмулкини яширин равишда талонторож қилиш. Ўзбекистон Республикаси ЖКда Ў. қандай содир этилганлиги (киссавурлик, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ёки такроран ёки хавфли рецидивист томонидан, ё бўлмаса кўп миқдордаги молмулкнинг ўғирланиши, уюшган гуруҳ томонидан содир этилиши ва бошқалар) га қараб жазо белгиланган (ЖК, 169-модда). Эсхуши жойида бўлган ва 14 ёшга тўлган шахс Ў. шаклидаги ўзгалар мулкини талонторож қилишнинг субъекти бўлиши мумкин.

ЎҒРУК, уғрук (чодир ёки ўтовнинг юқорисидаги увуқлари, ёғочлари) — мўғул ҳамда туркий халқлар кўшинида асосий жанговар қисмлардан бир неча кунлик масофада ортда борадиган оғир қарвон (обоз). *Амир Темур* одатга кўра. Ў.ни атоқли саркардаларга топширган. Ў.ни ҳукмдор ҳарами, вояга етмаган мирзолар ташкил этган. Ў.да лашқар учун турли касб эгалари, чунончи новвойлар, ошпазлар, қассоблар, тақачилар, камончилар, ўқчилар, эгарчилар, озик-овқат, мева билан савдо қилувчилар, ҳаммомчилар ва х.к. хизмат қилган. Асосий ҳарбий қисмлар учун мўлжалланган қуроляроғ, асбобанжом, емхашак захира-си ҳам Ў.да муҷассам этилган.

ЎҒУЗ ТИЛИ — туркий тиллар оиласининг *ўғуз тиллари* гуруҳига ман-

суб ўлик тил; 10—11-асрларда мавжуд бўлган ўғуз (ўғуз, тўққиз ўғуз, ўн ўғуз) қабилаларининг оғзаки сўзлашув тили. Ў.т. ҳақидаги дастлабки маълумотлар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида учрайди. Жамолиддин ибн Муҳаннанинг «Ҳилият улинсон ва халибат уллисон» («Инсон зийнати ва тил жозибаси», 13-аср охири) асарида ҳам Ў.т. хусусиятлари бошқа туркий тилларга қиёслаб изоҳланади. Бу даврдаги Ў.т. ўз фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларига кўра қипчоқ тилларига анча яқин, чунки қадимда қипчоқ ва ўғуз тиллари битта — қипчоқўғуз тилидан пайдо бўлган.

10—11-асрларда Ў.т. кейинчалик 3 тар5«оққа ажралиб ривожланган ўғузлар учун асос тил (бобо тил) бўлиб қолган: шаркий (ёки асосий) тармоқ ўғузларида охирги даврларда туркман ва тухмен тиллари; шим. тармоқ ўғузларида илк даврларда қадимий ўз ва бижанак тиллари, кейинги даврда гагауз тили; жан. тармоқ ўғузларида илк даврларда эски озарбайжон, эски усмонли турк тиллари, кейинчалик озарбайжон, турк тиллари, қримтатар тилининг жан. лаҳжаси пайдо бўлган. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси доирасидаги шевалар ҳам генетик жиҳатдан Ў.т.га бориб тақалади.

ЎҒУЗ ТИЛЛАРИ — туркий тиллар оиласининг ўғуз гуруҳига мансуб бир қанча ўлик ҳамда ҳоз. истеъмолда бўлган жонли тиллар. Умуман, Ў.т. 3 та алоҳидаалоҳида гуруҳчаларга бўлинади: 1) ўғузтуркман гуруҳчасига 10—11-асрларда мавжуд бўлган ўлик *ўғуз тили* ҳамда ҳоз. *туркман тили* ва тухмен тили (Ставрополь туркманларининг тили) кирради; 2) ўғузбулғор гуруҳчаси қадимий *бижанаклар* ва уларнинг тили ҳамда ҳоз. *гагауз тили* ва Болқондаги бир қанча туркий уруғлар (сурғуч, гажал, қараманли, қизилбош ва бошқалар) тилини ўз ичига олади; 3) ўғузсалжук гуруҳчаси эса қадимий салжук (11—14-асрлар), эски усмонли (14—19-асрлар) ва эски озар-

байжон (14—19-асрлар) сингари ўлик тилларни ҳамда ҳоз. *озарбайжон тили* ва *турк тилини*, шунингдек, кримтатар тилининг жан. лаҳжасини камраб олади.

Ҳоз. Ў.т. Орол-Каспий бўйларидан Болқон ярим оролигача бўлган улкан худудда тарқалган. Ў.т. ва айрим тилларнинг ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчиларнинг сони ҳоз. кунда 77—78 млн. кишидан ортиқроқ (ўтган асрнинг охирлари). Ў.т.нинг барчаси учун хос бўлган тил хусусиятлари, асосан, фонетика соҳасида бўлиб, бунга сўз бошидаги т, к, қ ундошларининг жаранглилашуви (кўз > гёз, тил > дил, келмак > галмак), сўз бошидаги баъзи ундошларнинг тушиб қолиши (бўлмоқ > ўлмак, хўкиз > ўкуз), баъзи аффикслар бошидаги г, ғ ундошларининг тушиб қолиши (келган > галан, олган > алан) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Ў.т. бошқа гуруҳдаги туркий тиллардан, мас, қипчоқ тилларидан лексика соҳасида ҳам анчамунча фарқланади.

Ў.т.нинг барчаси 20-асрнинг 30-й. ларигача араб графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланган, 1928—29 йиллардан лотин графикаси асосидаги ёзувга ўтган; СССРда яшовчи озарбайжон ва туркманлар 1940—92 йилларда рус графикасидан фойдаланиб, кейин яна лотин графикаси асосидаги ёзувни жорий этганлар. Болқондаги айрим майда туркий тиллар юнон алифбоси асосидаги ёзувдан, Эрон ва Афғонистонда яшовчилар эса араб графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланадилар.

ЎҒУЗЛАР (араб. ва форс. ғузлар, гузлар) — туркийзабон қабилаларнинг 2 гуруҳи. 1) ТўккузЎ. қabila иттифоқи; 8-аср урхуненисей ёзувида қайд этилган. 7-аср бошида *Турк хоқонлиги* таркибида пайдо бўлган. 744—45 йилларда Турк хоқонлиги тормор этилгач, ҳоз. МХР худудида ўз давлатларини тузган уйғурлар қabila иттифоқида етакчи мавкега эга бўлишган. 840—866 йилларда қирғизлар томонидан сиқиб

чиқарилган тўккузЎ. ҳоз. Синьцзян ва Ганьсу вилоятига кўчиб ўтишган, Ганьчжоу давлати ва Турфон давлатини (850—1250) барпо этганлар; бу ерда тўккузЎ. номи уйғур этноними билан алмашган. 2) 9—11-асрларда Орол ва Каспий денгизи бўйларидаги кўчманчи ва ярим ўтроқ қабилалар иттифоқи (ғузлар); Янгикент Ў. ябғуси қароргоҳи бўлган. 11-асрнинг 50—60-й.ларида Ў.нинг бир қисми *Ярослав Мудрийнинг* ўғиллари томонидан тормор қилиниб, Киев князларининг вассаллари сифатида Рось дарёси бўйларига жойлашганлар; Сирдарё Ў.ининг бошқа қисми 10—11-асрбошида Бухоро ва Хуросон ерлари томон силжиганлар. 1040 йилдан сўнг *салжуқийлар* бош бўлган Ў. Ғарбий Осиё мамлакатларини босиб олганлар. 11—13-асрларда Ў. этноними Ўрта Осиё ва Эронда туркман, Яқин Шарқда эса турк этноними билан алмашган. Ў. туркман, озарбайжон, турк ҳамда гагауз ва қорақалпоқлар этногенезида муҳим роль ўйнаган. Ў.нинг эпик асарлари («*Китоби дадам Қўрқут*», «*Ўғузнома*») сақланиб қолган.

«ЎҒУЗНОМА» — туркўғуз шажараси ва уларнинг афсонавий ҳукмдори Ўғуз хоқон ҳақидаги эпик ёдгорлик; китобий эпос. Уйғур ёзувида битилган. Асарнинг асл нусхаси тахм. 15-асрда кўчирилган, Париж кутубхонасида сақланади. «Ў.»нинг турли вариантдаги версиялари бор. Унинг энг кўп тарқалган варианты Абулғози Баҳодирхоннинг «*Шажарайи турк*» (1669) асарида сақланган. «Ў.» кўп тилларга, жумладан, немис (Доец, 1815), рус (В.В.Радлов, 19-асрнинг охири; А.М.Шчербак, 1959) ва бошқалар тилларга таржима қилинган. «*Китоби дадам Қўрқут*»нинг ҳам бир боби «Ў.» номи билан аталади.